

DAUGAVPILS UNIVERSITĀTE
DAUGAVPILS UNIVERSITY

Humanitārās fakultātes
XX starptautisko zinātnisko lasījumu materiāli.
Vēsture XIV

VĒSTURE: AVOTI UN CILVĒKI

Proceedings of the 20th International Scientific
Readings of the Faculty of Humanities.
History XIV

~ DAUGAVPILS UNIVERSITĀTES
AKADĒMISKAIS APGĀDS "SAULE" ~

2011

Saleniece I., atb. red. *Vēsture: avoti un cilvēki. XX zinātniskie lasījumi. Vēsture XIV*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds “Saule”, 2011. 360 lpp.

Redkolēģija / Editorial Board

Irēna Saleniece (Daugavpils Universitāte, Latvija) –
atbildīgā redaktore
Sandra Grigaravičiūtē (Viļņas Pedagoģiskā universitāte, Lietuva)
Bernd Ulrich Hucker (Fehtas Universitāte, Vācija)
Aleksandrs Ivanovs (Daugavpils Universitāte, Latvija)
Ēriks Jēkabsons (Latvijas Universitāte, Latvija)
Ineta Lipša (Latvijas Universitāte, Latvija)
Olaf Mertelsmann (Tartu Universitāte, Igaunija)
Ilgvars Misāns (Latvijas Universitāte, Latvija)
Vaļerij Nikuļin (I. Kanta Krievijas Valsts Universitāte Kaļiņingradā,
Krievijas Federācija)
Dmitrijs Oļehnovičs (Daugavpils Universitāte, Latvija)
Henrihs Soms (Daugavpils Universitāte, Latvija)
Geoffrey Swain (Glāzgovas Universitāte, Apvienotā Karaliste)
Vitālijs Šalda (Daugavpils Universitāte, Latvija)
Juris Urtāns (Latvijas Kultūras akadēmija, Latvija)

Korektori:

Jana Butāne, Aleksandrs Ivanovs, Tatjana Kuzņecova

Tehniskās redaktores:

Iveta Bogdanoviča, Vita Šotaka

Maketētāja:

Marina Stočka

2010. gada janvārī notika divdesmitie Daugavpils Universitātes Humanitārās fakultātes Zinātniskie lasījumi, kuros aktīvi piedalījās arī vēsturnieki. Jau vairākus gadus lasījumu dalībnieku – vēsturnieku – diskusiju krustpunktā ir tēma *Avoti un cilvēki*. Uz nolasīto referātu pamata kopš 1997. gada iznāk rakstu krājumi, kuri liecina, ka vēsturnieku darba grupā ir izveidojušās noteiktas tradīcijas – pieeju daudzveidība, uzskatu pluralisms un iecietība pret atšķirīgiem viedokļiem. Lasītāju uzmanībai tiek piedāvāts kārtējais šai tēmai veltītais darbu apkopojums, kurā dažādu nacionālo historiogrāfijas skolu pārstāvji iedziļinās pagātnes problēmās.

* * *

In January 2010 the 20th Scientific Readings took place at Daugavpils University, the Faculty of Humanities. Historians also actively participated in them. The theme *Sources and People* for several years remains at the point of their opinion intersection. Since 1997 the collected articles based on the reports presented have been issued. All the materials of the Scientific Readings published testify that some certain traditions have been formed in the workgroup of historians: the variety of approaches, the pluralism of opinions and tolerance to different points of view. Therefore, another collection of articles devoted to this theme is offered for readers' consideration.

SATURS / CONTENTS

Janvāra Zinātniskie lasījumi Daugavpili: cilvēki un vēsture	9
Федор Федоров	
Слово об Иоэле Вейнберге	13
Ilga Apine	
Identitāšu dažādība Latvijā	22
Тамара Абросимова	
Восприятие интеллигенцией событий 1917 года (по материалам воспоминаний и дневниковым записям)	30
Kristīne Ante	
Pareizticīgo un luterāņu konfesionāli jauktu laulību prakse Kurzemes un Vidzemes guberņā: tiesiskie, sociālie un psiholoģiskie aspekti 19. gs. vidū un otrajā pusē	39
Ainārs Bambals	
Latvijas PSR VDK krimināllietas: autentiskums, ticamība, falsifikācijas	50
Kitija Bite	
Sociālo garantiju tiesiskais regulējums policijā pēc 1990. gada	57
Alda Bražūne	
Francijas intereses Baltijas savienības izveides projektos	65
Ginta Brūmane	
Politiskā pretnieka tēls Saeimas un pašvaldību vēlēšanu plakātos 1922. – 1931. gadā	71
Rūdolfs Brūzis	
Kaujas āmuri Latvijas 15.–16. gs. arheoloģiskajā materiālā: tipoloģiskā analīze	77
Valda Čakša	
Mūzikas loma tautas vēsturiskās apziņas veidošanā: ieskats 20. gs. pirmās puses latviešu profesionālo mūziķu publikācijās	85
Anita Čerpinska	
Daugavpils cietokšņa celtniecības sākuma periods (1810–1812)	95

Edgars Ceske	
Divi “jakobiņi” no Kurzemes: Elīza fon der Reke un Frīdrihs Joahims Šulcs	102
Irēne Elksne-Geisler	
Gender, Annexation and Exile: Oral History Testimonies of Latvia 1944/5	112
Edvīns Evarts	
Latgales vēstures īpatnības Otrā pasaules kara laikā	119
Guntis Gerhards	
Rakstītie avoti un arheoloģiskās liecības par mēri Latvijas teritorijā 13.–18. gadsimtā	125
Евгений Гребень	
Актуальные вопросы Второй мировой войны в белорусском интернет-пространстве	132
Sandra Grigaravičiūtė	
The Lithuanian Press on Lithuanians in Denmark, 1945–1948	139
Līga Irbe	
Ieslodzīto un notiesāto personu transportēšana Krievijas impērijā 19. gadsimta 2. pusē: Rīga–Irkutska	152
Ilze Jermacāne	
Dezertēšana Sarkanās armijas 201. latviešu strēlnieku divīzijā 1941. gada augustā – 1942. gada oktobrī	159
Ineta Lipša	
Vīrietības aspekts Kārļa Ulmaņa autoritārajā ideoloģijā (1934–1940)	167
Ilze Biruta Loze	
Neolīta akmens kaujas cirvji Latvijas austrumu daļā	173
Juris Matisāns	
Valsts policijas darbinieku disciplinārbildības institūta attīstība Latvijā	184
Olaf Mertelsmann	
On the Relation between Income and Mortality in Estonia during Stalinism	191
Мария Михайлова, Владимир Шулятиков	
Судьбы российских социалистов–революционеров в осмыслении литературы начала XX в. (Л. Андреев «Рассказ о семи повешенных»)	196

Juris Millers	
VDK kontrole pār radošo inteliģenci	204
Andrejs Mūrnieks	
Izglītības teorijas kā avots laikmeta paradigmas vēsturiskai analīzei	210
Евгения Назарова	
Нарва в 1864–1865 годах: социокультурные аспекты истории русской общины города	219
Валерий Никулин	
Деятельность Я.И. Ростовцева в период подготовки отмены крепостного права	229
Наталья Никулина	
Преобразования в удельном ведомстве на рубеже XIX–XX веков (к вопросу о деятельности графа И.И. Воронцова-Дашкова)	236
Juris Pavlovičs	
Latgales iedzīvotāju atmiņas par ikdienas dzīvi vācu okupācijas laikā	243
Baiba Pazāne	
Vidzemes latviešu pareizticīgo draudžu klērs un nacistu propaganda	248
Ilze Pinte	
Latvijas aizsardzība karikatūrās (1991–2008): notikumi un personas	254
Daina Roze	
Anša Lerha Puškaiša devums dārzkopībā: avoti un stāsti	264
Ирена Саленице, Джеффри Свейн	
Советизация латгальской молодежи: система образования и комсомол (1944–1945)	272
Zane Stapķeviķa	
Septiņgadīgās izglītības ieviešana Latgales skolās: vēlmais un esošais (1944–1959)	284
Ojārs Stepens	
Latvijas krievu iedzīvotājiem paredzētā propaganda nacistu okupētajā Latvijā (1941–1945)	295
Vitālijs Šalda	
Latviešu prese par Rīgas Pilsētas (vācu) teātri 19. gs. beigās	301

Jānis Šiliņš	
Totalitārā režīma cilvēciskā seja: latviešu lielinieku līderu sociālais portrets	311
Iveta Šķiņķe	
Izsūtīto Latvijas iedzīvotāju dzīvesstāsti un notikumu atspoguļojums Latvijas Valsts arhīva personu lietu dokumentos: Krāslavas apriņķa piemērs	319
Olga Terehova	
Dzimuma jautājums laikraksta “Сегодня” slejās: vēstījums un konteksts	326
Guna Vainovska	
Izdevniecības un to vadītāji Vidzemē 19. gs. beigās – 20. gs. sākumā	334
Алексей Варфоломеев, Александр Иванов	
Семантические публикации информации исторических источников на основе технологии Wiki	339
Antonija Vilcāne	
Borhi un Preiļu muižas kapela arheoloģisko izrakumu gaismā	348
Ziņas par autoriem	355

Janvāra Zinātniskie lasījumi Daugavpilī: cilvēki un vēsture

Ik gadu janvāra beigās Daugavpils Universitātē Humanitārās fakultātes Zinātniskajos lasījumos tiekas Latvijas un citu valstu zinātnieki. Šīs tradīcijas aizsākums meklējams 1990. gadā, kad pirmo reizi īstenojās toreizējā Daugavpils Pedagoģiskā institūta profesoru Fjodora Fjodorova un Joela Veinberga iecere reizi gadā aicināt uz Daugavpili humanitārās domas pārstāvjus viņu pētījumu rezultātu brīvai un koleģiālai apspriešanai. Kopš tā laika ir pagājuši 20 gadi – pieminēšanas un apjēgsmes vērtā jubileja.

Zinātniskajos lasījumos piedalās arī vēstures pētnieki. Tā ir profesionālo vēsturnieku pulcēšanās – viena no retajām mūsdienā Latvijā un vienīgā, kas notiek ik gadu. Vai tikšanās vieta – Daugavpils – ir nejausa vai likumsakarīga? Šodien liekas, ka nav nejausa, jo viesi taču ierodas pie saviem sadarbības partneriem un draugiem DU Vēstures katedrā. Šodien grūti iztēloties Daugavpili bez vides, kur vēsturnieki var apmainīties domām un dalīties ar savu pētījumu rezultātiem. Tomēr šī vide tapa pavisam nesen.

Lai gan 20. gadsimta sākumā Pirmais pasaules karš bija postošs, jau ar Latvijas valsts dibināšanu radās padziļināta interese par dzimtenes vēsturi, un Daugavpili sāka rosīties entuziasti, kas vēlējās atklāt pagātnes norises pilsētā un tās apkārtnē. Viens no tādiem cilvēkiem bija mākslinieks, Daugavpils Valsts skolotāju institūta mācībspēks Oskars Kalējs. Vadot Daugavpils Vēstures muzeju, savu aizraušanos ar Latgales senatni viņš iemiesoja iespaidīgā ekspozīcijā. Vietējā avīze “Daugavas Vēstnesis” atzīmēja O. Kalēja lielus nopelnus, kas “nenogurstoši pūlējies muzejā savākt un pareizi izkārtot Austrumlatvijas novada vēstures materiālus” un kas ierosināja sarīkot Daugavpils vēsturē pirmo profesionālo vēsturnieku forumu – Latvijas Vēstures institūta izbraukuma sēdi – pirmo atklāto Vēstures institūta sēdi ārpus Rīgas, kura notika 1939. gada 19. decembrī.

Protams, pasākumu pavadīja propagandas troksnis, Vadoņa slavināšana, pati sēde bija veltīta “Valsts Prezidenta Kārļa Ulmaņa 40 gadu sabiedriskās darbības atcerei” un norisinājās Daugavpils Vienības namā – K. Ulmaņa simboliski iecerētajā un viņa vadībā izveidotajā ēkā. Tomēr sēdē piedalījās Latvijas tā laika ievērojamākie vēsturnieki (prof. A. Tentelis, prof. A. Švābe, Dr. Fr. Balodis uzstājās ar priekšlasījumiem; klāt bija prof. K. Straubergs, M. Stepermanis u.c.) un skanēja dziļas un aktuālas pārdomas par Latvijas vēsturi.

Kā liecina “Daugavas Vēstnesis”, Latvijas Vēstures institūta direktors prof. Augusts Tentelis ievadrunā teicis: “.. latviešu vēsture ir tā, kas ved rīdziniekus uz Daugavpili un aicina daugavpiliešus pulcēties Vienības namā.. Latviešu vēsture ir līdzīga atrokamam pilskalnam. Pavisam nedaudz gadu pagājuši, kamēr tā radusies. Tā nav neko vecāka par vienu paaudzi. Šī vēsture atklājās, kad latviešu rokas tāpat kā senmantas sāka to atrakt, sijāt un novākt. [...] Latviešu vēsturei bija ilgi jāgaida, kamēr latviešiem radās vēsturnieki, kas rakās pēc avotiem, sameklēja vēstures mantas un drošu roku cēla tās gaismā, citiem vārdiem, radija latviešu vēsturi”. Lai gan prof. A. Tenteļa novēlējums uzrunas beigās: “Lai mūsu vēsture nes mums svētību!” nebija pravietisks, tomēr vēstures studijas un pētniecība Daugavpili pakāpeniski nostiprinājās, neskatoties uz pašas vēstures likločiem.

1969. gada 1. augustā Daugavpils Pedagoģiskajā institūtā izveidota patstāvīga vēstures katedra ar nosaukumu “PSRS un vispārējās vēstures katedra” (līdz tam vēstures pasniedzēji strādāja citās DPI katedrās). Laika gaitā katedra kļuva par vienu no ievērojamiem vēstures studiju un pētniecības centriem Latvijā. Latvijas Universitātes profesors Ilgvars Misāns nesenajā apcerējumā atzīmē, ka DPI profesora J. Veinberga no padomju marksistiskajām interpretācijām brīvas lekcijas seno laiku vēsturē un zinātniskās publikācijas Latvijā kļuva leģendāras. Patiesības labad jāpiezīmē, ka šajā ziņā profesors J. Veinbergs nebija unikāls izņēmums – klusajā Daugavpili, DPI Filoloģijas fakultātē padomju gados netrūka brīvdomīgu cilvēku. Domāju, ne tikai ideoloģiskās kontroles nepilnības, bet arī šo cilvēku individuālās īpašības bija par iemeslu tam, ka viņi savos darbos sekoja zinātnes prasībām un loģikai, nevis komunistiskajām dogmām. Viņi radija fakultātē īpašu gaisotni, kurā bija interesanti, pat aizraujoši studēt un attīstīties intelektuāli un garīgi. Dažādos laikaposmos DU Vēstures katedrā darbojās pazīstami vēsturnieki Rihards Treijs, Inta

Steprāne, Joels Veinbergs, Arveds Salmiņš, Genovefa Barkovska, Josifs Šteimans u.c. Viņi veica interesantus pētījumus, gādāja par jauno vēsturnieku izglītošanu, stiprināja zinātniskās un akadēmiskās saiknes ar Latvijas un ārvalstu kolēģiem. 1980. un 1985. gadā Daugavpilī tika organizētas PSRS mēroga zinātniskās konferences, kas veltītas Seno Austrumu kultūrai un tās apguvei vēstures fakultātēs.

Mēs esam pateicīgi mūsu “tēviem-dibinātājiem” par viņu atstāto radošo mantojumu, par to, ka pastāv mūsu katedra un par precīzi dotajiem orientieriem gan zinātnē, gan cilvēciskajās attiecībās.

Arī janvāra Zinātniskie lasījumi ir mūsu mantojuma sastāvdaļa. 20. lasījumu plenārsēdē DU Humanitārās fakultātes dekāne, pedagogijas doktore, asociētā profesore Valentīna Liepa ieskicēja 20 gadu laikā paveikto: pētījumu rezultātus ir prezentējuši zinātnieki no 24 valstīm; kopā nolasīti 3 106 referāti valodniecībā, literatūras zinātnē, kulturoloģijā, vēsturē; publicēts 61 konferenču materiālu krājums (13 823 lappuses). Lasījumu dalībnieku skaita dinamika liecina par konferences popularitātes un autoritātes nemitīgu izaugsmi – 1991. gadā piedalījās 32 referenti, bet kopš 2003. gada Daugavpils Universitātē janvārī ik gadu pulcējas vairāk nekā 200 zinātnieku.

Vēsturnieku darba grupa no paša sākuma bija iecerēta zinātnieku individuālo pētniecisko interešu un pētījumu rezultātu apspriešanai. Tēma “Vēsture: avoti un cilvēki” ļauj katram sniegt pašu jaunāko vēsturisko informāciju un izvirzīt diskusijai savu koncepciju. Laika gaitā ir izveidojusies domubiedru kopa. Katru gadu janvārī viņi steidzas uz Daugavpili no tuvām un tālām vietām, no Latvijas un ārvalstīm – Lietuvas, Igaunijas, Baltkrievijas, Polijas, Vācijas, Lielbritānijas, ASV un Krievijas.

Plenārsēdē referēja arī Latvijas Zinātņu akadēmijas korespondētājlocekle, vēstures habilitētā doktore Ilga Apine, kuras uzstāšanās galvenās idejas ir publicētas mūsu krājumā ievietotajā rakstā (skat. 22.–29. lpp.), un Latvijas Zinātņu akadēmijas korespondētājloceklis, filoloģijas habilitētais doktors, profesors Fjodors Fjodorovs. Publicējot profesora F. Fjodorova uzrunas tekstu, krājuma redkolēģija apliecina dziļu cieņu gan uzrunas autoram, gan viņa pārdomu adresātam – profesoram Joelam Veinbergam.

Irēna Saleniece

Федор Федоров

Слово об Иоэле Вейнберге

Наивысшее, чего может достичь человек, —
это осознание своих собственных убеждений
и мыслей, познание самого себя, которое
ведет к истинному познанию духа и мыслей других.

(И.В. Гете)

Мне трудно представить свою жизнь без Иоэла Песаховича Вейнберга.

Хотя непосредственное общение с И.П. Вейнбергом у меня не постоянно, разговор с ним я веду долгие годы и без всяких перерывов.

Мне дорог Иоэл Песахович благодаря его духовной стойкости, высокому чувству достоинства, честному исполнению жизненного долга, благодаря жизненной и творческой энергии... В век предельной суеты в Иоэле Песаховиче не было ни тени той суетной озабоченности, которой подвержены и юные, и старые, устремленные не к сути суеты, а к жизненному выигрышу.

В книге Екклесиаст сказано: «Видел я все дела, какие делаются под солнцем, / и вот — все это тщета и ловля ветра: / Кривое нельзя расправить, и чего нет, нельзя исчислить!» (Перевод И.М. Дьяконова).

Но жизнь — не суета, а служение несравненно большему, чем ловля ветра, при всей его значимости.

Иоэл Песахович Вейнберг — воплощение европейского интеллигента.

По всей вероятности, величайший дар, которым Господь наделил человека, — это память.

И прав психолог XX века: «Без памяти мы были бы существами мгновения. Наше прошлое было бы мертво для будущего. Настоящее по мере его протекания безвозвратно исчезало бы в прошлом». «...благодаря [памяти] мы не оказываемся каждый раз отчужденными от самих себя <...>. Благодаря памяти в единстве нашего сознания отражается единство нашей личности, проходящее через весь процесс ее развития и перестройки».

Все, что сказано о памяти индивида, относится и к памяти народа. Без памяти целые народы тоже были бы народами исторического мгновенья.

Ни один народ, появившийся на исторической арене, погиб, не оставив даже крошечного следа в памяти человечества, видимо, потому, что был *бессловесен*.

В этом плане феноменальной является судьба еврейского народа. Через крошечную территорию, на которой обитал далеко не самый многочисленный народ, прокатывались сметающие все на своем пути волны нашествий; евреи знали всё – разорение, издевательство, плен, полторатысячелетнее изгнание, гетто, не одну катастрофу, но сохранили себя не только в памяти, но и в жизни, в реальности. Евреи *помнили* свое прошлое и свою прародину. Ни одна самая жестокая сила не смогла заставить еврейский народ забыть себя; каждый еврей представлял народ и каждый еврей был носителем народных ценностей, каждый еврей был *памятью*.

Нет необходимости в какой-либо идеализации, в благостной исторической картине, но в полторатысячелетнем рассеянии евреи *не* растворились в других народах, и даже ассимиляция XIX–XX веков не заставила европейских и американских евреев *забыть* свое еврейство.

XIX век проходит в Европе под знаком национального самосознания, которое заявляет о себе с особенной настойчивостью среди народов, утративших в разные времена свою государственность и осознавших необходимость её восстановления и утверждения.

Выдающийся русско-еврейский поэт первой половины XIX века Довид Кнут в программном стихотворении 1925 года писал:

Я помню все:
Пустыни Ханаана,
Пески и финики горячей Палестины,
Гортанный стон арабских караванов,
Ливанский кедр и скуку древних стен
Святого Ерушалайми.

Иоэл Песахович Вейнберг – человек еврейской судьбы. И.П. Вейнберг тридцать лет – с 1962 по 1993 год – работал на кафедре истории Даугавпилсского педагогического института.

Жизнь И.П. Вейнберга делится на три достаточно целостных периода: 1) рижский; 2) даугавпилсский; 3) иерусалимский.

Иоэл Песахович родился в Риге 1 сентября 1922 года. После окончания классической еврейской гимназии (гимназия «Иврит»), поступил в Латвийский университет. В годы войны прошел через рижское гетто и через концлагерь. В 1946 году закончил университет, сдав в течение года экзамены за три курса. Тогда же началась и его научная деятельность.

Вейнберг в Даугавпилсе был *событием* и до сих пор остается событием в *персональной* жизни его коллег и его учеников.

Я познакомился с Иоэлом Песаховичем в третье сентябрьское воскресенье 1970 года на картофельном поле где-то по дороге к Меду-му. (В то далекое время учебный год начинался с того, что добрый месяц студенты помогали сельским труженикам убирать урожай, а преподаватели трудовую повинность чаще всего несли по воскресеньям). Основополагающие книги Вейнберга были еще впереди, но Иоэл Песахович сказал несколько слов — и возникло ощущение масштабности, незаурядности его личности. Такое ощущение возникало едва ли не у всех, кто хоть раз слышал его доклад или выступление. На одном из конгрессов «Jews and Slavs» в Еврейском университете (Иерусалим) я едва ли не силой затащил на доклад Вейнберга известного петербургского музыковеда, который был потрясен услышанным и только повторял: «Боже мой, какой мастодонт!» (Это не вполне уместное слово было первым, пришедшим в голову, чтобы определить масштаб мысли Вейнберга).

У Хайдеггера в «Разговоре на проселочной дороге» есть слово из 122 фрагмента Гераклита, которое переводится как «приближение к чему-то».

Но «приближение к чему-то» — это итог, складывающийся из этапов некоего познавательного потока, из его предварительных, промежуточных истин, коими являются: «сокрытое сбывание истин» («Das Verborgene Wesende der Wahrheit»), «стояние внутри», «пребывание в истинах своей сущности»; «влечение к благородному своей сущности», «благородство как сущность мышления и таким образом благодарения»; «близость дали и даль близости». И наконец, «приближение к чему-то» и «вхождение-в-близость».

И все это есть не что иное как «имя для прогулки по проселочной дороге», метафора мышления и познания.

«Одухотворенной личности» Хайдеггера противостоит личность, о которой говорят: «прост, как правда» или «король-то гол». В облике Иоэла Песаховича всегда было свечение интеллекта. И это ощущалось постоянно — в простейших ситуациях. Прочитирую две-три своих записи, относящиеся к 1991 году.

11 февраля: «Сегодня днем около часу хорошо погуляли с Вейнбергом по парку. Снег, легкий мороз, хороший разговор».

9 марта: «Разговор с Вейнбергом — высокая интеллектуальная радость».

8 мая: «Прогулка с Вейнбергами, необыкновенно приятная, свободная, веселая; после неё — ощущение здоровья и веры».

Кафедра истории, в сущности, как и любая кафедра, была разнотелом. Но Вейнбергом не только преподаватели, но и студенты были приобщены к мировому научному сообществу. Пребывание в аналитическом мыслительном пространстве, со-прикосновение, со-знание определяет не только профессионализм, не только умственный, но и духовный статус. Я уже не говорю, сколь значима подобная школа жизни. Тридцать лет Иоэл Песахович читал даугавпилским студентам курс истории древнего мира, и это было потрясающим действием — действием разума и эрудиции, переселяющим даже самого «простодушного» слушателя в чужое, далекое, незнакомое прошлое во имя его постижения и во имя собственного кругозора. И тридцать лет для студентов *исключительных*, т.е. любопытных и жаждущих, существовал исторический кружок, в котором Вейнберг учил искусству анализа и любви к истории, науке. Вейнберг всегда и везде был милостью Божией *учителем*, но быть милостью Божией учителем возможно тогда, когда есть милостью Божией ученики. Не только благодаря беседам с коллегами, но и благодаря беседам со студентами, тем более с докторантами возникают те импульсы, которые определяют *«и творчество, и чудотворство»*. В 1986 г. в «Предисловии» к монографии «Человек в культуре древнего Ближнего Востока» Иоэл Песахович благодарил своих даугавпилских студентов за те беседы, которые велись на спецкурсе-спецсеминаре, поскольку завершением их и стала книга. Равно как почти через двадцать лет в «Предисловии» к «Введению в Танах» («Писаниям») Иоэл Песахович благодарил студентов Университета Бен-Гуриона в Беер-Шеве.

Иоэл Песахович был счастлив в студентах.

Иоэл Песахович был счастлив в коллегах.

Иоэл Песахович был счастлив в Любви Абрамовне.

Незабываемым и поучительным праздником были конференции, организованные Вейнбергом в начале 1980-х годов, на которых присутствовал весь синклит советских востоковедов во главе с И.М. Дьяконовым, а помимо И.М. Дьяконова — Вяч. Вс. Иванов, И.С. Свенцицкая, и т.д., и т.д.

Мне посчастливилось встречаться с И.М. Дьяконовым в его последние годы, и я говорю об этом потому, что Игорь Михайлович с неизменным уважением отзывался о работах Вейнберга.

Р. Дж. Коллингвуд в «Автобиографии» сказал: «... в своих книгах я никогда не упоминаю иначе, кроме как *honoris cause*. Поэтому упоминание любого человека, лично мне известного, — это мой способ

поблагодарить его за все, чем я обязан его дружбе, его урокам, или его примеру, или же всем иным, вместе взятым».

В те же 1980-е годы Вейнберг приглашал в Даугавпилс читать небольшие курсы лекций крупных исследователей. У меня сохранилась тетрадь с записью лекции Г.С. Кнабе, одного из самых крупных исследователей древнеримской истории. И многие из тех мыслей, которые произносились Георгием Степановичем в Даугавпилсе в 1985 году я встречал впоследствии в его книгах 1990–2000-х годов.

Во времена Вейнберга в Даугавпилсе шел разговор мирового класса, точнее, мировых историографических прозрений.

Блестящий собеседник, Вейнберг был блестящим лектором; не стоявший за кафедрой, но неспешно ходивший перед аудиторией, в чем проявлялась его любовь к прогулкам, к «прогулочным» разговорам, мыслям вслух, он строил безупречно четкие и красивые в своей логической завершенности схемы. Но схемы, «мысли» являлись, я сказал бы, в художественном воплощении, строилась зримая картина исторического пространства со всеми его атрибутами, строилась идея в ее вещественно-конкретном облике. Вейнберг говорил, и слушатель ощущал себя *внутри* его идеи, растворенной в событиях, людях, вещах; слушатель ощущал себя погруженным в миры тысячелетней давности. Казалось, говорит *свидетель* далеких времен, участник далеких событий. И когда эти прогулки случались в Иерусалиме, то возникало особенное чувство, чувство «переселения» в «инопространство». Тем не менее хочу еще раз подчеркнуть, что обильная фактография была не «свалкой» фактов, как это часто случается у историков, но строительным материалом модели того или иного древнего мира, не только древнеближневосточного.

Важнейшим событием в научной жизни И.П. Вейнберга явилась книга А.Я. Гуревича «Категории средневековой культуры», вышедшая в свет в 1972 г. Книга была «взрывом» в советской историографии, вызвавшая ярость марксистско-ленинских историографов, о чем А.Я. Гуревич подробно рассказал в мемуарной книге «История историка», изданной в 2004 г., незадолго до его кончины. О значении «Категорий средневековой культуры» в его научной жизни Иоэл Песахович говорил всегда, в том числе и в прощальной лекции, которую он прочел по моей просьбе в марте 1993 г. Книга Гуревича — это второе пришествие знаменитой французской школы “Анналов”, созданной Марком Блоком и Люсьеном Февром еще в 1930-ые годы; это была, как писал Гуревич, «радиация, шедшая из Парижа», которая существенным образом повлияла на весь гуманитарный мир, в частности, и на литературоведение.

Во времена Вейнберга научная «радиация» шла и из Даугавпилса.

В 1970-ые и в 1980-ые годы Иоэл Песахович публикует множество статей как в пространстве Советского Союза, так и на Западе. Но подлинным итогом явились две его монографии, изданные в Москве: 1) «Человек в культуре древнего Ближнего Востока» (1986), книга блестящая, классическая, абсолютно не устаревшая, предмет моих постоянных с нею разговоров; 2) «Рождение истории: Историческая мысль на Ближнем Востоке середины I тысячелетия до н.э.», которая вышла в свет в конце 1993 г., когда Вейнберг уже жил в Израиле. В финале книги Иоэл Песахович пишет о «типологической близости между ближневосточным историописанием середины I тысячелетия до н.э. и современным ему античным историописанием» как «частном проявлении того общего конвергентного процесса, который происходил во всех сферах и на всех уровнях ближневосточной жизни...». И этот конвергентный процесс «создал предпосылки для зарождения и расцвета эллинизма, в котором органически сочетались и слились, взаимно обогащаясь, ближневосточное и антично-греческое начало».

И далее: «в лучших произведениях» этого сплава «человек чувствующий и мыслящий, действующий и сомневающийся, познающий радость побед и горечь поражения предстает субъектом и объектом истории. Это суждение сегодня, на исходе XX в. и в преддверии XXI в., невзирая на кажущуюся очевидность и тривиальность, отнюдь не предназначено <...> для запасников «музея исторической мысли»: оно ключ к современной и будущей исторической науке, ибо [и далее Вейнберг цитирует Н.А. Бердяева] “человек находится в историческом, и историческое находится в человеке... Нельзя выделить человека из истории, нельзя взять его абстрактно, и нельзя выделить историю из человека, нельзя историю рассматривать вне человека и нечеловечески”» (Вейнберг 1993: 317–318).

Один из важнейших уроков Вейнберга — урок *независимости* мысли и действия, независимости в предельно идеологизированном мире, диктовавшем правила и условия жизни, в том числе и научной, что определяло неизбежность компромисса, конъюнктуры. И историки (и не только историки) с энтузиазмом откликались на требования текущего момента, часто становясь его вдохновенными певцами. Вейнберг 1970-х и тем более 1980-х годов как бы не замечал густого идеологического тумана и писал о том, чему текущий исторический момент активно противился, и дело было не только в методологии, но и в предмете исследований; Вейнберг писал о древнем Израиле, когда слово «Израиль» объявлялось, мягко говоря, неудобопроизносимым.

И когда в новое время собратья-гуманитарии, каясь, ссылались на жесткие инвективы тоталитаризма, то это естественно было лукавством, все той же формой конъюнктуры, и о том, что это было лукавством, свидетельствовал высокий пример Вейнберга.

После поездки Вейнбергов осенью 1992 г. в Израиль я встретил Иоэла Песаховича в темном и холодном коридоре возле ректората и был поражен необычностью его лица. «Я никогда не был так счастлив в жизни, как в этот месяц», — сказал мне Иоэл Песахович. И я понял, что Вейнберги *уезжают*. Когда в 1980-ые годы провожали уезжающих, то расставались на всю жизнь. В 1990-ые годы ситуация была абсолютно иной, но не менее печальной. И поскольку наши гуманитарные головы переполнены цитатами, мне сразу же вспомнились слова из вавилонского текста: «Не езд, мой господин, не езд!» Но когда горечь улеглась, я сказал с уверенностью: «Поезжай, мой господин, поезжай — *тебя ожидает удача!*» Я подчеркнул последние слова, потому что они оказались пророческими. И они были тем более уместны, что Иоэл Песахович цитировал их в своем «Человеке...» (за исключением подчеркнутых мною слов).

Покидая Даугавпилс, Иоэл Песахович говорил, что научное дело он завершил и в Израиле намерен всецело предаться ужению рыбы и чтению детективов. К счастью, это не случилось, да и не могло случиться, хотя на рыбалку он ездил и детективы читал. Израиль подарил Вейнбергу новые силы и предоставил новые возможности. Образ жизни, раз и навсегда определенный, продолжался, с той только разницей, что на прогулку он выходил с Любовью Абрамовной не на даугавпилские, а на иерусалимские улицы.

Израиль изначально был благосклонен к Вейнбергам. Адаптационный период они проходили в Иерусалиме, что в 1993 г. было исключением из правил. Размышления о городе дальнейшей жизни тоже оказались излишними. Стараниями израильской Академии наук Вейнбергам была предоставлена небольшая 2-комнатная квартира, но она находится в доме, расположенном в самом центре Иерусалима, неподалеку от президентского дворца. Более того, Иоэл Песахович получил возможность профессорствовать в Университете Бен-Гуриона в Беер-Шеве. Вейнберг ездил из Иерусалима в Беер-Шеву (это около 80 км) по средам, до 2006 г. Одновременно читал лекции в Иерусалимском университете.

Но суть не в этом. Суть в том, что научная деятельность Иоэла Песаховича не только не прекратилась, но обрела еще более интенсивный характер. Его книги издаются в Германии, Англии, Соединенных Штатах, в России, не говоря уже об Израиле.

Значительным культурным событием явилась четырехчастная книга «Введение в Танах», изданная в 3 томах в 2002–2005 году в Иерусалиме — Москве (Иерусалимским из-вом «Гешарим» и Московским из-вом «Мосты культуры»). I том: 1 часть — «Пространство и время Танаха»; 2 часть — «Пятикнижие — через испытания к свершению» (2002); II том: «Пророки» (2003); III том: «Писания» (2005).

В издательской аннотации к «Введению в Танах» сказано: «“Псалтирь”, “Песнь песней”, “Екклесиаст” — эти знакомые всем названия издавна стали знаковыми в сфере мировой культуры, а в еврейской традиции они наряду с другими книгами библейского канона образуют группу “Писания”. Как считает выдающийся израильский ученый Иоэл Вейнберг, главной темой, объединяющей эту группу, служат духовные проблемы человека в мире людей: любовь, скорбь, надежда. Широкая эрудиция и строгий сравнительно-исторический подход (в современной библеистике даже получивший название “метод Вейнберга”) позволяет автору в публикуемой четвертой части своего фундаментального труда наиболее полно и достоверно осветить многие вопросы формирования и развития еврейской традиции».

И.П. Вейнберг принимает участие и в рижском научно-издательском пространстве. Иоэл Песахович еще в 1960-ые годы издал в Риге на латышском языке несколько популярных и научных книг. Выходили его книги в Риге и в 1970-ые годы. В 1988 г. был издан сокращенный перевод книги «Человек в культуре древнего Ближнего Востока» под названием “Pīramīdu un zikurātu ēnā”; в 1993 г. — “Kristiānisma izcelšanās”. Но, пожалуй, самыми яркими работами были замечательные комментарии и послесловия к таким прекрасным изданиям, как “Dziesmu dziesma” (1993), “Ījabs” (1997), “Pulcētājs” (2000).

Но из всех послесловий мне хотелось бы выделить послесловие к «Песни песней», в котором удивительно гармонично соединены острота анализа и изящество стиля. Позволю себе процитировать последний абзац.

“... neviens tulkojums, lai cik pilnīgs tas būtu, nav un nevar būt līdzvērtīgs oriģinālam, nekādā ziņā nespēj to aizstāt, it īpaši tad, ja oriģināls ir tāds šedevrs kā “Dziesmu dziesma”, kas laika ritumā bagātinājusi un joprojām bagātina cilvēku dzīvi ar mīlu un prieku, iedvesmojusi un joprojām iedvesmo dzejniekus, gleznotājus un mūziķus, rosinājusi un joprojām rosina desmitiem un simtiem atdarinājumu, kuru autoru vidū ir Gēte, Puškins, Rainis un daudzi citi, bet Heine par “Dziesmu dziesmu” teicis:

*Hier atmet wahre Poesie!
Anmut in jeder Wendung!*

*Und auf der Stirne trägt das Lied
Den Stempel der Vollendung*

Но вернусь в 1993 год.

Я встретил Иоэла Песаховича ровно через месяц после его отъезда из Латвии. Навстречу мне по King-str. шел человек, в облике которого не было ни единой приметы олима, шел человек, не отъединенный от знойного восточного неба, от выжженных солнцем взгорий, от белых иерусалимских зданий, не отъединенный от Города, как будто проживший в нем всю жизнь, впрочем, на извилистых иерусалимских улицах действительно была прожита не только жизнь, но пережиты тысячелетия.

Проживший 30 лет в Даугавпилсе, Вейнберг был неотъемлем от Даугавпилса. До сердечного осложнения в 1982 г. одним из важных атрибутов Иоэла Песаховича была трубка. В городском центре дуновение воздуха достаточно часто доносило запах хорошего табака; запах табака был знаком Вейнберга. Иоэл Песахович был *растворен* в пространстве; незримый, он был если не зрим, то определенно реален. Я и сейчас, проходя мимо дома, в котором жил Иоэл Песахович, кланяюсь тем окнам, которые, надеюсь, его помнят.

После отъезда Вейнбергов город изменился; ведь любое пространство — это прежде всего человек, в нем живущий, он — его представитель, его знак, символ. Город без Вейнберга — это другой город. Университет без Вейнберга — другой университет.

Иоэла Песаховича помнят его ученики, помнят люди, которые имели радость общаться с ним. Я не хотел бы, чтобы вместе с помнящими родство даугавпилсское университетское пространство покинул и Иоэл Песахович Вейнберг, не хотел бы ни во имя Вейнберга (его научный статус абсолютен), а во имя университета.

Гуманитарные ценности в наши кризисные-самоуверенные времена отодвинуты на периферию, но я убежден, что пренебрежение гуманитарными ценностями, пренебрежение памятью ведет в никуда.

Память — это смысл жизни; и не только потому, что не помнящим прошлое не суждено увидеть будущее, но и потому, что память — это пространство ритма, память продуцирует ритм. Иоган Вольфганг Гёте, бывший и великим художником и незаурядным естественником писал: «В ритме есть нечто волшебное; он заставляет нас верить, что возвышенное принадлежит нам». А Новалис, как бы продолжая Гёте, а на самом деле более, чем за двадцать лет до Гёте, «подвел итог»: «Отними у мира ритм, отнимешь и мир».

Ilga Apine

Identitāšu dažādība Latvijā

Identitāšu daudzveidība ir raksturīga mūsdienu laikmetam. Agrāk tās bija stabilākas – iegūtas visam mūžam. Kolektīvajā pētījumā par Latvijas jaunatnes portretu rakstīts: “.. identitātes izvēlās un iegūst. Faktiski runa ir par identificēšanos”, par ko katrs sevi pozicionē [10, 145]. Lai gan minētajā pētījumā runāts par jaunatni, šo spriedumu var piemērot visai sabiedrībai. Sarežģītāka kļuvusi katra indivīda dzīve – cilvēks pilda dažādas lomas un ir vairāku identitāšu nesējs. Tuvu stāvošās grupu identitātes savijas un savstarpēji ietekmējas. Entonijs Smits šajā sakarā atzīmē: “Reliģiskās un etniskās identitātes dubultapļi cilvēces vēsturē ir atradušies pavisam tuvu viens otram, ja ne pilnīgi noseguši viens otru.” [11, 15–16]

Latvija izceļas ar lielu identitāšu bagātību. Mūsu zemei raksturīgs lielāks etniskais raibums nekā dažām kaimiņu zemēm. Pati latviešu kultūrnācija ir ar ievērojamu iekšēju dažādību, ar savu iekšēju struktūru. Latviešu etniskajā kopumā vēsturiski izveidojusies latgalešu etnogrāfiskā grupa ar savu etnamentalitāti. Latviešu valodai ir liela dialektu un izlokšņu bagātība. Latvijas teritorijā pastāv arī reģionālās, lokālās grupas ar savām identitātēm. Par suitiem un kurseniekiem ir iznākušas grāmatas – kā vairāku Janīnas Kursītes vadīto zinātnisko ekspedīciju rezultāts.

Suitu katoliskais novads kopš 17. gadsimta palicis nosacītā izolācijā luteriskajā Kurzemē, saglabājis dažādas specifiskās kultūras īpatnības. Savdabīgi, ka pirmā atpazīstamības zīme, viņu “pašreference”, redzējums par sevi esot īpatnējais dziedāšanas veids, tas tiek sargāts un kultivēts [13, 11–12; 19, 25]. Kursenieku – dažu Kuršu kāpu iedzīvotāju un ģimeņu – identitāte un valoda ir atgādinājums par kādreizējo kuršu cilts etnisko kultūru. “Mirklis pirms mūžības” – tā nosaucis šo parādību valodnieks Ojārs Bušs [8, 21].

Arī citu Latvijas etnisko veidojumu sastāvā pastāv atsevišķas identitātes. Viena no spilgtākajām – Latvijas vecticībnieku etnokonfesionālās grupas identitāte krievu nacionālās minoritātes sastāvā.

Kā vērtēt identitāšu raibumu sabiedrībā? Identitāšu dažādība ir pluss, nevis traucēklis, tā ir bagātība. Viens no kompetentākajiem speciālistiem multikulturālisma un integrācijas jautājumos Džons Berijs intervijā Latvijas žurnālistam teica: “Tādas sabiedrības ir raženākas, radošākas [...] labāk spēj pielāgoties negaidītām situācijām.” [4] Sabiedrība kļūst dinamiskāka, bet arī sarežģītāka: atšķirīgas identitātes krustojas, nonāk pretrunās, to strauja izmaiņa rada neparedzētas situācijas. Kopš Katrīnas II laikiem

Krievijā dzīvoja vācieši – ilgstoši Pievolgā, tad izsūtījumā Vidusāzijā. Dzīvodami Krievijā, viņi rūpīgi sargāja vāciskumu – savu specifiku, lepojās ar to un distancējās no krieviskuma. Tagad, atgriezušies vēsturiskajā dzimtenē Vācijā, vācieši esot izteikti krieviskuma atbalstītāji [16, 373–375]. Varbūt šādu metamorfozi izskaidro tas, ka viņu vāciskums vairs nav apdraudēts, bet krieviskums 200 gadu laikā jau kļuvis organisks. Līdzīgu situāciju daudzi pētnieki saskata Izraēlā. Vairāk nekā miljons ebreju no bijušās PSRS meklēja vēsturiskajā dzimtenē patvērumu no antisemitisma. Taču ne visi spēj adaptēties, paliek krievu kultūras iespaidā un pat gatavi atgriezties agrākajā dzīves vietā [14, 206].

PSRS sabrukums izsauca lavīnveidīgu identitāšu atmodu. Tautas, it kā jau asimilētas padomju rusifikācijas ietekmē, kā izrādījās, nebija pilnīgi zaudējušas savu identitāti. Tas notika ar daudzām somugru tautām. Krievijas Federācija (turpmāk – KF) B. Jeļcina prezidentūras gados piedzīvoja suverenizācijas vilni. Tika apstiprinātas autonomo veidojumu (Tatārijas, Baškīrijas, Burjatijas u.c.) konstitūcijas un simbolika, atdzima nacionālie svētki. V. Putina nākšana KF prezidenta amatā šo procesu piebremzēja, un tagad uzsvars tiek likts uz visām tautām kopīgu Krievijas nāciju – kā politisku un valstisku kopību.

Īpašs gadījums – KF Kaļiņingradas apgabala iedzīvotāju identitātes meklējumi. Senais baltu (prūšu) areāls tika pakļauts nežēlīgai ģermāņu kolonizācijai un sekojošai prūšu asimilācijai. Tas tika padarīts par vāciskās kultūras reģionu, bet ar austrumprūsiešu identitātes pieskaņu. Pēc Otrā pasaules kara sekoja padomju kolonizācija ar skaidru mērķi – radīt šeit militāru priekšposteni. No dažādām PSRS republikām ieaicinātie kolonisti tika uzskatīti par valsts stratēģijas un ideoloģijas nesējiem. Viss vāciskais tika iznīdēts un vācieši deportēti. Kāda identitāte ir apmēram miljonam tagadējo apgabala iedzīvotāju? Šis anklāvs, atdalīts no Krievijas, izslēgts no krievu kultūras aktivitātēm dzimtenē, sāk izjust Rietumu (Lietuvas, Vācijas) ietekmi. Iedzīvotāju masai identitāte ir margināla, bet daži intelektuāļi mēģina konstruēt īpatnēju identitāti. Kulturologa V. Šahova piedāvājums: “pienemunas krievi”, “rusobalti” (“krievbalti?”) [19, 14–15].

Pētnieki un vērotāji saduras ar dažādu tautu ļoti atšķirīgiem etniskās uzvedības variantiem – arī tas palielina identitāšu raibumu. Mūsdienās skaidrāk saskatāmi etnisko veidojumu centieni atdzīvīnāt apspiesto vai noklusēto identitāti, atjaunot tās kultūras vērtības, ko vēsture vēl saglabājusi. Tā rīkojas lībiešu kultūras pētnieki un cienītāji Latvijā, frizu – Vācijā, vepsu – Krievijā u.c. Dažkārt tā ir pat konstruēta identitāte. Mūsdienu cilvēku vēlmi piedēvēt sev prūsisku identitāti Janīna Kursīte nodēvē

par virtuālu identitāti [9, 74]. Nebūtu iespējama identitātes atjaunošana, ja nebūtu zināšanu par piederību kādai grupai un par tās nozīmīgumu. Tā uzskata sociālo identitāšu pētnieks H. Tadžfels [10, 146].

Cits etniskās uzvedības tips – atsacīšanās no reāli pastāvošām etniskās kultūras vērtībām, no savas dzimtās valodas. Etnisko grupu pāreja uz citu valodu diasporā, atrautībā no dzimtās kultūras, nav retums. Cittautieši Latvijā (ebreji, ukraiņi, uzbeki u.c.) ir krievvalodīgie, bet ar savu etnisko identitāti. Par unikālu pētnieki uzskata baltkrievu tautas etnisko uzvedību savā valstī, kur viņi veido absolūtu iedzīvotāju (ap 80%) pārsvaru. Padomju rusifikatorisko politiku izjuta visas nekrievu tautas, dažas bija spiestas pāriet uz mācībām krievu valodā. Baltkrievi pārgāja uz krievu valodu arī ģimenē, mājas dzīvē. “Etniskās drāmas” (varbūt traģēdijas?) otrais cēliens norisinājās jau neatkarīgajā Baltkrievijā. 1990. gadā tur tika pieņemts likums par baltkrievu valodu kā valsts valodu, bet tā īstenošana sastapās ar pretestību. Bet varbūt, ka tā bija pēdējā iespēja baltkrievu valodai atgūt vadošās pozīcijas savā etniskajā dzimtenē? [15, 150–161] 1994. gada 14. maijā baltkrievu tauta referendumā nobalsoja par divām valsts valodām. Tāda divvalodība Baltkrievijā ar tās iepriekšējo sarežģīto valodu dzīvi jau ir katastrofa baltkrievu valodai.

Viens cits identitātes graušanas mēģinājums – valsts brutāla iejaukšanās etniskajos procesos. Tāda bija Bulgārijas komunistu līdera Todora Živkova politika pret turku minoritāti 20. gs. 80. gados. Turki spēji tika pārdēvēti par bulgāriem, mainot dokumentos viņu vārdus un uzvārdus. Pamatojums – visi turki esot kādreiz Osmaņu impērijas laikā pārturkotie bulgāri. Taču reālā, dzīvā identitāte viņiem jau sen bija kļuvusi turciska. Varas vardarbīgā ielaušanās etniskajā dzīvē varēja tikai pastiprināt nesaikšanos. Par laimi, tas jau bija komunistiskā režīma agonijas laiks.

Laiks labāk izgaismo te vienu, te citu kādas tautas identitātes šķautni. Te viena, te otra kļūst pieprasītāka un redzami nostrādā. Latvijas atjaunotās neatkarības pirmajā gadu desmitā priekšplānā iznāca tās latviešu identitātes puses, kas palīdzēja ātrāk noskriet pirmo distanci uz kapitālismu. Kā atzīst vairāki ārzemju autori (R. Simonjans, M. Beisingers, D. Furmans u.c.), Latvija, tāpat kā Lietuva un Igaunija, ceļā uz tirgus ekonomiku un demokrātisku valsts iekārtu bija krietni aizsteigusies priekšā citiem bijušās PSRS reģioniem [17, 212–213, 251, 258]. Palīdzēja apziņa par savas tautas piederību Rietumeiropas civilizācijai, restauracionisma ideoloģija, starpkaru pieredze, vēl neiznīdētā cieņa pret privātīpašumu [18, 25, 383–384]. Dziļāka ieaugšana kapitālismā vairāk līdzinās maratonam. Sāka izpausties dažas latviešu identitātes nesaderības pazīmes ar tirgus ekonomikas diktātu.

90. gados, kad tika dots starts uz kapitālismu, par latviešu dabas saderību ar to rakstīja V. Zariņš un L. Dribins. Vilnis Zariņš puda pārliecību, ka latviešu spēks slēpjoties laukos. Vēsturnieks Leo Dribins atgādināja latviešu vēstures ļoti būtiskas iezīmes: latvieši ļoti ilgi bija atrauti no īpašuma, latviešu pirmie uzkrājumi radās tieši laukos – tos deva zemnieku un amatnieku darbs... Viņš brīdināja, ka šīs īpatnības var bremsēt kapitālisma attīstību [3]. Vēl pēc gadiem, kad jau uzkrājās pieredze un novērojumi, žurnālists un pētnieks Sergejs Kruks secināja: “Kapitālisms latviešu tautai ir svešs. Latviešu darba ētika bāzējas zemniecībā.” [6]

Patiešām, latviešu vēsturē ir īpatnības, kas to apliecina. Muižnieki ar savām latifundijām padarīja latviešus par darba ņēmējiem. Šāda vēsturiska pagātne nepiešķīra latviešiem amerikānisko paļaušanos uz saviem spēkiem vien, saimnieka-īpašnieka gatavību ar visu savu mantu atbildēt par to, ko dara. Bet varbūt ir vēl kādas, vēl dziļākas, arhetipiskas latviešu īpatnības – ļoti organiskas saites ar zemi, lauku saimniecību, lauku sētu. To attēlojis Kārlis Skalbe savā pasakā par Milzi. Apbrīnojami, ka to saskatīja arī krievu rakstnieks Aleksandrs Kuprins, kad Pirmā pasaules kara laikā nonāca Latvijā kā kara korespondents. Salīdzinot dažādu šeit dzīvojošu tautu īpatnības, viņš uzskatīja par fanātisku latviešu pieķeršanos zemei: “Latvietis arī uz karu ejot, kā arājs uz aršanu.” [1, 45]

Skeptisku attieksmi pret kapitālisma iespējām pavairoja pašreiz pārdzīvojamā ekonomiskā krīze. Pārāk lielu lomu sācis spēlēt globālais finanšu kapitāls. Tā vainas dēļ krīze sākās kapitālisma citadelē – ASV un izplatījās pa visu pasauli. Nepārspilēsminētā faktora ietekmi, ir arī citi, kas mūs velk atpakaļ, neļauj tirgus ekonomikai izpaust savas potences. Vācijas diplomāts, arī kādreizējais VFR izlūkdienesta vadītājs Hanss Georgs Vikss, ļoti labi pazīdams Austrumeiropas kopīgo pagātni, atzina, ka VDR “liela sabiedrības daļa bija pieņēmusi sociālismu kā sistēmu” [5]. Attiecinot to uz Latviju un latviešiem, jāatzīst, ka mūs velk atpakaļ padomiskums, sociālistiskās saimniekošanas ieradumi. Nepieciešamas pārmaiņas veselās paaudzes prātos.

Ko parāda etniski atšķirīgo identitāšu saspēle? Latviešu un cittautiešu identitātēs pastāv vienojošas pazīmes. Iedzīvotāju absolūtais vairākums pieder vienai, kristīgajai civilizācijai, tāpēc mums ne vienmēr der analogijas ar notiekošo Vācijā un Francijā. Mūsu pagātnē ir gadsimtiem ilgā latviešu sadzīvošanas vēsture ar slāviem, ebrejiem, čigāniem un arī pielāgošanās pieredze. Mēs viens otru pazīstam, zinām, ko var sagaidīt, un ar to rēķināmies. Un tomēr. Latviešu etnonācijas visas identitātes, arī etnogrāfiskās un lokālās īpatnības, veidojušās savā etnoģenēzes zemē, Latvijas dabā un vēsturē. Visi citi iedzīvotāji, arī tie, kuru senči iecēlojuši pirms gadsimtiem,

ir ārvalstu nāciju atzari, kam etnoģenēzes zeme ir citur (teiktais neattiecas uz libiešiem un Latvijas čigāniem). Viņu identitātes tapušas citādos apstākļos, citu zemju vēsturē. Tāpēc tā ir citādība, tāpēc pastāv etniskās un mentālās atšķirības. Pašas par sevi šīs atšķirības vēl nerada konfliktu. Konflikta situāciju var radīt resursu sadale, privilēģijas, atšķirīgas politiskās lomas.

Daudzas zemes un tautas jau agrākajā vēsturē sadūrās ar sekām, kad notiek majoritātes un minoritāšu lomu maiņa. Tas notika pēc Osmaņu impērijas sabrukuma, pēc Pirmā pasaules kara. Latvijā pēc neatkarības atjaunošanas 1991. gadā notika krasa divu galveno cilvēku grupu statusu, lomu maiņa. Krievi – lielas, varenas, varētu pat teikt – galvenās nācijas vietā lielvalstī – šeit, Latvijā, ieguva nacionālās minoritātes statusu mazā valstī, kur radikāli mainījās iekārta un likumi. Viņiem tas bija visu agrāko identitāšu sabrukums. Latvieši – no atstumtās minoritātes (ar cietējas pašsajūtu) pārvērtās par dominējošu majoritāti savā neatkarīgajā valstī, kuras rokās nonāca arī visa politiskā vara. Tāds statuss prasa ļoti lielu atbildību par valsti, tās ekonomiku un arī par tās minoritātēm. Mēs zinām, ka pārmaiņas notika strauji un laiks jaunu lomu apgūšanai atvēlēts netika.

Pēc gandrīz 20 neatkarības gadiem redzams, ka jaunās lomas pilnībā vēl arī nav apgūtas. Abās iedzīvotāju daļās ir cilvēki, kas dzīvo ar agrākajām identitātēm un spēlē savas vecās lomas. Bijušās impēriskās nācijas daļai grūti padodas nacionālās minoritātes loma. Tas izpaužas, piemēram, uztverot naturalizācijas procesu kā pazemojumu. Latviešu daļa agrākā “bārenītes” paštēla iespaidā arvien izjūt apdraudējumu savai identitātei un valodai, turpina seno ciešanu kultivēšanu. Latviešu etnonacionālisma zemnieciskā izcelsme rada pretrunu ar tirgus saimniecības kosmopolitisko būtību. Latviešu inteliģences misija ilgstoši bija latviešu etnisko vērtību sargāšana. Nebija nekā cita, ko sargāt. Grūti pārslēgties uz citu vērtību aizstāvēšanu, kamēr laiks jau prasa pievērsties tādu nacionālo, pilsonisko vērtību izkopšanai, kuras reizē ir arī mūsdienu Eiropas kopīgās vērtības. Šajā apstākļī saskatāmas grūtības sabiedrības integrācijas un jaunās nacionālās identitātes izveidošanā.

Identitāšu hierarhijā mūsdienās galvenā ir nacionālā identitāte – visus iedzīvotājus vienojoša identitāte uz pilsonisko interešu pamata. Tai pieder nākotne. Nacionālās identitātes kopšana būtībā ir valstisks uzdevums. Tā tas ir Francijā, kur valdībā ir amats “imigrācijas lietu un nacionālās identitātes ministrs”. Prezidents uzdeva ministram Ērikam Besonam vadīt sabiedrības diskusiju par nacionālās identitātes stāvokli valstī. Tika apspriests jautājums, vai Francijā nebūs vajadzīgs jauns likums franču nacionālās identitātes labākai aizsardzībai [5]. Bet ko mēs darām Latvijā?

Likvidējam vienīgo valstisko institūciju, kuras kolektīvs sešus gadus pūlējās pietuvināt Latvijas cittautiešus valstij, veidojot šajā vidē tieši pilsonisku nacionālu identitāti.

Latvijas zinātniskā inteliģence ir redzīgāka. Tās vidū pastāv izpratne par nacionālās identitātes veidošanu un stiprināšanu. *Letonikas III kongresa* izskaņā 2009. gada oktobrī konceptuāli ievirzītajos Jāņa Stradiņa, Jāņa Streiča un Maijas Kūles referātos nacionālās identitātes pētījumi parādīti kā viens no svarīgākajiem humanitārās zinātnes uzdevumiem. “Zinātne ir brīva no mazvērtības kompleksa, un *Letonikai* jāveido Latvijas pilsoņu valstiskā apziņa,” teica J. Streičs [12, 340–341]. M. Kūle, raksturojot valsts pētījumu programmu “Nacionālā identitāte”, aicināja pētīt un popularizēt jaunās atziņas par latviskās, nacionālās un eiropēiskās identitātes kopsakarībām [7, 361].

Literatūra

1. Badins, Ž. *Latvija krievu literatūrā (1901–1940)*. Promocijas darbs: Daugavpils Universitāte, 2008.
2. Bērziņš, V. “Francijā izvērsās debates par nacionālo identitāti.” *Latvijas Avīze*, 2010. 7. janvāris.
3. Dribins, L. “Latviešu antikapitālisms.” *Diena*, 1994. 8. februāris.
4. Gailītis, V. “Nepieciešamā un nesasniedzamā.” *Kultūras Diena*, 2008. 31. oktobris.
5. Hermanis, V. “Panākt pārmaiņas cilvēku prātos.” *Neatkarīgā*, 2009. 5. decembris.
6. Kruks, S. “Latvietis lietišķais. Cittautieša piezīmes.” <http://www.politika.lv/temas/cilvektiesibas/15523/> (2008.06.05.)
7. Kūle, M. “Nacionālās identitātes pētījumi: nākotnes ieceres.” Grām.: *Letonikas III kongress: Zinātniskie raksti*. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 2009.
8. *Kursenieki mainīgajā pasaulē*. (J. Kursītes red.) Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2007.
9. Kursīte, J. *Sfumato, nesfumato*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 2008. 74. lpp.
10. *Latvijas jaunatnes portrets: integrācija sabiedrībā un marginalizācijas riski*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2009.
11. Smits, E. *Nacionālā identitāte*. Rīga: AGB, 1997.
12. Streičs, J. “Ja kas vārdu uzminētu.” Grām.: *Letonikas III kongress: Zinātniskie raksti*. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 2009.
13. *Suitu identitāte*. (J. Kursītes red.) Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 2005.

14. Šteimans, J. *Vēsture un filozofija, socioloģija un politika*. Rēzekne: Latgales Kultūras centra izdevniecība, 2010.
15. Григорьева Р., Мартынова М. «Межнациональные отношения в Белоруссии». В кн.: *Новые славянские диаспоры*. Москва: Центр по изучению и урегулированию конфликтов Института этнологии и антропологии РАН, 1996.
16. Ладыжникова Т. «Российские немцы культурные посланники России в Германии». В кн.: *Реальность этноса*. Санкт-Петербург: Астерион, 2008.
17. Симонян Р. «Россия и страны Балтии». Москва, 2005.
18. *Страны Балтии и Россия: Общества и государства*. Москва: Референдум, 2002.
19. Шахов В. *Кто мы? Русские Принима́нья или Российские балты?* Калининград: Янтар-Сказ, 2002.

Summary

Diversity of identities in Latvia

Formation of new national (civil) and European identity is prevented due to several circumstances including diversity and contradictory nature of identities in Latvia. We offer a point of view on several aspects of this problem.

I. Diversity and changeability of identities is particularly characteristic exactly to the Modern age, in the former times they were more stable. A complicated hierarchy of identities in the society itself is advantageous and valuable. Societies that embrace different identities are more successful, more creative, and they can better adapt to unexpected situations (John Berry). At the same time, this provokes contradictions. The variegation of Latvian society does not express itself only in the ethnic diversity of the population. The Latvian cultural nation has a complicated inner structure. It includes the ethnographic group of Latgalians, groups with local identity (Suits, Couronians), as well as different groups speaking in Latvian language dialects.

II. An interesting area for investigations could be the peculiarities of Latvian identity in the conditions of market economy. The transition from Socialist management to market economy in Latvia was carried out more successfully than in other postsoviet countries. The Latvian nation has a peasant origin and the first stockpiles of Latvian capital were derived from the work of peasants. Sociologists observe that the individualistic nature of Latvians and the countrified understanding of work ethics conflicts. Economic crisis is a new challenge to the Latvian nation. It lit

up disappointment for part of the Latvian population in market economy and brought about discontentment with the greater power of world financial oligarchy.

III. The resumption of independence in 1991 marked a rapid change in status for both of the largest groups of Latvian population: for the Latvians nation – a move to becoming the dominant majority, and conversely for postwar immigrants – a move to the status of national minority. Characteristic of this period, that former identities draw back in the past and do not allow the fulfilment of new roles for either the Latvians, or the Russian by preventing the integration of society, as well as the growth of national identity.

IV. The formation of new national identity is hindered also by the ethnocentric shade of Latvian ethnic identity. An identity, which has sunken in ethnic values and is politicized, can not be a foundation for the formation of a dynamic and open society.

Тамара Абросимова

Восприятие интеллигенцией событий 1917 года (по материалам воспоминаний и дневниковым записям)

События 1917 года в России были по-разному восприняты российской интеллигенцией, не без основания считавшей себя интеллектуальной элитой страны.

Февральская революция 1917 года произошла стихийно и с ошеломляющей быстротой. Царский режим, оказавшийся в полной изоляции, рухнул в течение восьми дней. Безусловно, определенная ответственность за революцию лежит на интеллигенции, которая своими идеями способствовала её подготовке. По сути, все поколения русских революционеров, начиная с декабристов и до народничества, вышли из среды интеллигенции и выражали её умонастроения. «Она духовно оформляла инстинктивные стремления масс, зажигала их своим энтузиазмом, — отмечал С.Н. Булгаков, — словом, была нервом и мозгом гигантского тела революции» [4, 59].

Если рассматривать в целом, то интеллигенция достаточно аполитична, но её радикализированный политический актив, «выступавший в роли оппозиции к власти», во многом повинен в свершившейся революции. У Гегеля есть выражение «ирония истории». Ф. Энгельс в письме Вере Засулич в связи с этим писал: «Люди, хвалившиеся тем, что сделали революцию, всегда убеждались на другой день, что они не знали, что делали, что сделанная революция совсем не похожа на ту, которую они хотели сделать.» [18, 3Л] В этом же через некоторое время убедилось и большинство русской интеллигенции, желавшей революции. Сначала Февральская революция была встречена большинством интеллигенции с восторгом. Казалось, что «мартовские настроения» захватили всех без исключения. Многие надеялись, что с победой революции произойдут кардинальные изменения к лучшему не только в экономической, но и духовной, культурной, нравственной сферах жизнедеятельности общества. Так, проходивший в апреле 1917 года первый съезд физиологов с удовлетворением отмечал, что он проводится «в свободной теперь России».

Интеллигенция, в первую очередь кадетская, переживала свой «звёздный час».

Однако очень скоро, как отмечал И.В. Наживин: «Облака фантастического мира рассеялись, угар начал проходить.» [16, 4Л] «Теперь

всякий честный человек, — отмечала в дневнике Е.Н. Сайн-Виттенштейн 19 июля 1917 года, — и пальца не протянет для спасения этой свободы и этой революции...» [25, 88]. Г.А. Князев же, делопроизводитель в архиве Морского министерства, с горечью писал в своем дневнике о результатах Февральской революции: «Так хорошо началось... Полгода... и глаза не смотрели бы... Куда бы уехать, уйти... Нет, кажется, больше сил смотреть на все происходящее. Боже, как больно сжимается сердце. Невыносимо грустно. Банкротство великого народа.» [12, 168] Историк и издатель Н.Н. Бородин вспоминал о резком изменении общего настроения: «От радостного и полного надежд, оно перешло в тревожное и у некоторых дальнозорких людей в близкое к отчаянию.» [27, 367] Долгожданная свобода превращалась в разнузданность, разрушавшую государственность. Временному правительству «не хватало мужества создать какое-то ядро принудительной власти, заставить себя слушаться». Социальная революция разрасталась не без влияния социал-демократов, особенно большевиков. Продолжавшаяся война также не способствовала стабилизации положения. Вместе с тем интеллигенция по-прежнему поддерживала внешнеполитический курс Временного правительства, рассматривала войну со стороны России как «оборонительную» и справедливую, надеялась, что с уничтожением германского милитаризма с войнами будет навсегда покончено. «Вся нынешняя война есть война за мир и притом вынужденная презрением к миру германских насильников,» — писал профессор Н.А. Гредескул [2]. П.Н. Милюков вспоминал: «Даже принимая войну, они считали необходимым оправдать её в более возвышенном смысле и искали компромисс между пацифистскими убеждениями и печальной действительностью. В этих попытках примирить оправдание массового убийства с голосом человеческой совести нельзя было не принять основной идеи.» [15, 393]

Естественное чувство любви к родине делало невозможным для большинства интеллигенции, как и для большинства народа, желать поражения России. Это сложное психологическое состояние хорошо передано в словах В. Вернадского о Русско-японской войне, убежденным противником которой он являлся: «Я физически не в состоянии радоваться русским поражениям.» [11, 64] Среди деятелей науки патриотизм был распространен шире, чем в каком-либо другом слое интеллигенции, например: «Молодой литературовед И.В. Егоров, настроенный с конца июня антимилитаристски, решил провести в ученых кругах агитацию за немедленное заключение мира. Пылкий агитатор беседовал со многими научными сотрудниками Книжной

палаты, с учеными из других учреждений (С.А. Венгеровым, А.Л. Бемом, В.В. Бушем, В.В. Синовским, А.А. Ивановым и др.), но, по его признанию, все было напрасно.» [10, 240–241]

Украинский эсер Н.В. Святицкий впоследствии отмечал: «Интеллигентские круги были почти сплошь и очень долгое время подвержены оборонческому, а иногда... и ура-патриотическим настроениям.» [26, 10]

В тяжелой кровопролитной войне Россию преследовали неудачи на фронте. В.Д. Набоков признавал, что «никто не мог себе представить, во что Европу превратит война и что она сделает с Россией.» [1, 53]

В затягивании войны и развале армии высшее военное командование обвиняло Временное правительство. На совещании 16 июля 1917 года в Ставке генералы призвали присутствующего там А.Ф. Керенского действовать решительно и без промедления, т.к. вседозволенность, исходящая от правительства, вела к гибели армии. Генералы намекнули, что если Временное правительство не введет соответствующее законодательство и не будет применять необходимые санкции для восстановления боеспособности армии, то они все дело возьмут в свои руки [5].

Временное правительство оказалось не способно справиться с углубляющимся экономическим кризисом. Еще в мае кадетская газета «Речь» признала, что нормальные экономические отношения разрушены [23]. С середины июля положение в Петрограде стало катастрофическим. Не хватало продовольствия, топлива, с каждым днем росла инфляция. Временное правительство быстро теряло своих сторонников из числа интеллигенции. «Около Временного правительства образуется пустота, — писал приват-доцент уголовного права Петроградского университета В.Б. Станкевич, — пена гребня несется куда-то в сторону.» [27, 367] Периодическая печать изобиловала материалами об углублении кризиса. «Речь» обвиняла правительство в отсутствии политического стержня, «определенной правительственной программы» [24].

Газета «Утро России» призывала правительство перейти, наконец, от слов к делу [31]. Её сотрудник, поэт и публицист Т. Ардов в фельетоне «Признаки конца» напомнил читателям: «Помните, как погиб старый режим? Он погиб, когда стал смешным. И вот теперь оглянитесь вокруг. Где вдохновенный пафос? Умер. Где доверие? Исчезло. Где сила? Её нет. И вот приходит и оно, самое последнее: глум, неустойчивый глум... Психологический круг совершился, и «строй» стал смешным» [30].

Реорганизация Временного правительства после июльских событий не принесла перемен к лучшему ни в политическом, ни в экономическом, ни в социальном плане. Его политика балансирования и лавирования перестала удовлетворять не только радикально настроенные слои населения, но и либерально-консервативную интеллигенцию. По мере нарастания напряженности в стране, вопрос о режиме становился непринципиальным. Интеллигенция была готова приветствовать режим, способный силой прекратить всеобщий распад, разложение фронта, предотвратить сползание к национальной катастрофе и гражданской войне. «Не пугала даже перспектива военной диктатуры», — вспоминал князь В.А. Оболенский [17, 25]. 26 августа 1917 года М.А. Волошин писал в письме И.Г. Эренбургу: «Вся Россия перенасыщена влагой безумия и исступления... Российский бэдом нуждается в опытном дирижере и церемониймейстере.» [9, 193]

В роли «сильной авторитетной личности» либерально-консервативная часть интеллигенции склонна была видеть генерала Л.Г. Корнилова, назначенного в середине июля верховным главнокомандующим. Подтверждая свою репутацию человека жестких действий, уже в день принятия командования в телеграмме А.Ф. Керенскому он потребовал санкционировать смертную казнь для дезертиров, причем в таких угрожающих выражениях, что Б.В. Савинков, комиссар правительства на Юго-западном фронте, также поддерживающий суровые меры, был вынужден вмешаться и настоял на изменении текста послания [14, 25].

М.А. Волошин, также состоявший в дружеских отношениях с Б.В. Савинковым, писал ему в начале августа 1917 года из Коктебеля: «Ваша судьба глубоко волнует меня. В революциях меня всегда пленяла сказочность неожиданных превращений... Из всех людей, выдвинутых революцией и являющихся, в большинстве случаев микробами разложения, я только в Вас вижу настоящего литейщика, действенное и молниеносное сочетание религиозной веры со знанием людей.» [9, 191]

«... Интеллигенты «пророчат Наполеона» [3, 508], — писал А.А. Блок 16 июля 1917 года. Газета «Речь» прямо указывала, что лишь «суровыми и решительными мерами» можно спасти Россию [22].

Л.Г. Корнилов, поддержанный кадетской интеллигенцией и Союзом офицеров, 27 августа 1917 года предпринял попытку переворота. Он рассчитывал установить военную диктатуру, которая могла не только уничтожить большевиков и Советы, но сместила бы и «дряблое» Временное правительство. Однако установлению режима воен-

ной диктатуры помешали левые силы, подтвердившие огромную потенцию совместных действий всех социалистических групп. Эти силы включали и леворадикальную интеллигенцию.

В политическом плане мятеж кардинально изменил ситуацию. На нет были сведены все попытки А.Ф. Керенского упрочить правительственную власть, резко расшатанную июльскими событиями. Ушли в отставку министры, поддерживавшие Л.Г. Корнилова. Правительство практически оказалось в самоизоляции. Популярность А.Ф. Керенского, не поддержавшего выступление Л.Г. Корнилова и прилагавшего судорожные усилия сохранить свое формальное первенствующее положение, окончательно упала в глазах интеллигенции. «Первая любовь революции» оказалась поверженной [33].

Усиливавшееся с каждым днем чувство тревоги никого не покидало. Об этом постоянно сообщала пресса, сама во многом способствовавшая росту апатии, страха и смятения [7; 8; 29]. К осени психологическая усталость и нервное напряжение значительно усилились. «Политика как никогда еще раньше бесцеремонно и глубоко вторглась в частную жизнь отдельных людей, вдруг потерявших почву из-под ног, уверенность за завтрашний день, за жизнь свою и своих близких...» [32, 29]. Большинство интеллигенции не могло разобраться в происходящем, а поэтому покорно и пассивно принимало свою судьбу, пытаясь адаптироваться к обстоятельствам. В то же время некоторые ощущали приближение пугающего конца — не лично каждого, а коллективного. И.Г. Эренбург признавался: «Как только будет возможность, уеду, чтоб спасти для себя Россию, возможность внутренне в ней жить... Очень хочется работать — здесь это никак нельзя.» [9, 195] Выхать из России уже тогда хотел и В.Ф. Ходасевич. Пытался эмигрировать С.В. Рахманинов: «Хотя бы в Норвегию, Данию, Швецию... Все равно куда! Куда-нибудь!» [21, 482] Некоторых удерживал даже от временной эмиграции страх навеки лишиться родных стен, русской земли [6]. Но по городам России разъехались многие. Чаше всего они объясняли свой отъезд так же, как это сделал профессор истории П.Г. Архангельский в письме А.С. Лаппо-Данилевскому из Казани: «непрекращающимися тревожными событиями в городе и невозможностью продолжения сосредоточенной систематической работы» [34].

Состояние общества было пропитано осознанием краха и кризиса существующего строя. Приближение нового этапа революции ощущалось во всем. Актриса Александровского театра О.Н. Гильдебрант-Арбенина в своем дневнике писала 17 октября: «Будет, говорят,

революция. Господи, сохрани моих близких и всю Россию.» [35] Резко обозначилась линия социального противостояния. Рабочими интеллигент воспринимался как дармоед. Только революция, считали они, сможет уравнивать рабочего и интеллигента по социальным признакам и не позволит интеллигенту выделяться. Психологическая вражда, агрессивность, особенно со стороны масс, усиливали напряженность и размежевание.

К осени Россия была непоправимо расколота. Компромисс между высшими и низшими слоями общества уже был невозможен. На озлобленность друг против друга указывал И.Г. Эренбург: «Очень тошно от всего. С горя хожу в литературные общества, салоны, клубы и пр. Потрясаю публику внутри стихами, а на улице в поздний час шляпой (переходят на другую сторону). Толстой уверяет даже, что завидев меня, открывают беспорядочную стрельбу.» [9, 196] Не многие из интеллигентов решались в темное время выходить на улицу, это было небезопасно, народ питал злобу не только против воображаемого класса «буржуазии», но и конкретно против живых лиц, встречаемых на улицах, в трамваях или в поездах железной дороги [13, 196]. В общественном сознании царила атмосфера ненависти и вражды. 19 октября 1917 года академик В.И. Вернадский, занимавший тогда во Временном правительстве пост товарища министра народного просвещения, отмечал, что «атмосфера тревожная как будто накануне гражданской войны. Никто не хотел идти на уступки.» [28, 288] «У «нас» и у «них», — писала Е.Н. Сайн-Виттенштейн, — в понимании друг друга вскрылась огромная и роковая ошибка. Обе стороны желают не понять друг друга, не сойтись, а желают победить. Это приведет к самому большому несчастью, которое может постигнуть страну — к междоусобной войне.» [25, 94] Классовые интересы, максималистское сознание вышли на первый план. Забытыми оказались такие общечеловеческие ценности как милосердие, терпимость, нравственность. Особенно это ощущалось со второй половины октября, когда неизбежность столкновений стала очевидной. Большинство интеллигенции, имевшей дефицит политической активности и отличавшейся эклектичным мировоззрением, не могло оказать никакого политического влияния на исход борьбы. Интеллигенция в основной своей массе боялась революции, считала курс на социалистическую революцию опасным заблуждением, хранила веру в возможность мирных перемен, в творческую силу компромисса. Но в хаосе и анархии, существовавших в стране, при неуклонной радикализации масс почти не осталось шансов на возникновение стабильного демократического режима. Интел-

лигенция не могла противостоять разрушительному классовому эгоизму. Те немногие интеллигенты, которые сочувственно относились к происходящему, не находили понимания среди родственников и друзей. Так, в «ленинстве» родные обвиняли К.А. Сомова, не желавшего ругать действительность. Не находил общего языка со своими знакомыми и ученый-физиолог Н.Я. Пэрна, считавший, что «мир весь должен быть коренным образом переделан» [20, 14]. Журналист, издатель и общественный деятель В.А. Поссе вспоминал, как после его выступлений за скорейший выход России из войны с ним порвали отношения некоторые из «хороших знакомых и друзей», включая писателя Е.Н. Чирикова, а старший брат, почетный член Академии наук математик К.А. Поссе, прислал ему письмо со словами: «Прощай, мы больше встречаться не можем», — считая, что он вместе с большевиками толкает родину в пропасть. Помирились братья только в 1919 году [19, 212]. Восприятие интеллигенцией происходящих событий было сложным и индивидуальным. Но большинство переживало глубочайший кризис, застывая в убеждении, что делается что-то не то. Если Февральская революция таила в себе огромное обаяние для большинства русских интеллигентов, презиравших и отрицавших самодержавие, то вскоре последовавшая Октябрьская революция была воспринята ими как контрреволюция. Интеллигенция перенесла своё отрицание на новую власть. Но уважительное отношение к освободительному движению как таковому осталось. Более того, классическое русское освободительное движение они воспринимали теперь как нечто противоположное по своим идеалам большевизму.

Источники и литература

1. *Архив русской революции*. Т. 1. Москва, 1991.
2. *Биржевые ведомости*. 1917. 28 сентября.
3. Блок А. *Записные книжки*. (19011920). Москва, 1965.
4. Булгаков С. «Героизм и подвижничество (из размышлений о религиозной природе русской интеллигенции)». *Вехи: Сборник статей о русской интеллигенции*. Москва: Грифон, 2007.
5. Бухбиндер Н. «На фронте в предоктябрьские дни». *Красная летопись*. 1923. № 6.
6. Волков О. *Век надежд и крушений*. Москва, 1989.
7. *Воля народа*. 1917. 17 октября.
8. *Вперед*. 1917. 10 октября
9. *Звезда*. 1996. № 2
10. Знаменский О. *Интеллигенция накануне Великого Октября*. Ленинград, 1988.

11. *История СССР*. 1990. № 5.
12. Князев Г. «Из записной книжки русского интеллигента за время войны и революции. 1915–1922». Публ. А.В. *Русское прошлое*. Санкт-Петербург, 1991, № 2.
13. Колоницкий Б. «Антибуржуазная пропаганда и «антибуржуазное» сознание». *Анатомия революции*. Санкт-Петербург, 1994.
14. Мартынов Е.И. *Корнилов: Попытка военного переворота*. Ленинград, 1927.
15. Милюков П. *Воспоминания*. Москва, 1991.
16. Наживин И. *Записки о революции*. Вена, 1921.
17. Оболенский В. *Моя жизнь и мои современники*. Париж, 1988.
18. *Переписка К. Маркса и Ф. Энгельса с русскими политическими деятелями*. Москва, 1951
19. Поссе В. «От Февраля к до Бреста». *Русское прошлое*. Кн. 1. Санкт-Петербург, 1996.
20. Пэрна Н. *Жизнь человека (из дневниковых записей)*. Санкт-Петербург, 1997.
21. Рахманинов С. *Письма*. Москва, 1955.
22. *Речь*. 1917. 12 августа.
23. *Речь*. 1917. 14 мая.
24. *Речь*. 1917. 15 августа.
25. Сайн-Виттенштейн Е. *Дневник. 1914 – 1918 гг.* Париж, 1986.
26. Святицкий Н. «Война в предфевралье». *Каторга и ссылка*. 1932. № 2 (75).
27. *Страна гибнет сегодня: Воспоминания о Февральской революции 1917*. Москва, 1991.
28. *Страницы автобиографии В.И. Вернадского*. Москва, 1981.
29. *Труд*. 1917. 19 октября.
30. *Утро России*. 1917. 14 октября.
31. *Утро России*. 1917. 18 августа.
32. Яфа-Синакевич О. Темная тетрадь за 1917 год. ОР РНБ, ф. 163, д. 347.
33. Abraham, R. *Alexander Kerensky. The First Love of Revolution*. London, 1987.
34. ААН, ф. 113, оп. 1, д. 33, л. 1.
35. ЛГАЛИ, ф. 436, оп. 1, л. 1, л. 21–22 об.

Kopsavilkums

1917. gada notikumi inteliģences skatījumā (pēc atmiņām un dienasgrāmatām)

1917. gada notikumus krievu inteliģence uztvēra dažādi. Sākotnēji Februāra revolūcija tika uzņemta ar sajūsmu. Taču drīz vien prieka vietā nāca satraukums un ilgi gaidītā brīvība vairs nesniedza gandarījumu. Krievijas ekonomiskā situācija strauji pasliktinājās, sabiedrība tika sašķelta. Oktobra revolūcijā daudzi saskatīja kontrrevolūciju. Inteliģence notiekošo uztvēra visnotaļ atšķirīgi un individuāli. Lielākā daļa piedzīvoja ļoti dziļu krīzi.

Summary

The intellectuals' perception of 1917 events (based on memories and diaries)

The February Revolution of 1917 was spontaneous. In the beginning, the majority of intellectuals met the event with excitement. However, the situation changed soon. Everyday feelings of anxiety increased. There was a shared mindset that can be traced by looking into memoirs and diaries. The February Revolution appealed to the majority of the Russian intellectuals, who were against autocracy. However, the October Revolution, which followed soon after, was perceived by many of them as a counter-revolution. The intellectuals transferred their disfavor to the new regime.

Kristīne Ante

Pareizticīgo un luterāņu konfesionali jauktu laulību prakse Kurzemes un Vidzemes gubernā: tiesiskie, sociālie un psiholoģiskie aspekti 19. gs. vidū un otrajā pusē

Laulību slēgšanas prakse gadsimtu gaitā ir mainījusies. Sākotnēji tā bija dzimtas, bet vēlāk ģimenes kompetencē, un ar to saistītie tiesiskie jautājumi nonāca baznīcas pārziņā. Tas skaidrojams ar kristietības priekšstatu, ka laulība ir “Dieva iestādīta”, kā to 1901. gadā norādījis baznīcas tiesību profesors M. Gorčakovs: “Dievs ir iestādījis laulības sakramentu, kuru saņem tie, kas pieder draudzei. Tādēļ garīdznieks, slēdzot savienību starp vīrieti un sievieti, uzņemas zināmu atbildību arī par laulātā pāra garīgo dzīvi.” [10, 385]

Caur laulības noslēgšanu ģimene saskaras ar citām dzimtām. Cilvēki ietekmē un arī paši pakļaujas citu ietekmei. Līdz ar to laulības ir ne tikai privāts, bet arī sabiedrisks, tiesisks un valstisks “iestādījums”, jo tas skar ne tikai atsevišķus cilvēkus, bet arī sabiedrību un valsti kopumā [10, 385]. 18. un 19. gadsimtā ģimene un ar tās dzīvi saistītās norises (laulības slēgšana un šķiršana, bērnu kristīšana un audzināšana, ģimenes locekļu mantojuma tiesības u.c.) bija reliģisko kopienu pārziņā.

Laulības parasti tika svētītas draudzē, kuras locekļi bija nākamie jaunlaulātie (vismaz viens no viņiem). Tās sākās ar saderināšanās procedūru. Visām kristīgajām konfesijām bija sava stingri noteikta kārtība, kas noteica, kā garīdzniekiem jārikojas, pieņemot laulības pieteikumus, pārbaudot cilvēku motivāciju un visbeidzot – veicot nepieciešamās rituālās darbības. Saņemot jaunā pāra pieteikumu, garīdznieka pienākums bija pārliecināties par to, vai, veidojot ģimeni, tiks ievēroti visi priekšnoteikumi, lai laulība būtu likumīga, proti, vai tai nav kādi šķēršļi. Parasti baznīcas tiesībās tiek izšķirti divu veidu šķēršļi.

Pirmajā gadījumā laulības tiek uzskatītas par nederīgām jau kopš to noslēgšanas brīža sakarā ar garīdznieka vai laulāto nepareizi veiktām darbībām (*impedimenta prohibentia*). Tās būtu: ceremonija notikusi gavēņa liturģiskajā laikā, pirms tās laulātie nav bijuši pie grēksūdzes un dievgalda, nezina baznīcas ticības patiesības u. tml. Likums noteica, ka šāda laulība būtu steidzami jāatceļ un vainīgie jā sodā. Pastāvēja arī iespēja, ka iepriekš minētie šķēršļi tiek novērsti un laulība slēgta atkārtoti [10, 403–404].

Otrajā gadījumā garīdznieks nav ņēmis vērā baznīcas un valsts likumos noteiktos objektīvos apstākļus jeb laulības noslēgšanas šķēršļus (*impedimentia dirimentia*). Tie ir gadījumi, kad cilvēkiem nav laulībai atbilstošais vecums (vīriešiem – vismaz 18, sievietēm – vismaz 16, bet ne vecāki par 80 gadiem); kādai no pusēm ir fiziska vai garīga rakstura traucējumi; laulībām nav abpusējas piekrišanas; kāda no pusēm piekrišanas iegūšanai izmantojusi varu vai viltu, nav vecāku vai aizbildņu piekrišanas; viena no pusēm devusi garīgos solījumus, resp., ir mūka vai mūķenes kārtā; viena no pusēm jau iepriekš salaulāta un šī laulība nav šķirta u.c. [10, 404–420].

Baznīcas tiesībās bija noteikts arī tas, ka atšķirīgu kristīgo konfesiju pārstāvji drīkst stāties likumīgā laulībā savā starpā, bet pareizticīgie un katoļi nedrīkst tikt salaulāti ar nekristiešiem (K.A. – musulmaņiem, Mozus ticīgajiem u.c.), savukārt protestanti – ar pagāniem (K.A. – tātad protestanti drīkst slēgt laulību ar musulmaņiem un Mozus ticīgajiem) [10, 429]. Lai gan likums noteica, ka jauktu laulību slēgšana ir atļauta, bija ieviesusies prakse, ka visu konfesiju garīdznieki mēģināja panākt, lai šādas laulības netiktu slēgtas. Viņi uzskatīja, ka konfesijāli jauktās laulībās vienmēr pastāv zināms risks, ka cilvēki noslieksies par labu vienai ticībai. Tādēļ draudžu gani centās iespaidot jauno pāri sev vēlamā virzienā, izmantojot tās iespējas, ko viņiem deva pastāvošā kārtība.

Saskaņā ar Krievijas impērijas likumdošanu [9, 25] personai, kura vēlējās slēgt laulību, bija vispirms mutiski vai rakstiski jāinformē savas draudzes garīdznieks un jāsniedz viņam nepieciešamās ziņas (izraksti no metrikām par kristību, iesvētību u.c.). Pēc personas datu pārbaudes jaunais pāris tika trīs reizes svētdienās vai baznīcas svētku dienās pasludināts par saderinātiem jeb abi uzsaukti, lai draudzes locekļiem, kuri zina kādus iemeslus, kādēļ laulība nedrīkst būt noslēgta, būtu iespējams par to paziņot garīdzniekam. Tam sekoja t.s. pirmslaulību pārbaude jeb izmeklēšana, kurā varēja vēlreiz pārliecināties, vai laulības slēgšanai nav šķēršļu. Ja laulājami bija dažādu draudžu locekļi vai atšķirīgu konfesiju pārstāvji, tad uzsaukšana notika abās draudzēs. Slēdzot jauktas laulības, bija obligāti jāsaņem rakstisks apliecinājums no otras draudzes gana par to, ka uzsaukšana ir veikta arī viņa baznīcā [9, 26].

Lai gan laulību slēgšana notika baznīcā, tā tika reglamentēta arī valsts likumos. Konfesijāli jauktu laulību jautājumus Krievijā sāka reglamentēt cara Pētera I laikā 18. gs. sākumā. Tas bija saistīts ar plašām reformām sabiedrības dzīvē un pastiprinātu ārzemnieku, kas parasti nebija pareizticīgie, ieceļošanu. Nereti šāds ieceļotājs vēlējās dibināt ģimeni ar krievieti. Tā laika sabiedrībā ģimenes dzīves vietu noteica tas, kur strādāja vīrs, tad

tika uzskatīts, ka pareizticīgās sievietes kopā ar vīru var nonākt ārzemēs, kur viņas var būt pakļautas dažādiem riskiem. Un viens no būtiskākajiem riskiem bija pazemošana vai diskriminācija ticības dēļ. Šādā laulībā dzīvojot, pastāvēja draudi, ka tajā dzimušie bērni varētu tikt kristīti citā – ne pareizticībā. Lai to novērstu, 1721. gadā tika izdots rīkojums (ukazs), kas noteica, ka ārvalstu pilsonim, kurš vēlas stāties laulībā ar pareizticīgo, ir jādod zvērests, ka viņš ne vārdos, ne darbos nenoniecina savas sievas reliģisko pārliecību, necentīsies pārvilināt viņu savā ticībā un kristis bērnus pēc austrumu rita [7, 210].

Ja sākotnēji šī likumdošanas norma tika ieviesta tikai Iekškrīvijā, tad 1838. gadā tā tika attiecināta arī uz Baltijas guberņām [7, 212]. Tomēr jāatzīmē, ka tika pieļautas arī atkāpes no vispārējā likuma. Balstoties uz individuālu iesniegumu, Iekšlietu ministrijas un imperatora akceptu, pārim bija iespējams iegūt atļauju savus bērnus audzināt citā ticībā [7, 233–234]. Konfesionāli jauktu laulību problēma Kurzemes un Vidzemes guberņā kļuva aktuāla tikai 19. gs. 40. gados, kad tradicionāli luteriskajās guberņās jau bija izveidojusies pietiekami liela pareizticīgo latviešu kopiena.

Jaukto laulību noslēgšanas praksē Baltijas reģionā izdalāmi vairāki posmi.

Pirmais posms sākās 19. gs. 40. gados un ilga līdz 1865. gadam. Īpaši iezīmīgs bija 1855. gads, kad par Krievijas imperatoru kļuva Aleksandrs II. Šajā laikā Vidzemes guberņā sāka izplatīties baumas, ka sakarā ar visai sarežģīto situāciju, kas vērojama konfesionāli jauktās ģimenēs, imperators esot izdevis likumu, kas atļauj pareizticībā konvertētajiem latviešiem un igauņiem pāriet luterānismā (pastāvošā likumdošana to nepieļāva). Baumotāji stāstīja, ka jaukto laulību bērni arī nebūs obligāti jākristī pareizticīgajā baznīcā, kā tas bijis iepriekš [2, 1–4].

Rīgas un Jelgavas pareizticīgo bīskaps Platons par notiekošo informēja Baltijas ģenerālgubernatoru A. Suvorovu un Svētās Sinodes oberprokuru. Bīskaps sazinājās arī ar viņam pakļautajiem garīdzniekiem un mudināja tos biežāk apmeklēt draudzes locekļus, lai “stiprinātu viņus ticībā” un aicinātu nepakļauties viltus ziņu izplatītājiem [2, 5–6; 8–9].

Pēc Rīgas pareizticīgo virspriestera Fomas Varņicka (*Фома Варницкий*) sniegtajām ziņām, baumas dažādās variācijās esot izplatījušās ne tikai Vidzemē, bet arī Kurzemē. Daži apgalvojot, ka likums ir jau stājies spēkā un šobrīd tiekot sūtīts uz Rīgu. Citi domājot, ka šis regulējums vēl nav noteikts, bet tas noteikti tikšot pieņemts [2, 19].

1856. gada janvārī, lai pārbaudītu Tērbatas pareizticīgā garīdznieka Jakova Čičkēviča (*Яков Чичкевич*) ziņojumu, uz Vidzemes guberņu tika nosūtīts titulārpadomnieks Aleksandrs Giļdenštūbe (*Александр Иванович*

Гильденштуббе, 1801–1884). Vēstures avotos ir atrodama informācija, ka aizdomās par baumu izplatīšanu tika turēti vairāki Vidzemes luterāņu mācītāji, taču neviens no viņiem savu vainu neatzina, tādēļ neviena tiesu lieta netika ierosināta. Turklāt ģenerālgubernatora vēstulē bīskapam Platonam ir norādīts, ka “prāvesti, īpaši J. Čičkēvičs, pārāk lielu uzmanību pievērš pilnīgi neapstiprinātām baumām, kuras vajadzētu atstāt bez jebkādas ievēribas” [2, 66].

Baumas turpināja izplatīties [2, 84–89], tādēļ attiecības starp luterāņiem un pareizticīgajiem kļuva aizvien saspringtākas. 1861. gadā spēcīgu rezonansi sabiedrībā izraisīja Vidzemes evaņģēliski luteriskās baznīcas superintendenta Ferdinanda Valtera (*Ferdinand Valter*, 1801–1869) paziņojums, ka viņam no Limbažiem ienākusi informācija par to, ka pareizticīgo priesteris neļauj slēgt laulību savā baznīcā, ja luterāņu puse neatsakās no savas ticības [3, 1]. Savukārt aizdomās turētais priesteris Ananijs Deksnis (*Ананий Декснис*), sniedzot rakstisku paskaidrojumu bīskapam, apgalvoja, ka izvirzītās apsūdzības ir nepatiesas un neviens ar varu spiests netiekot. Iepriekšējā gadā esot bijuši tikai trīs gadījumi, kad luterāņu puse pārgājusi pareizticībā, bet tas noticis no brīvas gribas. Paskaidrojumā norādīts arī tas, ka paši luterisko draudžu gani ar savu rīcību veicinot luterāņu konvertēšanos, jo kategoriski atsakoties piekrist laulību slēgšanai ar pareizticīgo [3, 2]. A. Deksnis apgalvoja, ka zemnieki viņam ir stāstījuši par gadījumiem, kad jaunieši, kas aizgājuši pie luterāņu mācītāja, lai pieteiktu laulības un tiktu uzsaukti, bargi norāti (īpaši luterānis/niete) par to, ka ir “nodevuši savu ticību un netiks glābti Pastarā dienā, un no baznīcas padzīti [3, 2]” Te parādās pārliecība, ka pestīšana ir iegūstama tikai “īstenajā baznīcā” un ticībā, bet par pārējo konfesiju kristiešu pestīšanu vēl pastāv šaubas.

Iespējams, ka dažos gadījumos šāda luterāņu garīdznieku taktika arī iedarbojās, taču visos citos saderinātie izvēlējās vai bija spiesti izvēlēties citu ceļu, luterāņu pusi konvertējot pareizticībā. Tā patiešām bija vienīgā reālā iespēja apprecēties, jo pēc pastāvošajiem likumiem pareizticīgajam atgriešanās luterānismā bija liegta.

A. Dekšņa liecībā atrodamas arī interesantas ziņas par to, kā luterāņu mācītāji cenšas aizsargāt savu ticīgo sirdis un prātus. Piemēram, Liezēres draudzē konfirmācijas laikā cilvēkam visas draudzes priekšā bija jādod svinīgs zvērests, ka viņš nekad nepievienosies konkurējošajai baznīcai un neprecēsies ar pareizticīgo [3, 3].

Pats A. Deksnis pilnīgi noliedza superintendenta F. Valtera apvainojumus, apgalvojot, ka nevienu necenšas savai draudzei pievienot ar viltu un savā darbībā esot vadījies pēc sirdsapziņas diktētiem norā-

3. Ja arī kādu luterāni pirms laulībām pievienoju pareizticībai, tad tādām pārim jāierodas pie manis vismaz 6 mēnešus pirms laulībām. Luterāņa izteiktā vēlēšanās konvertēties tiek ierakstīta šporu grāmatā, pēc noteiktā laika varu šo pāri salaulāt kā pareizticīgu. Manā praksē ir bijuši arī tādi gadījumi, kad pareizticīgā puse ir izvēlējusies personu, kas jau pirms vairākiem gadiem izteikusi vēlēšanos pieņemt pareizticību. Arī tādā gadījumā luterānis sākumā tiek konvertēts un tikai tad salaulāts. Piezīme: kā redzat, viss notiek likumīgā veidā.” [3, 4–5]

Stefana Meņšikova ziņojumā arī norādīts, ka viņš ir dzirdējis par situācijām, kad jauktu laulību gadījumos nākamajam vīram un sievai jādzird apvainojumi, ka laulāties ar krievu ir negods. Var secināt, ka šim posmam raksturīga abu konfesiju pārstāvju cīņa par dvēselēm, izmantojot jebkura veida pārliecināšanu un cenšoties iezīmēt pretstatu “savējais–svešais”, lai kavētu ticības nomaiņu un ģimenes veidošanu ārpus savas draudzes.

Otrs posms sākās 1865. gadā un ilga līdz 1885. gadam, kad jaukto laulību slēdzējiem Baltijas guberņās tika piešķirtas tiesības izvēlēties, kurā baznīcā (luterāņu vai pareizticīgo) kristīt viņu ģimenē dzimušos bērnus. Šis izmaiņas neapšaubāmi bija ārkārtīgi liels sasniegums jaukto laulību problēmu risināšanā Baltijas guberņās. Kā liecina Iekšlietu ministrijas Citi-cībnieku garīgo lietu pārvaldes dokumenti [7], 1865. gada rīkojuma (ukaza) izdošana bija iespējama, pateicoties divām augstām amatpersonām – Baltijas ģenerālgubernatoram grāfam Pjotram Šuvalovam (*Пётр Андреевич Шувалов*, 1865–1866) un iekšlietu ministram Pjotram Valujevam (*Пётр Александрович Валуев*, 1861–1868). Daļēja piekāpšanās Baltijas muižniecībai un luteriskajai garīdzniecībai ir skaidrojama arī ar vēlmi Krievijai nelabvēlīgajā starptautiskajā situācijā (Krimas karš un 1863./64. gada poļu sacelšanās) nodrošināt impērijai lojālo sabiedrības slāņu atbalstu.

1850. gadu beigās iepriekšējais Baltijas ģenerālgubernators A. Suvo-rovovs visai dramatiskās krāsās iezīmēja situāciju, kāda esot izveidojusies pēc latviešu masveida pāriešanas pareizticībā. Viņš centās panākt, lai tiktu izveidota īpaša komisija, kas skatītu ticības iecietības jautājumus. Sniedzot vēsturisku atskatu, viņš norādīja, ka starp kopējiem impērijas likumiem, Baltijas likumu krājumu un cara Pētera I apstiprinātajām privilēģijām laika gaitā radušās daudzas pretrunas. Līdz ar to vēlreiz tika aktualizēta nepieciešamība pārskatīt arī likumus, kas saistīti ar pareizticīgo un luterāņu attiecību tiesisko regulējumu [5, 55–65].

Iekšlietu ministrs P. Valujevs 1861. gadā sagatavoja izvērstu ziņojumu “Par pareizticīgo attiecībām ar citām konfesijām un izmaiņām, kas būtu nepieciešamas šai jautājumā” [7, 234]. Īpaša uzmanība tajā tika pievērsta likuma pantam, kas noteica, ka jauktās laulībās dzimušos bērnus obligāti jākristī un jāaudzina pareizticībā. Galvenais iekšlietu ministra arguments bija tas, ka vēlamos rezultātus nevar panākt ar administratīvajiem līdzek-ļiem, jo “šāda prasība traucē tuvināšanos starp Krievijas dažādu grupu pavalstniekiem un ierobežo vecāku sirdsapziņas brīvību” [7, 234]. Savu-kārt, ja konfesijas izvēle tiktu atstāta pašu vecāku ziņā, tad viņi audzinātu bērnus tās puses ticībā, kura vairāk piesaistīta savai baznīcai. Jaukto laulību sakarā iekšlietu ministrs piedāvāja trīs dažādus priekšlikumus: 1) kristīt

visus bērnus tēva ticībā; 2) kristīt zēnus – tēva, bet meitas – mātes ticībā; 3) dot iespēju vecākiem brīvi izvēlēties sava bērna ticību, ne ar kādiem likuma pantiem neierobežojot viņu izvēli. Imperatora Aleksandra II piezīme uz šī dokumenta: “Es dodu priekšroku trešajam variantam.” [7, 234] Pats P. Valujevs arī deva priekšroku trešajam variantam. Viņš gan norādīja, ka gadījumos, kad dažādu ticību laulātie, slēdzot laulības, iepriekš nebūs vienojušies par bērnu ticību, reliģiskās vienaldzības vai kādu citu apstākļu dēļ, var ar likumu pieprasīt, lai šādi bērni tiktu audzināti ticībā, kas valstī ir valdošā [7, 234]. Tika norādītas arī katra piedāvātā risinājuma stiprās un vājās puses. Piemēram, ministrs uzskatīja, ka nebūtu saprātīgi uzlikt par pienākumu ģimenes mātei audzināt bērnus ticībā, kurai tā pati nepieder. Šim atziņām daudzviet ir piekritis arī imperators Aleksandrs II [7, 234].

P. Valujeva ziņojums ar pozitīvu Baltijas ģenerālgubernatora atsaukumi tika nodots Ministru padomei, bet tā savukārt neuzskatīja to par pietiekami pamatotu, lai esošo likumdošanu par jauktajām laulībām pārskatītu. Turklāt ministri bija nobažījušies, ka tādējādi tiktu radīts tiesisks precedents, ko varētu izmantot gan citās guberņās dzīvojošie luterāņi, gan katoļi [7, 235]. Taču P. Valujevs bija apņēmības pilns sasniegt vēlamu rezultātu jebkādiem līdzekļiem, tādēļ 1864. gada sarakstē tieslietu ministram V. Paņinam norādījis, ja viņš neatbalstīs viņu, tad iekšlietu ministrs būs spiests lietu nodot “imperatora taisnīgai izlemšanai” [7, 243].

Tajā pašā laikā Svētās Sinodes oberprokurors pēc Rīgas bīskapa Platona lūguma centās panākt, lai valdība pieņemtu vēl stingrākus mērus, kas maksimāli samazinātu luterāņu mācītāju līdzdalību jaukto laulību slēgšanas procedūrā. Sarakste ar Iekšlietu ministriju rāda, ka abām pusēm bija savi argumenti. Vidzemes superintendents F. Valters, atbildot bīskapam Platonam, kas ierosināja ievērot likumu un apzināti nekavēt draudzes locekļus, kuri vēlas slēgt laulības ar pareizticīgajiem, norādīja, ka viņa pakļautajiem draudzes ganiem ir pilnas tiesības garīgi pamācīt luterāņus, lai viņi nesper neapdomīgus soļus. Turklāt F. Valters uzskatīja, ka pareizticīgo garīdzniekiem nedrīkstētu atļaut kontaktēties ar nākamajiem laulātajiem, kamēr nav iegūta luterāņu mācītāja atļauja, lai nekādā veidā neietekmētu viņu ticības pārliecību [8, 2–15].

1865. gada 21. martā pēc iekšlietu ministra ierosinājuma tika pieņemts Imperatora lēmums (Nr. 72) par pirmslaulību rakstisko solījumu atcelšanu Baltijā (“Высочайшее повеление об отмене предбрачных подписок в Прибалтийском крае”) [9, 67], kas noteica, ka turpmāk, slēdzot laulības Baltijas guberņās starp pareizticīgo un protestantu, nedrīkst pieprasīt pirmslaulību parakstus par bērnu kristīšanu un audzināšanu pareizticībā. Pēc Svētās Sinodes rīkojuma Rīgas un Jelgavas pareizticīgo bīskaps Platons izdeva norādījumus Kurzemes, Vidzemes un Igaunijas prāvestiem [1, 1–2].

Avoti dod iespēju noskaidrot arī emocionālo gaisotni konfesionāli jauktajās ģimenēs, kurās nereti norisinājās sociāla un psiholoģiska rakstura konflikti. 1867. gada 4. februārī Vecpiebalgas apkārtnē tika noslēgta laulība starp pareizticīgo Jāni Bērziņu un luterānieti Annu Gobu. Strīdi laulāto starpā sākās pēc pirmdzimtā nākšanas pasaulē. Tēvs vēlējās viņu kristīt pareizticībā, bet māte tam nepiekrīta. Strīds esot nonācis gandrīz līdz kauņam. Spēku samērs nosliecies par labu sievai, jo konfliktā iesaistījusies visa viņas dzimta – māte, brāļi un pat radi. Kādu dienu “sazvērnieku grupējums” aiznesa jaundzimušo uz dievnamu un lūdza luterāņu pērminderi viņu nokristīt [1, 54]. Bērna tēvs jau iepriekš bija nosūtījis minētajam pērminderim vēstuli, kurā brīdinājis, ka kristībām nepiekrīt un tādēļ luterāņu pusei neesot tiesības tās veikt. Taču pērminderis Tenis Lukstiņš (*Тенис Лукстинь*) nav pakļāvisis bērna tēva gribai, sasaucis miertiesnešus un sācis kristīt. Tomēr darijis to dīvainā veidā, proti, sacījis: “Man nav tiesību kristīt šo bērnu ar ūdeni, bet tikai ar vārdiem. Ar ūdeni lai mazgā kāds cits.” (K.A. – acīmredzot nav vēlējies uzņemties atbildību par kristībām pret tēva gribu.) Tad Lavīze Goba, Annas Gobas radniece, teikusi kādai vecenītei, lai tā aplejot bērnu ar ūdeni. Bet arī tā atbildējusi, ka to nedarīs, jo “no šīm lietām neko nesajēdžot”. Visbeidzot Lavīze apskaitusies un paziņojusi, ka pati to varot izdarīt. Viņa aplējusi bērnu un tādējādi kopīgiem spēkiem tas beidzot ticis nokristīts [1, 54].

Nenoliedzami, ka šāda dīvaina rituālā prakse un konfliktsituācijas bija pilnīgi nepieņemamas ikvienai konfesijai. Kāds Vidzemes guberņas pareizticīgais priesteris vēstulē bīskapam uzdeva retorisku jautājumu: “Mēs zinām, ka ar imperatora izdotu norādījumu ir atcelts Likumdošanas krājuma 67. pants par jauktu laulību kristībām un reliģisko audzināšanu pareizticībā, taču kādi secinājumi tad no tā izriet? Ja luterāņu laulātā puse nevēlas kristīt bērnu pareizticībā vai pareizticīgo pusei būtu jāpaliek (savās vēlmēs) nesadzirdētai?” [1, 54] Viņaprāt, būtu tikai likumsakarīgi, ja puses strīdus risinātu, savstarpēji vienojoties. Ja vienoties nav iespējams, priekšroka būtu jādod vispārējai likumdošanai, kas paredz bērnu kristību pareizticībā. Pēc pareizticīgo traktējuma izņēmums no likuma Baltijas guberņās būtu pieļaujams tikai tad, ja gan luterāņu, gan pareizticīgo puse vēlas kristīt bērnu luteriskajā baznīcā [1, 55].

1867. gada oktobrī bīskaps Platons centies panākt, lai Iekšlietu ministrija izdot papildinstrukciju, kurā būtu precīzāk noteikta jaunā kārtība. Tai vajadzētu novērst visas “ļauņprātības” no luterāņu puses. Viena no tām bija iespēja nokristīt bērnu ārkārtas gadījumos, kad kristības bija atļauts veikt tam garīdzniekam, kurš atradās vistuvāk. Lai gan bija izdots rīkojums, ka luterāņu mācītāji nekādos apstākļos nedrīkst izpildīt garīgos

rituālus pareizticīgo draudžu locekļiem vai arī tādēļ, kas ir atkrituši no pareizticības, tomēr tika novērots, ka kristības ārkārtas gadījumos veic neiesvētītas personas, vienkārši zemnieki. Otra situācija, kur bija nepieciešams regulējums, radās, kad luteriskā laulātā puse, stājusies laulībā ar pareizticīgo, vēlējās kristīt bērnu luteriskajā baznīcā pret pareizticīgā gribu. Savam lūgumam Platons pievienoja vairākas Vidzemes guberņas pareizticīgo priesteru vēstules, kas bija nosūtītas Baltijas ģenerālgubernatoram un kuras vēstīja par luterisko mācītāju nelikumīgajām darbībām [1, 55].

Kā trešais posms laulību slēgšanas praksē atzīmējams laiks no 1885. līdz 1905. gadam. 1885. gadā atkal spēkā stājās 1857. gada likuma 67. pants, kurā noteikts, ka jauktajā laulībā dzimušais bērns obligāti kristāms pareizticīgo baznīcā. Šī valdības politikas maiņa lielā mērā saistāma gan ar Aleksandra III politiku, gan arī ar Svētās Sinodes oberprokurora Konstantīna Pobedonosceva (*Константин Петрович Победоносцев*, 1880–1905) darbību. 1885. gadā izdots rīkojums (ukazs) atjaunoja kārtību, ka personām, kas vēlas slēgt jauktās laulības, ir ar savu parakstu jāapliecina, ka viņu savienībā dzimušie bērni tiks kristīti un audzināti pareizticībā. Tāpat tika arī precizēts, ka no pareizticības atkritušajiem ticības piederība ir nosakāma tikai pēc ierakstiem metriku grāmatās, tātad atkrišana no pareizticības nav pieļaujama. Kā savā ziņojumā imperatoram atzīmējis K. Pobedonoscevs – beidzot valdība atzinusi, ka pareizticība ir valdošā ticība ne tikai impērijā, bet arī Baltijas guberņās [4, 71–73].

Šī lēmuma pieņemšanai nesevoja skaļi protesti, iespējams tādēļ, ka Vidzemes guberņas luterāņu mācītāji vēl labi atcerējās pret tiem vērsto tiesvedību par garīgo rituālu sniegšanu pareizticīgajiem. Tajā pašā laikā Evaņģēliski luteriskā ģenerālkonsistorija atskaitē par 1885. gadu norādīja, ka sakarā ar 1857. gada likuma stāšanos spēkā atkal būs konstatējami pāri, kas dzīvo bez baznīcas svētības, pareizticīgie – bijušie luterāņi – ar viltu centīsies atgriezties savā iepriekšējā draudzē un jaunieši, kuriem būtu jābūt formāli pareizticīgajiem, vēlēties pieņemt konfirmāciju luteriskajā baznīcā [6, 102].

Avoti

1. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk LVVA), 7462. f. (Rīgas–Jelgavas bīskapa kanceleja), 1. apr., 126. l. (Указ Обер-прокурора синода о запрещении понуждения священниками воспитания детей от смешанных браков в православной вере /14.4.1865–25.6.1872/).
2. LVVA, 7462. f., 1. apr., 166. l. (Переписка с Прибалтийским генерал-губернатором по поводу распространения слухов о возмож-

- ности выбора веры детям от смешанного брака /23.10.1855–7.8.1858/).
3. LVVA, 7462. f., 1. ар., 318. л. (Переписка с священником о нарушениях правил перехода в православие при смешанных браках /28.11.1861–18.1.1862/).
 4. *Всеподданнейший отчет Обер-прокурора К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1886 год*. СПб, 1888.
 5. Российский Государственный Исторический архив (РГИА), 821. f. (Министерство Внутренних дел, Департамент Духовных Иностранных исповеданий), 5. ар. (Протестантское исповедание в России и Царстве Польском 1820–1912), 5. л. (Материалы к «Историческому обзору законодательства об устройстве евангелическо-лютеранской церкви в Прибалтийском крае», составленному чиновником особых поручений А.А. Вашкевичем, проект устава лютеранских церковных приходов в городах Прибалтийского края и Рижском патримональном округе, проект изменений и дополнений некоторых статей устава иностранных исповеданий и др. 13.11.1890–9.12.1890).
 6. РГИА, 821. f., 5. ар., 19. л. (Отчеты о положении евангелическо-лютеранской церкви в России (1877–1896).
 7. РГИА, 821. f., 10. ар., 604. л. (Дело об установлении правил заключения браков между лицами разных иностранных исповеданий и о расследовании случаев противодействия католического духовенства бракам католиков с православными 1835–1914).
 8. РГИА, 821. f., 10. ар., 609. л. (Об установлении порядка брачных оглашений при заключении в Прибалтийском крае браков протестантов с православными 10.04.1863–24.06.1864).
 9. *Свод законов Российской империи. Издание неофициальное*. Под редакцией и с примечаниями И.Д. Мордухай Болтовского. Кн. 3, т. X, ч. 1. Свод Законов Гражданских. Издание 1900 года.
 10. *Церковное право. Лекции засл. проф. М.И. Горчакова в 1901–1902 акад. году*. Литография И.Юделевица. СПб., 19011902 акад.год.

Summary

The praxis of confessionally mixed marriages in the provinces of Courland and Livland: legal, social and psychological aspects

After the Baltic provinces had been incorporated into the Russian Empire (Livland – 1721, Courland – 1795), Latvians and Estonians converted to Orthodoxy formed a new social community of believers in the historically homogenous Lutheran area. The Orthodox Church as the governing confession was confronted by the Evangelic Lutheran Church, which was the leading confession in the Baltic provinces. The author explores the legal, social, and psychological barriers that concerned the inhabitants of Livland and Courland who wanted to establish families where one of the married persons was an Orthodox believer. Three distinct periods can be mentioned: 1) from approximately 1840 until 1865; 2) 1865 until 1885; 3) 1885 until 1905. In the first and third period, the marriage between Lutheran and Orthodox person had to be sanctioned by and children had to be baptized in the Orthodox Church. In the second period, due to the memorandum of the Minister of the Interior and Baltic Governor General, a special *ukaz* was signed by Emperor Alexander II that enabled the parents to choose the religious affiliation of their children.

Ainārs Bambals

Latvijas PSR VDK krimināllietas: autentiskums, ticamība, falsifikācijas

Jautājums par PSRS (Latvijas PSR) Valsts drošības komitejas (VDK) un tās priekšteču veidoto dokumentu autentiskumu un ticamību vēstures pētnieku darbos Latvijā ir salīdzinoši maz aplūkots. Vēsturnieku paustie viedokļi par bijušās VDK dokumentiem ir pretrunīgi un neviennozīmīgi.

Plašāka polemika notiek starp Krievijas vēsturniekiem, arhivistiem un avotpētniekiem. Tā aizsākās 20. gs. 90. gadu vidū pēc slepenības zīmju noņemšanas Krievijas specdienestu arhīvu dokumentiem un pirmajām plašākajām 30. gadu politisko prāvu ("Akadēmiskās profesūras prāva", "Trudoviku partijas prāva" u.c.) dokumentu publikācijām [10, 338–350]. Polemika par VDK izcelsmes dokumentu ticamības, autentiskuma un falsifikāciju jautājumiem Krievijā vēsturnieku vidū atspoguļojās zinātnisko izdevumu "Отечественные архивы", "Отечественная история", "Источники" slejās [11, 120–121; 12, 196; 13, 208–210], tomēr viennozīmīgas pozīcijas, kā vērtēt bijušās PSRS VDK izmeklēšanas jeb krimināllietu dokumentus, joprojām nav.

Saskaņā ar avotpētniecības teoriju avoti ir jebkura liecība, kas saglabājusies no pagātnes. Vēstures avoti ir visi pagātnes pieminekļi, kas liecina par cilvēces vēsturi un atspoguļo reālus dzīves notikumus. Šajā konkrētajā gadījumā tie ir padomju speciālās lietvedības sastāvdaļa, tiesu izmeklēšanas un tiesvedības dokumenti.

Tas, ka dokumenti ir autentiski, neskatoties uz daudziem tiem piemītošajiem trūkumiem, šaubas nerada. Dokuments ir autentisks, ja var pierādīt, ka tas ir tas pats dokuments, kas ticis radīts vai nodots arhīvā. Vai VDK arhīva krimināllietu, administratīvi izsūtīto personu lietu, pārbaudes filtrācijas lietu dokumentiem piemīt šīs īpašības? Nenoliedzami, no šodienas krimināli procesuālā viedokļa un izpratnes par taisnu tiesu šie valsts drošības orgānu veidotie tiesu izmeklēšanas un tiesvedības dokumenti ir safabricēti. To iespējams pārbaudīt dokumentu iekšējās kritikas rezultātā. VDK krimināllietās, administratīvi izsūtīto personu un pārbaudes un filtrācijas lietās atrodas pašu padomju represīvā režīma represijās cietušo un izdzīvojušo personu 50. gadu otrās puses rehabilitācijas dokumenti, viņu pašu un radnieku iesniegumi, vēstules, autobiogrāfijas, lūgumraksti, adresēti tā laika PSRS un Latvijas PSR augstākajām valsts amatpersonām [1, 5; 2, 17; 3, 6]. Šo dokumentu salīdzinājums ar valsts drošības orgānu veidotajiem izmeklēšanas materiāliem un rezultātiem

sniedz patieso notikumu ainu. Piemēram, par to, kāda bija “pratināšana” 1941. gada rudenī, stāstīja bijušais Latvijas armijas pulkvedis–leitnants Voldemārs Spalviņš 1957. gada 1. aprīlī Rīgā, Baltijas kara apgabala prokuratūrā, atkārtotā pratināšanā, kas bija saistīta ar viņa rehabilitāciju, BKA VDK Sevišķās daļas vecākajam izmeklētājam, apakšpulkvedim P. Noraļovam. Uz jautājumu, vai Spalviņš apstiprina savas liecības, ko sniedzis 1941. gada 15.–18. septembrī un 13. novembrī Noriļskā, Spalviņš atbildēja: “Fakti par biogrāfiju un dienestu armijā, kas norādīti pratināšanas protokolā, izklāstīti pareizi, un šīs savas agrāk sniegtās liecības es apstiprinu. Pārējā daļā es savas sniegtās 1941. gada liecības neapstiprinu, jo, kā norādīju iepriekš, nekā tāda, kas rakstīts protokolos, nebija. Visu to protokolā ierakstīja izmeklētāji...” [4, 67]

Nozīmīga dokumentu grupa, kas ļauj izvērtēt 1940.–1941. gada izmeklēšanas jeb krimināllietu materiālos esošās informācijas ticamību un tā laika krimināllietu izmeklēšanas veikšanu, ir 50.–60. gadu Rehabilitācijas grupu (parasti tās bija kara apgabalu kara prokuratūras, PSRS vai KPFSR Augstāko tiesu attiecīgās institūcijas) un PSRS VDK Sevišķās inspekcijas dokumenti (tādu gan krimināllietās nav īpaši daudz). Arī 20. gs. 80. gadu beigu rehabilitācijas dokumenti atklāj vienas vai otras personas notiesāšanas apstākļus (apsūdzības pēc šķiriskā principa, pratināšanas protokolu pakārtošana mērķim – notiesāt, apsūdzēto fiziskā iespaidošana u.c. faktori). Kopumā, runājot par rehabilitācijas procesa dokumentiem, kas atrodami 1940.–1941. gada krimināllietās, jāatzīst, ka tiesu–izmeklēšanas un tiesvedības dokumenti, VDK veiktās iekšējās sarakstes dokumenti (dažādas uzziņas, pieprasījumi arhīviem u.c.), kuri radīti VDK iekšējai izmantošanai, sniedz patiesu informāciju par krimināllietas tapšanu, procesuālajām darbībām utt., un to ticamības pakāpe ir ļoti augsta. Šajos dokumentos esošās informācijas konfrontācija ar 1940.–1941. gada krimināllietu dokumentos esošo informāciju atklāj avotpētniekam problēmas būtību.

Atsevišķi aplūkojama VDK dokumentu kā vēstures avotu falsifikācijas problēma. Tradicionāli jēdziens “falsifikācija” (no latīņu val. *falsificare* ‘viltot’) nozīmē apzinātu izkropļošanu, kaut kā aizstāšanu, neīstu, viltotu [14, 192]. Jēdzienam ir arī citas nozīmes – falsifikācija ir teorētisku pārbaužu paņēmieni un verifikācijas metodoloģiskais pretstats, ko 1935. gadā ieviesa K. Poppers.

PSRS valsts drošības orgāni savā darbībā lietoja nedaudz atšķirīgu jēdziena “falsifikācija” skaidrojumu, proti, “fiktīvs dokuments” – neīsts, viltots. Tas ir divu veidu:

- 1) dokuments, kas satur intelektuālu viltojumu, kad to ir sastādījusi šai darbībai pilnvarota persona, un tēmas ziņā tas ir paties, bet ar iepriekš izdomātiem, melīgiem datiem;
- 2) dokuments, kas satur materiālu viltojumu, tas ir safabricsēts pilnībā vai gadījumos, kad tajā ir izdarītas izmaiņas, t.i., dokuments ir viltots (šos gadījumus var atklāt tikai ar īpašu ekspertīžu palīdzību) [15, 98; 16, 86–100].

Pētot VDK dokumentus, ar īstiem viltojumiem nācies sastapties tikai atsevišķos gadījumos, kad 1940.–1941. gada krimināllietās pratināšanu protokolos skaidri redzams, ka izmeklētājs ir pats parakstījis zem pratināmās personas protokola [5, 10]. Kā kuriozu var minēt gadījumu, kad Sverdlovskas apgabala Sevrallaga ieslodzītā Jāņa Korna krimināllietas lēmumā par apsūdzības uzrādīšanu LPSR IeTK operatīvās grupas izmeklētājs Bērziņš pašrocīgi apstiprinājis šo lēmumu operatīvās izmeklēšanas grupas priekšnieka valsts drošības seržanta Pešehonova (*Пешехонов*) vietā, parakstoties latviski “Pešehonovs” [5, 13] (tiesa, grafoloģiskā ekspertīze šajā gadījumā nav veikta). Augšminētos falsifikācijas gadījumus, iespējams, var izskaidrot ar valsts drošības operatīvo darbinieku vēlmi ātrāk pabeigt izmeklēšanu apsūdzēto personu lietās, ar nevēribu u.c. apstākļiem. Tomēr šādi gadījumi pat pēc tā laika procesuālās prakses bija rupjš pārkāpums.

Runājot par PSRS valsts drošības orgānu jēdziena “fiktīvs dokuments” skaidrojumu tiem dokumentiem, kas satur intelektuālu viltojumu jeb fiktīviem dokumentiem ar iepriekš izdomātiem melīgiem datiem, ko var apzīmēt kā “apzinātu informācijas falsifikāciju”, jāatzīst, ka 1940.–1941. gada krimināllietās, administratīvi izsūtīto personu lietās, retāk – pārbaudes un filtrācijas lietās tādi dokumenti ir. Tās ir valsts drošības orgānu sniegtās izziņas Gulaga nometnēs un cietumos nomocītu personu tuviniekiem par viņu bojāejas apstākļiem. Piemēram, izziņā tuviniekiem par Strada Arvīda, Pētera dēla, dzimuša 1907. gadā Madonas apriņķa Kraukļu pagastā, likteni ir teikts: “.. atrodoties ieslodzījumā, notiesāts ar brīvības atņemšanu uz 10 gadiem, sodu izciešot labošanas darbu nometnē, miris ieslodzījuma vietā 1943. gada 7. janvārī no nieru iekaisuma...” [6, 35] Patiesībā A. Stradu nošāva Sverdlovskā 1942. gada 18. augustā [7, 16].

Viktors Lācis, kas savulaik darbojies Jaungulbenes aizsargu nodaļā, nošauts Sverdlovskā 1942. gada 24. augustā. Izziņā radiem norādīts, ka “.. miris 1944. gada 9. septembrī no kuņģa čūlas...” [8, 48]. Latvijas PSR VDK arhīva uzskaites daļas darbinieku sniegtajās fiktīvajās izziņās represēto personu tuviniekiem par viņu piederīgo nāvi figurē medicīniskas diagnozes: miris “no sirds paralīzes”, “avitaminozes”, “plaušu karsoņa”,

“aknu cirozes” utt. Šo viltus izziņu par ieslodzīto un bojā gājušo, nošauto personu nāvi mērķis bija viens – nepieļaut nevajadzīgu informācijas noplūdi, kā arī neatklāt patieso cilvēku iznīcināšanas mehānismu un tā apmērus.

Juridiskais pamats šādai VDK darbībai rodams PSRS IeTK 1939. gada pavēlē (datums un precīzs saturs nav zināms – A.B.), kas noteica, ka “uz radnieku pieprasījumiem par viena vai otra nošautā likteni – atbildēt, ka viņš bija notiesāts uz 10 gadiem labošanas darbu nometnē bez tiesībām sarakstīties un saņemt sūtījumus” [17, 4]. 1945. gada rudenī šī pavēle tika papildināta – pieprasītājiem tika paziņots, ka viņu radnieki miruši ieslodzījuma vietās [17, 4]. Pēc J. Staļina nāves, sakarā ar ārkārtīgi lielo šāda veida iesniegumu skaita pieaugumu 1955. gada 18. augusta PSKP Centrālās Komitejas Prezidija sēdē šis jautājums tika skatīts un pieņemts lēmums, uz kura pamata PSRS Ministru Padomes Valsts drošības komitejas toreizējais komisārs vietnieks, armijas ģenerālis I. Serovs 1955. gada 24. augustā izdeva slepenu Norādījumu Nr. 108–ps “Savienoto un autonomo republiku Ministru Padomju Valsts drošības komiteju priekšsēdētājiem, PSRS Ministru Padomes drošības komitejas novadu un apgabalu pārvalžu priekšniekiem” [18]. Šī dokumenta 7 punktus tika noteikta kārtība, izskatot pilsoņu iesniegumus ar pieprasījumiem par to personu likteni, kuras ar augstāko soda mēru notiesājuši bijuši Apvienotās Valsts politiskās pārvaldes (AVVP) Kolēģija, AVVP pilnvaroto pārstāvju un IeTK Sevišķā apspriede, PSRS Augstākās Tiesas Kara kolēģija – tajās lietās, kuru izmeklēšanu veica valsts drošības orgāni. Šādas atbildes tika sniegtas notiesātā tuviniekiem (vecākiem, sievai/vīram, bērniem, brāļiem, māsām).

Nepieciešamības gadījumos, notiesātā radniekiem kārtojot īpašuma un tiesiskos jautājumus, pēc radnieku pieprasījuma ar augstāko sodu notiesātā nāvi reģistrēja Civiltāvokļa aktu reģistrācijas nodaļā pēc dzīves vietas līdz arestam. Turklāt, ja apsūdzētie bija rehabilitēti un noņemti no operatīvās uzskaites, atzīmes par iesniedzējiem dotajām atbildēm bija ierakstāmas uzskaites kartītēs. Visa sarakste par pilsoņu iesniegumiem augšminēto jautājumu sakarā bija pievienojama notiesātās personas uzskaites lietai (krimināllietai – A.B.) arhīvā.

1962. gada 26. decembrī toreizējais PSRS Valsts drošības komitejas priekšsēdētājs V. Semiščastnijs PSKP CK iesniedza savu slepenu Priekšlikumu Nr. 3265 par turpmāko kārtību, kādā ir uzskaitāmi personu iesniegumi, kas interesējas par to personu likteni, kurus specnometinājumā nošāva saskaņā ar ārpustiesas orgānu lēmumiem [17, 4]. Autora rīcībā nav informācijas par šī priekšlikuma turpmāko virzību, bet, kā rāda prakse un arhīva dokumenti, 1963. gada 21. februārī tika izdots PSRS MP VDK

pilnīgi slepenais Norādījums Nr. 20–ps par to, ka represēto personu tuviniekiem ir mutiski jāpaziņo par viņu piederīgo nāvi [9, 37]. Tas nozīmē, ka V. Semičastnija izstrādātie priekšlikumi reāli darbojās.

Jāatzīmē, ka VDK praksē šāda kārtība pastāvēja līdz 1989. gada 30. septembrim, kad saskaņā ar PSRS VDK pavēli to izbeidza [9, 37] un turpmāk represēto personu tuviniekiem valsts drošības orgāni sniedza patiesas izziņas par viņu piederīgo bojāejas apstākļiem [9, 38], nepieciešamības gadījumā izsniedzot jaunas miršanas apliecības agrāko, nepareizo vietā. Tāda ir šo VDK fiktīvo izziņu veidošanas prakse, kad represētie “pa īstam” nomira tikai vienu reizi, bet pateicoties “valsts augstākajām interesēm” pēc nāves – vēl vairākkārt (atkārībā no dažādos laikos valsts drošības orgānu izsniegto izziņu skaita).

Vēsturniekam, kas pēta šāda veida dokumentus, ir nepieciešama kritiska pieeja, spēja salīdzināt dažādus faktus un vēlreiz pārbaudīt informāciju.

Tādējādi VDK dokumenti kā vēstures avots nav vērtējami viennozīmīgi, jo tiem piemīt virkne trūkumu un nepilnību. Pastāv arī metodoloģiska rakstura problēmas šo dokumentu kā vēstures avota interpretācijā, īpaši šajos dokumentos esošās informācijas ticamības pakāpes noteikšanā tajos gadījumos (pratināšanas protokoli), kad izmainīts notikumu saturs un jēga.

Avoti un literatūra

1. Latvijas Valsts arhīvs (LVA), 1987. f., 1. apr., 496–R. l. (V. Grinbergas ģimenes izsūtīšanas lieta).
2. LVA, 1987. f., 1. apr., 16652. l. (P. Bumbēra ģimenes izsūtīšanas lieta).
3. LVA, 1987. f., 1. apr., 17537. l. (A. Kalnačas ģimenes izsūtīšanas lieta).
4. LVA, 1986. f., 2. apr., P–2512. l. (V. Spalviņa krimināllieta).
5. LVA, 1987. f., 16671. l. (J. Korna ģimenes izsūtīšanas lieta).
6. LVA, 1986. f., 2. apr., P–6686. l. (A. Strada krimināllieta).
7. LVA, 1986. f., 2. apr., P–6686. l. (A. Strada ieslodzītā personas lieta).
8. LVA, 1986. f., 2. apr., P–7616. l. (V. Lāča krimināllieta).
9. LVA, 1986. f., 2. apr., P–5324. l. (E. Ezernieka krimināllieta).
10. Ананьич Б.В., Панеях В.М. «Академическое дело как исторический источник». *Исторические записки*. Т. 2 (120). Москва, 1999.
11. Елпатьевский А.В. «Следует ли публиковать документы фальсифицированных дел?» *Отечественные архивы*, 2000, № 5.
12. Потапова Н.Д. «Академическое дело 1929–1931 гг.» *Отечественная история*. 2000. № 2.

13. Панеях В.М. «О следственном деле Б.Д. Грекова. 1930–1931 гг.» *Отечественная история*. 2001. № 4.
14. *Svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Liesma, 1969.
15. *Контрразведывательный словарь. Совершенно секретно. Высшая Краснознаменная школа КГБ при Совете Министров СССР имени Ф.Э. Дзержинского*. Москва: Научно издательский отдел, 1972.
16. Демушкин А. «Как распознать подделки документа.» *Отечественные архивы*, 2000, № 1.
17. Рогинский А.Б. «Без указания причины смерти...» Комментарий к документу. *Мемориал — Аспект. Специальный выпуск информационного бюллетеня Московского Мемориала*. 1992.
18. Riekstiņš, J. “Par staļinisko noziegumu dubulto grāmatvedību.” *Latvijas Vēstnesis*, 2000. 14. jūnijs

Summary

KGB criminal cases in the Latvian SSR: authenticity, validity, falsification

In this paper, the KGB criminal, administrative exiles person's files and filtration-testing case documents are examined as historical sources.

This is important inquiry whether the Soviet Union's (Latvian SSR) KGB and its predecessors created documents of authenticity and credibility. In the works written by Latvian historians, this aspect is little discussed. The opinions of the historians about the former KGB documents are contradictory and ambiguous. These documents form a part of the Soviet special clerical, investigative and judicial-legal documents.

A document is authentic if it can be proved that it is the same document that was created or transferred to the archives, if the document possesses the qualities of integrity, credibility, uniqueness and authenticity. In the files containing interrogation protocols, the changes in the content and meaning, of the documents was made. Often the required version of the investigator was approved there. This throws suspicion on the entire process of document analysis and interpretation in general. There is no doubt that the documents are authentic. However the reliability of the information of these documents is doubtful, since the documents tend to focus on “the fight against the enemies of the Soviet power”.

Reliability applies to the information of documentary research. The rehabilitation documents (20th century 50–60s, then the end of the 80s) reveal the actual and the real conviction of various individuals (after class indictment principle, the protocols were compiled according to the purported conviction, the accused persons, physical afflictions etc.). The

comparison of these documents with the 1940–1941 and 1944–1948 KGB criminal, administrative exiles cases, as well as with test-filtering gives an opportunity to evaluate reliability of information of historical sources.

Traditionally, the concept of falsification (from the Latin. – *falsificare* – falsify) means deliberate distortion. National security organizations used a slightly different concept of “falsification”, namely, a “false document” – a spurious “false” document. There are two types of such documents:

- 1) Documents containing intellectual fraud: papers drawn up by an authorized person and true in the subject matter, but including false data;
- 2) Documents containing counterfeit materials: papers that are forged, falsified, or altered (these cases can be revealed only with the help of special expertise). These fakes also appear in criminal cases, when the interrogation protocols have been signed by the investigators themselves. These false documents were given as references to, for example, the relatives of persons confined to Gulag camps and concerned the circumstances of their death. For such documents, there are fictitious causes of deaths (died of pneumonia, tuberculosis, etc., when in fact the convicted person was shot ...) and fictional death dates. These statements were intended to conceal the real causes of death and the KGB methods. In the practices of the KGB, such methods existed until 30 September of 1989, when the Soviet KGB put an end to it. The researchers of these sources should demonstrate a critical approach, the ability to compare different facts, and re-check the information.

Kitija Bite

Sociālo garantiju tiesiskais regulējums policijā pēc 1990. gada

“Valsts un pašvaldību institūciju amatpersonu un darbinieku atlīdzības likums” ir vienīgais normatīvais akts Latvijas Republikā, kas skar sociālo garantiju jautājumu. Šī likuma izpratnē sociālās garantijas ir pabalsti, kompensācijas, apdrošināšanas un likumdevēja norādītu izdevumu segšana [16]. Ministru kabineta rīkojumā par sociālo garantiju koncepciju valsts dienestā nodarbinātajām personām ir norādīts, ka sociālo garantiju sistēma ir motivējošs elements darba un publiski tiesisko attiecību uzsākšanai un saglabāšanai valsts sektorā [21].

Sociāls (franču – *social*; latīņu – *socialis*) – ‘saistīts ar sabiedrību, cilvēku dzīvi un attiecībām sabiedrībā, tām raksturīgs, arī sabiedrisks’ [24]; ‘draudzīgs vai saistīts ar savstarpējām cilvēciskām attiecībām’ [2, 1247]. Garantēt (franču – *garantir*) – ‘nodrošināt (norisi, stāvokli)’; jurisprudencē nozīmē saistību izpildes nodrošinājumu civiltiesībās, kā arī nodrošinājums tam, lai kaut kas notiktu vai nenotiktu [24]; daļēji sniegta drošība, kaut kādi pasākumi, kas paredz drošību [23]. Kaut kas, kas tiek uzskatīts par drošu; darbība, kas sniedz aizsardzību [2, 585]. Starptautiskie dokumenti paredz, ka valsts nodrošinās katram cilvēkam sociālās garantijas, tai skaitā tiesības uz tādu dzīves līmeni, ieskaitot uzturu, apģērbu, mājokli, medicīniskos pakalpojumus un vajadzīgo sociālo apkalpošanu, kas nepieciešams viņa un viņa ģimenes veselības uzturēšanai un labklājībai, un tiesības uz nodrošinājumu sakarā ar bezdarbu, slimību, invaliditāti, atrautību, vecuma iestāšanos [4, 25. pants]; tiesības uz sociālo nodrošinājumu, ieskaitot sociālo apdrošināšanu [5, 9. pants] u.c.

Sociālās garantijas ir valsts vai iestādes piešķirami labumi darbiniekiem – alga, piemaksas, atvaļinājumi, veselības vai dzīvības apdrošināšana, pabalsti, dažādi papildus apmaksāti pasākumi – transporta vai dzīvesvietas kompensācijas u.c. Darba devējs, ieguldot resursus savu darbinieku sociālajā aizsardzībā, iegulda sava uzņēmuma attīstībā, atlasot un uzturot stabilu, motivētu un profesionālu darbinieku kolektīvu.

Eiropas Savienības dalībvalstīm ir dota brīva izvēle [6, 3. pants] izlemt, kuras personas ir sociāli apdrošināamas, kādi pabalsti un pēc kādiem noteikumiem piešķirami, kādai jābūt sociālās apdrošināšanas iemaksu likmei, kā aprēķināmi pabalsti un uz cik ilgu laiku tie aprēķināmi. Tomēr, regulējot šo sfēru, valstij ir jāvadās ne tikai no nacionālajām konstitucionālajām normām, bet arī no starptautisko tiesību normām. Eiropas Sociālā

harta nosaka, ka ikvienam ir tiesības uz sociālo drošību un valsts pienākums ir uzturēt sociālās drošības sistēmu, kā arī valstīm jāapņemas paaugstināt sociālās drošības sistēmu līdz augstākam līmenim [14]. Latvija gan ir atrunājusi, ka šī konkrētā norma tai nav saistoša, bet saistoša ir Eiropas Sociālās hartas norma, ka visiem strādājošiem un to apgādājamajiem ir tiesības uz sociālo drošību [14, 2. pants].

Policists un robežsargs ir tāds cilvēktiesību subjekts kā ikviens sabiedrības loceklis, uz kuru attiecas sociālās aizsardzības sniegtie labumi. 1991. gada 10. decembrī Latvijas Republikas Augstākā Padome pieņēma likumu "Cilvēka un pilsoņa tiesības un pienākumi", kurā ievērotas starptautisko normatīvo aktu nostādnes. Likumā pasludināts, ka cilvēks, viņa dzīvība, brīvība, cieņa un tiesības ir Latvijas valsts augstākā pamatvērtība un ka valsts pienākums ir to aizsargāt [10, 1. pants]. Nākamais svarīgais solis tika sperts 1998. gada 10. oktobrī, kad Latvijas Republikas Satversme papildināta ar astoto nodaļu "Cilvēka pamattiesības", kurā tiek atzītas un nostiprinātas vispārpieņemtās cilvēka pamattiesības un brīvības [3, 89. pants]. Satversme arī nosaka, ka ikvienam darbiniekiem ir tiesības saņemt veiktajam darbam atbilstošu samaksu, kas nav mazāka par valsts noteikto minimumu, tiesības uz iknedēļas brīvdienām un ikgadēju atpūtas atvaļinājumu [3, 107. pants]; kā arī ikvienam ir tiesības uz sociālo nodrošinājumu vecuma, darbnespējas, bezdarba un citos likumā noteiktajos gadījumos [3, 109. pants]. Eiropas Policijas ētikas kodekss nosaka, ka policijas darbiniekiem ir tādas pašas sociālās un ekonomiskās tiesības kā citiem sabiedriskajiem darbiniekiem tik lielā mērā, cik vien iespējams [7, 32. punkts].

Pēc Latvijas valsts neatkarības atjaunošanas 1990. gada 4. maijā [9] aktuāla kļuva valsts pārvaldes sistēmas maiņa, lai nodrošinātu demokrātisku, tiesisku, efektīvu, atklātu un sabiedrībai pieejamu valsts pārvaldi. Valstī tika veikta milicijas iestāžu reorganizācija, izveidojot nacionālo policiju. 1990. gadā bija nepieciešams ne tikai atjaunot spēkus, kuri aizsargāja valsts un sabiedrības drošību, bet arī radīt tiesību aktus, kuri nodrošinātu tiesībsargājošo iestāžu statusu un darbības leģitimitāti.

Pamatdokuments, kurš nosaka valsts darbību un attīstības virzību konkrētā laika posmā, ir valdības deklarācija. Izpētot Latvijas Republikas 15 valdību deklarācijas, pieņemtas kopš neatkarības atjaunošanas, var secināt, ka 8 deklarācijās uzsvērta nepieciešamība uzlabot policijas darbinieku sociālās garantijas.

Ministru padome 1993. gadā noteica to amatu un profesiju sarakstu, kurām tika piešķirtas tiesības izmantot dienesta dzīvokļus, kas ir būtiska sociālā garantija. Policijā tās ir četras darbinieku kategorijas: 1) pilsētas,

rajona valsts policijas pārvaldes priekšnieks; 2) valsts policijas nodaļas, iecirkņa priekšnieks; 3) valsts policijas iecirkņa inspektors un pēc saraksta papildināšanas arī 4) Latvijas Policijas akadēmijas rektors, prorektors, katedras vadītājs, kursa priekšnieks un inspektors dežurants [18]. Taču vēlāk no likuma "Par dzīvojamo telpu īri" izsvītrotā norma par amatiem un profesijām, kas dod tiesības izmantot dienesta dzīvojamo platību [13].

Līdz 2009. gadam vērojama tendence kopā ar valsts iestāžu ierēdņu atalgojumu palielināt policijas darbinieka un robežsarga algu un uzlabot sociālās garantijas. Atsevišķu valdību darbības prioritātes attiecībā uz policijas darbinieku sociālo aizsardzību var vērtēt pretrunīgi. Tā, piemēram, 2006. gadā pieņemtos Ministru kabineta noteikumos "Kārtība, kādā Iekšlietu ministrijas sistēmas iestāžu un Ieslodzījuma vietu pārvaldes amatpersona ar speciālo dienesta pakāpi saņem apmaksātus veselības aprūpes pakalpojumus" minēta norma nenodrošina darbinieka veselības stiprināšanu, bet paredz kompensāciju par iegūtiem veselības traucējumiem. Veiksmīgāk būtu nodrošināt visus policijas darbiniekus un robežsargus ar apdrošināšanas polisēm, kuras varētu izmantot arī profilaktiskiem pasākumiem (ārstnieciskai vingrošanai, sportiskām aktivitātēm u.c.). Minētie Ministru kabineta noteikumi domāti seku novēršanai, bet ne profilaksei.

Pirmais dokuments, kurš tika pieņemts pēc neatkarības atjaunošanas, ar kuru tika legalizēta policija, bija Ministru padomes lēmums par Latvijas Republikas iekšlietu iestāžu reformu, kurš paredzēja izstrādāt ne tikai likumprojektu par policiju, bet arī uzsākt milicijas iestāžu reformu, lai sagatavotu to pārveidošanai par policiju [17, 11. *punkts*]. Izstrādātais normatīvais akts bija 1991. gada 4. jūnija Augstākās Padomes pieņemtais likums "Par policiju", kurš noteica policijas darbinieka četrus veidus sociālās garantijas.

Otrs dienests, kura darbinieku sociālās garantijas pētītas, ir Valsts robežsardze. 1992. gada 1. februārī nodibināta Aizsardzības ministrijas Aizsardzības spēku Robežsargu brigāde. 1997. gada 7. janvārī Valsts robežsardze pāriet Iekšlietu ministrijas pakļautībā un pārstāj izmantot militāros reglamentus [27]. Pirmais normatīvais akts, kas nosaka robežsarga sociālās garantijas, ir 1997. gada nogalē pieņemtais "Robežsardzes likums" [12, 2. *pants*].

Vienlaicīgi ar šiem diviem likumiem darbojās Ministru padomes 1992. gada 6. februāra lēmums Nr. 41 "Par Iekšlietu iestāžu ierindas un komandējošā sastāva dienesta gaitas reglamentu" attiecībā uz policijas darbiniekiem un "Valsts robežsardzes robežsargu dienesta gaitas reglaments" attiecībā uz robežsargiem, kuri detalizēti noteica darbinieku sociālās garantijas: darba samaksu, atvaļinājumus, tiesības iegūt profesionālo izglītību.

1999. gada 7. septembrī tiek pieņemts pirmais kopīgais dienesta gaitas reglaments Iekšlietu ministrijas struktūrvienībām “Iekšlietu ministrijas sistēmas iestāžu darbinieku ar speciālajām dienesta pakāpēm dienesta gaitas reglaments” [15]. Vienotā normatīvā akta izstrādāšana Iekšlietu ministrijas sistēmas iestāžu darbinieku dienesta gaitu reglamentēšanai vērtējama pozitīvi. Tomēr pastāv atšķirības sociālo garantiju piemērošanā policijas darbiniekiem un robežsargiem, ko pieļauj vienotais normatīvais akts, piemēram, atšķirīgs atvaļinājuma ilgums. Līdz 2006. gadam policijas darbiniekiem un robežsargiem, mainoties normatīvajiem aktiem, pieauga sociālo garantiju apjoms, piemēram, apmaksāti mācību atvaļinājumi, atvaļināšanas pabalsti, bērna piedzimšanas pabalsts, atvaļinājums bērna tēvam bērna piedzimšanas gadījumā u.c.

2006. gada 15. jūnijā Saeima pieņēma pagaidām pēdējo likumu par dienesta gaitu un darbinieku sociālajām garantijām – “Iekšlietu ministrijas sistēmas iestāžu un Ieslodzījuma vietu pārvaldes amatpersonu ar speciālajām dienesta pakāpēm dienesta gaitas likumu”. Likums paredz šādas sociālās garantijas: mācību izdevumu segšana; virsstundu darba apmaksa; darba samaksa; ikgadējs apmaksāts atvaļinājums; papildatvaļinājums; mācību atvaļinājums; pabalsti (sakarā ar dzīves vietas maiņu, pārceļot amatpersonu dienesta interesēs, ar bērna piedzimšanu, ar ģimenes locekļa nāvi, ikgadējā atvaļinājuma pabalstu, ar smagu nelaimes gadījumu, pabalsts par pieciem nepārtrauktiem izdienas gadiem, atlaišanas pabalsts, pabalsts nāves gadījumā), kā arī likums nosaka kompensācijas (pārceļot dienesta interesēs, kompensācija par jaunās dzīvojamās telpas īri un komunālajiem pakalpojumiem vai, ja amatpersona nemaina dzīves vietu, tai pienākas ceļa izdevumu kompensācija; sabiedriskā transporta kompensācija, veicot dienesta pienākumus vai nokļūšanai uz veselības pārbaudi; kompensācija par veselības traucējumiem, uzturdevas kompensācija). Tāpat likums paredz nodarīto zaudējumu atlīdzību amatpersonai un tās tuviniekiem sakarā ar amatpersonas dienesta darbību. Amatpersonai ir tiesības saņemt bez maksas veselības aprūpi. 2008. gadā likumā tika iekļauta norma, kas paredz tiesības ārpus kārtas iekārtot savu bērnu pirmskolas izglītības iestādē, ja amatpersona tiek pārcelta uz citu administratīvo teritoriju un maina dzīvesvietu. Valsts sniegtās sociālās garantijas policijas darbiniekiem un robežsargiem norāda, ka likumdevējs aizsargā valsts dienestā esošās amatpersonas.

Tomēr realitātē redzams, ka policijas darbinieku un robežsargu sociālo garantiju jautājums ir bijis aktuāls arī pēdējā dienesta gaitas likuma darbības laikā – nepietiekošā atalgojuma dēļ Iekšlietu ministrijas struktūrvienībās no dienesta atvaļinās profesionāli darbinieki. 1997. gada beigās

izdarīti grozījumi valsts budžetā, palielināta darbinieku darba alga un uzturdevas kompensācija par aptuveni 25%. Tika plānots arī 2009. gadā palielināt darbinieku atalgojumu par 10% [1, 8]. Reāli 2009. gadā notika sociālo garantiju ievērojams samazinājums. Saskaņā ar pēdējiem (01.12.2009.) “Dienesta gaitas likuma” grozījumiem būtiski samazinātas sociālās garantijas: darba samaksa, atvaļinājumi, papildatvaļinājumi, mācību atvaļinājumi un citas sociālās garantijas (izņemot pensiju un ārpuskārtas bērnu dārzu). Šīs normas no “Dienesta gaitas likuma” ir izslēgtas un aizstātas ar “Valsts un pašvaldību institūciju amatpersonu un darbinieku atlīdzības likumu”. Šādā kārtā tika pārkāpts tiesiskās palāvības princips. Sociālo garantiju samazinājums pēc minētajiem likuma grozījumiem 2009. un 2010. gadā ir šāds:

- 1) samazināts uzturdevas apmērs no 120 Ls uz 50 Ls (Ministru kabineta 27.01.2009. noteikumi Nr. 84, 90. punkts; Ministru kabineta 15.12.2009. noteikumi Nr. 1490, 3. punkts);
- 2) netiek apmaksāts virsstundu darbs, to kompensē ar atpūtas laiku (“Valsts un pašvaldību institūciju amatpersonu un darbinieku atlīdzības likums”, 14. panta 7. daļa);
- 3) samazināta samaksa par prombūtnē esošas amatpersonas darba izpildi no 50% uz 20% no attiecīgajam amatam noteiktās mēnešalgas (“Valsts un pašvaldību institūciju amatpersonu un darbinieku atlīdzības likums”, 14. panta 1. daļa);
- 4) atcelts izdienas pabalsts (Ministru kabineta 15.12.2009. noteikumi Nr. 1490, 2. punkts);
- 5) netiek izmaksātas prēmijas, netiek veikta materiālā stimulēšana un netiek izmaksāts atvaļinājuma pabalsts (“Valsts un pašvaldību institūciju amatpersonu un darbinieku atlīdzības likums”, Pārejas noteikumu 8. panta 2. apakšpunkts);
- 6) samazināta mācību maksas kompensācija no 50% uz 30% no gada mācību maksas (“Valsts un pašvaldību institūciju amatpersonu un darbinieku atlīdzības likums”, 26. pants);
- 7) samazināts atvaļināšanas pabalsts no trīs viena mēneša vidējās izpeļņas apmērā uz viena mēneša vidējo izpeļņu vai 95% no mēneša vidējās izpeļņas atkarībā no nodarbinātības ilguma pie attiecīgā darba devēja (“Valsts un pašvaldību institūciju amatpersonu un darbinieku atlīdzības likums”, Pārejas noteikumu 8. panta 5. apakšpunkts);
- 8) samazināts bērna piedzimšanas pabalsts no sešu uz divu mēnešu amat algu apmēru (“Valsts un pašvaldību institūciju amatpersonu un darbinieku atlīdzības likums”, Pārejas noteikumu 7. panta 1. apakšpunkts);

- 9) samazināts pabalsts amatpersonas nāves gadījumā no vienas mēnešalgas uz 50% no vienas mēnešalgas (“Valsts un pašvaldību institūciju amatpersonu un darbinieku atlīdzības likums”, Pārejas noteikumu 8. panta 3. apakšpunkts);
- 10) tiek noteikts, ka valsts vai pašvaldību institūcijas neapdrošina to amatpersonu veselību, kurām noteikta apmaksāta veselības aprūpe (“Valsts un pašvaldību institūciju amatpersonu un darbinieku atlīdzības likums”, 37. panta 1. daļa un 39. pants).

Tādējādi no 1990. līdz 2009. gadam vērojama tendence iekļaut normatīvajos aktos normas, kuras uzlabo policijas darbinieku un robežsargu sociālās garantijas.

Līdz 2006. gada “Dienesta gaitas likuma” pieņemšanai Iekšlietu ministrijas sistēmas iestāžu amatpersonām bija piešķirtas atšķirīgas sociālās garantijas, kuras noteica vairāki normatīvie akti (likums “Par policiju”, “Robežsardzes likums” un attiecīgais spēkā esošais dienesta gaitas reglaments).

Robežsargiem saskaņā ar normatīvajos aktos ietvertajām normām vienmēr ir bijušas lielākas sociālās garantijas nekā policijas darbiniekiem. Visas robežsargu sociālās garantijas ar 2006. gada “Dienesta gaitas likumu” tika attiecinātas uz visām Iekšlietu ministrijas sistēmas iestāžu un Ieslodzījuma vietu pārvaldes amatpersonām ar speciālo dienesta pakāpi.

Valdības darbības deklarācijās ietvertās prioritātes attiecībā uz sociālo garantiju uzlabošanu policijas darbiniekiem un robežsargiem ne vienmēr tiek izpildītas vai gluži otrādi – sociālās garantijas tiek uzlabotas, kaut arī valdības darbības deklarācija to nebija noteikusi kā prioritāti.

V. Dombrovska valdības darbības deklarācijā 2009. gadā noteiktais sociālo garantiju uzlabojums realitātē tika aizstāts ar sociālo garantiju ierobežojumu un samazinājumu, kas attiecas (pagaidām) uz 2009.–2011. gadu.

Avoti un literatūra

1. Auzuņa, Z. “Palielinās algas.” *Neatkarīga Rīta Avīze*, 2007, 18. decembris.
2. *The Random House Dictionary*. New York: The Random House college dictionary, 1984. p. 1568.
3. Latvijas Republikas Satversme.
4. ANO Ģenerālās asamblejas 1948. gada 10. decembra Vispārējā Cilvēktiesību deklarācija A/RES/217(III).
5. ANO Ģenerālās asamblejas 1966. gada 16. decembra Starptautiskais pakts par ekonomiskajām, sociālajām un kultūras tiesībām A/RES/2200(XXI).

6. ANO Ģenerālās asamblejas 1969. gada 11. decembra Deklarācija par sociālo progresu un attīstību A/RES/2530(XXIV).
7. Council of Europe Committee of Ministers. *The European Code of Police Ethics*. 19th September, 2001.
8. Eiropas Parlamenta un Padomes Regula (EK) Nr. 458/2007 (2007. gada 25. aprīlis) par Eiropas Integrētās sociālās aizsardzības statistikas sistēmu (ESSPROS) (Dokuments attiecas uz EEZ). Oficiālais Vēstnesis, L 113, 30/04/2007, 0003–0008. lpp.
9. LPSR Augstākās Padomes 1990. gada 4. maija deklarācija “Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu”.
10. 1991. gada 10. decembra likums “Konstitucionālais likums “Cilvēka un pilsoņa tiesības un pienākumi””. *Ziņotājs*, Nr. 4, 30.01.1992., zaudējis spēku 06.11.1998.
11. 1991. gada 4. jūnija likums “Par policiju”. *Ziņotājs*, Nr. 37, 24.09.1992.
12. 1997. gada 27. novembra likums “Robežsardzes likums”. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 239/333, 16.12.1997.
13. 1998. gada 16. jūnija likums “Grozījumi likumā “Par dzīvojamo telpu īri””. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 198, 07.07.1998.
14. 2001. gada 6. decembra likums “Par Eiropas Sociālo hartu”. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 183, 18.12.2001.
15. 2006. gada 15. jūnija likums “Iekšlietu ministrijas sistēmas iestāžu un Ieslodzījuma vietu pārvaldes amatpersonu ar speciālajām dienesta pakāpēm dienesta gaitas likums”. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 101, 30.06.2006.
16. 2009. gada 1. decembra likums “Valsts un pašvaldību institūciju amatpersonu un darbinieku atlīdzības likums”. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 199, 18.12.2009.
17. Latvijas Republikas Ministru padomes 1990. gada 3. septembra lēmums Nr. 121 “Par Latvijas Republikas iekšlietu iestāžu reformu”. Npublicēts materiāls.
18. LR Ministru padomes 1993. gada 19. maija lēmums Nr. 250 “Par tiem amatiem un profesijām, kuri personām dod tiesības izmantot dienesta dzīvokļus”. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 29, 25.05.1993.
19. Ministru kabineta 1999. gada 7. septembra noteikumi Nr. 317 “Iekšlietu ministrijas sistēmas iestāžu darbinieku ar speciālajām dienesta pakāpēm dienesta gaitas reglaments”. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 297/299, 10.09.1999.
20. Ministru kabineta 2009. gada 15. decembra noteikumi Nr. 1490 “Grozījumi Ministru kabineta 2009. gada 27. janvāra noteikumos Nr. 84 “Noteikumi par pabalstiem un kompensācijām Iekšlietu minis-

- trijas sistēmas iestāžu un Ieslodzījuma vietu pārvaldes amatpersonām ar speciālajām dienesta pakāpēm””. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 203, 28.12.2009.
21. Ministru kabineta 2006. gada 28. septembra rīkojums Nr. 745 “Par koncepcijas “Valsts dienestā (civildienestā, tiesā, prokuratūrā, Valsts kontrolē, Korupcijas novēršanas un apkarošanas birojā, Iekšlietu ministrijas sistēmas iestādēs un Ieslodzījuma vietu pārvaldē) nodarbināto personu sociālo garantiju sistēma” apstiprināšanu”. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 157 03.10.2006.
 22. LR iekšlietu ministra 1992. gada 2. oktobra pavēle Nr. 333 “Par instrukcijas par Iekšlietu iestāžu ierindas un komandējošā sastāva dienesta gaitas reglamenta piemērošanas kārtību un kadru darba jautājumiem apstiprināšanu”. Npublicēts materiāls.
 23. <http://www.encyclopedia.com/doc/1O27-guarantee.html> (2009.25.11)
 24. <http://www.letonika.lv> (2009.02.12)
 25. <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/vesture> (2010.11.01)
 26. <http://www.politika.lv/temas/11089/t/11247/> (2010.01.12)
 27. <http://www.vrs.gov.lv/vesture> (2010.11.01)

Summary

Legal regulations of social contracts of police officers since 1990

The author examines police and border guard officers' social contracts and their legal regulation after the declaration of Latvia's independence in 1990 until 2010. Social guarantees form an instrument of protection of state officials in different situations. The scope of social guarantees for police and border guard officers, it's increasing or decreasing depends on economic situation in the country. After the independence declaration of 1990, governmental authorities declared the priority of social guarantees for police and border guard officers. All in all, there were three basic legal acts that regulated social guaranties before 2006. Since October 2006, the Ministry of the Interior adopted common legislation concerning social guaranties. The author of the paper concludes that social guarantees for police and border guard officers were constantly increasing (till 2009). Since 2009 social guarantees have decreased. It can be explained taking into consideration the economic situation.

Alda Bražūne

Francijas intereses Baltijas savienības izveides projektos

20. gs. divdesmito gadu Francijas diplomātijai Baltijas savienības izveides jautājumā bija raksturīga piesardzība. Baidoties no Vācijas revanša, Francija tiecās piesaistīt Baltijas valstis Polijai, kā arī radīt veselu alianšu sistēmu ap Vāciju un Krieviju, taču tālejošas intereses par Baltiju Francijai nebija [3, 557]. Francija uz mazajām Austrumeiropas valstīm skatījās labvēlīgi, tās iedrošināja un deva principiālu piekrišanu to ciešākai sadarbībai, bet nekad neiedziļinājās detaļās. Līdz ar Igaunijas un Latvijas atzīšanu *de jure* izskanēja konkrētākas vēlmes, ko Francija politiskā ziņā labprāt sagaidītu no jaunizveidotajām Baltijas valstīm. Tika runāts par Baltijas un Austrumeiropas valstīm kā tiltu vai robežu starp Rietumeiropu un Krieviju. Detalizēta plāna Francijai nebija, ideja tika pausta vispārīgās līnijās [1, 3; 14, 1].

Latvijas Vēstnesis izcēla franču vēstnieka teikto, ka “Francijas dzīvo simpātiju pret [latviešu] tautu vēl pavairo viņas sekmīgās pūles nodibināt ciešus draudzības sakarus ar kaimiņu zemēm un nostiprināt mieru šinī Eiropas daļā” [8, 1]. Savukārt *Valdības Vēstnesis* pārpublicēja *L’Europe Nouvelle* atrodamo viedokli, ka franču politiķi līdz ar triju valstu atzīšanu atraduši līdzekli lielinieku ideju izplatības aizturēšanai. Ar šīm valstīm, viņuprāt, iesākās josla, kas liekama sanitārā kordona vietā [1, 3].

Latvijas Sargs atzīmēja, ka Francija labvēlīgi skatās uz Latvijas, Igaunijas un Lietuvas sadarbības ideju un vēlas, lai tai pievienotos arī Somija un Polija:

“Jo lielāks būs savienības spēks, jo labāk tā varēs izpildīt savu uzdevumu. Šo valstu savienībai nevajag būt agresīviem nolūkiem, bet tai jāstiprina šo valstu spēks un neatkarība.” [14, 1; 7, 3]

Pirmās idejas par Baltijas valstu savienības izveidi radās vēl pirms Latvijas un Igaunijas atzīšanas *de jure*. Kad Parīzi sasniedza informācija par sarunām starp Poliju un Somiju, kas tālāk tika attīstītas, pateicoties Varšavas konferencei 1922. gada martā, Francijas valdības attieksme bija atturīga, tā nevēlējās piešķirt šīm sarunām vairāk kā tikai politisku nozīmi [10, 245, 254–255]. Šādu franču attieksmi lielā mērā noteica apstākļi, ka Lielbritānija atteicās atbalstīt Francijas aktivitātes Austrumeiropas telpā [2, 220].

Baltijas valstu savienības izveides augstākais sasniegums bija Varšavas akorda noslēgšana 1922. gada 17. martā [13, 108–109]. Francijas valdība to uzņēma ar apmierinājumu. F. Panafjē (*F. Panafieu*), Francijas sūtnis

Polijā, uzsvēra, ka šis līgums atļāva veidot savienību, taču tā piesardzīgais formulējums nedeva Polijai neierobežotas iespējas. Tas atļāva poļu interesēm līdzsvarot vācu ietekmi [9, 19–21].

1922. gada 16. aprīlī noslēgtais Rapallo līgums starp Vāciju un Padomju Krieviju normalizēja diplomātiskās attiecības abu valstu starpā. Neskatoties uz poļu uzstājību, līguma fakts nemainīja franču diplomātu uzskatus. Analizējot Somijas parlamenta diskusijas par 1922. gada 17. martā noslēgtās konvencijas ratifikāciju, Francijas pārstāvis uzsvēra, ka bija vēlama vienkārša miermīlīga Baltijas valstu savstarpēja tuvināšanās [9, 124–125]. Francija izrādīja savu interesi par politisku līgumu noslēgšanu Baltijas valstu starpā, taču, ja runa bija par militāru savienību, pret to Francijas attieksme bija nelabvēlīga.

1921. gada sākumā Francija bija parakstījusi militāri politisku līgumu ar Poliju, līdz ar kuru pēdējā iekļāvās franču ietekmes zonā. Valstis vienojās savstarpēji konsultēties un saskaņot savu ārpolitiku abām aktuālos jautājumos Centrāleiropā un Austrumeiropā. Līgumu papildināja slepena militāra konvencija [2, 222]. Franču politiskā loģika attiecībā uz Poliju teica, ka iespējamā Baltijas savienība atrautu Poliju no cīņas pret iespējamām Vācijas draudiem. Viņas uzdevums bija arī palikt modrai iepretim komunistiskajai Krievijai. Izvērtējot stāvokli Austrumeiropā, ģenerālis F. Fošs (*F. Foch*) atzīmējis, ka Vācija ir vieglāk aizvainojama un bīstamāka nekā Krievija. Krievijai pieder neizmērojamas teritorijas, bet tās zemes dziles nav bagātīgas, tā nav organizēta un tās faktiskā nabadzība pretēji Vācijai neļauj plānot spēcīgu un ātru uzbrukumu. Francijas mērķis bija kavēt konfliktu, kas dotu Vācijai manevru brīvību austrumu pierobežā, tādējādi ievēlot Poliju bezcerīgā konfliktā. Francija arī baidījās, ka alianšu izveidi Austrumeiropā padomju puse varētu interpretēt kā provokāciju. Z.A. Meirovics izteicās Lielbritānijas ārlietu ministram, ka Francija ir pret Polijas–Baltijas akordu un dod priekšroku Polijas tuvināšanai ar Mazo Antanti [6, 198].

Tātad iespējamai Baltijas valstu savienībai nebūtu jāprovocē konflikts ar Padomju Savienību. Franču diplomāti vienmēr uzstāja, ka aliansei jābūt defensīvai un tās mērķis būtu pretoties komunistiskajām idejām, tā nekādā gadījumā nedrīkstētu būt ierocis kapitālistu rokās pret komunistisko Krieviju (kā to centās traktēt padomju puse) [10, 273–274, 285–286]. Francijas sabiedrības lielākā daļa bija pretējās domās un uzskatīja, ka apzināta vilcināšanās Polijas austrumu robežu sakarā nenoliedza nākotnes kara iespējamību ar komunistisko Krieviju. A. Peretti meklēja ceļus, kā atturēt Poliju no pārlietas nosliekšanās uz austrumiem. 20. gadu sākumā vēl pastāvēja uzskats, ka Igaunija un Latvija agrāk vai vēlāk kļūs par PSRS sastāvdaļu, lai realizētu tās intereses [6, 200].

Francijas politikas izvērtēšana un troksnis, kas radās līdz ar franču Padomju Krievijas sarunām 1922. gadā, veicināja Baltijas valstīs viedokli, ka Francija, līdzīgi kā 1920. gadā, meklē veidus, kā ierobežot Baltijas alianses iespējas. R. Puankarē (*R. Poincaré*), kas 1922. gada janvārī A. Briāna (*A. Briand*) vietā kļuva par Francijas premjerministru un ārlietu ministru, koncentrēja uzmanību uz Vācijas problēmu. Viņaprāt, Polijai būtu vairāk kā jebkad jāsargā austrumu robeža un jāizvairās no padomju pārstāvju provocēšanas. Turklāt ir zināms, ka 1922. gada sākumā Francijas oficiālās iestādes nāca pretim padomju pārstāvjiem – piedāvājot kredītus utt. Pretēji A. Miljerāna (*A. Millerand*) viedoklim, R. Puankarē vēlējās vismaz PSRS krievu neitralitāti. Rapallo līgums nostiprināja krievu-vācu tuvināšanos (tajā tika iekļauta Vācijas-Krievijas abpusēja atzīšana, atteikšanās no reparāciju prasībām u.c. noteikumi), taču Francijas pozīcija palika nemainīga. Bija jāpanāk, lai Vācija nekalpotu par Krievijas “bruņoto roku” (pat neskatoties uz to, ka Rapallo līgums nesaturēja nevienu militāru klauzulu). Neko neatstājot novārtā, R. Puankarē realizēja piesardzīgu politiku [6, 200].

Ir skaidrs, ka Francijas austrumu ārpolitika atradās delikātā situācijā. Tā svārstījās starp savām interesēm redzēt Baltijas valstis ārpus vācu ietekmes sfēras un vēlmi veicināt Baltijas alianses izveidi, kas traucētu vācu politikai un būtu Krievijas – Polijas attiecību samierinātāja.

1923. gadā O. Grosvalds minēja, ka franču politiķi uzskata Latviju par austrumu aizsargvalni un labprāt redzētu nodibināties stipru Baltijas valstu savienību [4, 2]. Latviešu prese savas valsts uzdevumu redzēja šādi: “Mums jānodrošina Francijas pabalsts Tautu Savienībā un jānostiprina franču politiku noteicošās aprindās pārliecība, ka Latvijas politika ir miermīlīga un iziet uz saprašanās ar kaimiņiem, radot miera un stabilitātes bāzi Austrumeiropā.” [5, 1] Taču situācija Baltijas valstu sadarbībai nebija tik labvēlīga, kādu to presē tēloja Latvijas pārstāvis.

Polijas politika pret Baltijas valstīm arī bija svārstīga. No paša sākuma poļu diplomātu nostāja bija nenoteikta – nevarēja saprast, vai tā pakļaujas krievu vai vācu propagandai. Sākotnēji Polija nevēlējās veidot kopēju fronti ar jaunajām valstīm, jo šaubījās par viņu nākotni, vēlāk ideja par Baltijas valstu savienību rada Polijā atbalstu. Taču tāpat kā Baltijas valstis poļu valdība atzina par labāku izvairīties no konkrētām saistībām un apmierinājās ar vispārīgām vienošanām. Notika viedokļu apmaiņa, poļi panāca sev neizdevīgu formulu izskaušanu, kas varētu traucēt viņu tuvināšanos ar Krieviju. Baumas par Francijas–Krievijas iespējamo sadarbību lika Polijai baidīties, ka tās intereses varētu tikt upurētas par labu iepriekšminētajai sadarbībai [6, 201; 10, 243, 246].

Kopumā Polijas politika pret Baltijas valstīm neatšķīrās no citu valstu politikas. Viņa gāja vidusceļu starp konkrētu saistību uzņemšanos un atvērtu durvju politiku. 1923. gadā poļu valdība šķīta atmetam šo līdzsvara principu un izrādīja arvien labvēlīgāku nostāju tuvināšanās idejai ar Baltijas valstīm. Taču joprojām Polijai svarīgākais bija labprātīgi neuzņemties Igaunijas un Latvijas neatkarības aizstāvību. Kaut gan 1923. gadā tās bija mazāk apdraudētas, Polija joprojām šaubījās par savu potenciālo partneru nākotni. Ņemot vērā to militāro vājumu, Polija riskēja dot vairāk, nekā tā saņemtu pretim. Viņa riskēja, ka tuvināšanos Krievijai var apdraudēt Polijas intereses. Likās, ka ar Francijas atbalstu Polijas valdība vēlējās sašaurināt savas intereses līdz Lietuvai un koncentrēt uzmanību uz attiecībām ar Padomju Savienību. 1924. gada janvārī priekšlaicīgi demisionēja R. Dmovskis, Polijas vēstnieks Parīzē. Viņa vietā amatā stājās M. Zamoisksis (*M. Zamoycki*), kas bija lielāks baltofils nekā viņa priekštecis, un mainīja politiku, piedāvājot Baltijas valstīm konkrētu sadarbību. Kā viņš paskaidroja Francijas diplomātiem, tuvinoties Baltijas valstīm, mērķis nebija kompromitēt sevi, bet tās izmantot kā līdzekli, lai, iespējams, uzlabotu attiecības ar Lietuvu [6, 201; 10, 218; 11, 267; 12, 94–95]. Līdz ar Polijas ierosinājumu sanākt uz Baltijas konferenci Varšavā 1924. gadā kļuva skaidrs, ka Polija grib veicināt Baltijas valstu trīspusējo sadarbību.

F. Panafjē, līdzīgi kā A. Peretti, akceptēja poļu vēlmes, bet reizē arī norādīja, ka poļu–Baltijas tautu attiecības, līdzīgi kā iepriekš, bija atkarīgas no poļu–krievu un krievu–baltiešu attiecībām, kā arī no Padomju Krievijas problēmas risinājuma kopumā [11, 26]. 1924. gada janvārī Francijas valdība prasmīgi uzsvēra šo problēmu Polijas pārstāvjiem. Nevarēja vēlēties neko vairāk kā padomju–poļu savienības realizāciju, neskatoties uz to, ka tas notiktu tālā nākotnē. Līdz ar to kļuva aktuāls viedoklis, ka Baltijas apvienošanās varētu notikt bez Polijas un Lietuvas [10, 63]. Tajā pašā laikā franču valdība ieteica Polijai uzturēt ar mazajām Baltijas valstīm pietiekami ciešus kontaktus, bet tādus, kas nākotnē neizslēgtu Polijas–Krievijas draudzību. Jāuzsver, ka Francija bija izvairīga un uzmanīga, tā necentās norādīt vēlamo risinājumu, atstājot lēmuma pieņemšanu Polijas rokās.

Līdz ar to Baltijas savienība kļuva par utopiju. Baltijas konferences turpināja sanākt (līdz 1925. gadam kopā notika 10 konferences), bet to dalībnieki aprobežojās ar regulārām tikšanās un apspriešanās reizēm. Pēc Lokarno sistēmas izveidošanas 1925. gadā Baltijas valstis savu ārpolitiku mēģināja pielāgot jaunajai starptautiskajai kārtībai [15, 57].

Francijas diplomāti uzskatīja, ka Baltijas savienības idejas nerealizēšanā daļēji vainojama Polija, kuras diplomāti nespēja savienot lielvalsts

sapņus ar nepieciešamību rēķināties ar mazajām Baltijas valstīm. Franciju apmierināja šāds nenoteikts stāvoklis, jo tā nebija ieinteresēta aizstāvēt visas mazās valstis.

Avoti un literatūra

1. “Baltijas valstu atzišana.” *Valdības Vēstnesis*, 1921, 19. marts, Nr. 63.
2. Andersons, E. *Latvijas vēsture, (1920–1940). Ārpolitika*. 2. sēj. Stokholma: Daugava, 1984.
3. *Divdesmitā gadsimta Latvijas vēsture. Neatkarīgā valsts, (1918–1940)*. 2. daļa. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2003.
4. Grosvalds, O. “Iespaidu Francijā.” *Jaunākās Ziņas*, 1923, 29. jūnijs, Nr. 138.
5. Grosvalds, O. “Latvijas un Francijas attiecības.” *Brīvā Zeme*, 1924, 11. maijs, Nr. 105.
6. Gueslin, J. *La France et les petits États baltiques: réalités baltes, perceptions françaises et ordre européen, (1920–1932)*. Paris: Universit de Paris-Panthon-Sorbonne, 2004. (doktora disertācija, vadītājs prof. R. Franks)
7. K. “Vācu prese par Francijas politiku Baltijas valstīs.” *Latvijas Karēivis*, 1921, 4. decembris, Nr. 275.
8. “Latvijas sūtņa pieņemšana Francijā.” *Latvijas Vēstnesis*, 1921, 19. novembris Nr. 263.
9. Les Archives de Ministère des Affaires étrangères, Europe 1918–1940, Direction des affaires Politiques et Commerciales, Série Z, Carton 656, Dossier 1, Nr. 693 (Russie, États Baltiques, Dossier général 7, 15 Mars – 30 Novembre 1922).
10. Les Archives de Ministère des Affaires étrangères, Europe 1918–1940, Direction des affaires Politiques et Commerciales, Série Z, Carton 656, Dossier 1, Nr. 694 (Russie, Provinces Baltiques, Dossier général 8, 1 Dcembre 1922 – 14 Janvier 1924).
11. Les Archives de Ministère des Affaires étrangères, Europe 1918–1940, Direction des affaires Politiques et Commerciales, Série Z, Carton 656, Dossier 1, Nr. 695 (Russie, États Baltiques, Dossier général 9, 15 Janvier – Décembre 1924).
12. Les Archives de Ministère des Affaires étrangères, Europe 1918–1940, Direction des affaires Politiques et Commerciales, Série Z, Carton 656, Dossier 1, Nr. 696 (Russie, États Baltiques, Dossier général 10, Janvier – Avril 1925).
13. *Polijas ārējā politika 1918.–1937. gadā: Vēstures avotu krājums*. Sast., tulk. un koment. Ē. Jēkabsons. Rīga, 2009.

14. "Saruna ar Francijas sūtni grāfu de Martelu." *Latvijas Sargs*, 1921, 10. jūlijs, Nr. 152.
15. Varslavāns, A. "Baltic Alliance and International Politics in the First Part of the 1920's." Grām.: *The Baltic States in International Relations Between the Two World Wars*. Stockholm: University of Stockholm, 1986.

Summary

France's interest in the projects of formation of the Baltic Union (Entente)

Evaluating the diplomacy of France in the beginning of 1920s as regards the issue of the Baltic Union formation, one has to note caution as a characteristic feature of diplomacy. France's attitude towards the small Eastern European states was favorable; and a closer collaboration was facilitated, however, attention to detail was never given. France showed its interest in political agreements among the Baltic States, however, in case where a military union was discussed, attitude of France towards it was unfavorable. *Quai d'Orsay* did not wish the possible Baltic Entente to distract Poland from the fight against the potential German threat. On the other hand, France did not wish either, that the Baltic States come under the influence of the USSR.

Between 1920 and 1925, more than 10 various conferences took place, during which ideas about the formation of the Baltic Union were discussed. It was impossible to satisfy the aspirations of all parties. Already in 1924, it appeared clear that a closer cooperation agreement between Latvia, Lithuania, Estonia, Poland and Finland was a utopia. The already elaborated projects created room for suspicion that the countries might get pulled into a conflict and their security would be threatened. No concrete agreements were concluded, but state delegates continued to meet and consult one another. France was satisfied with the vague situation and inability to come to an agreement because it was not interested in protecting all small countries.

Ginta Brūmane

Politiskā pretinieka tēls Saeimas un pašvaldību vēlēšanu plakātos 1922.–1931. gadā

Vēlēšanas demokrātiskās sistēmas ietvaros ir būtisks notikums, kas nodrošina politiskās sistēmas leģitimitāti sabiedrības acīs, kā arī nodrošina iedzīvotāju iesaisti šīs politiskās sistēmas uzturēšanā. Priekšvēlēšanu laikā norisinās politisko partiju sacensības par balsīm, kas prasa skaidru priekšvēlēšanu aģitācijas stratēģiju, noteiktu pasākumu organizēšanu. Vēlēšanu kampaņu laikā informācijas nodošanai tiek izmantoti dažādi veidi – reklāma, ziņas sabiedrības plašsaziņas līdzekļos, sapulces, mītiņi, koncerti un citi publiski pasākumi [6, 87]. Rakstā tiks pievērsta uzmanība vienam no priekšvēlēšanu aģitācijas informācijas nodošanas veidiem – reklāmas plakātiem.

No politiskās komunikācijas viedokļa ļoti būtisks katras vēlēšanu kampaņas elements ir tā sauktās “negativisma stratēģijas” veidošana par politiskajiem oponentiem [5, 49], kas sniedz informāciju par sava laika politisko attiecību klimatu, kā arī kalpo kā liecība katras partijas pozicionēšanās izpētei. Kā liecina prese, laiks pirms vēlēšanām bija viens no aktīvākajiem citu politisko spēku nomelnošanas periodiem. Citējot “Latvijas Kareivi”, priekšvēlēšanu laiku var raksturot ar vārdiem: “Plakāti, plakāti un bez gala plakāti... ar visrožainākajiem solījumiem un pretinieku zākājumiem.” [2, 3]

Autore pievērsusies vēlēšanu plakātiem, kas tika veidoti laika posmā no 1922. gada 1. Saeimas vēlēšanām līdz pat 1931. gada 4. Saeimas vēlēšanām, ietverot arī pašvaldību vēlēšanas, īpaši Rīgas Domes vēlēšanas. Kopumā rakstā tiek skatīti 64 šajā laikā dažādu politisko partiju veidoti vēlēšanu plakāti. No visiem tieši pusē jeb 32 plakātos ir atveidoti katras partijas politiskie oponenti.

Starpkaru laikā politiskajām partijām nebija raksturīga dažādu abstraktu vai no fantāziju un dzīvnieku pasaules aizgūtu tēlu izmantošana savu politisko pretinieku atveidošanai. Kopumā tikai 5 gadījumos oponents atveidots abstrakti, tādā veidā panākot viņa dēmonizāciju. Daudz izplatītāka ir politisko pretinieku kariķēšana, piedēvējot tiem negatīvas īpašības un padarot smieklīgus un politiski vājus. Šī tendence ir vērojama kopumā 17 plakātos.

Lielākā daļa politisko partiju negativisma stratēģiju balstīja uz kādu noteiktu politisko partiju nomelnošanu un sevis pretstatīšanu šīm partijām, tomēr ir arī gadījumi, kad par politisko pretinieku tiek uzskatīta ideja vai

kādas noteiktas parādības (partiju ķīviņi, bezdarbs, valsts kases izzagšana), kuru apkarošanu propagandē partija. Šāda situācija ir novērojama 8 gadījumos.

Visaktīvāk veidoja plakātus Latvijas Sociāldemokrātiskā Strādnieku partija (turpmāk – LSDSP). Tās veidotie plakāti bija gan daudzveidīgi, gan arī pietiekami spilgti, ko apliecina rezonanse, kādu šie plakāti izraisīja presē. Tieši sociāldemokrātu veidotajos plakātos visbiežāk bija atveidoti politiskie pretinieki. No 13 šajā laikā tapušajiem LSDSP Saeimas un pašvaldību vēlēšanu plakātiem 8 saturēja politiskā pretinieka atveidojumu. Pirmo divu Saeimu un pašvaldību vēlēšanu kampaņās politiskā pretinieka atveidošana nebija prioritāte, liela daļa plakātu prezentēja tikai pašu LSDSP. Tomēr, neskatoties uz pasivitāti politiskā oponenta atveidošanā šajā laikā, ir iespējams identificēt tos oponentus, kurus LSDSP īpaši vēlējās nomelnot [14]. Pie tādiem minamas citas kreisās partijas, kas politiskās pārliecības ziņā ieņēma daudz kreisāku pozīciju par LSDSP un bija saistītas ar Latvijas Komunistisko partiju (turpmāk – LKP). Ar LKP atbalstu tika veidotas atsevišķas partijas, kas spēja iegūt pārstāvniecību gan pašvaldībās, gan arī Saeimā 1928. gada un 1931. gada vēlēšanās [3, 34]. Komunistiskās partijas kļuva par galveno LSDSP politisko ienaidnieku, pēc kura sekoja atsevišķas pilsoniskās partijas.

Jauna situācija izveidojās pirms 1931. gada Rīgas Domes vēlēšanām un 4. Saeimas vēlēšanām, kad LSDSP pasūtījumā tiek veidota vairāku mazāka izmēra plakātu skrejlapu formātā sērija “Kaujas sauciens” [8]. Šajos plakātos galvenā uzmanība tiek pievērsta politisko pretinieku karikēšanai. LSDSP “Kaujas sauciena” sērija ir veidota tipiskā karikatūru stilā, ar dažādu politiķu komisku atveidošanu. Visbiežāk – no Demokrātiskā centra un no Komunistiskās partijas, kas 1931. gadā uzstājās kā “Kreisās strādniecības un darba zemniecības saraksts”. Tomēr šajos plakātos tiek atveidoti arī citi politiskie spēki. Atsevišķos plakātos tiek pieminēti arī K. Ulmanis, un ir iespējams identificēt Latviešu Zemnieku savienību kā LSDSP politisko pretinieku. Vairākos plakātos īpaši tiek tēlots Nacionālās apvienības vadītājs A. Bergs kā viens no svarīgiem oponentiem. A. Bergs tika nostādīts vienā līmenī ar Komunistisko partiju, tādā veidā apliecinot LSDSP līdera Bruno Kalniņa rakstīto, ka par LSDSP galveno uzdevumu kļuva “sargāt iegūto” [4, 27] – nosargāt Satversmi. LSDSP vērsās gan pret galēji kreisajām, gan galēji labējām partijām, kas savā retorikā un mērķos vērsās pret demokrātijas principiem.

1931. gadā LSDSP īstenotā pretinieka izsmiešana plakātos tiek papildināta arī ar daudz novatoriskāku pieeju, proti, animācijas filmas veidošanu par saviem politiskajiem pretiniekiem. Saskaņā ar presē sniegto informāciju, 1931. gada Saeimas priekšvēlēšanu kampaņas ietvaros LSDSP

izveidoja multfilmu, par kuru “Iekšlietu Ministrijas Vēstnesis” rakstīja: “Bet vēl lielāku iesaisti uz politiku maz saprotošiem un neapzinīgiem vēlētājiem vajadzēja atstāt kādam citam sociāldemokrātu trikam, proti, viņu vēlēšanu filmai, kas bija sacerēta pēc “Miki pelītes” filmu parauga un kurā sociāldemokrāti noķengāja visu citu politisko partiju darbiniekus, sākot ar kristīgiem – mācītājiem, Zemnieku savienību, kas bija zīmēta cūkas veidā, Bļodnieku, kas viņu filmā uz galvas iekritis cūku silē – valsts kasē, un beidzot ar Ķikutu, kuru komunistu deputāts J. Balodis kā šuneli saitē piesējis pucina biksēs strādniekam.” [1, 8]

Samērā aktīvi politisko oponentu atveidotāji bija arī citas kreisās partijas, piemēram, komunistiskais “Kreisās strādniecības un darba zemniecības saraksts”. Kreiso partiju plakātos dominēja kara šausmu, bada un bezdarba tematika [9]. Atsevišķos gadījumos tekstā tiek nosaukta arī politiskā partija – pretinieks. Tā bija LSDSP, dēvējot sociāldemokrātus par sociālfāsiem. Starp LSDSP un komunistisko partiju izraisījās cīņa gan pilsētu ielās, gan politiskās aģitācijas materiālos. Atšķirībā no LSDSP, kas savā pretinieku lokā paturēja arī pilsoniskās partijas, Komunistiskās partijas uzdevums bija vērsties galvenokārt pret sociāldemokrātiem.

Pilsonisko partiju vidū samērā aktīvi politiskā pretinieka negatīva tēla veidotāja bija partija Demokrātiskais centrs. No 5 dažādiem šīs partijas plakātiem 2 ir veltīti arī politiskā pretinieka atveidošanai. Savos plakātos Demokrātiskais centrs vērsās pret politisko spēku savstarpējiem ķīviņiem, pozicionējams sevi kā zelta vidusceļa gājēju Latvijas politiskajā dzīvē [12].

Pievērsoties citu pilsonisko partiju “negativisma stratēģijai”, jānorāda, ka interesanta situācija ir novērojama Latviešu Zemnieku savienības priekšvēlēšanu kampaņā. No 5 šīs partijas plakātiem tikai viens ir veltīts politiskajam pretiniekam, proti, kreisajām partijām, kas tiek personificētas vienā briesmoņa tēlā [11]. Zemnieku savienība ar to atvirzās nost no Latvijā ierastās pretinieka atveidošanas prakses, izvēloties politiskā pretinieka dēmonizēšanas stratēģiju. Pārējie Zemnieku savienības veidotie plakāti ir raksturīgi ar mierīgām krāsām un harmonisku cilvēka un dabas mijiedarbības reprezentēšanu.

Līdzīgu stratēģiju ar pretinieka dēmonizēšanu ir izvēlējušās arī Kristīgā apvienība 1931. gada Saeimas vēlēšanās un Nacionālā apvienība 1925. gada Saeimas vēlēšanās. Gluži tāpat kā Zemnieku savienības gadījumā, dēmonizētas tiek kreisās partijas un kreisās idejas kopumā. Kristīgās apvienības plakāta tēli tiek balstīti uz bibeliskiem motīviem – Dāvida un Goliāta cīņu, savukārt Nacionālai apvienībai uz folkloras tēliem – cīņu ar sarkano pūķi [13]. Abos gadījumos, tāpat kā Zemnieku savienības plakātā, sarkana briesmonis tiek atveidots kā spēcīgs milzis, kuru sakauj kāda no pilsoniskajām partijām.

Apvienotie pilsoņi (niedristi) bija vēl viena partija, kas savu negatīvisma stratēģiju balstīja uz alegorijām, atsakoties no konkrētu partiju vai politisku spēku kariķēšanas. Pirmsvēlēšanu plakātos aģitēja par valsts kažoka iztīrīšanu no liekēžiem, kas savukārt tika atveidoti kožu un to kāpuru izskatā. Zīmīgi, ka šie parazīti tika zīmēti sarkanā krāsā, kas, balstoties uz starpkara perioda laikā pastāvošo krāsu simboliku, norāda uz kreiso politisko spārnu kā šīs partijas politisko pretinieku.

Lielākā daļa Latgales partiju priekšvēlēšanu plakātos centās atveidot savus politisko oponentus. Šīm partijām bija raksturīgi centieni vienā plakātā atveidot pēc iespējas vairāk savu pretinieku, atsevišķi neizdalot kādu īpaši. Piemēram, Latgales Bezpartejisko savienība kā galveno draudu izvirza valsts kases izzagšanu, kurā ir iesaistījušās visas politiskās partijas [7]. Plakātā ir saskatāmi ļoti daudzu partiju sarakstu numuri, kas piedalās zagšanā. Līdzīga stratēģija ir Latgales Demokrātu sarakstam, kura ienaidnieku rindās tiek ieskaitītas dažādas partijas. Tomēr šeit gan var saskatīt arī atsevišķas partijas, kas tiek izvirzītas priekšplānā. Tāda, piemēram, ir Latgales Kristīgo zemnieku partija (Nr. 9). Latgales Kristīgo zemnieku partija kā viens no redzamākajiem pretiniekiem ir atpazīstama arī Apvienotās Latgales mazsaimnieku, bezzemnieku un Latgales darba partijas kandidātu saraksta plakātā. Arī šī partija ir pieturējusies pie Latgalei raksturīgās īpatnības – neatveidot tikai atsevišķus pretiniekus, bet gan – pēc iespējas vairākus. Vēršanās pret Latgales Kristīgo zemnieku partiju ir skaidrojama ar šīs partijas vadošo lomu Latgalē, nezaudējot savas līdera pozīcijas visu parlamentārisma laika posmu. Politiskā konkurence Latgalē atšķirībā no Rīgas bija balstīta uz samērā vienkāršu loģiku – vērsties pret vadošo spēku un censties to vājināt.

Vērtējot minoritāšu partiju – lietuviešu, baltkrievu, katoļu – sarakstu plakātus, parādās interesanta tendence – šīs partijas priekšvēlēšanu ciņā neizmanto “negatīvisma stratēģiju” [10]. Nav neviena plakāta, kurā būtu pieminēts kāds no politiskajiem pretiniekiem. Iespējams, tas ir skaidrojams ar konkurences neesamību starp minoritāšu partijām, kas centās apelēt pie etniskās piederības. Tāpat pie politiskajām apvienībām, kas izvairījās no negatīvisma stratēģijas īstenošanas vizuālajos aģitācijas materiālos, jāmin Sieviešu apvienības saraksts Rīgas Domes vēlēšanās 1928. gadā, kura plakātā bija aicinājums balsot par sievietēm, nemēģinot sevi pretstatīt kādam citam politiskam spēkam. Šeit var vilkt paralēles ar minoritāšu partijām, kas savu elektorātu centās uzrunāt, balstoties uz savu unikalitāti, arī sievietes cerēja nodrošināt sev līdzīgo atbalstu, un šī iezīme bija daudz būtiskāka nekā centieni nomelnot politiskos oponentus.

Kopumā jāsecina, ka politisko pretinieku apkarošanas prakse ir labs avots politiskās kultūras tendenču noteikšanai. Šajā ziņā Latvijas politisko

spēku starpā Saeimas un pašvaldību vēlēšanu kampaņās valdīja zināmas līdzības, proti, savu “negativisma stratēģiju” pret politiskajiem oponentiem balstīt uz izsmieklu un kariķēšanu. Tikai nenozmīgā daļa no politiskajiem pretiniekiem ir atveidoti, izmantojot dažādas alegorijas, lai uzsvērtu tā dēmonisko dabu. Interesanta ir dažādo partiju politisko oponentu izvēle. Ja pilsoniskās partijas kā vienu no nozīmīgākajiem pretiniekiem saskata tieši kreisās sociālistiskās partijas, brīžiem ignorējot citus politiskos spēkus, tad kreisās partijas neatbild ar to pašu. Viena no aktīvākajām partijām LSDSP kā galveno pretinieku izvirza Komunistisko partiju, pilsoniskās partijas atstājot otrajā plānā. LSDSP vērsās pret radikālisma izpausmēm, kas bija par iemeslu vizuālās ciņas izvēršanai A. Berga pārstāvētās Nacionālās apvienības un LSDSP starpā. Nacionāli noskaņotām partijām ir vairāk raksturīga alegoriju izmantošana savu kreiso pretinieku atveidošanā. Gadījumos, kad priekšvēlēšanu ciņu bija iespējams veidot, balstoties uz savu unikalitāti, kā, piemēram, etnisko vai dzimuma piederību, pretinieka atveidošana kļūst sekundāra vai pat pilnīgi lieka.

Avoti un literatūra

1. “4. Saeimas vēlēšanu aģitācijas triki, skandāli un noziedzības.” *Iekšlietu Ministrijas Vēstnesis*, 1931. 6. oktobris.
2. “Rīdzinieku rosība jaunos saimniekus vēlot.” *Latvijas Kareivis*, 1931. 29. marts.
3. Mednis, I. “Galēji kreiso politisko partiju darbība Latvijas Republikas parlamentārajā periodā.” *Latvijas Arhīvi*, 1998, Nr. 2: 31–36.
4. Mednis, I. “Sociālistisko partiju darbība pirmās Latvijas Republikas parlamentārajā periodā (1920–1934).” *Latvijas Arhīvi*, 1997, Nr. 2: 25–33.
5. Müller, M.G. *Politische Bildstrategien im amerikanischen Präsidentschaftswahlkampf, 1828–1996*. Berlin, 1997. 443 S.
6. Zelče, V. “Latvijas Satversmes sapulces vēlēšanu kampaņa: 1920. marts–aprīlis.” *Latvijas Arhīvi*, 2008, Nr. 1: 86–139.

Plakāti:

7. “Nā. Nūst partijas! Lai dzeivoj Lotgolas bezpartejisko savība Nr. 8” http://old.lnb.lv/digitala_biblioteka/Plakati_Latvija/latviski.htm (12.03.2009.)
8. “Kaujas sauciens”. 1931. gads. *Latvijas Kara muzeja krātuve, inventāra numurs 584–IV*.
9. “Kreisās strādniecības un darba zemniecības saraksts Nr. 19. Pret karu! Pret fašismu!” 1931. gads. *Latvijas Kara muzeja krātuve, inventāra numurs 516–IV*.

10. “Polacy katolicy glosujcie tylka na liste 36.” http://old.lnb.lv/digitala_biblioteka/Plakati_Latvija/latviski.htm (12.03.2009.)
11. “Špiļauj tu sarkanas ugunis cik gribi – ar tevi mēs tiksim galā 6. un 7. oktobrī nobalsojot par Zemnieku savienību Nr. 8” LVVA. 3282.f. 1.apr. 220.l. 146. lpp.
12. Suta, R. “Vidus ceļš ir darba ceļš. Balsojat par Demokrātisko centru Nr. 5” http://old.lnb.lv/digitala_biblioteka/Plakati_Latvija/latviski.htm (12.03.2009.)
13. Zariņš, R. “Nacionālā apvienība Latviju glābs no sarkanā pūķa.” http://old.lnb.lv/digitala_biblioteka/Plakati_Latvija/latviski.htm (12.03.2009.)
14. Zariņš, R. “Nevis bada paradīzi, bet darbu un maizi. Visa darba tauta balso par Nr. 3” http://old.lnb.lv/digitala_biblioteka/Plakati_Latvija/latviski.htm (12.03.2009.)

Summary

Representation of the political opponent on posters during Saeima and local elections in Latvia 1922–1931

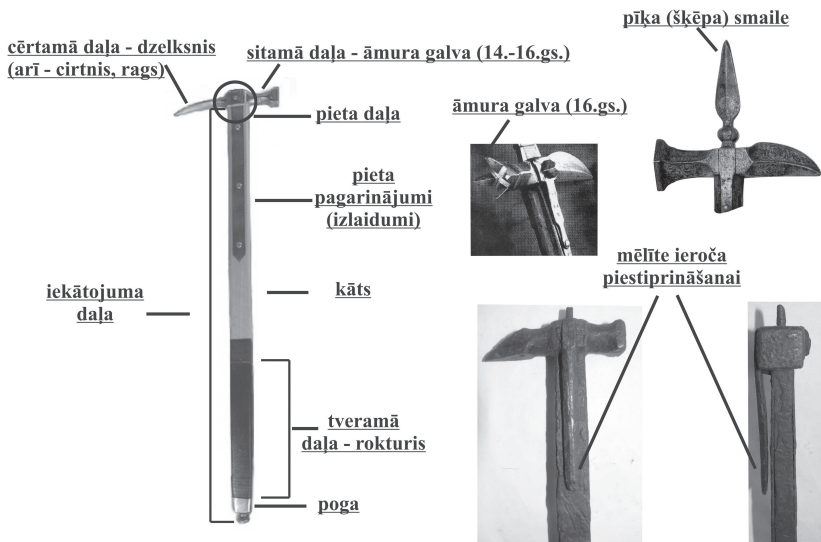
Election posters with or without representation of political adversaries are a valuable source to analyze political culture. Analysis indicates similarities in the activities of many political parties during their election campaigns, especially, when “negative strategy” was utilized. “Negative strategy” was often based on using caricatures to make political opponents ridiculous. This election poster analysis provides an insight into wide spectrum of choices taken by different political parties representing their political opponents and methods. It shows how the representation was displayed in election posters. While the bourgeois wing parties saw as their main opponent the most important left-wing party, Latvia’s Social Democratic Workers Party concentrated attention more on the other left-wing parties. However, there were cases, when a party’s election campaign did not include a “negative strategy”. Those were predominantly parties, which were building their campaigns on their uniqueness – ethnical or gender related.

Rūdolfs Brūzis

Kaujas āmuri Latvijas 15.–16. gs. arheoloģiskajā materiālā: tipoloģiskā analīze

Kaujas āmurs (angļu – *war hammer*, *pole hammer*, vācu – *Streithammer*, *Fausthammer*, franču – *bec de faucon*, *bec de corbin*) – ierocis, kura kaujas daļa apvieno sitamā un cērtamā ieroča funkcijas. Atkarībā no iekātojuma daļas garuma ierocis piederīgs iskāta jeb roktura vai garkāta ieroču grupai, kombinēto funkciju ieroču apakšgrupai.

Rakstā tiks apskatīti seši kaujas āmuri no piecām atradumu vietām Latvijā.

1. att. 14.–17. gs. kaujas āmuru daļas

Kaujas āmurs sastāv no kaujas un iekātojuma daļas. Kaujas daļu veido pieta aizmugurē izvietotā āmura galva, tai pretim atrodas pret ieroča muguru viegli ielikts dzelksnis, dēvēts arī par ragu, cirtni, knābi [7, 141]. Tas veidots piramidāls, ar četrām skaldnēm [10, 4]. Kopš 16. gs. par cērtamo daļu kalpoja arī izmēros neliels cirvja asmens [10, 4]. Plašākas variācijas ir āmura galvas formām. Agrākajiem tās veidotas apaļas [9, 3], ar četrām vai sešām skaldnēm, ar līdzenu sitiena virsmu [10, 4]. 15. gs. asmens galvas stūri pagarināti tiktāl, ka izveidojās žuburs ar četriem gariem

un asiem izlaidumiem stūros [9, 3; 10, 4]. Āmura sitiena spēks izmantots trula tarāna tipa trieciena izdarīšanai, atsevišķos gadījumos arī spējot pāršķelt bruņas. Āmura galva ierocim kalpoja arī kā atsvars cērtamajai daļai, nodrošinot cirtiena papildus precizitāti. Cirtņa durošais spēks vai cirvja asmens šķēlēja spēks nodrošināja cērtošu triecienu, ar ko efektīvāk bija iespējams pāršķelt plākšņu bruņas. Kopš 15. gs. ierocis tika papildināts arī ar duramo funkciju – perpendikulāri āmura galvas un cirtņa asij novietota piķveida smaile [10, 4].

Iekātojuma daļa sastāv no pieta pagarinājumiem, no koka kāta un tveramās daļas – roktura. Kaujas daļas sānos bieži piestiprināta dzelzs mēlīte ieroča piekāršanai pie jostas vai segliem [6, 150]. Savukārt, augšdaļā veidota tveramo daļu nostiprinoša detaļa – poga.

Savu izveidojumu kaujas āmurs aizguvis no universālā rīka – cirvja un darbarīka – āmura, kuru lietošana attiecināma jau uz senāko akmens laikmetu [9, 2]. Senākās formu līdzības saskatāmas bronzas vesercirvjos [4, 22–23] un kaujas cērtēs, kas Eiropā lietoti bronzas laikmetā [5, 65, 68–69].

Pēc izveidojuma dzelzs āmurcirvji tuvi Centrālajā un Austrumeiropā 10.–11. gs. izplatītajiem viduslaiku eksemplāriem. Šiem ieročiem cirvja asmens visbiežāk veidots trapeces vai trīsstūra formā, savukārt uz pietsega izveidotā āmura galva veidota gan gluda, gan profilēta, gan sēnes, cilindra vai kuba formā [12, 38–51]. Āmurcirvji aprīkoti tikai ar āmura galvu un cirvja asmeņiem. Eksemplāri, kuros kaujas daļā kombinēta āmura galva un izliekts cirtnis, parādās 14. gs. [9, 2]. Agro kaujas āmuru lietošana Rietumeiropā beidzās līdz ar vikingu laikmetu, tikai atsevišķi eksemplāri tiek datēti ar 12. gs. Šie ieroči nepārtraukti lietoti tikai Krievzemes karavīru bruņojumā, kur izmantoti līdz pat 17. gs. [15, 51]

Savu klasisko izveidojumu Eiropas kaujas āmurs iegūst 14. gs., Simtgadu kara laikā. Tas saistīts arī ar plākšņu bruņu, īpaši – masīvāku ķiveru izplatību Eiropā kopš 14. gs. Minētais apstāklis šī ieroča kaujas daļā to izgatavotājiem lika kombinēt dzelksni un āmuru, jo visbiežāk tieši pret ķiverēm tika vērsts izliektā dzelzs cirtņa cirtiena spēks. To izveidojums kļūst daudzveidīgs 15. gs., kad kaujas āmuri kļuva plaši izplatīti [4, 4]. Tāpēc jāpievēršas kaujas āmuru tipoloģiskajam dalījumam.

Eiropas viduslaiku kaujas āmuru klasifikāciju apgrūtinā tas, ka šajā ierocī kopš 14. gs. dažādās kombinācijas apvienoti četri elementi – dzelksnis, āmura galva, cirvja asmens, piķa smaile. Kaujas āmuri tiek iedalīti trīs pamata tipos pēc to funkcijām un iekātojuma:

- a) metamais āmurs, kura formas atvasinātas no izmēros nelielā 6. gs. lietotā metamā cirvīša – franciskas;

- b) īsais āmurs – roktura ierocis, dažreiz dēvēts arī par īskāta jeb jātnieka āmuru, jo visbiežāk lietots kavalērijā 14.–16. gs.;
- c) garkāta kaujas āmurs, arī kājnieku kaujas āmurs, veidots kā isā āmura garkāta versija. Tā apakštips, kas aprikots ar piķa smaili, novietotu perpendikulāri āmura galvas asij, dēvēts par Lucernas āmuru [8, 40–41]. Šis tips lietots 15.–16. gs. [8, 41]

Reizēm atsevišķi tiek izdalīts tips, kurā kombinēts kaujas āmurs un ugunsierocis, tādi parādās 15. gs. otrajā pusē, lietoti vēl 17. gs. pirmajā pusē [13, 409–411; 11, 273]. Latvijā no 15.–16. gs. sastopami īskāta un garkāta kaujas āmuri.

2. att. Kaujas āmuri Latvijas 15.–16. gs. arheoloģiskajā materiālā:
 1 – Daugava, RVKM, 51.389; 2 – Rīga, Triangula bastions, VRVM, 174689/13; 3 – Sabiles senpilsēta, VI, 200:910; 4 – Sabiles senpilsēta, VI, 200:424; 5 – Cēsis, CM, 7878; 6 – Pūres Zviedri, TMNM, 1108.

Latvijas teritorijā atrastajiem īskāta īsajiem jeb roktura āmuriem pie-skaitāmi trīs eksemplāri – Sabiles senpilsētā [VI 200:910] un Rīgas Triangula bastiona vietā atrastais kaujas āmurs [VRVM 174689/13], kā arī savrupatradums, kas atrasts Daugavas bagarēšanas darbos 1906. gadā [RVKM 51.389]. Abiem pēdējiem eksemplāriem saglabājušies rokturi visā to garumā. Rokturu tveramā daļa griezumā tuvināta apaļai formai – tā veidota astoņstūraina. Šāds izveidojums, kurā kombinēts koks un dzelzs, padarīja satvērienu ērtāku un drošāku. Roktura mikstākā koka daļa novērsa ieroča izslīdēšanu no dzelzs bruņucimda satvēriena, savukārt dzelzs daļa nodrošināja rokturi pret lūšanu.

Uz piederību roktura āmuru tipam norāda arī visiem trim ieročiem veidotā dzelzs mēlīte. Piekniedēta pie ieroča kaujas daļas, kalpojusi tā piestiprināšanai pie karavīra uzkabes, bruņām vai segliem [9, 2; 10, 4]. Šādi piestiprināts ierocis varēja būt aprikots tikai ar īsu kātu, pretējā gadījumā stipri apgrūtinot kustības.

15. gs. īskāta eksemplāriem dažkārt perpendikulāri āmura un dzelkšņa asij kāta galā iestiprināta neliela pīķveida smaile [9, 3; 6, 149]. Tāda veidota arī Daugavā atrastajam kaujas āmuram. Spriežot pēc fragmentārās detaļas, tā bijusi samērā īsa, līdz 2 cm gara, papildus pildījusi arī kaujas daļas noķīlējuma funkcijas [RVKM 51.389]. Citiem īskāta eksemplāriem kaujas daļa noķīlēta ar dzelzs naglu, kurai galva veidota apaļa.

Daudzi no Eiropā saglabātajiem eksemplāriem, īpaši 16. gs., ir krāšņi rotāti [8, 41; 9, 2]. Kaujas daļu rotāja gravējumi, inkrustācijas, retāk – apzeltījums. Latvijā atrastajiem kaujas āmuriem rotājums konstatēts vienīgi Triangula bastiona eksemplāram [VRVM 174689/13], kas rotāts ar līniju un skujiņu ornamentu.

Šī tipa kaujas āmuru rokturi paredzēti vienrokas tvērienam. To kātu garums ir 54–56 cm, tveramā daļa aizņem aptuveni 21 cm. Atšķirīgi ir kaujas daļu izmēri – to garums ir 10–15 cm. Turklāt atšķiras tieši dzelkšņu garumi – tie ir 5–9 cm gari, savukārt āmura galvas ir ap 3 cm garumā. Jāatzīmē, ka līdz 16. gs. vidum šo ieroču cērtamās daļas ir aptuveni divreiz garākas par sitamo daļu. Dzelkšņi kļūst garāki 16. gs. otrajā pusē, sasniedzot līdz pat trīs reizēm lielāku garumu nekā āmura galvas [11, 269, 273].

Pēc arheoloģiskā konteksta precīzāk datējams tikai kaujas āmurs no Rīgas Triangula bastiona – tas atrasts ar 15. gs. beigām – 16. gs. datējamā slānī [1]. Sabiles senpilsētā slāņa datējums [3] ir pretrunīgs, tomēr pēc analogijas šeit atrastais eksemplārs datējams līdzīgi kā kaujas āmurs no Triangula bastiona. Daugavā atrastais eksemplārs datējams ar 15. gs. –

16. gs. pirmo pusi – par to liecina nelielā smaile roktura galā, kā arī cērtamās un sitamās daļu garumu attiecības.

Garkāta kaujas āmuru tipam pieskaitāms Sabiles senpilsētā atrastais eksemplārs [VI 200:424]. Tā iekātojuma daļa saglabājusies fragmentāri, to veido divi sānu izlaidumi, kas pēc analogijām Eiropas materiālā raksturīgi garkāta kaujas āmuriem. Jāatzīmē, ka izlaidumi neveido tvēriena daļu, bet gan paredzēti garāka koka kāta piestiprināšanai. Tāpat šis eksemplārs nav aprīkots ar dzelzs mēli piekārššanai pie uzkabes. Pie garkāta kaujas āmuriem šo eksemplāru liek pieskaitīt arī tā kaujas daļas izveidojums. Tās sitamo daļu veido pagarināta piramīdveida, griezumā četrstūraaina vesera daļa. Tam pretim kā cērtamā daļa piestiprināts bezbārdas cirvja asmens. Kaujas daļa kalta vienā gabalā ar iekātojuma daļu. Izmēros kaujas daļas garums 17,5 cm, sitamā daļa 7 cm gara, savukārt cirvja asmens 8 cm augsts un 9 cm plats. Sabiles senpilsētā šis eksemplārs atrasts ar 16. gs. beigām datējamā slānī [2; 14, 70, 73].

No diviem eksemplāriem atrastas tikai to kaujas daļas, līdz ar ko tipoloģiskā piederībā nosakāma hipotētiski. Tādi ir savrupatradumi no Pūres Zviedru kapsētas [TMNM 1108] un Cēsu pilsētas [CM 7878]. Abi līdzīgie eksemplāri aprīkoti ar neizteiktu bārdas asmeni ar taisnu muguru, garenu kātcaurumu un nelielu āmura galvu, kas Pūres Zviedru kapsētas eksemplāram stipri atdauzīta. Jādomā, ka šie kaujas āmuri izmantoti kā īskāta ieroči – tiem nav izteiktas āmura daļas, kas izbalansētu garkāta ieroča sitieni, tāpat trūkst pagarinājumu, kas aptvertu garo kātu. Abi eksemplāri datējami ar 16. gs., kad kaujas āmuriem cērtamajā daļā sāka veidot nelielu cirvja asmeni [10, 4].

Apskatītie eksemplāri piederīgi gan īskāta, gan garkāta kaujas āmuru tipiem. Savā izveidojumā tie tuvi Rietumu, kā arī Centrālajā un Austrumeiropā 14.–16. gs. lietotajiem eksemplāriem, kā arī atspoguļo to formu izmaiņas. Lai gan dažiem eksemplāriem nav saglabājušās iekātojuma daļas, to tipoloģiskā piederība nosakāma pēc kaujas daļu analogijām. Latvijā atrasto kaujas āmuru lielākā daļa pieder īskāta jeb roktura ieročiem, kas izmantoti kavalērijas bruņojumā. Pie garkāta ieročiem droši pieskaitāms tikai viens eksemplārs. Iespējams, kaujas āmuru retie atradumi saistīti ne tikai ar to kaujas funkciju īpatnībām, bet arī ranga simbolu funkcijām. Latvijas teritorijā nav sastopamas agrās – 14. gs. – kaujas āmuru formas, šie ieroči parādās tikai 15. gs. Lai gan kaimiņzemēs Polijā un Krievzemē kaujas āmuri lietoti vēl 17. gs., Latvijā atrasto eksemplāru izmantošanas beigas šobrīd datējamas ar 16. gs.

Avoti un literatūra

1. Lūsēns, M. *Pārskats par arheoloģisko izpēti Triangula bastionā 2001. gadā* (glabājas RVKM AN).
2. Mugurēvičs, Ē. *Pārskats par arheoloģiskiem izrakumiem Sabiles senpilsētā 1976. gadā* (glabājas LU LVI AMK).
3. Mugurēvičs, Ē. *Pārskats par arheoloģiskiem izrakumiem Sabiles senpilsētā 1977. gadā* (glabājas LU LVI AMK).
4. Baume, W. la. *Vorgesichte von Veltpreußen*. Danzig: Kommissionsverlag von R. Friedländer & Sohn, 1920. 120 S.
5. Briard, J., Mohen, J.-P. *Typologie des objets de l'âge du bronze en France. Fascicule II: Poignards, hallebardes, pointes de lance, pointes fleche, armement defensif*. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1983. 159 p.
6. Dolinek, V., Durdik, J. *Historische Waffen*. Augsburg: Bechtermünz Verlag, 1996. 352 S.
7. Gay, V. *Glosaire archeologique du Moyen Age et de la Renaissance: Tome Premier, A-Guy*. Lichtenstein: Kraus reprint LTD, 1967. 806 p.
8. Geßler, A.E. *Führer durch die Waffensammlung: Ein Abriß der schweizerischen Waffenkunde*. Zürich: Schweizerisches Landesmuseum, 1928. 158 S.
9. Haenel, E. *Alte Waffen*. Berlin: Richard Carl Schmidt&Co, 1920. 176 S.
10. Hiltl, G. *Waffen-Sammlung Sr. Königlichen Hoheit des Prinzen Carl von Preussen: Mittelalterliche Abteilung*. Berlin: W. Moeser Hofbuchhanglung, 1876. 195 S.
11. Müller, H., Kölling, H. *Europäische Hieb- und Stichwaffen*. Berlin: Militärverlag der Deutschen Demokratischen Republik, 1981. 447 S.
12. Paulsen, P. *Axt und Kreuz in Nord- und Osteuropa*. Bonn: Rudolf Habelt Verlag, 1956. 297 S.
13. Seitz, H. *Blankwaffen I: Geschichte und Typenentwicklung im europäischen Kulturbereich Von der prähistorischen Zeit bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*. Würzburg: Universitätsdruckerei H. Stürtz AG, 1981. 445 S.
14. Vaska, B. "Viduslaiku ornaments Rietumlatvijā pēc arheoloģiskajiem materiāliem". Grām.: *Ventspils muzeja raksti*. 2003. Nr. 3: 34.–94. lpp.
15. *История боевых искусств: Россия и ее соседи*. Под ред. Г.К. Панченко. Москва: Олимп, 1997. 512 с.

Saīsinājumi

CM – Cēsu Vēstures un mākslas muzeja kolekcija

LU LVI AMK – Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta Arheoloģisko materiālu krātuve

RVKM AN – Rīgas Vēstures un kuģniecības muzeja Arheoloģijas nodaļa

TMNM – Tukuma muzeja kolekcija

VI – Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta Arheoloģijas nodaļas kolekcijas, tagad glabājas Latvijas Nacionālā vēstures muzeja Arheoloģijas nodaļā. Vēstures institūta kolekcija

VRVM – Rīgas Vēstures un kuģniecības muzeja kolekcija

Attēlu paraksti

1. att. 14.–17. gs. kaujas āmuru daļas

2. att. Kaujas āmuri Latvijas 15.–16. gs. arheoloģiskajā materiālā: 1 – Daugava, RVKM, 51.389; 2 – Rīga, Triangula bastions, VRVM, 174689/13; 3 – Sabiles senpilsēta, VI, 200:910; 4 – Sabiles senpilsēta, VI, 200:424; 5 – Cēsis, CM, 7878; 6 – Pūres Zviedri, TMNM, 1108.

Fig. 1 Parts of war hammers 14th–16th centuries.

Fig. 2 War hammers in the Latvian archeological material, the 15th–16th centuries: 1 – Daugava, RVKM, 51.389; 2 – bastion of Triangul, Rīga, VRVM, 174689/13; 3 – ancient town of Sabile, VI, 200:910; 4 – ancient town of Sabile, VI, 200:424; 5 – Cesis, CM, 7878; 6 – Pures Zviedri, TMNM, 1108.

Summary**War hammers as Latvian archeological artefacts, the 15th–16th centuries: a typological analysis**

The war hammer is a weapon, which combines the functions of slashing and striking. The war hammer was “revived” in the 14th century, when it was created to use again in Centenary War. There it met by the new defiance in battlefield – a warrior, dressed in the metal plate armour, especially in the massive helmets. Then, the task for a war hammer was not only to reach, but also to pierce the thicker defensive armament. The few types of the war hammers in the 14th–16th centuries were tied with the changes in the military sphere, where appeared more effective slashing weapons.

The classification of the medieval war hammers from Europe is complicated by various combinations of four elements in the weapon from the 14th century – chisel, hammerhead, blade of an axe and pike. War hammers are dividend in three types: a) missile hammer; b) short–handled

hammer; c) long-hafted or the infantry war hammer. Sub-type of long-hafted war hammers, which was equipped with a spike, is called hammer of Luzern.

This paper examines six war hammers from the Latvian archeological material of 15th–16th century: the Short-handled hammer used from the end of the 15th century until the 16th century, the long-hafted hammer in the end of the 16th century, and the specimen without handles dates from the 16th century, when the blade of an axe appeared in the construction of war hammers. Although in the neighbouring countries of Poland and Russia war hammers may have still been in use in the 17th century, artifacts found in Latvia suggest, that they were used only until the end of the 16th century. Typology of the 15th–16th century war hammers allows us to group them according to the easy recognizable signs and sizes, and enables us to compare them with the weapons collected from archaeological materials of neighbouring countries. The division of the types and variants enables us to date a hammer and to recognize its fighting functions.

Valda Čakša

Mūzikas loma tautas vēsturiskās apziņas veidošanā: ieskats 20. gs. pirmās puses latviešu profesionālo mūziķu publikācijās

Par sabiedrības uzmanības pievēršanu profesionālas mūzikas izpratnei liecina vēstures fakti: mūzikas mācību iestāžu darbības izvērsšana Rīgā uzsākta 19. gs. otrajā pusē¹, Latvijas mūzikas rakstniecības sākumi tās publicistiskajā formā. Mūzikas zinātnieka Mārtiņa Boiko pētījumi liecina, ka par mūzikas dzīves aktualitātēm atsevišķas publikācijas rodamas jau 18. gs. otrajā pusē – sākotnēji vācu, vēlāk latviešu periodiskajos izdevumos². Kopš 19. gs. pēdējās trešdaļas, bet īpaši 20. gs. sākumā latviešu preses uzmanību saistīja šādas tēmas: *topošā latviešu profesionālā mūzika un izpildītājmāksla, dziesmusvētki, tautiskuma (latviskuma) meklējumi* [14].

Tā kā raksta apjomam ir noteiktas prasības, tad no mūziķu publikāciju tēmām ir izdalīti raksti, kuri vistiešāk atklāj laikmeta sabiedriski politisko, filozofisko, pedagoģisko u.c. ideju sintēzi latviešu profesionālo mūziķu apziņā.

Sabiedrības vēsturiskā apziņa vienlaicīgi ir skats atpakaļ un uz priekšu. Bet tad, kad iekļaujamies lietu un ideju nomaļas procesā, kuru ģenerē personību viedokļi un plašsaziņas līdzekļi, veidojas atkarības situācija,

¹ Šajā laikā Rīgā darbojās vairākas mūzikas mācību iestādes. 1877. gadā tika nodibināta *Skaņu mākslas skola*, 1885. gadā – *Rīgas mūzikas skola*. Jau 1864. gadā darbu sāka *Rīgas Pirmais mūzikas institūts*, kas darbojās pēc Drēzdenes konservatorijas statūtiem un programmas. Šajās mācību iestādēs līdzās instrumentu spēlei un dziedāšanai mācīja arī mūzikas teoriju. Mūsdienu mūzikas zinātnieki uzskata, ka vispamatīgāk teorētiskās zināšanas varēja gūt *Mūzikas institūtā* (tajā savu izglītību ieguva daudzi 20. gs. ievērojamo latviešu mūziķu, tai skaitā brāļi Mediņi). Mūzikas teorijas pamatus 19. gs. mācīja arī Valkas un Irlavas skolotāju semināros [14].

² 19. gs. sākumā latviešu mūzikas rakstniecība – pirmām kārtām kā mūzikas kritika – ir saistīta ar laikrakstiem *Nordisches Archiv* (*Ziemeļu Arhīvs*), *Rigisches Theaterblatt* (*Rīgas Teātru Lapa*), 19. gs. otrajā pusē ar *Zeitung für Stadt und Land* (*Laikraksts Pilsētai un Laukiem*), *Rigaer Tageblatt* (*Rīgas Dienaslapa*) un latviešu valodā iznākošajiem laikrakstiem *Mājas Viesis*, *Latviešu Avīzes* (publicējās mūzikas kritiķi Jānis Cimze un Juris Caunītis), *Baltijas Vēstnesis* un *Dienas Lapa* (publicistu un mūzikas kritiķu Ādolfa Alunāna, Straumes Jāņa u.c. raksti) [14].

ko nosaka sabiedrībā valdošā politika un ekonomika. Cilvēku vairākuma domāšanu ietekmē patērētāju sabiedrības un masu kultūras negatīvās izpausmes, viņi iekļaujas notikumos ne vairs apzināti, bet tādēļ, ka tāds ir dzīves stils. Tomēr cilvēka domāšanas pamatā ir jābūt savas tautas kultūras un vēstures izpratnei. Nākamajām paaudzēm šie vēsturisko apziņu ietekmējošie faktori lielā mērā atklājas pagātnes intelektuāļu, tostarp – arī mūziķu darbības vēsturiskajās liecībās.

Latviešu nacionālajā diskursā kopš 19. gs. beigām dominē etniskās nācijas [18, 210] idejas; pēc Latvijas valsts nodibināšanas šīs idejas caurvij valsts sabiedriski politisko dzīvi, īpaši atbalsojoties izglītības un kultūras celtniecībā. Politiskie līderi, piedaloties publiskajos pasākumos un uzrunājot sabiedrību, akcentē latviešu tautas kā vienota spēka ideju, jo ir radīta “nacionālā politika..., kas.. latviešu tautu.. stiprina.. visos slāņos, visās kārtās, katrā vietā, katrā solī, katrā zemes stūrī” [16, 225]. Valsts politiskajā idejā ir sapludināta tautas pagātne, tagadne un nākotne, t.i., vēsture kā attīstības process, kurā nozīmīga ir katra latvieša līdzdalība un vēsturiskā apziņa.

Sabiedriski politiskās idejas nereti tiek interpretētas laikmeta mākslas, tostarp – mūzikas kontekstā. Politisko līderu, piemēram, K. Ulmaņa, runās nereti izskan tiešas norādes uz mūzikas iedvesmojošo spēku, tās lomu tautas pagātnē un nākotnē: “Dziesmām mūsu tautā arvien piekritusi liela loma. Daudzus gadu simteņus mūsu tautas dziesma, gan vārdos teikta, gan dziedāta, deva grūtā darba darītājiem cerību un stipru ticību, ka vienreiz jauna saule lēks.” [17, 155] Šajā domā K. Ulmanis netieši izsaka viedokli, ka mūzikas vēsture, tāpat kā tā vēsture, ko raksta vēsturnieki, ir vairāk dinamiska nekā statiska; tā mainās vēstures gaitā, mainās, mainoties sabiedrības zināšanām par pagātņi, un mainās, mainoties sabiedrības dzīves aktualitātēm. To apskatāmajā laika posmā apzinās arī profesionālie mūziķi. Vairākums no publikācijām liecina, ka mūzikas iedarbība vēsturiskās domāšanas kontekstā atklājas kā hermeneitiskās situācijas apziņa [19, 286], kurā tagadnei ir robeža, ko nosaka cilvēka redzesloks jeb *horizonts* [10, 287]. Tikai domājoša cilvēka apziņa var šo horizontu paplašināt, var atklāt jaunu horizontu, var pieņemt jaunas idejas un ietekmēt līdzcilvēku vēsturisko apziņu.

Lai arī pagājušā vēstures posma kultūrvēsturiskās apziņas restaurēšana ir samērā sarežģīts uzdevums, ir jāatzīst, ka profesionālo mūziķu darbība Latvijas valsts pastāvēšanas sākuma posmā ir sekmējusi sabiedrības virzošā jeb vēsturiskā laika izpratni un tāpēc mūziķu publicistika mūsdienās ir izmantojama pagājušā laikmeta sabiedrības vēsturiskās apziņas iezīmju noskaidrošanai. Vēsturi var rakstīt un pārrakstīt pēc poli-

tiskas pavēles, bet vēsturiskās apziņas atsevišķos aspektus galvenokārt var izprast, iepazīstot savas tautas kultūras attīstības pamatidejas konkrēta laika posma vēsturiskajās liecībās. Vēsturiskās apziņas veidošanas kontekstā mūziķu publikācijās izdalāmi vairāki tēmu loki, kurus vieno atziņa, ka katra paaudze no tautas garīgās kultūras ņem to, kas tai nepieciešams un vajadzīgs konkrētajā vēstures laikmetā.

Latviešu profesionālās mūzikas pirmsākumos pieejamās publikācijas, pirmkārt, apliecina mūziķu centienus izprast savas tautas vēsturi; otrkārt, norāda uz centieniem pētīt un izprast nacionālās mūzikas kultūras saknes; treškārt, atklāj vēlmi uzturēt profesionālās mūzikas vietu un lomu Latvijas valsts izglītības sistēmā un strauji mainīgajā pasaulē. Šie centieni, ko pauž gan mūzikas kritiķi, gan komponisti, diriģenti un citi mūzikas jomu profesionāļi, ir vērsti uz tādām mūzikas izpratnes dimensijām, kas 20. gs. pirmajā trešdaļā pakāpeniski aktualizējās sabiedrības vēsturiskajā apziņā. To vienā no pirmajiem žurnāla *Mūzika* numuriem 1925. gadā kodolīgi pauž J. Cīrulis: “Vienīgi caur mākslas iespaidiem mēs topam par īsteniem cilvēkiem, kuri spēj pacelties pār ikdienišķo, vienkāršo dzīvi, jo nekas tā neizdaiļo cilvēka dvēseli kā mūzika.” [4, 170] Šī doma atklāj latviešu mūziķus vienojošo ideju par skaņu mākslas lomu cilvēka apziņā: mūzika vairāk par citiem mākslas veidiem spēj uzrunāt emocionāli, bagātināt dvēseli, radīt noskaņu un mākslinieciski rosināt cilvēku, kurš labprāt nododas vērojumam. Minētais citāts sasaucas ar Rietumeiropas filosofisko domu, filosofa F. Nīčes (1844–1900) darbā “Traģēdijas dzimšana no mūzikas gara” (1871) paustajām idejām, kas caurstrāvo 20. gs. estētiku, tostarp – mūzikas kultūru. Nīčenisma vilnis, kas aizsākās jau 19. gs. pēdējā desmitgadē, 20. gs. pirmajā pusē kā romantisks pravietojums caurvij arī latviešu mūziķu publicistiku. F. Nīčes doma, ka ar mūzikas tēliem cilvēks skaidro dzīvi, ar mūzikas norisēm cilvēks ievingrinās dzīvei [15, 35], ir klātesoša latviešu mūziķu centienos tuvināt sabiedrību, kas “pieredzes trūkuma vai truluma dēļ savā veselīgumā novēršas no skaistā” [15, 36], tā izpratnei nacionālajā mūzikas kultūrā. Profesionālo mūziķu izdevumus caurvij atziņas, ka skaistais ir bez mērķsaistības, bez sagaidāma noderīguma tas piepildās sava veida pašnoteiksmē, vienlaicīgi iedarbojoties uz cilvēka garu. Akcentējot tautas garīgās virzības aktualitātes, profesionālo mūziķu publicistika un mūzikas rakstniecība tādejādi atklāj filosofisko pamatojumu rūpēm par vēsturiskajai situācijai atbilstoši domājošu, muzikāli izglītotu jauno paaudzi un mūziku saprotošu sabiedrību. Apvienojoties biedrībās un nodrošinot savu periodisko izdevumu iznākšanu, kā arī paplašinot mūzikas izglītības iestāžu un dažādu ar mūzikas jomu saistītu institūciju tīklu, latviešu profesionālie mūziķi 20. gs. pirmajā pusē aizvien mērķtiecīgāk ietekmē sava laika sabiedrības vēsturisko apziņu.

Ja vēl pirms Latvijas valsts nodibināšanas latviešu nacionālās identitātes avoti tiek saskatīti folklorā un pirmām kārtām – tautasdziesmā, tad Latvijas valsts pastāvēšanas sākumposmā ar latviešu nācijas ideju nereti tiek identificēta kora dziedāšana. Tomēr, atzīstot, ka katra vērtību sistēma izriet no priekšstatiem par pasauli un cilvēka vietu tajā, šajā laikā mūziķi ir rūpējušies par tradicionālās mūzikas mākslā saglabātā mijiedarbību ar vēsturiski jauno – profesionālo mūziku. To vienība prasa pēc sintēzes, vismaz pēc mēģinājuma tapt sintezētiem, ko mēģina darīt sabiedrības vēsturiskā apziņa, 20. gs. sākumā modernā cilvēka un mākslinieka reflektētība. To vienība norāda uz nemitīgu konfrontāciju ar pagātņi, pagātnes mākslinieciskajiem darinājumiem, bet vēsturiskā apziņa ir kā priekšnoteikums skaņu mākslas izpratnes paplašināšanai un pieredzēšanai [19, 123–135] nacionālās kultūras kontekstā. Latvijas kultūras dzīvē 20. gs. sākumā sevi piesaka diezgan plašs augsti profesionālu latviešu komponistu un izpildītāju loks. Tā ir jaunā latviešu *mūzikas elite*, kurai ir arī sava “lietpratīga un nebūt ne mazskaitlīga auditorija. Tas viss nozīmē arī izkoptas, kategorizētas muzikālās domāšanas un domāšanas par mūziku” [14] attīstību sabiedrībā. Domāšana par mūziku cieši savijās ar laikmeta pedagoģiskajām idejām, starp kurām nozīmīgas ir dāņu teologa N.F.S. Grundtviga idejas par tautas augstskolām un universitāti. Tās jau 19. gs. beigās gūst plašu atbalsi Eiropas ziemeļu valstīs, kur šīs domas tiek “tautā sadzirdētas un Skolotāju koledžas un īpaši Tautas augstskolas sāk dibināties viena pēc otras” [20, 202], bet Latvijas Republikā Tautas augstskolas ideja vistiešāk sāk dominēt mūzikas izglītības jomā. Jau pirmajos Latvijas valsts pastāvēšanas gados mūzikas darbinieki dibina mūzikas mācību iestādes, kas ir pieejamas plašām iedzīvotāju masām, tādejādi cerot izbeigt *neatbildīgu patvaļu un ļaunprātību mūzikas paidagoģijas laukā*; mūzikas izglītības ieguvei izveidojot Tautas konservatoriju tīklu, kurās paredz “nostādīt jauniešu un, vispāri mūzikas mīļotāju studijas uz lietpratīgiem pamatiem” [10, 33]. Tautas konservatorijas, kuru darbības galvenais mērķis bija sagatavot sabiedrībā iespējami plašāku mūzikas sapratēju loku, 20. gs. sākumā tika uzņemti audzēkņi bez vecuma un iegūtās izglītības ierobežojumiem; starp audzēkņiem bija gan pamatskolas, gan vidusskolas skolēni un skolotāju institūtu audzēkņi, mājsaimnieces, karavīri un dažādās profesijās strādājoši cilvēki. Profesionālie mūziķi, uzņemoties atbildību par mūzikas izglītības pieejamības nodrošināšanu, periodiskajos izdevumos bieži diskutēja par Tautas konservatorijās iegūstamās mūzikas izglītības kvalitāti; šīs diskusijas atklāj sabiedrībā atzītu mūziķu izpratni par savu profesionālo pienākuma un atbildību par cerībām, ko sabiedrība un valsts “no latvju mūziķiem gaida” [12, 273]. Publikāciju autori ir vienisprāt, ka profesionālajiem

mūziķiem ir “jāveido jaunatnē pareiza izpratne par latviešu dziesmas garu” [3, 337]. Īpaša uzmanība, pēc vairāku mūziķu domām, pievēršama lauku jau-natnei, kurā visvairāk “mājo neviltots tautas gars, tāpēc tai... nākotnē jābūt tautas tradīciju glabātājai, senču tikumu paudējai” [1, 11]. Jaunatnes muzikālās izglītošanas nozīmi nacionālās kultūras celtniecībā īpaši uzsver Jēkabs Vītolis, norādot, ka “latvietim varbūt piemīt muzikāla inteliģence, muzikālas dotības, bieži iekšējs radošs spēks, bet plaša mūzikas vaga vēl dzenama ... visupirmām skolā” [12, 37]. Tādejādi minētajās atziņās ir konstatējama laikmeta sabiedriski politisko un pedagoģisko ideju sintēze, kas atklājās ne tikai publikācijās, bet arī profesionālo mūziķu praktiskajā darbībā.

20. gs. 20. un 30. gados, kad Rīgā darbojas Latvijas Valsts konservatorija (kopš 1919. g.) un mūziķu profesionālās biedrības, bet Tautas konservatorijas ir atvērtas visos Latvijas novados, ievērojami paplašinās arī mūzikas rakstniecības tematika. Mūzikas izglītības problemātika sāk ieņemt aizvien nozīmīgāku vietu mūziķu periodiskajos izdevumos. Tautas konservatoriju idejā sintezējas pedagoģiskā un sabiedriski politiskā doma; tiek uzsvērts, ka mūzikas mācību iestāžu skaita pieaugums pierāda, ka “latviešu tieksme pēc mūzikas, šīs visnesaistītākās, vistiešākās, visizteiksmīgākās mākslas visu garīgo interešu starpā... ieņem redzamu vietu” [10, 32], ka tā ir īpaša latviešu nacionālās kultūras iezīme. Šo ideju popularizē ievērojamākie latviešu mūzikas darbinieki, piemēram, Jāzeps Vītols [11], to uzturēšanā nozīmīgs ir arī profesionālo mūziķu biedrību³ un specializēto mūzikas periodikas izdevumu⁴ ieguldījums. Ar izsmelšošākām recenzijām

³ No mūziķu biedrībām, kurām ir nozīme sabiedrības vēsturiskās apziņas veidošanā un mūzikas kultūras attīstīšanā, ir jāpiemin Komponistu biedrība, Skaņražu kopa, Latvijas Mūziķu biedrība, Mūzikas veicināšanas biedrība, Operas solistu biedrība un Diriģentu biedrība. Šīs biedrības 20. gs. 20. gados ir pulcinājušas gandrīz visus ievērojamākos latviešu profesionālos mūziķus. Arī Latvijas novados darbojas biedrības ar līdzīgiem nosaukumiem un mērķiem.

⁴ Pirmais mūzikas žurnāls pēc Latvijas valsts nodibināšanās *Latvju Mūzika* (1921–1922) iznāk redaktora B. Valles vadībā. Tas sniedz vērtīgus kritiskus aprakstus gan par svarīgākajām mūzikas dzīves parādībām Latvijā, gan informē arī par citvalstu mūzikas dzīvi. Žurnāla mūžs nav garš: jau otrajā darbības gadā tas pārtrauc iznākšanu, bet 1923. g. otrajā pusē savu gaitu sāk *Mūzikas Nedēļa* (1923–1929), kas kļūst par *Latvju komponistu biedrības* periodisko izdevumu, kurā “.. blakus dažam vērtīgam darbam, daudz sīkumu, aiz kuriem grūti saskatīt vadošās domas kalngalus” [9, 47]. 1925. g. sāka iznākt Skaņražu kopas žurnāls *Mūzika* (1925–1927) prof. J. Vītola vadībā. Tas savu darbību pārtrauc pēc gada, bet vēlāk turpina iznākt ar tādu pašu nosaukumu, bet jau kā Latvijas mūziķu biedrības izdevums. Aplūkojamajā periodā visilgāk iznāk *Mūzikas Apskats* (1932–1939) – latviešu

tajos par galvaspilsētas koncertiem un mūzikas dzīves aktualitātēm reģionos sabiedrību iepazīstina J. Vītols, J. Zālītis, A. Silis, J. Graubiņš, J. Mediņš, B. Valle, J. Vītolis, J. Cīrulis, K. Lesiņš, P. Barisons, A. Feils, V. Jurevičs u. c. Šie mūziķi publicējas arī vairāku dienas laikrakstu mūzikas nodaļās. Viņu publikācijas vieno centieni sabiedrības apziņā integrēt priekšstatu par mūzikas vietu un lomu nacionālās kultūras attīstībā un latviskas pašapziņas saglabāšanā, šī tēma atklāj mūziķu attieksmi pret Latvijas vēstures perioda primāro sociāli politisko jautājumu.

Publikāciju saturs kopumā liecina par izmaiņām latviešu sabiedrības vēsturiskajā apziņā, proti, vēsturiskais mīts nemanāmi iekļaujas modernā cilvēka domāšanā [1, 4, 12] pat īsti nepretendējot uz patstāvīgas eksistences statusu zināšanu aprītē. Laika izpratne norāda uz pārmaiņām cilvēkā un viņa dzīves apstākļos, rakstu vairākumā tautas un valsts attīstības garīgais process ir centrēts tagadnē [2, 3, 6, 13], bet tas īstenojas neapturamā, viendabīgā plūsmā, kas ved uz nākotni. Iepriekšējiem periodiem raksturīgās tēmas [14] arī 20. gs. 20.–40. gadu mūziķu publikācijās saglabājas kā kodols, taču daudz plašāk tiek atspoguļota mūzikas dzīve: operas un baleta uzvedumi, mūzika reģionos [14], mūzikas izglītības centri [11], pavīd pat tēma – *mūzika un kinematogrāfs* [8] u.c.

Publikāciju autoru uzvārdi liecina par viņu latvisko izcelsmi, piederību latviešu vēsturiskajai teritorijai, savukārt rakstu virsraksti zināmā mērā atspoguļo problēmu loku, ko valsts sabiedriski politisko notikumu kontekstā savos periodiskajos izdevumos mūziķi aktualizējuši.

Piemēram, nacionālās identitātes, tautas pašapziņas saikni ar nacionālo mūziku publikācijās daudzkārt uzsvēris Knuts Lesiņš. Viņš norāda, ka skaitliski mazai tautai tās *īpatnā kultūra citu tautu acīs varbūt šķiet vienīgais eksistences attaisnojums, tāpēc mūziķiem ir jāpievēršas latviešu gara un zemes cildenāko un skaistāko īpatnību* [7, 54] atspoguļošanai mūzikā. Tautiskuma kā viena no vēsturiskās apziņas komponentiem kontekstā zīmīgas ir arī Pētera Barisona atziņas. Uz tagadnes kā sagaidāmās nākotnes veidošanas uzdevumu norāda vairāki viņa raksti par mūzikas izglītības nozīmi nākotnē [2, 3].

Savukārt sociāli nacionālo ideju sintēze ir raksturīga V. Jureviča rakstiem. Viņš uzsver, ka “māksla, kas tiecas pēc integrācijas, ...top par aizvien šaurāku aprindu mākslu” [6, 62], tādejādi norādot arī uz profesionālās mūzikas elitāro raksturu. Vienā no viņa rakstiem parādās latviešiem

dziesmusvētku biedrības mēnešraksts (red. Jēkabs Vītolis). Laikabiedru vērtējumā šajos periodiskajos izdevumos publicējās “diezgan kupla un spēcīga” [9, 48] profesionāļu saime.

neraksturīgs personvārds – *Džimmi* [6, 60], kas ļauj saprast autora attieksmi pret faktu, ka Latvijā starpkaru perioda masu kultūra aizvien vairāk ienes tautas garam svešu izklaides mūziku. Tas, protams, satrauc latviešu mūziķus, tomēr otrs personvārds šajā rakstā – *Prometejs* [6, 60] – liek saprast, ka latviešu mūziķi jūtas pietiekoši stipri, lai uzturētu nacionālās mūzikas kultūras uguni. Minētie raksti atklāj gan emocionālo, gan arī racionālo mūziķu domāšanā. Emocionālais ir ietverts vēl iepriekšējā laikmeta radītajā nacionālās kopienas definīcijā, kuras pamats ir *tautas dziesma* [3, 11] kā kopienas eksistences izpausme; racionālais – mērķi *audzināt un izglītēt tautu* [1, 28] nacionālo vērtību garā. Ar norādēm par *latviešu dziesmu* garu P. Barisons [1, 2, 3,], tāpat kā A. Silis [10], izceļot atsevišķo – dziesmu, norāda arī uz vispārīgo – tautas kopīgo vēsturisko likteni, uz nacionālo identitāti. Netieši tā ir norāde arī uz kopīgo – latviešu vēsturiski apdzīvoto teritoriju – Latvijas valsti, kurā auguši arī rakstos pausto ideju autori – mūziķi, un kurā tauta (latvieši) – ir mūzikas kultūras radītāja, uzturētāja un turpinātāji.

Visas publikācijas kopumā rāda arī ģeogrāfiskās un sociāli politiskās telpas, kurās pakāpeniski gaist pagātnes mūzikas kultūras pieredze, izpratnes paralēles. Tāpēc mūzikai, arī tiecoties pēc integrācijas ar Rietumu kultūru, ir jārada atpazīstami tēli (arhetipisku struktūru attaisnojums tautas gara vērtībām), jāveido izpratne par latviskā gara vērtībām [6]. Mērķis apliecina profesionālo mūziķu vēsturiskās apziņas būtiskāko iezīmi – zināšanas, prasmes un iemaņas loģiskā vai vēsturiskā skatījumā pastarpina cilvēka domāšanu un pasaules izpratni. Rakstu vairākumā tautas un valsts attīstības garīgais process ir centrēts tagadnē, bet mērķis ir nacionālās valsts nākotnē. Tādejādi gan izcelto atziņu, gan arī publikāciju saturs kopumā atklāj latviešu profesionālo mūziķu izpratni par sabiedrību kā bezgalīgu individualitāšu lauku, kurā daudzveidība atklāj radīšanas tradīciju un ir pamats tradīcijai radīšanā. Tā ir racionalizēta pieeja cilvēka esamības stāvokļa izpratnei; sabiedriskās apziņas attīstības kontekstā mūziķu publikācijas vērtējamās kā skaidrojums, kurā akcentēti dažādi kategorāli definēti humānās pasaules aspekti. Profesionālo mūziķu saprāts tiecas aptvert visu cilvēka pasaules esamību, cauraust to, sekojot latviešu gara pašattīstības tradīcijai vēsturiskā un loģiskā vienotībā.

Profesionālo mūziķu publikāciju ietekmē pieaug sabiedrības zināšanas par latviešu mūzikas vēsturi, mūzikas kultūras daudzveidīgajiem aspektiem, profesionālās mūzikas attīstības problēmām Latvijā. Mūzikas kā garīgās kultūras jomas saikne ar sabiedrības vēsturisko apziņu atklājas laikā – gan tautas mūzikas kultūras tradīciju transformācijā, izglītības, tostarp mūzikas izglītības organizācijā un pieejamībā, gan arī mūzikas

kultūras institūciju darbībā u.c. Šo saikni galvenokārt uztur, virza un ietekmē profesionāli mūziķi: ar savas radošās darbības rezultātiem, ar mūzikas dzīves organizēšanu (kompozīcijas, koncertdarbība, mūzikas mācību iestāžu kultūrizglītojošās darbības nodrošināšanu u.c.), kā arī par sava laika mūzikas aktualitātēm uzrunājot lasītājus periodiskajā presē.

Satura ziņā latviešu profesionālo mūziķu publikācijas galvenokārt ir vērstas uz nacionālās identitātes uzturēšanu, bet, no otras puses, tās 20. gs. pirmajā pusē latviešu vēsturiskajā apziņā padziļina izpratni par mūziku kā vienu no veidiem un līdzekļiem pret nacionālās identitātes zaudēšanu un kultūras kosmopolitizāciju.

Avoti un literatūra:

1. Barisons, P. "Dziesma dzīvē." *Mūzikas Nedēļa*, 1928, Nr. 1, 11.–13. lpp.
2. Barisons, P. "Domas par mūzikas veicināšanu." *Mūzikas Nedēļa*, 1927, Nr. ¾, 27.–29. lpp.
3. Barisons, P. "Mūzikas nozīme jaunatnes audzināšanā." *Mūzikas Nedēļa*, Nr. 29/30, 335.–339. lpp.
4. Cīrulis, J. "Jānis Poruks un mūzika." *Mūzika*, 1925, Nr. 5, 170.–172. lpp.
5. Cīrulis, J. "Nacionālās mūzikas problēmas." *Mūzikas Apskats*, 1935, Nr. 1(23), 2.–9. lpp.
6. Jurevičs, V. "Džimmi vai Prometejs?" *Mūzika*, 1925, Nr. 2, 60.–62. lpp.
7. Lesiņš, K. "Alfrēda Kalniņa solo dziesmas." *Mūzikas Apskats*, 1937, Nr. 2, 54.–62. lpp.
8. Ozoliņš, A. "Vai radiofonam muzikāli audzinoša nozīme?" *Mūzikas Apskats*, 1933, Nr. 2 (2): 39–41.
9. Poruks, J. "Latvju mūzikas pēdējie septiņi gadi." Grām: *VI Latvju Vispārējie Dziesmu un mūzikas svētki*. Rīga, 1926.
10. Silijs, A. "Tautas konservātorijas Latvijā." *Mūzikas Apskats*, 1933, Nr. 2 (12), 33.–41. lpp.
11. Vitols, J. "Profesionālā mūzikas izglītība Latvijā. Latvijas Konservātorija." *Mūzikas Apskats*, 1934, Nr. 3 (13), 65.–68. lpp.
12. Vitoļiņš, J. "Ceļu muzikālajai izglītībai tautā." *Mūzikas Apskats*, 1933, Nr. 2 (2), 36.–40. lpp.
13. Vitoļiņš, J. "Mūzikas uzdevumi tautas kultūrā." *Mūzikas Apskats*, 1938. dec./1939. janv., Nr. 12, 272.–277. lpp.
14. Boiko, M. "Latviešu muzikoloģija/mūzikas zinātne. Vēsturiski kritisks pārskats." <http://www.lmic.lv/muzikol.php?PHPSESSID=74a28bd067d19ad2df4cb8975977c405>

15. Niče, F. *Traģēdijas dzimšana no mūzikas gara*. Rīga: Tapals, 2005.
16. Ulmanis, K. "No akadēmiskās runas Īniversitātē 1934. g. 14. novembrī." Grām.: *Degsme. Dr. Kārļa Ulmaņa atziņas, norādījumi, aicinājumi un vēlējumi*. Rīga: Avots, 1991.
17. Ulmanis, K. "Runa Rīgas koriem 1934. g. 15. novembrī." Grām.: *Degsme. Dr. Kārļa Ulmaņa atziņas, norādījumi, aicinājumi un vēlējumi*. Rīga: Avots, 1991.
18. Hanovs, D. *Pilsonības nācija: Baltijas Vēstnesis. 1868–1906*. Rīga: Elpa, 2003.
19. Gadamers, H.G. *Patiesība un metode*. Rīga: Jumava, 1999.
20. Kuhn, H. Grundtvig and the War that changed Danish Identity. *Grundtvig Studier* 2000

Summary

The role of music in the formation of the nation's historical awareness: an insight into the publications by Latvian professional musicians in the first half of the 20th century

During the 20th century the historians of music have considerably, even crucially, supplemented the community's knowledge about the ideas expressed during the dawn of Latvian professional music. However, no one of the contributions is so perfect that an end could be put to the issue of the role of music in the formation of historical awareness of the Latvian nation. In time and space, a professional musician as a bearer of historical awareness is a subject of his epoch's culture development and simultaneously – the creator of the stated facts and a generator of new ideas.

The comprehension of music and its history, as well as traditional history, written by the historian is more dynamic than static; it changes together with our knowledge of the past, and it changes with the opinions of the community. The influence of music in the context of historical awareness, first of all, is the consciousness of hermeneutical situation. Its link to the historical awareness of the community has been revealed both in the transformation of music culture traditions and in the organisation and availability of education, including music education, the work of music culture institutions, etc. Professionals are those who mainly support, develop and influence this link through the results of their creative activities, through the organising of culture activities (compositions, participating in concerts, music institutions' culture-educational work, etc.), as well as through informing of the readers of periodicals about the current events of music arts.

The development of music educational institutions in Riga (in the second half of the 19th century) took place simultaneously with the journalistic form of Latvian music literature. In the early 20th century, music-intellectual work in the Latvian press focused on closely interlinked topics: *emerging Latvian professional music, performing arts, song festivals and search for national identity (Latvianship)*. During 1920s and 1930s, when musical societies, such as the Latvia State Conservatoire, which operated since 1919, and the Folk Conservatoires were opened in all historical regions of Latvia, the topics of music literature became considerably broader.

Music societies published specialised music periodical issues: *Latvju Mūzika (Latvian Music)* (1921–1922), *Mūzikas Nedēļa (Music Week)* (1923–1929), *Mūzika (Music)* (1925–1927), *Mūzikas Apskats (Music Review)* (1932–1939). *According to the evaluation of contemporaries, rather large and high level group of professionals published their works in those periodicals.*

The publications reveal both emotional and rational sides in the thinking of the musicians. An emotional side is included in the *definition of the national community* created by the musicians, the foundation of which is the folk song as an expression of the community existence. The rational side is the objective to foster and educate compatriots in the spirit of national values. The objective confirms the most essential feature of professional musicians' historical awareness – music knowledge and comprehension mediate; in logic and historical view – the basis of human existence and his/her feeling of presence in the previously structured world.

The issue of the development of national culture and the preservation of the Latvian self-confidence was the primary aim of this historical period. Musicians as the creators of social awareness based their awareness of the historical mission to reflect a national spirit on the most beautiful and the noblest things and feelings in music, because the culture of a small nation can be the only justification of its existence in the eyes of other nations.

Anita Čerpinska

Daugavpils cietokšņa celtniecības sākuma periods (1810–1812)

Daugavpils cietokšņa vēstures pirmsākums saistāms ar Krievijas kara ministra Mihaela Barklaja de Tolli 1810. gada 2. martā (šeit un turpmāk pēc vecā stila – A.Č.) imperatoram iesniegtajām piezīmēm “Par Krievijas rietumu puses aizsardzību”. M. Barklajs de Tolli atzina, ka Krievijas rietumu robeža ir vāji sagatavota aizsardzībai un to nepieciešams nostiprināt [7 I sēj. 2. daļa 1]. Kurzemes, Viļņas un Grodņas guberņu aizsardzību viņš ierosināja ierobežot līdz zemes resursu izsīkumam. Pēc tam karaspēks atkāptos uz iepriekš sagatavotu aizsardzības līniju ar cietokšņiem, nocietinātām nometnēm, pārtikas, artilērijas un citām rezervēm. Par vispiemērotāko vietu šādas līnijas ierīkošanai Krievijas kara ministrs uzskatīja Daugavas un Dņepras veidoto leņķi. Runājot tieši par Daugavu, viņš uzskatīja par vajadzīgu:

- 1) nostiprināt Rīgu;
- 2) izveidot nocietinātu nometni pie Jaunjelgavas vai Jēkabpils;
- 3) izveidot cietoksni pie Daugavpils vai Drujas [7 I.2, 3].

M. Barklaja de Tolli piezīmes ieguva augstāko apstiprinājumu. Apgabala izvērtēšana starp Daugavpili un Druju bija uzticēta inženieru pulkvedim Georgam Hekelim. Viņa uzdevums bija atrast piemērotu vietu cietoksni, ar kura palīdzību kontrolēt abus Daugavas krastus un nodrošināt sakarus starp Rīgu un Vitebsku [7 I.1, 20]. 1810. gada maijā G. Hekelis ziņoja kara ministram, ka tieši Daugavpils teritorija uzskatāma par vislabāko vietu cietokšņa ierīkošanai [6, 13]. To Inženieru departaments uzskatīja par ļoti piemērotu nocietinājumu veidošanai, jo šī teritorija atradās vistuvāk valsts robežai ar Varšavas hercogisti un apdraudēja no flanga pretinieku, kurš mēģinātu augstāk vai zemāk šķērsot Daugavu [7 I.2, 268]. Inženieru viedoklis pamatojās arī uz to, ka:

- 1) iebrukumam ērti bija izvēlēties ceļu tieši no Kauņas vai Grodņas uz Viļņu, tālāk šis ceļš sadalījās trijos zaros – uz Daugavpili, Druju vai Dzisnu; tāpat nozīmīgs satiksmes ceļš veda no Kauņas caur Ukmerģi uz Daugavpili;
- 2) Daugavpili krustojās vairāku guberņu galvenie ceļi (Pleskavas, Vitebskas, Kurzemes un Vidzemes);
- 3) Daugavpils sadalīja Daugavas aizsardzības līniju divās daļās.

Kad Kara ministrija bija apzinājusi Daugavpils izvietojuma priekšrocības, sākās teritorijas sakārtošanas darbi. Cietokšņa iekšienē bija pare-

dzēts ēkas izvietot tā, lai sekmētu aizsardzības iespējas un netraucētu garnizonam pārvietoties. 18. un 19. gs. sākumā daļa speciālistu uzskatīja, ka cietoksnis ap pilsētu ir vājāks, jo aplenkuma laikā civiliedzīvotāji traucē cietokšņa aizsardzību – izmanto pārtikas rezerves un negatīvi ietekmē garnizona noskaņojumu; kā risinājumu inženieri piedāvāja veidot cietokšņus ārpus pilsētām.

1810. gada jūlijā Kara ministrija pulcēja ap 10 000 karavīru un 300 artilērijas zirgu, lai tos sūtītu uz Daugavpili [7 I.1, 66]. Par šo spēku komandieri tika iecelts ģenerālmajors Ļevs Jašvils, Krievijas armijas 1. korpusa artilērijas priekšnieks. Par cietokšņa komandantu iecēla ģenerālmajoru Gavrilu Ulanovu. Kopumā 1810. gadā pie Daugavpils strādāja pieci kājnieku pulki, seši nepilna sastāva rezerves bataljoni un divas pionieru rotas [7 II, 104] (pionieri – inženierspēku daļas, kuras nodarbojās ar nocietinājumu, ceļu, pārceltuvju un dažādu šķēršļu veidošanu, labošanu un nojaukšanu); 19. gs. sākumā Krievijas armijas inženierspēkus veidoja divi pionieru pulki (katrā trīs bataljoni, katrā bataljonā četras rotas). Lielākā daļa karavīru izvietojās pie jauncelāmā cietokšņa izveidotā nometnē.

Pirms būvēt nocietinājumus, inženieri nodarbojās ar materiālu piegādi un apkārtnes sagatavošanu būvdarbiem. Kokus un velēnas piegādāja vienlaicīgi no Viļņas, Vitebskas un Kurzemes guberņām [6, 15]. Kara ministrija uz Daugavpili nosūtīja arī speciālistus kanālu veidošanā. Cietoksnim izvēlētā vieta bija diezgan zema un ar augstiem gruntsūdeņiem. Inženieri par būtisku atzina ne tikai izveidot spēcīgu cietoksni Daugavas labajā krastā, bet arī vienlīdz liela nozīme bija piešķirta tilta pār upi aizsardzībai un priekštilta nocietinājuma (fr. *tête de pont*, kr. *предмостное укрепление, тет-де-пон*) – aizsardzības pozīcija, kuras uzdevums ir segt tiltu veidošanai kreisajā krastā. Šim nocietinājumam bija maksimāli jātraucē pretiniekam šķērsot upi.

1810. gada augustā imperators Aleksandrs I apstiprināja G. Hekeļa izstrādāto Daugavpils cietokšņa projektu. Labajā krastā bija paredzēts veidot valni ar sešām bastionu ((fr. *bastion*, kr. *бастуион*) – piecstūrains aizsardzības būve) frontēm ar kontrgardiem (fr. *contregarde*, kr. *контьгард*) – aizsardzības palīgбūve, kuru cēla bastionu vai ravelīnu priekšā, lai tos aizsargātu no pretinieka artilērijas uguns), bet kurtiņu (fr. *courtine*, kr. *куртина*) – mūris, kurš savienoja divus bastionus) priekšā veidot ravelīnus (fr. *ravelin*, *demi-lune*, kr. *равелин*) – trīsstūra formas aizsardzības būve, kura atradās cietokšņa mūra priekšā, sedza kurtīni un ar savu uguni atbalstīja bastionus) ar redaniem (fr. *redan*, kr. *редан*) – atklāta, bultveidīga aizsardzības palīgбūve līdzīga kontrgardam). Vienu lielu un ar galveno

valni saistītu bastionu bija paredzēts veidot upes pusē. Visam cietoksnim bija paredzēts veidot plašu segto ceļu (fr. *chemin-couvert*, kr. *прикрытый ным*) – horizontālo zemes strēli starp glasisu un grāvi. Uz tā izvietoja karaspēku pirms uzbrukuma vai pretinieka apšaudīšanai ar kājnieku šaujamieročiem. Pāri upei G. Hekelis bija ielānojis uzbūvēt tiltu uz koka pāļiem. Daugavas kreisajā krastā atrastos priekštilta nocietinājums, kuru veidotu divi bastioni un divi pusbastioni, pret kuru kurtinēm izvietotos lunetes (fr. *lunette*, kr. *люнем*) – atklāta, bastiona formas vai bultveida aizsardzības palīgbūve, kuru izvietoja galvenā vaļņa priekšā apkārtnes novērošanai un citu būvju segšanai. Kopumā nocietinājumu būvniecībai bija paredzēti 546 643 rubļi un 90 kapeikas [6, 19]. Daugavpils cietokšņa garnizons bija paredzēts 4 500 cilvēku. Cietoksnī bija plānots izvietot 569 lielgabalus, no tiem 110 – priekštilta nocietinājumā.

Kara ministrijas Inženieru departamentā uzskatīja, ka Daugavpili var izveidot par spēcīgu cietoksni, tomēr tam nepieciešami plaši zemes darbi – augstieņu nolīdzināšana, zemieņu paaugstināšana, dažādu grāvju aizbēršana utt. Darbu veikšanai bija vajadzīgs laiks, kura Kara ministrijai nebija. Rezultātā Inženieru departamentam nācās meklēt kompromisu starp vēlamo un reāli iespējamo. Nopietna aplenkuma izturēšanai Daugavpili vajadzēja izbūvēt kazematētas ēkas garnizonam un rezervju glabāšanai, bet jau 1810. gadā pastāvēja pamatotas šaubas par iespējām pabeigt šādus darbus laikā. Krievijas karaspēka štāba virsnieki apsekoja Daugavas krasta līniju un tuvākos ceļus uz Vidziem, Krāslavu un Druju, izvērtēja apkārtnes noderību lielām militārām operācijām un secināja, ka Daugavpils apkārtnē nav īsti piemērota lielu aizsardzības kauju vešanai [7 III, 289]. Problēmas sagādātu karaspēka izvietošana kaujai, tāpat kā artilērijas un munīcijas rezervju pārvietošana.

Iestājoties aukstam laikam, lielākā daļa darbu pie cietokšņa bija jāpārtrauc. 1810. gada laikā inženieri labajā krastā bija paspējuši nonivelēt apkārtni, izveidot ūdens novadišanas kanālus un aizsākt glasisa (fr. *glacis*, kr. *злაც*) – slīps zemes uzbērums cietokšņa ārējā grāvja vai aizsardzības būves priekšā, padziļināja grāvi un sedza galveno nocietinājumu līniju – uzbēršanu. Priekštilta nocietinājumā bija pabeigta galvenā vaļņa un ravelīnu veidošana un daļēja aplikšana ar velēnu. Arī priekštilta nocietinājuma glasisss bija daļēji uzbērts. Tātad 1810. gadā sākotnēji tika veikti pārsvarā zemes darbi.

1811. gada pavasarī cietokšņa celtniecība atsākās. Darbos šajā gadā bija iesaistīti no 10 000 līdz 15 000 karavīru [6, 22]. Paralēli G. Hekelis izstrādāja cietokšņa ēku izvietojuma projektu. To uzcelšana bija atkarīga no zemes darbu pabeigšanas tempiem, kas bija tieši atkarīgi no iesaistītā darbaspēka daudzuma. Īpaši jāpiemin G. Hekeļa projektu kazarmu ēkām.

Viņš ierosināja Kara ministrijai veidot vienu ēku astoņu rotu izvietošanai. Tajā būtu četras atsevišķas telpas (pa divām rotām katrā), kuras vienu no otras atdalītu ugunsgrēka izplatību kavējošas sienas [7 II, 106–107]. G. Hekelis ne tikai atzina šo projektu par īpaši piemērotu nelielajai Daugavpils cietokšņa iekšējai telpai un drošāku, un finansiāli izdevīgāku nekā agrākie Inženieru departamentā izstrādātie kazarmu projekti, bet uzskatīja, ka šīs ēkas nodrošinātu vairāk komforta tajā izvietotajiem karavīriem, jo būtu siltākas un sausākas. Visu iekšējo ēku un tilta izbūvei G. Hekelis pieprasīja no Kara ministrijas 791 552 rubļus un 46 ¼ kapeikas [7 II, 111].

1811. gada 4. jūlijā imperators piešķīra Daugavpilij 1. klases cietokšņa statusu [8, 124706]. Tas noteica arī artilērijas, garnizona un pārtikas rezervju daudzumu, kam bija jāatrodas cietoksnī. 1811. gadā Celtniecības darbu inspekcija Daugavpils cietoksnī izveidotos un plānotos nocietinājumus atzina par veiksmīgi profilētiem atbilstoši apkārtnes īpašībām. Papildus Kara ministrija nosūtīja virsniekus inženierus meklēt ērtas pozīcijas Jēkabpils un Drujas apkārtnē Daugavpils atbalstīšanai un seğšanai militāru operāciju laikā [7 VII, 186].

1811. gada darbu laikā cietoksnī lielākai daļai bastionu bija izveidoti kontrgardi, kā arī ravelīni ar redaniem, bet nebija pabeigta bastionu un kurtiņu uzbēršana. Daugavas pusē grāvja rakšana bija tikko uzsākta. Pāri upei bija uzcelts tilts, kuru ziemas laikā paredzēja izvilkt krastā. Priekštilta pozīcijās bija pabeigta artilērijas arsenāla celtniecība no koka un izvietoti 85 lielgabali.

1811. gadā izbūves darbi nenoritēja tik veiksmīgi kā iepriekšējā gadā. Tam par iemeslu bija Daugavas sekļie ūdeņi, kas kavēja pārvadājumus, strādājošo neieinteresētība, virsnieku nolaidība, celtniecības darbu vadītāju nesaskaņas utt. [6, 22–23]. Tomēr jāatzīmē vēl viens apstākļis – attālums līdz lielām apdzīvotām vietām. Lielāko daļu zirgu G. Hekelis lietoja tieši dažādu preču piegādei cietoksnim, jo iepirkumi bija jāveic Rīgā, Polockā vai Vitebskā. Tas kavēja zemes darbus, kur arī bija nepieciešams zirgu spēks.

1812. gada sākumā Kara ministrija apzinājās, ka Daugavpils cietoksnis neizdosies pabeigt. Kara sākuma brīdī – 1812. gada 12. jūnijā – Daugavpils cietokšņa galvenā vaļņa augstums sasniedza cilvēka augumu. Bija izbūvētas noliktavas, galvenā sardzes māja un kazarmas, bet nebija pabeigta:

- 1) galvenā vaļņa uzbēršana, līdz ar to vietām nebija uzlikta velēna, izveidotas ambrazūras un nebija novietotas artilērijas platformas;
- 2) grāvja izrakšana, vietām – vaļņa sienu izklāšana ar akmeni;
- 3) segtais ceļš, glasiss un palisādes [7 XI, 237].

Kopumā labā krasta nocietinājumi nebija pasargāti no triecien-uzbrukuma. Pretēji tam kreisā krasta nocietinājumi bija pabeigti, izklāti ar velēnu un gatavi aizsardzībai.

Celtniecības darbus Daugavpili pārtrauca tikai 28. jūnijā. Šajā laikā cietoksnim tuvojās Napoleona armijas 2. korpusa maršala Nikolā Udino vadībā. Tobrīd Daugavpils garnizonu veidoja 3 700 cilvēku, bet cietoksnī bija izvietoti arī 1. grenadieru divīzijas rezerves bataljoni. Līdz ar to Daugavpili nebija mazāk par 5 000 karavīru.

1812. gada 1. jūlijā pie Daugavpils kreisā krasta pozīcijām pienāca maršala N. Udino korpusa 6. divīzijas divi kājnieku pulki (26. un 56.) divīzijas ģenerāļa Kloda Legrāna vadībā. Tie vairākas reizes nesekmīgi uzbruka priekštilta nocietinājumam. Cietokšņa patiesais stāvoklis pretiniekiem nebija zināms, tādēļ pēc vairākiem nesekmīgiem mēģinājumiem 2. korpusa atkāpās no Daugavpils. To komandējošais maršals saņēma rājienu no Napoleona par nesankcionētu un bīstamu uzbrukumu Daugavpili [2, №18966].

Neskatoties uz panākumiem, cietokšņa vadība uzskatīja, ka vērtīgākās lietas no cietokšņa jāizved un jāsaģatavoja iespējamai evakuācijai. Netālu izvietotā Krievijas armijas 1. korpusa komandieris Pēteris Vitgenšteins un kara ministrs M. Barklajs de Tolli gan neatbalstīja šo viedokli, jo uzskatīja, ka Daugavpili vēl var izmantot pretinieka aizkavēšanai. Neskatoties uz šiem argumentiem, Daugavpili aizsākās artilērijas noņemšana un pārtikas rezervju evakuācija, tāpat kā nocietinājumu postīšana [4, 247; 7 XIII, 295]. 15. jūlijā G. Ulanovs ar garnizonu pameta Daugavpili, jo neuzskatīja par iespējamu to noturēt. Tajā laikā pie Jēkabpils atradās Napoleona armijas 10. korpusa 7. divīzija un daļa no tās bija pārcēlusies uz Daugavas labo krastu. Savukārt Napoleona 2. korpusa atradās pie Polockas. Abi šie pretinieka korpusi teorētiski varēja apdraudēt Daugavpili no labā krasta.

19. jūlijā Daugavpils cietoksnī iegāja Napoleona armijas 10. korpusa 7. divīzijas 2. brigāde ģenerāļa Mihaela Radzivila vadībā. Kad tai pievienojās korpusa komandieris maršals Etjēns Makdonalds, viņš ziņoja Napoleonam: “Daugavpils priekštilta nocietinājums ir skaists un krietni liels, galvenā cietokšņa aizsardzības būves ir milzīgas, vairākas no tām ir nepilnīgas, dažas – tikko paceļas virs zemes. Mēs esam atraduši 13 lielgabalus, kopā ar tiem 8, par kuriem ziņoju iepriekš. Iedzīvotāji apgalvo, ka 150 līdz 200 artilērijas vienības ir nogremdētas Daugavā kopā ar munīciju un lielu daudzumu šaujampulvera. Tilts uz koka pāļiem tika sadedzināts Redžo hercoga [N. Udino – A.Č.] uzbrukuma laikā, atjaunots ar plostu

palīdzību īsi pēc viņa aiziešanas, un atkal izpostīts mūsu tuvošanās laikā. Mēs vācam tā paliekas, lai izveidotu jaunu.” [3, 125]

23. jūlijā 7. divīzijas karavīri saņēma pavēli iznīcināt cietoksnī atrastos celtniecības materiālus un koka ēkas. Tāpat viņi noraka lielāko daļu priekštilta nocietinājumu un nodarīja būtiskus bojājumus labā krasta valnim. Daži vēsturnieki uzskata šo Daugavpils nocietinājumu iznīcināšanu par nozīmīgu kļūdu E. Makdonalda darbībā, jo tie varēja noderēt par atbalsta punktu tālākās karadarbības attīstīšanai [1, 118; 5, 80].

1812. gada novembra beigās 10. korpusa daļas pameta Daugavpili. Pēc kara cietoksni atjaunoja pēc 1810. gada projekta, veicot nelielas izmaiņas.

Avoti un literatūra

1. Chambray, [G.]. *Histoire de l'expédition de Russie*. T. 1. Paris: Pillet Ainé, 1823. 444 p.
2. *Correspondance de Napoléon Ier*. T. XXIV. Paris: Imprimerie impériale, 1869. 752 p.
3. Fabry, G. *Campagne de Russie (1812)*. T. 3. Paris: L. Gougy, 1902. 614 p.
4. Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 1. f. (Baltijas ģenerālgubernatora kanceleja), 12. apr., 607. l. (Pavēles, ziņojumi un citi Rīgas kara gubernatoram ģenerālleitnantam I. Esenam adresētie ienākošie dokumenti).
5. Steger, Fr. *Der Feldzug von 1812*. Braunschweig: Oehme & Müller, 1845.
6. *Крепость — склад Двинск*. Сост. И. Львов. Двинск: Двинский Листок, 1915.
7. *Отечественная война 1812 года. Материалы Военно-Ученого архива. Отдел I. Переписка русских правительственных учреждений*. XXI т. Санкт-Петербург: Бережливость, 1900–1914.
8. *Полное собрание законов Российской империи с 1649 года*. Т. XXXI. Санкт-Петербург: Типография II Отд. Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. 944 с.

Summary

The initial period of building the Daugavpils Fortress (1810–1812)

The origins of the history of the Daugavpils Fortress is related to the notes from the Russian War Minister M. Barclay de Tolly submitted to the Emperor on March 2, 1810, regarding the defence of the western part of Russia. According to the War Minister, the most difficult provinces to defend were Vilnius and Grodno, and the area to be defended was the territory enclosed by the Daugava River and the Dnieper River. Regarding the Daugava River, the Minister deemed the following activities necessary:

- 1) Fortification of Riga;
- 2) Creating a fortress at Daugavpils or Druja.

The Engineering Department of the War Ministry assigned officers to carry out terrain estimate. In May, 1810, works were started to find a suitable area and prepare the plans. Colonel G. Hekkel reported to the War Minister that the best place for creating the fortress was the Daugavpils city territory. The War Ministry assembled approximately 10 000 soldiers and 300 artillery horses to send to Daugavpils. Levelling and surveying works were started in May, 1810. Just like in other fortresses, when building the Daugavpils Fortress, the bridgehead was set as the highest priority. Hence, most of the soldiers worked on this fortification.

In August, 1810, the plan of the Daugavpils Fortress was approved. The garrison was intended to consist of 4 500 men with 569 artillery guns, 110 of which would be positioned in the bridgehead.

As more effort was devoted to the bridgehead, artillery was placed there, but in 1811 the fortifications on the right side of the Daugava River were still not ready. In April, 1812, the War Ministry realized that the fortress would not be finished before the war.

In the beginning of the War of 1812, the Daugavpils' bridgehead withstood one attack from Napoleon's Army after which it was abandoned by Russian forces. Upon entering the fortress, the enemy destroyed the fortification constructions and the building materials.

Edgars Ceske

Divi “jakobiņi” no Kurzemes: Elīza fon der Reke un Frīdrihs Joahims Šulcs

2009. gadā apritēja 220. gadadiena kopš Lielās Franču revolūcijas sākuma. Jo tālāk laika straume aiznes mūs no tām senajām dienām, jo vairāk jautājumu un mīklu, šķiet, tās turpina uzdot. Arī mūsdienu Eiropas politiskie principi nepastarpināti sakņojas 1789. gada 26. augustā pieņemtajā “Cilvēka un pilsoņa tiesību deklarācijā” – dokumentā, kam uzgavilēja visa brīvību mīlošā sabiedrība, neparedzot, kādā virpulī Eiropu sagriežīs turpmākie notikumi. Jau vairāk nekā divus gadsimtus Lielās Franču revolūcijas vērtējums tiek “mērīts un piegriezts” pēc dažādu politisko partiju, ideoloģiju un lielveļu pasūtījuma. Tādēļ nebūs lieki laiku pa laikam atgriezties pie adekvātām rakstiskām liecībām par šo nozīmīgo notikumu. Divi to autori samērā cieši saistīti ar toreizējo Kurzemes hercogisti. Tie ir Elīza fon der Reke un Frīdrihs Joahims Šulcs. Savā laikā abi izpelnījās godu tikt nodēvētiem par jakobiņiem. Vai viņi tiešām tādi bija?

Nav noliedzams, ka gan E. fon der Reke, gan F.J. Šulcs mūsdienās vairāk zināmi vācu, nevis latviešu kultūrā. Ja arī mūsdienās E. fon der Reke latviešu lasītājam ir pazīstama, tad gandrīz vienīgi bēdīgi slavenā Kaliostro atmaskojuma sakarā, kurš iemantojis pat lielāku popularitāti nekā pieminētā dāma. Tajā pašā laikā joprojām gandrīz nepazīstama ir viņas sabiedriskā darbība Vācijā. Drēzdenē – pilsētā, kurā viņa pavadīja savas dzīves pēdējos gadus un ir arī apglabāta, – pat iela nosaukta viņas vārdā, tomēr mūsdienās to vairs atceras reti kurš. Jāsaka, F.J. Šulcam paveicies vēl mazāk – un ne tādēļ, ka Elīza bija aristokrāte, bet Šulcs – vienkārša degvīna dedzinātāja dēls. Līdz pat pēdējam laikam viņa vārds Latvijas vēsturē bija tikpat kā nezināms. Vācu historiogrāfijā turpretim, neminot mazākas publikācijas, pēdējos trīsdesmit gados klajā nākuši divi nozīmīgi pētījumi: 1989. gadā par godu Lielās Franču revolūcijas 200. gadadienai F.J. Šulca grāmata “Lielās revolūcijas vēsture Francijā” [6] ar autoritativākā viņa daiļrades pētnieka Gerharda Kozeleka priekšvārdu un komentāriem un 2002. gadā – F.J. Šulca vēstules, arī G. Kozeleka sakārtojumā [4].

F.J. Šulcs dzimis Magdeburgā 1762. gada 1. janvārī. Jau desmit gadu vecumā viņš aizbēga līdzī kādai klejojošu aktieru trupai, tomēr tika noķerts, piekauts un atvests atpakaļ uz vecāku mājām. Pamatizglītību Šulcs ieguva dzimtās pilsētas Dievmātes ģimnāzijā, kur viņam īpaši labi padevās franču valoda – šis apstāklis vēlāk nodrošināja zināmu materiālo neatkarību:

septiņpadsmit gadu vecumā dodoties studēt, viņš jau spēja sagādāt sev iztiku ar tulkojumiem. Teoloģijas studijas Hallē gan ilga tikai trīs semestrus, pēc tam F.J. Šulcs devās uz Drēzdeni, kur drīz vien sāka darboties vienīgi literatūras jomā.

1781. gadā viņš debitēja ar kādu sentimentālisma garā sacerētu romānu, kam sekoja arī citi darbi. F.J. Šulca romāni piedzīvoja vairākus izdevumus, tika arī tulkoti svešvalodās. 1780. gadu vidū Šulcs bija kļuvis par vācu "lasošās pasaules" (*Lesewelt*) mīluli. Jāsaka, šos panākumus F.J. Šulcs neguva uzreiz. Kādā savā vēstulē Berlīnes izdevējam Fivegam (*Vieweg*) viņš raksta:

"Jūs varat iedomāties, cik grūti bija mani sākuma gadi [...]. Mani pirmie izdevēji, kā paši atzinās (un ne bez pamata), drukāja manus darbus vienīgi aiz līdzjūtības; un Jūs zināt, ka tie, kas rīkojas aiz līdzjūtības, nemēdz būt pārlieku devīgi. Tomēr, neskatoties uz visu, es strādāju līdz pilnīgam spēku izsīkumam, un, kad saspringtie gadi bija aiz muguras, es tomēr spēju savākt tikai 3–400 valstsdālderu pašam nepieciešamākajam. Bet šī neatlaidība mani norūdīja, un mans čaklums nepalika bez augļiem. Pakāpeniski es ieguvu sev vārdu, [...] kuru gan turpmāk esmu iecerējis izmantot daudz apdomīgāk un piesardzīgāk. Jūs zināt, ka daudzus sacerējumus es biju spiests drukāt tādā ātrumā kā iespiedmašina, lai gūtu pēc iespējas lielākus ienākumus. Tajā pašā laikā es iekšēji kaunējos, ka dārgo laiku biju spiests izšķērdēt pie lietām, kuras pats necienīju, jo tās nekādi nespēja palīdzēt manam aicinājumam." [4, 71–71]

F.J. Šulcu atzinīgi vērtēja vācu dzejnieks Frīdrihs Šillers:

"Tas ir apdāvināts cilvēks, apveltīts ar satīriskām novērošanas spējām un daudziem talantiem, [kam] grūti atrast līdzīgu." [4, 24]

Pēc F.J. Šulca atgriešanās no Parīzes, Šillers gandrīz vai ar skaudību rakstīja, ka jaunais rakstnieks protot labi "savas piezīmes pārvērst naudā", jo "katru gadu par saviem rakstiem ieņemot 1000 dālderu" [4, 24]. Salīdzinājumam – Ģēte par savu pirmo kopoto rakstu izdevumu ieņēma tikai divus tūkstošus.

1789. gada jūnija sākumā F.J. Šulcs ieradās Parīzē, kur tieši šajā laikā sāk risināties ievērojami notikumi. Var diezgan droši apgalvot, ka šo braucienu viņš nav veicis uz savu roku, bet gan saziņā ar brīvmūrnieku organizācijām, konkrēti – ar savu tuvāko līdzgaitnieku un vienu no redzamākajiem vācu brīvmūrniekiem Johanu Joahimu Bodi (1730–1793) – vācu apgaismības darbinieks, mūziķis, tulkotājs, viens no vācu brīvmūrnieku ložu vadītājiem. Ir zināms, ka uzreiz pēc ierašanās Parīzē F.J. Šulcs kontaktējies ar vācu brīvmūrniekiem, kuri bija tur apmetušies. Pašu revolūciju Šulcs uzņēma visumā atzinīgi, pat ar sajūsmu. Tieši viņš bija pirmais no vācu

ceļotājiem, kurš atstājis tik izvērstu un aizraujošu aprakstu par šiem notikumiem. Jau tajā pašā gadā Berlīnē iznāca F.J. Šulca grāmata "Francijas lielās revolūcijas vēsture" ("*Geschichte der grossen Revolution in Frankreich*"), bet nākamajā gadā sekoja atkārtotais izdevums.

Tiesa, revolūcijas sākumu kā aculiecinieki aprakstījuši arī citi ārzemnieki. Visbiežāk šajā sakarā tiek citētas divu novērotāju piezīmes. Tie ir krievu sūtnis Parīzē Ivans Simolins un angļu lauksaimnieks Artūrs Jungs. I. Simolina ziņojumi bija domāti tikai šauram Krievijas valdības lokam, bet A. Jungs Parīzē uzturējās tikai līdz 1789. gada jūnija beigām, pēc tam devās uz Francijas austrumiem un dienvidiem, tātad savām acīm neredzēja ne Bastilijas ieņemšanu, ne tautas gājienu uz Versaļu 5. oktobri. Tādēļ diezgan droši var pieņemt, ka tieši F.J. Šulcs bija pirmais, kas vismaz vācu lasošo sabiedrību iepazīstināja ar Franču revolūcijas sākumu (protams, ja nerunā par presi, bet tā, kā zināms, palaikam mēdz būt tendencioza). Turklāt, kā atzīst G. Kozeleks, tieši Šulcs bijis tas, kurš pirmais šai revolūcijai piešķīris apzīmējumu "Lielā". Tiesa, vispārējā lietošanā tas ieviesās vienīgi 19. gs. pirmajā pusē.

Revolūcijas notikumi F.J. Šulca vērojumā vienlaicīgi risinās it kā uz trim skatuvēm: Parīzes ielās, aģitācijas un mītiņu centrā Palērojālā, kā arī Nacionālajā sapulcē. Turklāt, ja notikumus uz divām pirmajām "skatuvēm" autoram bija iespēja vērot savām acīm, tad informāciju par pēdējo viņš, kā pats norāda, ieguvis no vietējās preses.

F.J. Šulcs sniedza arī galveno revolūcijas pirmā posma vadoņu O. de Mirabo, Ž.M. de Lafaijeta, K. Demulēna, kā arī aristokrātu opozīcijas līderu politiskos portretus. Interesanti, ka Mirabo neizraisa Šulca simpātijas. Viņš, pēc autora pārliecības, nav nekas vairāk kā godkārigs demagogs, kurš manipulē ar sabiedrisko domu. F.J. Šulca atzinību izpelnījās Ž. Nekers, bet vislielākās simpātijas pieder Lafaijetam – ne tādēļ, ka viņš izstrādāja un mēģināja realizēt "Cilvēka un pilsoņa tiesību deklarāciju", bet galvenokārt tāpēc, ka prata savaldīt mežonīgo Parīzes pūli.

Tomēr visspilgtākais rakstniekam iznācis tieši šī Parīzes pūļa apraksts. Tā, piemēram, slavenās Parīzes zivju sievas viņš apraksta šādi:

"Ģenerālštatu sasaukšana novedusi pie tā, ka par politiku strīdas pat ielasmeitas. Arī zivju sievas pilnīgi iesaistījušās politikā un, pirms sākt plivināties trešās kārtas priekšgalā, savas zināšanas šajā jomā ar lielu dedzību pavairojušas. Viņas sastopamas kafijas māju priekšā Palērojālā, kur ļoti uzmanīgi noklausās politiķos un tiem vai nu aplaudē, vai arī vīsta dūres [...]. Bieži, lai par viņām uzjautrinātos, kafejnīcu apmeklētāji iesauc tās iekšā, atbrīvo viņām goda vietu, un ar ķiršu vīnu, ko tās ļoti cienī, atraisa tām mēli. Kopā ar to tad darbā tiek laistas arī visas pārējās dziņas, kas parāda, vai tās ir mierīgas vai uzbudinātas." [6, 14, 17]

Ja 1789. gada jūnijā F.J. Šulcs minētās zivju sievas vēl apraksta ar vieglu humoru, tad tā paša gada 5. oktobrī šo pašu sieviešu gājienam jau piešķirtas baismi groteskas krāsas:

"Sievietes atstāja vienlīdz smieklīgu, pretīgu un baisu iespaidu. Platas sejas, kuru raupjos vaibstus izķēmoja naida grimases; uz āru izspiedušās acis, [...] aizsmakusi rikle, no kuras vēlās vairāk gārdzošas, nekā artikulētas skaņas; sejas mīmika, ko pastiprināja divu spēcīgu, sarkanu roku konvulsīvas kustības, [...] četrstūrainis ķermenis un spēcīgas, kā koka stumbrs, visā garumā vienādi resnas kājas, [...] ieautas tikpat lempīgās koka tupelēs; apģērbs, kurš plīvoja spēcīgajā vējā, piepūzdamies kā bura; un visbeidzot – atkailinātās miesas daļas, no kurām drēbes ar vienādu bezkaunību noplēsuši niknums, vājprāts un vētra – tas viss veidoja kopainu, kuras ķēmīgumu nespētu attēlot visražīgākā mākslinieka fantāzija." [6, 231–232]

Tikpat reālistisks ir arī vīriešu sankilotu attēlojums.

Tikai pāris stundas pēc Bastīlijas ieņemšanas F.J. Šulcs pats ir aculiecinieks gājienam ar Bastīlijas komandanta un virsnieku nocirstajām galvām:

"Autors atradās Palērojālā tieši tai pašā brīdī, kad tur parādījās gājiens ar [nocirstajām] galvām. Lai aizsargātos no drūzmas, tas pakāpās uz kāda akmens sola [...]. Turpat blakus stāvēja arī kāda sieviete, kura, tricēdama pie visām miesām, nenovērzdamās uzlūkoja abas galvas, pie tam žēlodamās, ka šausmīgais skats viņu droši vien nokaušot. Autors tai ieteica vai nu nodurt acis, vai arī aizgriezties, bet viņa atrauca: "Mans Dievs, tas nav iespējams! Es nespēju atturēties!" Un patiesi – viņa bija spiesta novērot galvas tik ilgi, līdz tās pazuda skatienam. Pēc tam viņa ar ilgām atvieglinājuma nopūtām nokāpa no sola un steidzīgi devās projām, iespējams, tāpēc, lai nākamajā ielā skatu ieraudzītu no jauna." [6, 92]

Šausalīgi ir linča tiesu reālistiskie apraksti. Tajā pašā laikā F.J. Šulcam nekādā ziņā nevar pārmest neobjektivitāti. Aprakstot maizes trūkumu gan Parīzē, gan provincē, viņš pareizi secina, ka nemierus izraisījis tautas posts, kurš valdošo aprindu bezatbildības dēļ novests līdz galējai robežai.

Kā izriet no minētā darba, rakstnieks galvenās līnijās apsveic Franču revolūcijas sākumposma sasniegumus – īpaši "Cīlvēka un pilsoņa tiesību deklarāciju". Nosodījumu viņā izraisa vienīgi pūļa ekstrēmā rīcība un patvaļā. Politisko uzskatu ziņā F.J. Šulcu varētu ierindot starp mērenajiem demokrātiem, kas atradās pa labi no Mirabo un kuru politiskais ideāls bija Anglijas tipa konstitucionāla monarhija.

Drīz vien pēc 1789. gada 5. oktobra notikumiem Šulcs atstāja Parīzi, lai nekad tur vairs neatgrieztos. Tiesa, savas domas par notikumu attīstību Francijā viņš turpināja izteikt neklātienē, līdz 1791. gada septembrim publi-

cēdams piezīmes izdevumā "Francijas brīvības 3. gada vēsturiski ģeoloģisks almanahs" ("*Historisch genealogis[c]her Almanach fürs IIIte Jahr der französischen Freiheit*"), kas nāca klajā Braunšveigā 1792. gadā.

Kā jau teikts, Parīzes notikumu apraksts izsauca lielu interesi lasītajos, īpaši vācu inteliģencē. Nepilna gada laikā tas piedzīvoja divus izdevumus. F. Šillers rakstīja, ka grāmatu tirgotāji "plēšoties ap brošūru" (patiesībā tā bija pabieza grāmata!).

F.J. Šulca popularitāte vācu liberālajās aprindās auga. 1790. gadā Saksijas-Veimāras hercogs Kārlis Augusts pat piešķīra viņam galma padomnieka (*Hofrat*) titulu. Vai nu hofrāta tituls, vai arī rakstnieka nedaudz skandalozā slava kļuva par iemeslu, kāpēc Kurzemes hercogiene Doroteja ieteica hercogam pieņemt Šulcu par vēstures profesoru Mītavas (tagadējā Jelgava) Pētera akadēmijā, kas arī tika izdarīts.

Kopš 1791. gada janvāra un līdz pat nāvei F.J. Šulca dzīve bija cieši saistīta ar Kurzemi. "Hercogs, dižciltīgie un pilsoņu kārtā – visi cienīja un mīlēja Šulcu," rakstīja Elīza fon der Reke [4, 28].

Mītavā F.J. Šulcam patika. Īpaši viņu sajūsmināja lielā alga un tas, ka akadēmijas profesori juridiski pakļāvās vienīgi hercogam, tie tika aicināti uz pieņemšanām, ballēm un svinīgām vakariņām pili. Kā īpašu labvēlības zīmi hercogs pat sūtīja tiem pretī galma karieti. Īgnumu Šulcā izsauca vienīgi dzīves dārdzība Mītavā – šeit viss esot uz pusi un vairāk dārgāks nekā Berlīnē [4, 126]!

Tomēr ilgi par profesoru Šulcam neiznāca darboties – viņš iesaistījās (vai, pareizāk, tika iesaistīts) politiskajās kaislībās. Mītavā tajā laikā cīnījās četri galvenie politiskie spēki: hercogs, ietekmīgā muižniecība, turklāt Franču revolūcijas iespaidā savas tiesības pieprasīja Kurzemes pilsētu augšslānis, kā arī amatnieki, zeļļi un strādnieki, no kuriem vairums bija latvieši. Šādā ārkārtīgi sarežģītā situācijā "kaklu nenolauzt" spētu vienīgi pieredzējis intrigants.

1790. gada aprīlī Mītavā bija izveidojusies tā saucamā "Namnieku apvienība", kas aptvēra Kurzemes pilsoņu kārtas virsslāni. Par vienu no saviem "runas vīriem" tā izraudzīja F.J. Šulcu. Iespējams, galvenais iemesls bija viņa popularitāte. Skaidrs ir tikai tas, ka 1791. gada septembra beigās Šulcs kopā ar pāris tirgotājiem devās uz Varšavu, lai Polijas Seimā aizstāvētu Kurzemes pilsoņu intereses pret vācu muižniecību. Reizē ar labiem ceļa vēlējumiem viņš veda līdzī arī pabiezu naudas zuteni, ko bija saziņdojuši Kurzemes tirgotāji, jo poļu magnātu mantkāre un pērkamība bija vispārzināma.

Kāpēc F.J. Šulcs iesaistījās šādā riskantā pasākumā? Protams, izskaidrojumu varētu meklēt viņa raksturā, kas alka arvien jaunu piedzi-

vojumu. Tā varētu būt arī dzišanās pēc naudas, panākumiem, arī vistīrākais ideālisms. Vairāk gan šķiet, ka Šulcs pildīja kādu slepenu misiju, ko tam bija uzticējis neviens cits kā pats hercogs Pēteris Bīrons. Protams, rakstisku pierādījumu tam nav, jo tādas lietas nemēdza pierakstīt.

Tomēr ir saglabāties kaut kas, kas izraisa pētnieku interesi. Tās ir F.J. Šulca vēstules kolēģim Pētera akadēmijas matemātikas profesoram V.G. Beitleram ar sīku aprakstu par "namnieku lietas" virzību Seimā. Vēstules saglabājušās divos eksemplāros: Latvijas Vēstures arhīvā un Latvijas Nacionālās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu nodaļā [5]. Vēstules rakstītas franču valodā, un Šulcs tās daļēji šifrējis, gandrīz nekur nenosaucot personas īstajos vārdos, neminot arī datumus. Sev viņš piešķir pseidonīmu no sengrieķu mitoloģijas "Pilads", Beitleram – "Orests".

Pats svarīgākais un interesantākais secinājums, kas izriet no vēstulēm, ir tas, ka F.J. Šulcs, kuram, protams, bija nepieciešami sabiedrotie Polijas Seimā, tādus atradis tajos poļu augstmaņos, kas bija saistīti ar tā dēvēto "1791. gada 3. maija revolūciju" vai, precīzāk – Polijas liberāli demokrātiskas konstitūcijas pieņemšanu. Šis augstmaņu grupējums, raksta Šulcs, ir ar mieru piešķirt Kurzemes namniekiem tiesības piedalīties landtāgos, iepirkt muižas un pat... pārveidot Kurzemi par konstitucionālu monarhiju, pretī prasot vien tādu "sikumu" kā... Kurzemes hercogistes inkorporāciju Polijā [5, 20–21]!

Šis fakts vien norāda, ka Kurzemes pievienošana Krievijas impērijai, kas notika 1795. gada aprīlī, 1791. gadā vēl nepavisam nebija galīgi izlemta. Pat Katrīnai II nebija skaidru plānu šajā jautājumā, un, iespējams, nebija ļoti vienkārša iemesla dēļ – vēl turpinājās karš ar Turciju un Zviedriju; Prūsija gatavojās noslēgt savienību ar Poliju, lai kopā uzbruktu Austrijai un Krievijai. Katrīna II negribēja lieki kaitināt Prūsiju, aiz kuras muguras stāvēja Anglija un Holande. Tieši tādēļ viņa 1791. gada janvārī izsauca uz Pēterburgu hercoga Pētera brāļa Kārļa nepilngadīgos dēlus, lai vecāko – princi Gustavu – ieceltu par Kurzemes hercogistes troņmantnieku. Par šo faktu ārkārtīgi satraucās hercogiene Doroteja un viņas pusmāsa Elīza fon der Reke, kuras Pētera Bīrona dinastijas līnijas saglabāšanas dēļ vēlējās hercoga vecākās meitas Vīlhelmīnes laulības ar Orānijas princi, tādā veidā pakļaujot Kurzemi Prūsijas ietekmei [1, 187, 190–191].

Protams, J.F. Šulcs bija tikai sīka figūra šajā lielajā spēlē, tomēr viņam arī bija savas ambīcijas. Vēstulē Beitleram 1791. gada sākumā viņš lūdz izziņāt atmosfēru, lai apsvērtu iespējamību tam, ka hercogs viņu – Šulcu – ieceltu ne vairāk ne mazāk kā par savu sekretāru janvārī mirušā Rezona vietā. Tādējādi viņš raksta:

"Būtu viegli likt *Monsieur* [hercogam] darīt visu, ko mēs gribētu, un jūsu *Pylade* ar laiku varētu valdīt pār nelielu hercogisti." [5, 38]

Vai tas bija tikai joks? Protams, nākamajā vēstulē Šulcs no sava plāna atteicās, tomēr jau pats fakts, ka tāds vispār bijis, liecina par viņu diezgan spilgti.

Plāns "pārvērst Kurzemi par buržuāzisku valsti" tomēr izgāzās, un F.J. Šulcs par savu uzdriktēšanos samaksāja pietiekoši augstu cenu. Jau vēlāk – 1793. gadā – Kurzemes landtāgā Elīzas šķirtais vīrs Georgs Mag-nuss fon der Reke, kā arī Kurzemes muižniecības delegācijas vadītājs Polijas Seimā Kārlis Heinrihs fon Heikings apsūdzēja Šulcu kā "traku jakobiņi", pieprasot viņa mantas konfiskāciju un izraidīšanu no Kurzemes. No pārdzīvojumiem Šulcu piemeklēja nervu sabrukums, kuru viņš ārstēja ar tajā laikā ierasto paņēmieni, proti, devās ceļojumā. Viņa ceļš no Kurzemes caur Lietuvu, Poliju un Austriju veda uz Bocenu (tag. Bolzāno) Itālijas Tirolē, ilgāku vai īsāku laiku uzskavējoties Varšavā, Drēzdenē, Nirnbergā, Minhenē, Zalcburgā, Vīnē un citur. Ceļojuma iespaidi devuši vielu grāmatā "Kāda vidzemnieka ceļojums no Rīgas uz Varšavu" (*"Reise eines Lief-länders von Riga nach Warschau, durch Südprenssen, über Breslau, Dresden, Karlsbad [...] nach Botzen in Tyrol"*) [7]. Īpaši lielu vērību autors velta Polijai – tās Satversmei, Seima darbībai, dažādu sabiedrības slāņu dzīvesveidam, ierēdņu korupcijai utt.

Pa to laiku lietas izskatīšana Kurzēmē ievirzījās F.J. Šulcam labvē-līgākā gultnē. 1794. gada martā laikrakstā "Vispārēja Literatūras Avīze" (*"Allgemeinen Literatur-Zeitung"*) publicēta īsa informācija par to: "Pats hercogs apturēja vardarbību [pret Šulcu], un viņa niknākie ienaidnieki pēdējā landtāgā ir aplusuši." [4, 222]

Nu jau bijušās Kurzemes hercogistes galvaspilsētā Šulcs atgriezās tikai 1795. gada 8. jūnijā. Viņa politiskajos uzskatos šajā laikā tomēr bija noticis krass lūzums. No 1789. līdz 1792. gadam viņš ir Apgaismības ideju kaislīgs aizstāvis, savukārt 1793.–1795. gadā no tā vairs nav atlicis ne miņas. Savā "Vidzemnieka ceļojumā" viņš šausta Polijā valdošo slāņu izšķērdību, korumpētību, vieglprātību un pagrimumu, tajā pašā laikā cildinoši atsauco-ties par "mūsu karaspēku", "mūsu virsniekiem", "mūsu ķeizarieni", domā-dams Krieviju. Viņš pat piedāvājas uzrakstīt Katrīnas II, kuras "humā-nisms" un "politiskā gudrība" viņam tik dārgi, valdīšanas vēsturi. Cilvē-ciski tas ir saprotami: viņš apzinājās, ka tagad, kad viņa aizstāvja Pētera Bīrona vairs nav Kurzēmē, pietiek ar visniecīgāko iemeslu, lai atkal gaismā tiktu celti viņa vecie "jakobiņa grēki".

Kurzemes pievienošanu Krievijai F.J. Šulcs novērtēja pozitīvi. Viņš rakstīja:

"Ziņa par mūsu pievienošanu lielai monarhijai izraisa manī patiesu prieku. Pienācis brīdis, kad Kurzeme beidzot var tapt par to, no kā viņu līdz šim atturēja egoisms, mūžīgie iekšējie strīdi un intrigas." [4, 171]

Tajā pašā laikā Mītavā viņš jutās aizvien vientuļāks un meklēja iespēju atgriezties Vācijā. Ar draugu palīdzību Šulcs cerēja atrast sev vietu Prūsijas Zinātņu akadēmijā. Tas neizdevās. F.J. Šulca veselības stāvoklis sāka strauji pasliktināties, turklāt viņu bija pārņēmusi doma par iespējamo izsūtīšanu uz Sibīriju. Tas noveda pie prāta aptumšošanās, un dzīves beigās Šulcam palaikam šķita, ka viņš atgriezies bērnībā un klaiņo pa Magdeburgas ielām...

Frīdrihs Joahims Šulcs nomira Mītavā 1798. gada 9. oktobrī (pēc vecā kalendāra stila 27. septembrī) tikai 36 gadu vecumā. Nekrologā rakstnieks Johans Gotfrīds Zeime rakstīja:

“Tagad viņa – savu draugu un grāciju mīluļa – vairs nav. Viņš guva sev iepriecinājumu, paceldamies iztēles spārnos, kas viņu aiznesa lielos tālumos.”

Viņa teiktajam pievienojās dzejnieks, F.J. Šulca novadnieks Frīdrihs fon Matisons:

“Viņš bija apveltīts ar gaišu galvu un cēlu sirdi. [...] Līdzīgi Petrarkam, nerimtīgi klejodams pa plašo pasauli, laimīgs viņš jutās vienīgi tur, kur viņa [tai brīdī] nebija.” [3, 144]

Par jakobiņi Kurzēmē tika uzskatīta arī pazīstamā dzejniece Elīza fon der Reke. Tomēr atšķirībā no F.J. Šulca viņa jau 1789. gada nogalē drūmi pareģoja:

“Parīze valdniekiem un tautām sniegusi biedinoši pamācošu piemēru! Kādas negantības gan tiek pastrādātas Francijā! [...] Es nekā laba nevaru cerēt no šī brīvības reiboņa!” [1, 57]

Uzskatu mērenība E. fon der Rekei nepalīdzēja – Kurzēmē un pat Pēterburgā viņu uzskatīja par jakobiņi viņas draugu dēļ. Tā, piemēram, 1794. gada maijā Hamburgā viesībās pie Krievijas sūtņa dzejniece saņēma no tā aizrādījumu, “lai es neaizmirstot, kādā kārtā esmu piedzimis, un ka man nedrīkstot būt daudz kopīga ar vācu mācītajiem ļaudīm. Tie visi esot jakobiņi, un arī es tiekot par jakobiņieti turēta...” [1, 243]. Vācijā un Dānijā E. fon der Rekei bija plašs paziņu un draugu loks, galvenokārt brīvmūrnieki. Starp tiem bija valdnieki un tirgotāji, rakstnieki un mācītāji, grāmatu izdevēji, mūziķi, gleznotāji un vēsturnieki – visi pazīstamas personības. Daži, kā Reimārusu ģimene, patiešām bija noskaņoti ļoti kareivīgi pret aristokrātiem, tomēr dzejniece no viņiem distancējās. Saviesīgās sarunas, kurās skarti arī politiski jautājumi un viņas politiskie uzskati, atspoguļojas E. fon der Rekes daudzajās ceļojumu uz Vāciju un Poliju laikā no 1791. līdz 1795. gadam dienasgrāmatās [1, 2]. Jāņem vērā, ka “riskantākās” lapas un pat veselas dienasgrāmatas viņa pati personīgi iznīcinājusi.

Elīza fon der Reke līdz mūža pēdējām dienām neatteicās no Apgaismības pamatidejas par visu cilvēku vienlīdzību un saprāta visvarenību, reizē cīnīdamās pret mānītību un tumsonību.

Franču revolūcijas sākums bija laiks, kad lielākā daļa liberālās inteliģences vēl bija svēti pārliecināta – atliek tikai apgaismotāju teorijas ieviest dzīvē, un kā uz burvju mājienu iestāsies "paradīze zemes virsū". Gan Frīdrihs Joahims Šulcs, gan Elīza fon der Reke jau toreiz brīdināja no pārlielas aizraušanās ar politisko retoriku. Nobeigumam dzejnieces vārdi, kas teikti par F.J. Šulcu:

"Cik gan reti sastopami cilvēki, kas pilnīgi aizmirst, kādai kārtai viņi pieder, un bezpartejiski par savu galveno mērķi izvirza vispārējo labumu!"
[1, 190]

Avoti

1. Recke, E. von der. *Tagebücher und Selbstzeugnisse*. Hrsg. von Christine Träger. Leipzig, Koehler& Amelang, 1984. 475 S.
2. Recke, E. von der. *Tagebuch einer Reise durch einen Teil Deutschlands und durch Italien in den Jahren 1804–1806*. Hrsg. K.A. Böttiger. 4 Teile, Berlin, 1815–1817. 1578 S.
3. Recke, J.F. v. und Napiersky, K.E. *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland*. [...] Bd. 4., Mitau, 1832. 628 S.
4. Schulz, F. *Briefe*. Hrsg. G. Kosselek. [Bielefeld], Aisthesis Verlag, 2001. 266 S.
5. Schulz, F. *[Briefe an Professor W. G. Beutler]* – Latvijas Nacionālā bibliotēka, RX, 111, 4, 11, 138 lpp.
6. Schulz, F. *Geschichte der großen Revolution in Frankreich*. Hrsg. und mit einem Nachwort versehen von Gerard Kozielek. Frankfurt am Main, 1989. 353 S.
7. [Schulz, F.] *Reise eines Liefländers von Riga nach Warschau, durch Südprenssen, über Breslau, Dresden, Karlsbad [...] nach Botzen in Tyrol*. Th. 1 – 6, Berlin, 1795/96. 1662 S.

Summary**Two "Jacobins" from Kurland – Elisa von der Recke and Fridrich Joahim Schultz**

The Baltic-German poetess Elisa von der Recke and in her time very a popular German novelist and translator Joahim Friedrich Schulz had a connection with the Duchy of Curland, and they were well acquainted with each other personally. Both of them defended liberal demands of the so called "third layer" – German bourgeoisie and intelligentsia; Elisa (originated from aristocracy) – in Germany, Schulz (originated from petty bourgeoisie of Magdeburg) – in Curland and Varsawa. Both of them were considered to be "Jacobins", because Schulz published the book "The Great Revolution in France" (1789 and 1790) (*Geschichte der großen Revolution in Frankreich*), as well as participated in Poland's Parliament (Seim), where he represented the interests of Curlands merchants; Elisa von der Recke was acquainted with the liberal intellectuals in Germany and Denmark. Schulz was one of the very first foreigners, who saw the beginning of the French revolution with his own eyes, and the first, who named this revolution "the Great Revolution". He paid a high price for his political views – Schulz died of obscured mind in Mitau, the capital of the former Duchy of Curland (now Jelgava, Latvia), at the age of 36. Elisa von der Recke soon after the incorporation of Curland into Russian Empire left it and spent rest of her life travelling and finally settled in Dresden, the capital of Saxony.

They both left a great and rich literary heritage – letters, travel descriptions, diaries – which are partly published and can serve as very valuable sources in research of the everyday life of educated German middle class society and its socially political views in the end of the 18th century. Both literary artists were connected with German freemasonry.

Irène Elksne-Geisler

Gender, Annexation and Exile: Oral History Testimonies of Latvia 1944/5

Possibly more than any other type of historical event, the experiences of war influence the discourse of masculinity and femininity in a given society. War delineates the traditional roles of males to warriors and females to non-combatants or “others” and territorially positions the sexes between the battle-front and home-front. Yet, oral history evidence of Latvia during the Second World War reveals an ill-defined border between battle-front and home-front. With their country caught in a conflict between two hostile combatant states, Latvian women and men were forced to participate in the war efforts of both the Nazi and Soviet military. They resisted their foreign oppressors by harboring individuals and families scheduled for deportation and execution and by providing food and vital information to partisans who took refuge in nearby forests. Women’s agency in the Latvian context during World War II provides evidence to refute the stereotypes and narrow perceptions of women as passive participants in historic international conflicts.

This paper utilizes the lens of gender to explore and interpret Latvian narratives of 1944/5, a crucial time for this country characterized first by Nazi occupation and then by the Soviet invasion and the exile of tens of thousands of Latvians. It examines twenty testimonies: sixteen by women and four by men. Eight narratives were collected by the National Oral History Project at the Institute of Philosophy and Sociology of the University of Latvia and twelve personally interviewed. This project finds that women in the Latvian society tended to operate in different spheres from those of men in terms of their everyday lives and their perceived roles. Women’s narratives, as opposed to men’s, are focused upon issues which are indirectly biological, domestic and more gender oriented. At the same time, their testimonies challenge traditional gender stereotypes of female passivity and dependence. By comparing the form and content of the narratives, my research emphasizes the importance of the historical role of women in wartime settings. Latvian women during the Second World War demonstrated the capacity to act decisively and independently, they experienced active war, and exhibited bonds of camaraderie across national and political boundaries. The particular experiences of this small group of interviewees may not typify the norm. Each narrative is unique. This study hopes to illuminate and interpret the testimonies of individual inci-

dents and emotions, which together with the remembrances of others, contribute to a collective memory of the greater Latvian society.

The Gendered Nature of War

During the period of German occupation 1941–1945, at first voluntarily and later under forced conscription, the most of able men engaged in military service under the German insignia [4, 172]. Voldemārs Veldre in his published memoir describes, from a former soldier's point of view, the outlook of many Latvian people. The international state of affairs had become progressively more threatening. Germany and Russia had destroyed Poland's independence and secretly prepared for new acquisitions. Each day the world's politics brought new and more upsetting news that created a state of ignorance about the next. According to Veldre: "All of us as one were ready to fight for our Fatherland's freedom" [13]. Yet, many others such as Alfrēds Minka and Auseklis Elksnis joined military service not so willingly. Both men remember this time with sadness and humbleness, often downplaying their own exploits and accomplishments. Notably, both men utilized predominantly passive voice in their narratives, further reflecting their feelings of powerlessness. Minka born in 1925 was 19 years old when in 1944 he received a letter from the German operated Latvian Volunteer Legion (*der lettischen Freiwilligen-SS-Legion*). He remembers that the letter and envelope were quite impressive with their stamps and insignias. The document instructed him to report to Priekule, a nearby city, in order to sign-up for military service. Though written as an invitation, the letter nevertheless stressed, that in the event he should fail to report, he would be punished according to war-time laws. In the words of this former soldier: "Tā nu jau tā brīvprātīgā ierašanās bija!" (Such was the nature of voluntarily enlisting!) [7]

Elksnis, born in 1921, had already been summoned to enlist during the time of Russian occupation 1940/1941. Because he was a student enrolled in a higher learning institution, the administration had given him a temporary reprieve. However, now Latvia was under German command. Elksnis remembers that in 1944 he felt no choice but to enlist in military service. Already half of his friends and classmates were gone. He was worried for his family and their farm if he remained. Elksnis thought it better to submit to the draft rather than risk reprisals. He recalls the sorrow in his father's face when he gave his family the news. His father forlornly sat in his chair and said not one word [3]. This reaction was not uncommon. Marija Grauze adds from a woman's standpoint, that the general public did not aspire to engage in battles. She remembers families trying to save their sons from conscription by whatever means possible.

People attempted to hide in forests to avoid active combat in a war that was not their own. Most who eventually enlisted did not do so voluntarily [5].

The national partisans who hid in woodlands formed groups calling themselves *Meža Brāļi* or Forest Brothers, a concept with deep-rooted folkloric and historical significance for Latvians [10, 83]. They were chiefly young people in their twenties and thirties, mostly “the sons of fathers” who had fought in the First World War and in the war to liberate Latvia 1918–1920 [12, 113]. Oral history testimonies reveal that women also joined these bands [15]. Moreover, it was often the wives, sisters and daughters of these individuals who courageously risked their own lives to harbor the renegade groups. One such woman was Antoņina Brasla. It began quite unostentatiously in 1944, when Brasla discovered that her brother had deserted the military and had taken refuge in the Latvian forests. While herding cattle she smuggled bread and smoked meat to her brother. But soon this woman became absorbed in a dangerous, covert operation helping many of his comrades. Brasla’s account details her brave actions, her stoical endurance of brutal interrogations by Soviet guards and her eventual deportation to Siberia in 1949 [1].

Between July 1944 and May 1945 the Soviet Union and Nazi Germany engaged in a bitter war over Latvian territory. Both oral histories and scholarly literature characterize the Latvian territory as an active battle zone with massive losses in human life and property [11, 7; 8, 112]. By 1945 roughly 250,000 refugees fled Latvia [6, 390–391; 9, 92]. While the majority of conscripted men retreated with their military units, women and children often literally walked out of the country. Survivors report that fear of deportation was their main motivation for flight. Narratives reveal that women repeatedly demonstrated initiative in this dilemma to seek shelter, and in making the decision of whether to stay or flee.

Erna Veļķe remembers that only women and a few elderly men were left in her parish in Vecpiebalga during the German occupation; most of the men were either drafted into service or had been killed. During the summer of 1944 twenty-one year old Veļķe and her younger seventeen year old sister walked four kilometers each day to work at a German run provisional military hospital set up in the Vecpiebalga’s high-school building. They worked as nurses-aids. According to Veļķe, the labor was taxing; they would help wash the patients, brought them food and water, and strove to relieve some suffering. These war-nurses received no training. “We just knew what to do,” Veļķe proudly states. One morning, when the two sisters reported to work, they found the building empty. The Germans along with their patients and staff had moved on. Having found

that the provisional hospital had evacuated, these two young women took the initiative and decided for their entire family to pack up and leave. Velķe stresses that it was not the Russian people they feared. "Russians were a good and hard-working folk". They fled the Soviet government for fear of deportation [14].

Irēne Celtniece was the mother of three and pregnant with her fourth child. In August 1944 Celtniece's husband left for military duty. Regularly during this time Soviet war planes flew over her home, and the mother and children would run to their basement for shelter. Celtniece vividly recalls the air battle on September 14, 1944. It was a beautiful day. The sun was bright, and the sky was blue and clear. Her oldest boy Uģis was sitting on his grandfather's lap. Suddenly, they saw a Russian airplane. Celtniece's father called out: "Look, look! A parachute jumper or... something". Almost immediately a bomb exploded near their home. The grandfather pulled the children away from the windows, but there was no time to run for shelter below. Celtniece exclaims, "Thank God we were not in the basement. Because of the shaking foundations and falling debris, we surely would have been injured or killed." The bomb demolished half of the neighbor's home and shattered most of the windows in their own home. The following day they fled [2].

Latvian women describe their flight out of this war-zone, often hiding in abandoned farmhouses along the way. They remember "living hour to hour" [14]. Witnesses recall entire cities in flames. And after escaping grenades and bullets, refugees nonetheless often did not find safety, especially women. Celtniece's testimony is particularly revealing about women's experiences and situations. After leaving Latvia Celtniece and her family took cover in the Soviet zone of occupied Germany. She recalls living in constant fear in the refugee camps. Her statement stresses the Soviet soldiers' horrendous treatment of emigrants, particularly women. She remembers the arrival of a group of German women. It was sleeting when these refugees came, some with many children and baby carriages. The women walked hunched over, exhausted from hunger and exertion and took shelter in the empty barn.

"The barn was full of Germans. Then the Russian soldiers came and raped the women. My mother saved me with her confident and stern demeanor. She had lived deep in Russia, and knew how to deal with [the Russians]. No matter how afraid she may have been, she would yell at the soldiers fiercely. So they did not come near me. I was pregnant, but that did not mean anything to them" [2].

The young woman recollects the disorganization of the camps and the arrogance and ineffectiveness of the Soviet command. "One soldier

would say one thing and the next something else. And, they would all call themselves a commander of this or that... It was sometimes quite comical...". In the midst of the chaos it came time for Celtniece to give birth to her fourth child. A refugee group had just arrived from Prussia. As if God-sent, a midwife was among them. The Prussian midwife immediately offered to help Celtniece with the delivery as best she could though her medical supplies had all been taken by the soldiers. On the morning of March 12, 1945, Celtniece went into labor. However, following an incident in the courtyard, when Russian soldiers filled the area with shooting and fighting, Celtniece's labor pains stopped. Surrounded by disorder and danger the midwife said comfortingly to Celtniece: "Just wait until evening when it becomes quiet. It is the same with chickens...". Hens too prefer to lay eggs in calm and rather dark nesting places. "Your child will be born this evening." The Prussian and Latvian women shared a common agrarian worldview. That night Celtniece's family made room for the midwife to sleep next to her patient. The women lay close together on a sheet covering a bed of straw, and in the peacefulness of the night Celtniece gave birth to a healthy baby boy [2]. The decisions of Celtniece, Velķe and other informants interviewed for this study to emigrate are but a small part of the larger struggle of women who collaborated to preserve their personal integrity. Their actions are an important facet of Latvian history and culture.

The majority of works analyzing conflicts between combatant states deal with men's engagement in them. When women are mentioned at all, they are usually portrayed as passive actors despite their significant roles, both in war and peace. Research into various aspects of women's lives reveals that women did in fact participate in the struggles of the Second World War and its aftermath. The Latvian government declared neutrality in a war not their own, but the Latvian people and territory were nonetheless dragged into this bitter conflict. Just as Latvian men fought on both the German and Soviet sides, both believing that they were fighting for their own country, Latvian women worked for both regiments and sheltered the pursued at the risk of imprisonment, torture, deportation, and even death. Likewise, despite accepted typecasts of males as willing and fervent participants in armed disputes, survivor testimonies suggest that Latvian men did not generally aspire to engage in battles. Both men's and women's narratives reveal a concern for the suffering of men, women and families who were drawn into this unwanted war, one between two foreign combatant states. Oral histories describe women: nursing, nurturing, fleeing, taking their families out of war-zones, and standing up to hostile military authorities. Although women's experiences were diverse

and multifaceted, based on their age, socioeconomic status, education and personal individuality, most women faced common challenges that differed from those of men. These included fears about physical safety and potential victimization, multiple family responsibilities and inadequate health care. In response to this war-time environment, Latvian women demonstrated resourcefulness and initiative, created community in stressful situations and found bonds with other women, at times even bridging national and political boundaries. Furthermore, they strove to preserve their honor and the Latvian culture in an ever-changing context. Their testimonies reveal significant aspects of the gendered experiences of war. Moreover, these dynamics indicate both moral and political implications for the scholar, such as the consequences of writing history founded on systems and judgments influenced solely by the more powerful nations and dominant groups, the implications of ignoring gender in historical constructs of the past, and the ethical significance of recognizing role models and acknowledging agency in the empowerment of the populace.

Sources and References

1. Brasla, Antoņina. "Life Story Interview". National Oral History Project at the Institute of Philosophy and Sociology of the University of Latvia. Interviewed by: Māra Zirnite on July 15, 2002, NMV 1830.
2. Celtniece, Irène. "Life Story Interview". National Oral History Project at the Institute of Philosophy and Sociology of the University of Latvia. Interviewed by: Aija Siltāne and Maija Hinkle on October 10, 1991, NMV 820.
3. Elksnis, Auseklis. "Oral History Interview", Kalamazoo, Mi, USA. Interviewed by: Irene Elksnis Geisler on April 17, 2009.
4. Ezergailis, Andrievs. "German Occupation of Latvia 1941–1945: Liberation, Volunteerism, Self-Defence, Revenge". In: *The Museum of Occupation of Latvia Yearbook 2002: Power Unleashed*. Rīga: Museum of Occupation Fund, 2003.
5. Grauze, Marija. "Oral History Interview", Rīga, Latvia. Interviewed by: Irene Elksnis Geisler on November 6, 2009.
6. Lumans, Valdis. *Latvia in World War II*. New York: Fordham University Press, 2006.
7. Minka, Alfrēds. "Oral History Interview", Kalamazoo, Mi, USA. Interviewed by: Irene Elksnis Geisler on August 5, 2009.
8. Pētersons, Aivars. "Red Army's Invasion of Latvia in 1944". In: *Cīņa par Baltiju: Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2004*. Rīga: Latvijas Okupācijas muzeja fonds, 2005.

9. Plakans, Andrejs. *Experiencing Totalitarianism: The Invasion and Occupation of Latvia by the U.S.S.R. and Nazi Germany 1939–1991*. Bloomington, IN: Author House, 2007.
10. Skultans, Vieda. *The Testimony of Lives: Narrative and Memory in Post-Soviet Latvia*. New York, NY: Routledge, 1998.
11. Strods, Heinrihs. “Atbrīvotāji kā iekarotāji”. In: *Atbrīvotāji kā iekarotāji: Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2005*. Rīga, 2006. 7.
12. Turčinskis, Zigmārs. “War after the War: Latvian National Partisans from the Late 1940s to the Early 1950s”. In: *Karš pēc kara 1944–1956: Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2006*. Rīga: Latvijas Okupācijas muzeja biedriba, 2007.
13. Veldre, Voldemārs. *Mana dzīves ceļa līkloči*: Published Memoir. Rīga: Latvijas Brīvības cīnītāju palīdzības fonds, 1998. 5.
14. Veļķe, Erna. “Oral History Interview”, Kalamazoo, Michigan USA. Interviewed by: Irene Elksnis Geisler on May 1, 2009.
15. Vīrieša, E.Z. “Oral History Interview”. National Oral History Project at the Institute of Philosophy and Sociology of the University of Latvia. Placed in collection on Nov. 16, 2004. Interviewed by: Baiba Bela and Māra Hinkle in 1996, NMV 341.

Kopsavilkums

Dzimte, aneksija un trimda: latviešu mutvārdu liecības par 1944.–1945. gadu

Raksts balstīts uz latviešu vīriešu un sieviešu, kas piedzīvoja Otrā pasaules kara vardarbību, vācu un padomju okupāciju un piespiedu emigrāciju, atmiņām. Uzsvērta sieviešu nozīmīga loma kara apstākļos un iezīmēti faktori, kas likuši latviešiem iesaistīties ne viņu izraisītajos starptautiskajos konfliktos. Divu desmitu mutvārdu vēstures naratīvu izpēte rāda, ka latviešu sievietes Otrā pasaules kara laikā apliecināja spējas rīkoties izlemīgi un neatkarīgi. Viņas aktīvi piedalījās militārajās cīņās, kopa ievainotos, sargāja savas ģimenes, pretojās ienaidnieka militārajai pārvaldei un pat uzturēja saikni ar tuviniekiem pāri nacionālajām un politiskajām robežām. Tieši sievietēm bieži vien bija jāpieņem izšķirīgs lēmums kopā ar bērniem doties bēgļu gaitās prom no kara pārņemtas dzimtenes. Latviešu vīrieši piedalījās karā gan padomju, gan nacistu pusē. Viņi darīja to pārsvarā pret pašu gribu, tomēr ar pārliecību, ka rīkojas savu ģimeņu un dzimtenes labā. Tas kļūst par latviešu vēstures un kultūras būtisku sastāvdaļu; tas morāli un ētiski pamato dzimtes pieeju kara un trimdas atmiņu izpratnē, 20. gs. vēstures pētniecībā un mūsdienu cīņā pret terorismu, apspiešanu, bruņotajiem konfliktiem.

Edvīns Evarts

Latgales vēstures īpatnības Otrā pasaules kara laikā

Latgales vēsture Otrā pasaules kara laikā ir pievērsusi vēsturnieku uzmanību. Par atsevišķām tēmām ir rakstījuši K. Kangeris [1], J. Pavlovičs [2] un citi vēsturnieki, kuri pētījuši kādu konkrētu tēmu. J. Pavlovičs [2], piemēram, vairāk uzmanības pievērsis varu maiņas periodam, bet K. Kangeris nacistu kultūras politikas analīzei Latgalē. Lielu uzmanību notikumiem Latgalē pievērsis britu vēsturnieks G. Sveins monogrāfijā “Starp Hitleru un Staļinu” [3].

Par dzīvi Latgalē Otrā pasaules kara laikā ir saglabājušies dažādi dokumenti, tomēr to būtiska daļa ir pazudusi kara gados. Sevišķi vērtīgi ir ziņojumi, ko rakstījis Daugavpils apgabala komisārs vai, kā viņu dēvēja no 1942. gada, novada komisārs. Lielākā daļa dokumentu par Latgali ir izvietoti divos arhīvos: Latvijas Valsts vēstures arhīvā un Vācijas Federālajā arhīvā Berlīnē. Neskatoties uz dokumentu iznīcināšanu kara beigu posmā, daļu dokumentu joprojām var atrast dažādos fondos, jo okupācijas iestādes atskaišu norakstus bieži nosūtīja vairākām iestādēm.

Raksta uzdevums – noskaidrot, vai un cik ļoti ikdienas dzīve Latgalē atšķīrās no ikdienas dzīves pārējos Latvijas reģionos, un mēģināt rast tam izskaidrojumu.

1941. gada jūnijā nacistiskā Vācija uzbruka Padomju Savienībai, un jau 26. jūnijā Daugavpils faktiski atradās vāciešu rokās. Līdz 2. jūlijam vācu karaspēka kontrolē bija nonākusi apmēram puse Latgales. Trīs dienas vēlāk Latgales teritorijas ieņemšana bija pabeigta, un vācu okupanti pilnībā to kontrolēja [2, 107].

Latgale bija viens no visvairāk kara darbības rezultātā cietušajiem apgabaliem, bet Daugavpils reizē ar Liepāju – visvairāk cietušās pilsētas. Daugavpili ugunsgrēka rezultātā bija iznīcinātas vai cietušas gandrīz divi tūkstoši ēku [4]. Veselas pilsētas daļas bija sagrautas, bet pilsētas iedzīvotāju skaits samazinājies vairāk kā par 10 tūkstošiem. Faktiski Latgales centrs bija uz laiku pamiris.

Sākotnēji visa iekarotā teritorija atradās vācu militārpārvaldes rokās, bet pakāpeniski tā tika nodota vācu Civilpārvaldei. Daugavpils apgabala komisārs tika iecelts 1941. gada 1. septembrī, bet apgabalu pilnībā pārņēma 5. septembrī. Viņš bija pakļauts ģenerālkomisāram Rīgā. Tas, ka vietējam augstākam vācu Civilpārvaldes ierēdnim tika dots “komisāra” nosaukums, izraisīja asociācijas ar padomju laiku. Tomēr nosaukums mai-

nīts netika, jo nacistu elite uzskatīja, ka nosaukums iedveš iedzīvotājos nepieciešamo respektu un bailes, kas palīdzētu ieviest kārtību okupētajos apgabalos.

Viens no daudzajiem darba uzdevumiem apgabalu komisāriem bija pārraudzīt vietējo iestāžu darbību, vajadzības gadījumā risinot aktuālos jautājumus. Tomēr apgabalu komisāru rīcībā bija tikai aptuveni četrdesmit vācu ierēdņi [5, 145], kas radīja vajadzību cieši sadarboties ar iedzīvotājiem.

Viens no apstākļiem, kas padarīja Latgales situāciju savādāku nekā citur Latvijā, bija fakts, ka nacistu rases skatījumā latgalieši bija novērtēti zemāk nekā pārējie latvieši, tāpēc jau sākotnēji visus bija paredzēts nevis pārvācot, bet izsūtīt. Lai vieglāk nošķirtu latgaliešus no pārējiem, okupācijas iestādes ciniski sāka atbalstīt latgaliešu kultūras attīstību [6, 32].

Latgalē atšķirībā no citiem Latvijas novadiem dzīvoja liels skaits dažādu tautību pārstāvju. Daugavpils apgabala komisārs 1941. gada 9. septembrī [7, 127] uzsvēra, ka viņam iedalītajā apgabalā situācija ir mazliet savādāka nekā citos Latvijas apgabalos, norādīja, ka tajā 60 % iedzīvotāju veidoja krievi, baltkrievi un poļi.

Šajā ziņojumā komisārs atklāja vēl kādu Latgales īpatnību. K. Ulmaņa autoritārā režīma nacionālās politikas dēļ latviešu un krievu tautības iedzīvotāju attiecības nebija veidojušas labas. Turklāt padomju okupācijas laikā šīs attiecības bija vēl pasliktinājušas. (Jāatzīmē, ka šādiem apgalvojumiem tomēr nevaru atrast apstiprinājumu memuāru literatūrā.) Pēc Latgales atbrīvošanas no komunistiem latvieši esot ar visiem līdzekļiem mēģinājuši atcelt krievus no sabiedriskajiem amatiem. Krievu iedzīvotāji, kas skaitliski visvairāk bija pārstāvēti Latgalē, jutušies spiesti aizsargāties pret latviešu apvainojumiem, ka visi krievi esot komunisti. "Lielākā daļa krievu bija apolītiski un dzīvoja pārliecībā, ka viņpus robežai ir vecā labā Krievija. [...] Tikai pēc komunistu valdīšanas laika, kad tie ieveduši savu kārtību, krievu iedzīvotājiem atvērušās acis un viņi apsveikuši vāciešus kā savus atbrīvotājus kā no boļševikiem, tā no latviešiem." [7, 127] Pie ģenerālkomisariāta ierēdņiem vairākkārt ieradušies krievu iedzīvotāju pārstāvji, kas lūguši sava pārstāvniecības orgāna izveidošanu. Ģenerālkomisariāta pārstāvji visumā atbalstīja tā izveidi, jo latviešu iestādes esot ļoti noliedzošas pret krievu iedzīvotājiem. Tas izpaudās arī, iesaucot iedzīvotājus darba dienestā.

Baltkrievu iedzīvotāji vāciešu skatījumā bija pilnīgi politiski un tautības ziņā indiferenti jeb vienaldzīgi. Savukārt poļi tieši pretēji [7, 44] – aktīvi darbojušies ar mērķi atjaunot Polijas neatkarību, kuru atbalstījuši arī komunisti, cenšoties radīt nemierus. Iedzīvotāju savstarpējās nesaskaņas

tikai pastiprināja tādu negatīvu parādību kā savstarpējas denunciacijas, kas gan bija izplatīta parādība visā Latvijas teritorijā.

Sakarā ar lielajiem postījumiem karadarbības rezultātā salīdzinājumā ar citiem Latvijas novadiem Latgales un sevišķi Daugavpils iedzīvotājiem bieži bija stipri ierobežotas iespējas saņemt visus nepieciešamos pakalpojumus, kā, piemēram, juridisko palīdzību vai medicīniskos pakalpojumus u.c.

Zvērināto advokātu padome 1942. gada 6. martā atzina, ka esošais advokātu sadalījums starp Rīgu un pārējiem apgabaliem jau pirms kara bijis nevienmērīgs un pastāvošām vajadzībām neatbilstošs, bet kara laikā šī disproporcija vēl palielinājusies. Piemēram, 1940. gadā Rīgas apgabalā strādāja 75 % visu advokātu, savukārt 1942. gadā tie bija jau 82 % advokātu, bet Daugavpilī noticis pretējais – šis procents samazinājies no 8,5 % uz 3 %. [8, 31]. Līdzīgi tas bija arī Liepājā. Nevēlamo tendenci Zvērināto advokātu padome skaidroja ar to, ka Daugavpils un Liepāja piederēja pie visvairāk izpostītajām Latvijas pilsētām, kurās dzīves ritms atšķirībā no Rīgas un Jelgavas nebija paspējis atspīrēt no kara izraisītajām sekām.

Tāpat ierobežotas bija iedzīvotāju iespējas saņemt pilnvērtīgu medicīnisko aprūpi. Vispirms jau Daugavpils slimnīca bija degusi, un, piemēram, iekšējo un infekcijas slimību pacienti bija jāizvieto pagaidu telpās, kuras ne sanitāri, ne higiēniski, ne medicīniski neatbilda prasībām. Slimnieki šādās telpās atradās līdz pat 1942. gada jūnija vidum [9]. Latgalē visu 1941. gada otro pusi, kā arī vēl 1942. gadu katastrofāli trūka ārstu. Tā, piemēram, 1941. gada septembrī Daugavpils apriņķa 11 pagastos ārstu nebija vispār, bet aptiekas nereti bija izdemolētas un nestrādāja [10]. Turklāt šajā gadījumā ārstu trūkums bija sevišķi izjūtams, jo 1942. gada 9. janvārī sakarā ar izsituma tīfa uzliesmojumu Daugavpils apgabala komisāra štāba priekšnieks pavēlēja norobežot Daugavpils novadu no pārējiem, lai ierobežotu slimības izplatīšanos. Līdzīga situācija bija arī citās jomās.

Lai vispārīgi raksturotu situāciju Latgalē, var minēt vēl vienu piemēru, kas labi atspoguļo iedzīvotāju domāšanas veidu nacistu okupācijas laikā. Jau drīz pēc vācu Civilpārvaldes darba uzsākšanas radās nesaskaņas par Daugavpils apgabala teritoriju. 1941. gada beigās un jo īpaši 1942. gada sākumā nesaskaņas izraisījās par Grīvas pilsētas piederību. Grīvas pilsēta sākotnēji tika iedalīta Jelgavas apgabala komisariātā, tomēr 1941. gada oktobrī bijušais Grīvas pilsētas vecākais P. Haselbaums ar dažu vācu ierēdņu atbalstu bija pievienojis pilsētu Daugavpils apgabalam. Pēc Jelgavas apgabala komisāra protesta tā paša gada 4. decembrī ģenerālkomisārs šādu pievienošanu atcēla un Grīvas pilsētu pievienoja atpakaļ Jelgavas apgabala Ilūkstes apriņķim [11]. Tomēr strīdu jautājums nebija izsmelts.

1942. gada 12. janvārī [11] Ilūkstes apriņķa policijas priekšnieks H. Sīmanis ziņoja Jelgavas apgabala policijas prezidentam, ka iedzīvotāju vidū tiekot vākti paraksti, lai Grīvas pagastu tomēr pievienotu Daugavpils apgabalam, jo tādējādi būtu panākta Grīvas pagasta iedzīvotāju labāks nodrošinājums ar pārtikas un citām precēm. Uz to brīdi jau bija savākti aptuveni 200 parakstu un prasība esot iesniegta Daugavpils apgabala policijas prezidentam. Ilūkstes apriņķa policijas priekšnieks to nosauca par klaju demonstrāciju pret pastāvošo varu un nepaklausību, jo okupācijas iestādes kara laikā bija stingri noliegušas vākt parakstus.

Parakstus vākušas četras personas – trīs krievi un viena poliete, kas gan sevi dēvējusi par latvieti. Viņi apgalvoja, ka Grīvas iedzīvotāji nav saņēmuši pilnu pārtikas devu. Vēlāk gan noskaidrojies, ka runa ir bijusi par bīdelētajiem kviešu miltiem, 200 gramiem mannas un tikpat daudz makaroniem, kas nebija savlaicīgi nosūtīti iedzīvotājiem. Jelgavas apgabala komisārs visus četrus pavēlēja apcietināt un nodot vācu drošības dienesta rokās. Izmeklējot lietu, policija noskaidrojusi, ka vainīgais ir bijušais pilsētas vecākais P. Haselbaums. Kad Grīvas pagasts tomēr tika pievienots atpakaļ Jelgavas apgabalam, esot cietis viņa prestižs. P. Haselbaums pazinis vienu no apcietinātajiem, un tas, viņa pamudināts, vācis parakstus, domādam, ka tādā veidā Grīvas pilsētas iedzīvotāji drīkstēšot iepirkties ar savām kartiņām Daugavpilī, kur tanī laikā esot bijušas vairāk preču nekā pagastos [11].

Taču jautājums joprojām nebija atrisināts pilnībā. Minētajā Daugavpils apgabala komisāra štāba 1942. gada 9. janvāra pavēlē par apgabala noslēgšanu tika iekļauts arī Grīvas pagasts. Turklāt pavēlē bija iekļauta prasība Grīvas pilsētas vecākajam nodot visas ziņas par Grīvas pilsētas īpašumiem un pārvaldi, ko Jelgavas apgabala komisārs kategoriski aizliedza darīt. Pret to protestēja arī Ilūkstes apriņķa vecākais. Tajā pašā dienā Jelgavas apgabala komisārs nosūtīja vēstuli ģenerālkomisāram O. Dreksleram, kurā viņš lūdza noskaidrot visus lietas apstākļus un spert attiecīgos soļus, lai Grīvas pagasts paliktu viņa pakļautībā [11]. Turklāt Jelgavas apgabala komisārs apgalvoja, ka viens no četriem aizturētajiem esot speciāli kavējis pārtikas produktu piegādi Grīvas pagastam, lai izsauktu neapmierinātību pilsētas iedzīvotājos un tādējādi ietekmētu tos.

Šis strīds izvērsās pietiekami ass, lai piesaistītu iedzīvotāju lielāku uzmanību. Jelgavas apgabala komisārs savā ziņojumā pat izteica domu, ka tas izsaucis lielu iedzīvotāju neapmierinātību un nemieru, kā arī “kompromitējis vācu pārvaldi cittautībnieku vidū” [11].

Var secināt, ka kara laikā, pasliktinoties vispārējiem apstākļiem, iedzīvotāju savstarpējās nesaskaņas un konflikti pastiprinājās. Jāsecina,

ka iedzīvotāju ikdienas dzīve Latgalē, sevišķi pirmajā vācu okupācijas gadā, bija vairāk apgrūtināta nekā citur Latvijā. Tas tomēr pamatā bija saistāms ar kara izraisītajiem postījumiem. Kara gados šīs atšķirības nonivelējās, un kopumā tā maz atšķīrās no pārējo Latvijas iedzīvotāju ikdienas dzīves.

Avoti un literatūra

1. Kangeris, K. "Latgales jautājums vācu okupācijas laikā (1941–1945): nacionālsociālistiskās rases politikas aspekti. Grām.: *Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata*. Rīga, 2004. 89.–108. lpp.; Kangeris K. "“Nodeva reiham” – Latvijas ģenerālapgabala iedzīvotāji darbos Lielvācijā." *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1990, Nr. 12.: 34.–48. lpp.
2. Pavlovičs, J. "Nacistiskās Vācijas okupācijas karaspēks Latvijā." *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2004, Nr. 3: 94.–113. lpp.
3. Swain, G. *Between Stalin and Hitler: class war on the Dvina, 1940–46*. London; New York: RoutledgeCurzon, 2004. 268 lpp.
4. "Daugavpili nodedzināts 1912 ēku." *Tēvija*, 1941. 7. augusts.
5. Myllyniemi, S. *Die Deutschen und die Völker des baltischen Raumes im Zweiten Weltkrieg. In: Tausend Jahre Nachbarschaft. Die Völker des baltischen Raumes und die Deutschen*. München, 1995. S. 140–152.
6. Kangeris, K. "Nacionālsociālistiskās Vācijas plāni Baltijā un to izpausmes Latvijas ģenerālapgabala kultūrpolitikā." Grām.: *Starptautiskā konference. Bibliotēka, grāmatniecība, ideoloģija Otrā pasaules kara laikā (1939–1945)*. Rīga, Jūrmala, 1999. 24.–46. lpp.
7. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA), P–69. f. (Ģenerālkomisārs Rīgā), 1. apr., 17. l. (Apgabalu komisāru ziņojumi par politisko un ekonomisko stāvokli 1941–1942)
8. LVVA, P–822. f. (Tieslietu ģenerāldirekcija), 1. apr., 3. l. (Sarakste ar ģenerālkomisāru Rīgā un zvērināto advokātu padomi par advokātu un to palīgu izvietošanu darbam Latvijas ģenerālapgabalā un Rīgā. Privātheadvokātu saraksts. 29.04.1942–10.04.1943)
9. "Daugavpili sācies jaunuzbūves darbs." *Tēvija*, 1942. 16. jūnijs.
10. "Daugavpils apriņķim vajadzīgi ārsti." *Tēvija*, 1942. 17. augusts.
11. Bundesarchiv Berlin, R/91–Mitau. f., 13. l. (Sociālā un veselības pārvalde)

Summary

Individuality of history of Latgale during the Second World War

The aim of this paper is to find out, whether Latgale's everyday life was different from others districts of Latvia during the Second World War and how it was reflected. When in September 1941 the German *Gebietskommissar* took command of the Daugavpils district, he discovered that at least two factors made Latgale different. The first factor was a big percentage of minorities and the second factor was bad relationships between Latgalians and Russians. In the published memories the second statement did not prove to be true.

Later on Latgale greatly suffered from warfare and the following damages, because the Soviet Army had remained in Latgale comparatively longer than in other districts of Latvia to plunder the territory. The towns of Daugavpils and Liepāja suffered most at all. As a matter of fact it means that life in Daugavpils had slowed for years.

As a result of the ravaging of Daugavpils, there were not many services available or they were very limited. Also, the town suffered from the shortage of specialists, especially lawyers and doctors. In March 1942, the lawyers' council came to a conclusion, that already in the pre-war period the number of lawyers were split disproportional. In Riga there were too many of them, but in Daugavpils – too few. During the Second World War this disproportion had increased.

The situation with medical personal developed similarly. At the end of 1941 in eleven areas of Daugavpils district there were no doctors. It was especially evident, when on 9 January 1942 Daugavpils district was isolated from other parts of Latvia because of epidemic typhus. During the Second World War apart from these factors everyday life in Latgale did not differ greatly as compared to that in other parts of Latvia.

Rakstītie avoti un arheoloģiskās liecības par mēri Latvijas teritorijā 13.–18. gadsimtā

Mūsdienu vēsturnieki ir pārliecināti, ka viduslaikos un arī vēlāk daudz vairāk cilvēku aizgājuši bojā no bada, slimībām un sērgām, nekā krituši kaujas laukā. Diemžēl rakstītajos avotos epidēmiju posts Latvijā ir maz minēts. Jāņem vērā arī, ka viduslaiku hronikās ikkatra epidēmiska slimība, kas izsauca iedzīvotāju masveidīgu saslimstību un mirstību, tiek saukta par mēri, kas neatbilst reālajai situācijai. Taču tas nav traucējis vairumam pētnieku gan akadēmiska rakstura, gan populārzinātniskās publikācijās minēt mēra epidēmiju nodarīto postu bez avotu izvērtējuma, nereti vispār uz tiem neatsaucoties.

Mēris (latīniski *pestis*), ko ierosina mikroorganisms *Yersinia Pestis*, ir akūta infekcijas slimība, kurai raksturīga vispārēja organisma intoksikācija, limfmezglu un plaušu bojājums. Mēra epidēmijās un pandēmijās gāja bojā miljoniem cilvēku. Kā liecina vēsturiskās liecības, tad mēris vairākkārtīgi skāra arī Latvijas teritoriju.

Šī pētījuma mērķis ir sniegt ieskatu par avotiem, kuros var gūt informāciju par mēri Latvijas teritorijā 13.–18. gadsimtā. Ir vairākas rakstīto avotu grupas (viduslaiku un jauno laiku hronikas; baznīcu draudžu metrikas un vizitāciju materiāli; mēraakmeņi; folkloras liecības u.c.), kurās var gūt informāciju par mēri Latvijas teritorijā. Rakstīto avotu ticamības pakāpes ir ļoti atšķirīgas. Tāpat nav pārbaudāmi tajos minētie skaitļi, kas nereti ir pārspīlēti un maz ticami.

Pirmās rakstītās ziņas par kādu sērgu Latvijas teritorijā ir Indriķa hronikā, aprakstot 1211. gada vasaras notikumus: “Un visā Līvzemē izcēlās liela sērga; cilvēki sāka slimot un mirt, un apmira tautas lielākā daļa.” [7, 153–160] Nav nekāda pamata šo sērgu saistīt ar mēri. Vartberges Hermaņa Livonijas hronikā ir ieraksts: “1351. gadā bija ļoti liela mirstība.” [18, 89] Daudzi pētnieki to saista ar mēri, kas Eiropā ieguva pandēmijas iezīmes, sākot no 14. gadsimta vidus. Taču attiecībā uz Latvijas teritoriju to nevar apgalvot, jo pats hronikas autors Livonijā ieradās tikai 14. gs. 50. gadu beigās. Jāpiekrīt vēsturnieka Indriķa Šterna teiktajam, ka mēris Livoniju 14. gs. būtiski neskar [17, 38–39]. To apstiprina arī jaunākie pētījumi par mēra izplatību Eiropā viduslaikos [1, 208–209].

Konkrētākas un ticamākas ziņas par mēri Latvijas teritorijā var gūt no 16. un 17. gadsimta rakstītajiem avotiem. Kristiana Kelha hronikā “Liefländische Historia” minēts bads un mēris 1602. gadā, kad tūkstošiem zem-

nieku devās uz Rīgu meklēt pārtiku. Pie Kubes kalna sapulcējās 30 000 cilvēku, daudzi nomira no bada un mēra [8, 476–477]. Šos notikumus apstiprina arī Rīgas rātskunga Johana Bodekera hronika [3, 14–15; 93–96]. Savukārt Tomasa Hiarna hronikā arī minēts mēris 1623. gadā, kad augustā Rīgā izcēlies mēris, kas turpinājies līdz Mārtiņiem. Daudzi tūkstoši jaunu un vecu iedzīvotāju nomira un tika apglabāti ārpus pilsētas [13, 5–6].

Hronikās par neražām, badu un sērgām, t.sk. arī mēri, runā tikai pieminot, jo salīdzinoši maz vēribas tika veltīts zemniekiem un vienkāršiem pilsētu iedzīvotājiem. Hroniku ticamības pakāpe ir dažāda. Jāņem vērā, ka tikai atsevišķos gadījumos hronisti (Bodekers) ir bijuši notikumu aculiecinieki. Rakstot hronikas par senākiem notikumiem, to autori izmantojuši sev pieejamo informāciju, kuras izcelsme nav zināma.

Svarīgs informācijas avots ir baznīcu draudžu metrikas. Diemžēl Latvijas teritorijā baznīcu grāmatas ar laulāto, dzimušo un mirušo reģistriem tika ieviestas tikai 17. gadsimta vidū. Daļa no tām līdz mūsdienām nav saglabājušās. Informāciju par no mēra mirušajiem iedzīvotājiem satur Piltenes (1710), Ventspils (1710) un Liepājas (1662, 1710) draudžu grāmatas. Tā, piemēram, Liepājas Sv. Trīsvienības baznīcas draudzē 1710. gadā no mēra mirušas 777 personas, kas vairākas reizes pārsniedz parasto iedzīvotāju mirstību šajā draudzē pirms un pēc mēra [9]. Ventspils draudzē līdz 1710. gada 17. augustam baznīcas grāmatā atzīmēti 173 nāves gadījumi, tad ieraksti pārtrūkst, acīmredzot tā iemesla dēļ, ka 20. septembrī miris pats mācītājs Johans Brokhūzens [11]. Savukārt starp Jelgavas baznīcu dokumentiem Latvijas Valsts vēstures arhīvā atrodami 1657. gadā no mēra mirušo saraksti – kopskaitā 1 082 personas [10]. Baznīcu draudžu dokumenti apstiprina iedzīvotāju lielo mirstību mēra epidēmijās 1657.–1662. un 1710. gadā, bet nesniedz pilnīgu informāciju par visu Latvijas teritoriju.

Lai izvērtētu iedzīvotāju skaita izmaiņas pēc 1710. gada Lielā mēra, Vidzemes mācītāji un muižu pārvaldnieki iesniedza pārskatus par muižu iedzīvotājiem. Daļa no tiem saglabājušies Latvijas Valsts vēstures arhīvā, un šos datus izmantojuši pētnieki, mēģinot veikt aplēses par mēri bojāgājušo iedzīvotāju skaitu. E. Dunsdorfs uzskata, ka mēra epidēmijā bojā gāja 62% Vidzemes iedzīvotāju, daudzas apdzīvotas vietas pilnībā izmirušas [5, 193–194]. Vēlāk šie dati ir pārņemti no vienas publikācijas uz citām. Pēc šī raksta autora domām, tas ir pārspilējums un liecina par nekritisku un/vai vienpusēju pieeju vēstures avotiem. Vēsturnieks Jānis Bērziņš savā darbā “Mēra postījumi Vidzemē 1710. gadā” norāda, ka muižnieku un mācītāju iesniegti dati ir nepilnīgi, atsevišķos gadījumos par vienu un to pašu muižu pat krasi atšķirīgi. Pēc viņa domām, muižnieki

savās interesēs apzināti snieguši ziņas, kas palielināja mirušo skaitu. Jāpiekrīt J. Bērziņa viedoklim, ka nav iespējams pēc šiem pārskatiem noteikt absolūto mirušo un dzīvo skaitu pēc 1710. gada mēra [2, 217–223].

Pārdzīvoto karu, sērgu un posta gadu notikumi tautas atmiņā dzīvo ilgi. Viens no šādiem atmiņu un leģendu avotiem ir Lielais mēris, kas Latvijas teritorijā plosījās 1710.–1711. gadā. Kā savdabīgs šo notikumu vēstures avots ir t.s. Mazirbes mēra akmeņi, kuros latīņu valodā iekalti vēstījumi par notikumiem lībiešu piekrastē un vēsturiskām personām. Sākotnēji bijuši četri akmeņi, taču līdz mūsdienām saglabājušies trīs no tiem. Mēra akmenī ceļa malā pie Pakalnu mājām iekaltais teksts vēsta: “1701. gadā saksis, 1702. gadā zviedrs, 1706. gadā krievs, 1707. gadā zviedrs, 1710. gadā krievs un līdz ar viņiem mēris un bads Kurzemi mocīja. Maijā atgriezās hercogs Fridrihs Vilhelms. Kazimira Miligā valdīšanas laikā Dundagas piekrastē no Jaunciema līdz Žocenei dzīvoja 1600 cilvēku, palika tikai 10.” Šis vēstījums ir bijis par pamatu apgalvojumiem, ka piekrastē no mēra miruši gandrīz visi iedzīvotāji [5, 191]. Tomēr, balstoties uz draudžu baznīcu grāmatu un citu agrāk nepētītu dokumentu apstrādi, mēra akmens uzraksta ticamību ir noraidījuši vairāki pētnieki. Draudžu dokumentu analīze liecina, ka epidēmiju pārcietušo iedzīvotāju daudzums Dundagas piekrastē bija robežās no 500 līdz 600 jeb 50–60 reizes lielāks par akmenī iekalto skaitli [2, 30–35]. Nav nekādu šaubu, ka nostāsts par tikai desmit mēri pārdzīvojušajiem cilvēkiem ir pagaidām nezināmu cēloņu radīts izdomājums.

Bez rakstītajiem avotiem vēl jāmin folkloras materiāls, kas arī izmantots mēra pētījumos. Atšķirībā no rakstītajiem avotiem šī avotu grupa satur informāciju, kura grūti nošķirama un datējama. Folkloras materiāla interpretācija Latvijas vēstures notikumu interpretācijā dažkārt bijusi atkarīga no katra pētnieka subjektīvas pieejas un interesēm. Vislielākajā folkloras žanrā – tautasdziesmās – par mēri nav atrodams gandrīz nekas. Dažkārt mēris tiek saukts par Mēra māti, nereti kopā ar Veļu māti. Taču vairumā gadījumu mēra vārds minēts pārnēstā nozīmē. Nav arī nekāda pamata tautasdziesmās minētos personificējumus, kā Melnais kungs, Melnais jātnieks, Melnā nāve, viennozīmīgi saistīt ar mēri.

Vairāk informācijas var gūt teikās, ticējumos, paražās un buramvārdos. Vēsturiskās teikas liecina, ka mēris nācis cilvēka (retāk dzīvnieka) izskatā. Par mēra apgērba krāsu pastāv divi vienlīdz bieži sastopami varianti. Pēc viena pieņēmuma mēra apgērbs bijis balts un balts bijis arī mēra zirgs. Iespējams, ka mēra apgērbam piešķirtā baltā krāsa ir saistāma ar bibelisko “Jāņa Atklāsmes grāmatā” minēto Apokalipses Balto jātnieku –

sērgu. Otrā variantā mēra apgērbs un zirgs bijuši gluži melni. Varbūt melnā krāsa saistāma ar mēra slimnieku izskata dēļ (slimnieku un mirušo ķermeņi bieži bijuši klāti melniem plankumiem), kā arī sava loma bija tam, ka 14. gs. mēris Eiropā, kas nesa lielu upuru skaitu, ticis dēvēts par Melno nāvi. Teikās tiek minēts, ka, pienācis pie kādas apdzīvotas vietas, mēris izšķīstījis savu grāmatu, aizcirtis to ciet un klusēdams devies tālāk. Dažkārt mēris sācis savā grāmatā rakstīt un rēķināt, t.i., skaitīt, cik dienā pastrādājis, un arī spriest, kur nākamā dienā uzturēties un ko darīt [15, 330].

Pēc tautas ticējumiem, mēri varēja aizdzīt, sitot ar stibu pa lieliem. Lai mēris aizietu garām, vajadzēja lietot buramvārdus: “Mēra Indriķi! Nenāc manā mājā, man ir divi melni suņi, divi melni kaķi, tie tevi ēdis, tie tevi plēsīs, tie tavus kauliņus skrubinās.” [14, 265]. Kad sērga tomēr pielipusi, tad ieteikts: “Žurkas kauli jāizkaltē un jāsaberž gluži smalki un jādzer iekšā, tad cilvēks palicis no mēra vesels,” vai arī izārstēties var, ierokoties aitu kūrī [16, 1244].

Ņemot vērā, ka mēris izraisīja paaugstinātu iedzīvotāju mirstību, tad, iespējams, to vajadzētu fiksēt ar arheoloģiskajām pētniecības metodēm. Pēc Valsts kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas datiem, 16 arheoloģiskajiem pieminekļiem nosaukums ir Mēra kapi. Taču izrakumi ne vienā no tiem nav veikti, līdz ar to izcelsmes saistība ar nosaukumu nav nosakāma. Arheoloģiskie izrakumi veikti vairāk nekā 240 13.–18. gs. apbedīšanas vietās Latvijas teritorijā, atsedzot aptuveni 18 000 apbedījumu. Parasti, lai apglabātu sērgu, epidēmiju, kara un dabas katastrofu upurus, izveidoja masu kapus, kuros apbedīja lielāku skaitu vienlaicīgi mirušos. Rakstītie vēstures avoti liecina, ka kopš 13. gadsimta Latvijas teritorija lielākā vai mazākā mērā atradusies militāru sadursmju krustpunktā. Militāros konfliktus bieži pavadīja neražas un bads, kam sekoja sērgas, slimības un epidēmijas, izraisot paaugstinātu iedzīvotāju mirstību. Taču, neskatoties uz plašajiem arheoloģiskajiem izrakumiem, līdz šim konstatētas tikai dažas masu apbedījumu vietas [6, 22–24].

Viena šāda vieta zināma Koknesē, kur vēlā dzelzs laikmeta kapulauka teritorijā atsegts masu kaps. Mirušo apglabāšanai dolomīta pamatradzē bija izlauzts vairākus metrus garš DA–ZR virzienā orientēts neregulārs grāvis. Arheoloģiski izpētīts 24,5 m garš grāvja posms, kurā atsegts 61 apbedījums. Mirušie grāvī samesti vienā – četrās kārtās, 55–140 cm dziļumā visdažādākajos virzienos un pozās. Diemžēl antropoloģiskais materiāls no šī masu apbedījuma pārāpbedīts un nav vairs iespējams noteikt šajā vietā apbedīto iedzīvotāju nāves cēloni. Pēc arheologu domām, šis masu kaps radies 1601. gada notikumu rezultātā, kad poļu vienības pie Kokneses

sakāva zviedru spēkus un vietējos iedzīvotājus skāra kara “pavadoņi” – bads un mēris [12, 35–36].

Iespējams, ka Rīgas Sv. Ģertrūdes baznīcas kapsētā (viduslaikos atradusies ārpus pilsētas mūriem) 2006. gada arheoloģiskajos izrakumos konstatētajās masu apbedījumu vietās apbedīti 1601. gadā no bada mirušie piepilsētas, kā arī tālākas apkārtnes iedzīvotāji. Rakstītie avoti liecina, ka šajā neražas un bada gadā simtiem zemnieku devās uz Rīgu meklēt pārtiku un glābiņu, taču daudzi nomira. Interesanti, ka, tāpat kā Kokneses gadījumā, Sv. Ģertrūdes kapsētas masu apbedījumos starp vairākiem simtiem (!) mirušo ļoti maz bija bērnu vecumā līdz 7 gadiem. Savukārt pieaugušo indivīdu skeletu kaulos netika konstatētas vardarbīgas nāves pazīmes. Tāpēc, iespējams, ka divos pētītajos masu kapos apbedītie indivīdi miruši no bada un/vai slimībām [6, 25].

Bez jau minētās Kokneses un Rīgas vēl tikai dažās citās kapsētās (piemēram, Daudzieši, Tumes Gabaliņi) konstatēti masu apbedījumi ar salīdzinoši nelielu (no 3 līdz 7) mirušo skaitu. Šie nedaudzkie pētiņi masu apbedījumi liek jautāt, kur ir viduslaiku karos kritušo, kā arī mēra un citu sērgu upuru kapi? Pēc arheologu domām, arī epidēmijās mirušie lielākoties tika apglabāti ierastā veidā, individuālās kapa bedrēs. Tikai retos gadījumos – galvenokārt pie pilsētām un lielākajiem centriem – epidēmiju laikā mirušie tika apbedīti masu kapos [12, 36].

Mēris kā akūta infekcija neatstāj tiešas “pēdas” skeleta kaulos un tāpēc nav konstatējams ar makroskopiskām pētniecības metodēm. Mūsdienās, attīstoties modernajām tehnoloģijām, ir iespējams cilvēka skeleta kaulos konstatēt mikroorganismu pēdas, t.sk. arī izdalīt mēra izraisītā mikroorganisma *Yersinia Pestis* DNS. Molekulārās bioloģijas metodes varētu palīdzēt risināt jautājumu par mēra izplatību Latvijā un atbildēt uz jautājumu, vai šīs epidēmijas tik tiešām bija Melnā nāve.

Nobeigumā jāatzīmē, ka rakstītie avoti liecina, ka mēris kā postoša epidēmija Latvijas teritoriju neskāra agrāk par 17. gadsimta sākumu. Nav iespējams precīzi vai pat aptuveni noteikt, cik iedzīvotāju gājuši bojā mēra epidēmijās Latvijas teritorijā 17. un 18. gadsimta sākumā. Vairumā gadījumu pētījumos minētie skaitļi nav balstīti uz avotu kritisku izvērtējumu. Domājams, ka galvenā problēma nav mirušo skaits, bet gan iedzīvotāju skaita noteikšana tagadējās Latvijas teritorijā 16.–18. gadsimtā. Līdz šim arheoloģiski nav izdevies Latvijā konstatēt mēra upuru apbedījumus. Turpmākajiem pētījumiem būtu jābalstās uz rūpīgi izvēlētas avotu bāzes.

Avoti un literatūra

1. Benedictow, O.J. *The Black Death 1346–1353: The Complete History*. Woodbridge: Boydell Press, 2004. 394 p.
2. Bērziņš, J. “Mēra postījumi Vidzemē 1710. gadā.” Grām.: *Valsts Arhīva Raksti. Sērija B*, 1935. 167.–223. lpp.
3. *Bodeckers Chronik Livländischer und Rigascher Ereignisse, 1593–1638: Herausgegeben von der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde des OseeProvinzen Russlands*. Rīga: N. Kymmels Buchhandlung, 1890. 158 S.
4. Cimermanis, S. “Ieskats dažos libiešu izzināšanas avotos.” *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, A daļa*, 2000, Nr. 3/4: 25–35.
5. Dunsdorfs, E. *Latvijas vēsture, 1600–1710*. Stokholma: Daugava, 1962. 588 lpp.
6. Gerhards, G. “Masu apbedījumi Sēlpils viduslaiku kapsētā.” *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2008, Nr. 4: 20–39.
7. *Indriķa hronika*. Ā. Feldhūna tulkojums, Ē. Mugurēviča priekšvārds un komentāri. Rīga: Zinātne, 1993. 366 lpp.
8. Kelch, C. *Liefländische Historia, oder kurtze Beschreibung der Denkwürdigsten Kriegs- und Friedens-Geschichte Esth- Lief- und Lettlandes*. Revel, 1695. 639 S.
9. Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 235. f. (Latvijas evaņģēliski luterisko draudžu baznīcu grāmatas), 5. apr., 24 l., 1.–307. lp.
10. Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 2728. f. (Latvijas baznīcu iestāžu dokumenti), 1. apr., 217. l., 6. lp.
11. Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 2728. f. (Latvijas baznīcu iestāžu dokumenti), 8. apr., 139. l., 1.–30. lp.
12. Muižnieks, V. “Neparasti guldīti mirušie Latvijas vēsturisko laiku kapsētās.” *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2007, Nr. 1: 31–59.
13. “Nachtrag zu Thomae Hiaern’s Ehst-, Lyf- und Lettländischer Geschichte, zum erstenmale herausgegeben.” *Monumenta Livoniae Antiquae*, 1839, Bd 2: 2–134.
14. Straubergs, K. *Latviešu buramie vārdi*. 1. sēj. Rīga, 1939. 827 lpp.
15. Šmits, P. *Latviešu pasakas un teikas*. XIII sēj. Rīga, 1936. 451 lpp.
16. Šmits, P. *Latviešu tautas ticējumi*. III sēj. Rīga, 1940. 1153.–1744. lpp.
17. Šterns, I. “Bads un mēris viduslaiku Latvijā.” *Akadēmiskā Dzīve*, 1992, Nr. 34: 38–40.
18. *Vartberges Hermana Livonijas hronika*. No latīņu valodas tulkojis, priekšvārdu un komentārus sarakstījis Ēvalds Mugurēvičs. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2005. 334 lpp.

Summary

Written sources and archaeological evidence on plague in the territory of Latvia in the 13th–18th centuries

Contemporary historians are convinced that during Medieval and Modern times more people died of hunger, disease and pestilence than on the battlefield. Unfortunately, little is mentioned in written sources about epidemic scourges in Latvia. In each one of the Medieval chronicles an epidemic disease, which caused mass population morbidity and mortality, is called a plague; however, this does not meet the real situation. But this has not prevented the majority of researchers and popular publications to mention the plague epidemic without source criticism, often without reference to them at all. Information about plague in Latvia can be derived from the written sources (chronicles, reports, plague stones, folk songs, etc.) as well as from archaeological material. It should be noted that Latvian archaeological data thus far has been sparsely used in the epidemic research. This study examines written sources and archaeological evidence of plague in Latvia in the 13th–18th centuries.

In Livonia, the epidemics of the fourteenth and fifteenth centuries are poorly documented and can barely be outlined. Available information typically consists of laconic entries in chronicles and annals. This was certainly the case in the sixteenth and seventeenth centuries, after which this area experienced major outbreaks in 1601–1603, 1623–1625, 1656–1657. Yet, there is little quantitative information on mortalities. Some of the later outbreaks (such as in 1710) are reflected to a lesser extent in parish registers that date back to the middle of the seventeenth century. However, on the whole parish registers are poor sources of information on plague morbidity and plague mortality in Latvia. No representative statistics can be constructed on the basis of such sporadic information. We know too little about population sizes and average mortality. Currently we have no reliable archaeological evidence in the Latvian territory about plague epidemic victims.

Евгений Гребень

Актуальные вопросы Второй мировой войны в белорусском интернет-пространстве

В белорусском интернет-пространстве содержится значительное количество информации, посвященной трагическим событиям Второй мировой войны. Существует ряд сайтов, которые целиком или частично содержат материалы по военной тематике. Например, на сайте Национального банка республики Беларусь размещена публикация о денежном обращении на территории Беларуси в период нацистской оккупации [1]. Есть специальный сайт, посвященный трагедии деревни Хатынь, население которой было сожжено карателями весной 1943 года [2]. На сайте Европейского гуманитарного университета размещены результаты исследований, ведущихся в рамках гендерной тематики, в частности — интервью с женщинами, пережившими оккупацию [3]. Для профессиональных историков интерес представляет сайт с аннотацией фондов Национального и областных архивов, позволяющей получить представление об источниковой базе, необходимой для изучения различных вопросов Второй мировой войны [4].

Интернет-пространство в настоящее время стало также местом полемики по исключительно острым и дискуссионным вопросам, которые по разным причинам не находят отражения в современной белорусской историографии. Так, например, активно дискутируется проблема коллаборации в годы Второй мировой войны, причем имевшей место не только в Беларуси. В частности, на региональных форумах ведется полемика относительно оценок Организации украинских националистов и Украинской повстанческой армии, действовавшей в годы Второй мировой войны в юго-западных районах Беларуси. Дискуссия на форумах иллюстрирует полярные взгляды как просто граждан, так и профессиональных историков разных стран. Их оценки варьируются от признания украинских националистов то в качестве героев, то коллаборантов на службе у врага, виновных в уничтожении гражданского населения на сопредельных территориях Украины и Беларуси. Иногда подобные обвинения (характерные еще для советской историографии) подтверждаются ссылками на конкретные исследования, воспоминания очевидцев. Оппоненты этой точки зрения, пытаясь показать ОУН-УПА в позитивном свете, апеллируют к ее программным документам [5].

Естественно, что доминирующей темой для дискуссий на белорусских форумах является партизанское движение. Сложившийся еще в годы войны имидж «республики-партизанки» накладывает отпечаток на мировоззрение многих современных белорусов, интересующихся военной историей.

При кажущейся, на первый взгляд, изученности проблемы партизанского движения можно констатировать скорее обратное. За послевоенные десятилетия историческая наука аккумулировала огромное количество информации о партизанской борьбе, но, поскольку в советский и в постсоветский периоды эта тема являлась «священной коровой», партизанская и подпольная борьба показывалась очень односторонне. Специфика темы партизанского движения стимулировала создание стереотипов и определенных табу у исследователей и граждан, большинство подвергалось воздействию официальной идеологии, ряд аспектов игнорировался и игнорируется учеными в научных работах и в ходе конференций. Поэтому именно интернет стал местом дискуссий по актуальным вопросам партизанского движения.

В интернет-пространстве продолжается начавшаяся в первой половине 1990-х годов дискуссия среди исследователей по проблеме отношений партизан и гражданского населения. Посетители соответствующих форумов часто апеллируют к воспоминаниям очевидцев — своих родственников, знакомых, переживших оккупацию и сталкивавшихся с партизанами. Восприятие партизан предстает достаточно дифференцированным, о чем свидетельствует, например, следующее высказывание: «Партизаны были разные. Например, одетые в военную форму (солдаты-окруженцы — *Е.Г.*), действительно участвовали в боевых операциях, просили продукты у населения. Другие же отбирали все хуже немцев и недалеко от деревни под баян самогона жрали» [6].

Наиболее острая полемика по вопросам оценки методов и эффективности партизанской борьбы, восприятия партизан гражданским населением развернулась после издания книги белорусского краеведа В. Хурсика «Кроў і попел Дражны» (рус. «Кровь и пепел Дражны» — *Е.Г.*). Автор, ссылаясь на воспоминания очевидцев, сообщает о проведении 14 апреля 1943 года партизанской бригадой им. Кутузова операции против полицейского гарнизона в деревне Дражна Стародорожского района Минской области, в ходе которой пострадали мирные жители (часть домов была сожжена, некоторые крестьяне убиты). Партизаны из отряда под командованием Израиля Лапидуса бригады им. Кутузова (комбриг Иванов), раздосадованные неудачей, убивали

мирных жителей, подозревая их в связи с полицией. Текст книги, а также интервью с автором появились в интернет-версии некоторых периодических изданий. Так, газета «Комсомольская правда в Беларуси» опубликовала вместе с интервью с В. Хурсиком сдержанный и краткий отзыв доктора исторических наук Э. Иоффе, который утверждал, что партизаны, исполняя приказ сверху, проводили акцию против крупного полицейского гарнизона, размещенного в деревне, а подавляющая часть жителей якобы были полицией: «Война есть война, всякое случалось в пылу борьбы.» [7]

Естественно, что подобное издание вызвало горячую полемику в интернете о масштабах и результативности партизанского движения, морально-этической стороне действий партизан в отношении гражданского населения. Высказывались полярные оценки: от полного одобрения действий партизан до обвинения их в военных преступлениях против мирных жителей.

Данная дискуссия интересна тем, что после опубликования книги В. Хурсика, обозначившей научную проблему, логично было бы предполагать, что ученое сообщество отреагирует, развернув обсуждение ее в рамках новых научных публикаций и конференций. Но ничего, к сожалению, не произошло. Интернет-ресурсы, таким образом, стали единственным местом, где велись дебаты, причем в основном не профессиональными историками.

Вторая мировая война затронула Беларусь уже в сентябре 1939 года, трагические события начала войны нашли отражение в интернете. На белорусском портале www.tut.by было опубликовано интервью с автором книги «Недозволенная память» А. Татариновым, который критически оценивает как действия СССР в отношении Польши, так и действия советской власти в Западной Беларуси, а также трагические события лета 1941 года [8]. Поставленные в книге проблемы активно обсуждались участниками форума на портале www.tut.by. При этом проявилась поляризация взглядов граждан: люди воспитанные в советской идеологии, резко негативно реагируют на сам факт постановки таких вопросов, более же молодое поколение критически относится к традиционной историографии и общепринятым мифам.

В начале 2000-х годов участники интернет-форумов активно комментировали выход в свет и запрет проката в Беларуси фильма режиссера А. Кудиненко «Оккупация. Мистерии», являющегося военной драмой, в трех частях которой отразились трагические моменты оккупационного периода, например, бегство партизана от реалий войны, сложные отношения партизан и гражданского населения,

жалость простой женщины к врагу и многое другое. Взгляд режиссера на проблему диссонировал с традиционным показом партизан в советской историографии, что, естественно, вызвало оживленную дискуссию, в ходе которой проявилось весьма различное отношение: восторг по поводу создания первого национального белорусского фильма, с одной стороны, с другой же — крайнее неприятие авторской трактовки партизанского движения и даже обвинения в национализме [9].

Дебаты зачастую провоцируют публикации в интернет-версиях периодических изданий. Например, опубликованные в «Белорусской газете» воспоминания бывшего жителя Воложинского района («Грабеж по-партизански») свидетельствуют о многочисленных фактах мародерства со стороны партизан [10]. Аналогичные факты приводятся и в статье «Война глазами подростка» [11].

Публикации на военную тематику содержатся также в официальной прессе. Например, статья «Бандеровцы в дер. Леликово» в газете «Беларусь сегодня» описывает репрессии, проведенные украинским полицейским батальоном на Брестчине в 1942 году. Реакция читателей оказалась неоднозначной: не оправдывая, в основном, ОУН, они, тем не менее, из-за односторонней подачи материала критически воспринимают данную публикацию [12]. На страницах этой же газеты нередко публикуются мемуары. Электронная версия позволяет проследить реакцию читателей, которые иногда приводят воспоминания своих родственников, дополняющие или, наоборот, критикующие опубликованный материал. Например, реакция на публикацию в газете воспоминаний жительницы Минска, еврейки, которой удалось выбраться из застенков гестапо, варьируется от слов благодарности за сохранение исторической памяти до обвинений в однобокости, приукрашенном показе военных реалий [13].

Интерес представляют региональные форумы, материалы которых иллюстрируют локальную историю оккупационного периода, а также демонстрируют отношение посетителей форумов, к событиям, происходившим в 1941—1944 годах на их малой родине [14].

Ведутся дискуссии относительно вклада в победу над нацизмом СССР и его союзников по антигитлеровской коалиции [15]. Иногда обсуждение выходит за рамки Второй мировой войны, события которой проецируются на современные международные отношения. Естественно, что в интернет-пространстве, равно как и для профессиональных историков, актуальным является также проблема людских потерь, которые в Беларуси традиционно оцениваются как «каждый четвертый» [16].

Иногда происходят дебаты политиков относительно оценок Второй мировой войны. Широко известно эмоциональное высказывание лидера Либерально-демократической партии России В. Жириновского о необходимости вернуть белорусам Виленщину, которое прозвучало в ответ на предъявленное России президентом Литвы требование компенсировать стране нанесенный в годы советской оккупации ущерб [17].

Если попытаться нарисовать «портрет» посетителей форумов (хотя, естественно, сделать это объективно невозможно), то типичный участник дебатов в Интернете на военную проблематику — это, как правило, человек с высшим образованием или студент, в основном, мужчины, чаще всего не профессиональные историки, а люди, жаждущие познать, обладающие отрывочными сведениями, почерпнутыми из школьных или университетских учебников, знакомые с узким кругом специальной литературы. Возраст их варьируется от юношеского до пенсионного, идеологические установки — от коммунистических до националистических. Участников форумов отличает повышенная эмоциональность, иногда выводящая дискуссии за рамки корректности.

Поскольку дебаты ведутся не профессиональными историками, полемисты часто абсолютизируют единичные факты. Например, приводятся случаи компенсации вермахтом продуктов, реквизированных у крестьян, и безвозмездного изъятия продуктов партизанами. Подобные факты имели место, однако лица, не являющиеся профессиональными историками, склонны абсолютизировать информацию, кажущуюся им единственно достоверной.

Дискуссии в интернет-пространстве по вопросам Второй мировой войны представляют для профессиональных историков несомненный интерес. Здесь можно наблюдать, как граждане, имеющие базовое школьное или университетское образование, восприняли постулаты отечественной историографии. Иными словами, интернет-форумы иллюстрируют эффективность работы профессиональных историков. Интернет также представляет интерес и в том плане, что это пространство, свободное от общепринятых в научном мире штампов и неконтролируемое официальной идеологией, оставляет пользователям возможность свободно высказывать свои суждения об актуальных проблемах исторического прошлого. Для профессиональных историков интернет может являться индикатором результативности собственных научных изысканий, служить стимулом для расширения круга дискутируемых в научном сообществе вопросов, активизировать популяризацию итогов исследований.

Источники и литература

1. Орлов А. Оккупационные деньги в Беларуси. <http://www.nbrb.by/bv/narch/252/19.pdf>. <http://www.nbrb.by/bv/narch/267/15.pdf> (28.02.2010).
2. <http://khatyn.by/> (28.02.2010).
3. <http://wmw.gender-ehu.org/Interviews.htm> (28.02.2010).
4. <http://archives.gov.by/index.php?id=439239> (28.02.2010).
5. <http://forum.brest.by/index.php?s=b8624217216574f5b1f9dc0d15431b00&showtopic=1207&st=1040&p=65307&#entry65307> (28.02.2010).
6. <http://offline.by/forum/index.php?showtopic=30196&st=30> (28.02.2010).
7. Партизаны убивали мирных жителей? <http://kp.by/daily/23975/146246/>; <http://www.bdg.by/news/news.htm?110103>. (28.02.2010).
8. Для расправы над белорусами — «западниками» НКВД использовало немецкие концлагеря. <http://news.tut.by/143528.html> (28.02.2010).
9. <http://kinopark.by/chtivo/9.html>; <http://forum.onliner.by/viewtopic.php?t=312887&sid=>; http://bdg.press.net.by/2004/06/2004_06_18.1437/1437_3_1.shtml (28.02.2010).
10. Грабеж по-партизански. <http://www.belgazeta.by/20030120.2/060162140> (28.02.2010).
11. Война глазами подростка. <http://wmw.iatp.by/docs/doc8.htm> (28.02.2010).
12. Бандеровцы в деревне Леликово. <http://www.sb.by/?area=content&articleID=55099> (28.02.2010).
13. Женские хроники времен оккупации. <http://www.sb.by/?area=content&articleID=62405> (28.02.2010).
14. Оккупация. <http://www.vb.by/article.php?topic=36&article=4248>; Отголоски гитлеровской оккупации в Гродно. <http://s13.ru/archives/10392> (28.02.2010).
15. <http://offline.by/forum/index.php?showtopic=30196&st=30> (28.02.2010).
16. Последствия Второй мировой войны для Белоруссии. http://media.aplus.by/2008/03/15/posledstviya_vtorojj_mirovojj_vojny.html (28.02.2010).
17. Жырыноўскі прапанаваў аддаць Вільню Беларусі. <http://www.nn.by/index.php?c=ar&i=14335> (28.02.2010).

Kopsavilkums

Aktuālās Otrā pasaules kara problēmas Baltkrievijas interneta telpā

Pētījums satur informāciju, par kādām Otrā pasaules kara vēstures problēmām notiek diskusijas mūsdienu Baltkrievijas interneta telpā. Autors atzīmē, ka internets kļuvis par asu jautājumu un pretrunīgu pieeju apspriešanas vietu un ļauj paust viedokļus par tēmām, kuras dažu iemeslu dēļ netiek skatītas mūsdienu Baltkrievijas historiogrāfijā. Diskusijas internetā atklāj Otrā pasaules kara vēstures svarīgākos jautājumus mūsdienu Baltkrievijas sabiedrības uztverē.

Summary

Topical problems of the Second World War in Byelorussian Internet space

This article explores topical problems of the history of the Second World War currently disputed in Byelorussian Internet space. It is noted that the Internet space has now become a place for debate on very pointed and controversial issues, which for various reasons, are not reflected in the modern Byelorussian historiography. These discussions on the Internet illustrate the public's perception of significant issues of the military history during the Second World War.

Sandra Grigaravičiūtė

The Lithuanian Press on Lithuanians in Denmark, 1945–1948

The topic of Lithuanian refugees in Denmark (1945–1948) is not new in Lithuanian historiography. In 1998, historians Kęstutis Šalavėjus [49], Eugenijus Peikštenis [48] and the author of this paper [46, 227; 47, 146–147] wrote about the arrivals of Lithuanians in Denmark after World War II. However, none of the afore-mentioned researchers has conducted in-depth comprehensive research of the press published by Lithuanian refugees and its role in their lives. What is more – historians have never tried to reconstruct the daily life of refugees and the elements of self-government within it. The content analysis of the press of Lithuanian refugees encourages us to question certain conclusions made by historians, for instance, that “refugees were not allowed to reside outside the camp” [49, 4] and it triggers the search for answers to unsolved questions (e.g., whether Lithuanians succeeded in establishing a democratic institution representing their interests during the period between 1946 and 1948).

This paper is primarily based on the periodicals of Lithuanian refugees in Denmark – “Lietuvių žinios”, “Informacinis biuletenis”, “Vikingų žemėje” and “Trupiniai”. I would like to express my gratitude to the Danish historian Dixie Simonsen, who brought the copies of these publications to Lithuania and thus enabled their deeper analysis. The research was conducted using descriptive method as well as comparison between the sources and historical literature.

The paper serves several objectives: to examine the arrival of Lithuanians in Denmark, their internal migration during the period from 1945 to 1948 and the geography of their job locations based on the information in press as well as a set of facts functioning within historiography; to present the daily routine of refugees based on the content of the letters of Lithuanians working in Denmark, which were published in the Lithuanian press; to reveal the peculiarities of the representation of interests of Lithuanian refugees and elements of self-government within the camp; to discuss the periodicals of Lithuanian refugees and to reveal their role in the life of fellow countrymen.

During the last months of the Second World War and thereafter, Lithuanian refugees fled to Denmark by ships from East Prussia, Danzig and Gdynia. They were under the care of the Danish Red Cross (hereinafter referred to as DRC); from 26 October 1947, this job was taken over by

the Administration of Refugees [28]. 90 % of the Lithuanian newcomers settled in the camp of Nymindėgab, whereas 10% of the new settlers were accommodated in Copenhagen and the nearby camps: Vedbæk, Kolding, Holstebro and Horsens [50, 7]. The registration of Lithuanians in Denmark of May 1945 revealed that 2149 persons of Lithuanian nationality resided in Denmark at that time. The residents of the Klaipėda Region along with the Lithuanian Germans, who had been repatriated from Lithuania at the outset of the war, were attributed to Lithuanians [49, 3].

In the summer of 1945, approximately 1800 Lithuanian refugees resided in Nymindėgab and about 200–300 of them settled in other camps. Around 20% of refugees in the camp of Nymindėgab were children of school-age [14, 20]. The camp of Vedbæk accommodated the academic youth and professors from Lithuania. “Lietuvių žinios” referred to them by a single word “academics”. Some Latvian intellectuals also resided at this camp [14, 19]. Before the move to Nymindėgab, around 240 Lithuanians resided in Copenhagen and only 70 of them remained after that move [26, 11]. Only “academics” and employed persons stayed in Copenhagen. Lithuanian academic youth and professors (along with those from Estonia and Latvia) were to be moved to Vedbæk [26, 11].

On 5 September 1945, Lithuanian refugees from other camps were transferred to the camp of Nymindėgab. Many of them were repatriates and residents of the Klaipėda Region – Lithuanians and Germans. The latter were transferred from the camp in March 1946. About 900 Lithuanians remained in the camp at that time [16, 4–7]. In September 1946, Lithuanian refugees were transferred from the camp in Nymindėgab to that in Dragsbæk. It then accommodated around 700 Lithuanian refugees [50, 11]. At the end of 1947, 488 Lithuanians remained in the camp of Dragsbæk [50, 8]. At the end of 1947, the total number of Lithuanians in Denmark was 1051: 621 of them resided in camps, whereas 430 of them received private accommodations. 48 Lithuanians resided in the Copenhagen labour camp at Ballonparken, whereas 28 of them settled in the provisional camp at Prags Boulevard [50, 8].

In September 1947, Lithuanians started moving from the camp in Dragsbæk to the British zone of occupation in Germany. From September 1947 to March 1948, 103 Lithuanians moved to Germany [29, 30, 31, 32, 33]. From February to March 1948, 64 Lithuanians from Dragsbæk and 46 from Copenhagen moved to Great Britain [1, 4].

From 25 May 1946, refugees were required to work (the DRC circular note came into force on 1 June). Each refugee, who was granted a work

permit, was issued a work card. Without this card refugees could neither reside nor work independently. Refugees were divided into 4 categories: 1) persons residing and working outside the camp; 2) persons working outside the camp and residing in the camp; 3) persons incapable of work and residing in the camp on the basis of prior conditions; 4) persons unwilling to work and following the decrees residing in isolated camps [19, 3]. In the summer of 1946, approximately 200 refugees from Nymindegab were employed in different locations in Denmark: Odense, Hillerød, Holbæk, Holstebro, Thisted, Nykøbing, Randers, Roskilde, Tistrup, Marybo and elsewhere. Men were mostly employed by the farmers in rural areas; women served as servants at the farms or at city hospitals. Working Lithuanians had to pay taxes equal to those paid by Danish residents. In the summer of 1947, all refugees were issued Danish purchase cards for clothing and footwear [50, 8]; however, due to the complex system of application it was difficult to take advantage of them.

Traditionally Lithuanian historiography has devoted little attention to the daily activities of refugees in Denmark. The daily routines of the residents of the camp differed from the lives of those, who worked in the labour camp or were employed outside the camp.

The day of the residents in the camp of Nymindegab used to start at 7 a.m. [49]. Breakfast time started at 8:30 a.m. – refugees used to get black coffee without sugar (sugar was provided separately). They used to clean up in the living rooms and the overall area until dinner time; children used to go to school; the children of pre-school age, whose parents had to go to work, went to the kindergarten. Soup was served during dinner-time from 12 to 14:30. In the afternoon, young people used to gather for choir and folk dance rehearsals, which resulted in the performances held at the end of each week and attended by local Danes and residents of the camp. The refugees willing to learn foreign languages could attend foreign language courses. At 17:00 a portion of dry food for the following day used to be delivered to rooms. It consisted of the following ingredients: bread, pie, butter, sugar, sausage, cheese, eggs and milk. Each refugee used to get his/her portion in person. At 18:00, coffee was again served in the kitchen. During long autumn and winter evenings, the lovers of singing used to gather and perform songs in different blocks of the camp [17, 32–33]. Breakfast, dinner and supper were served in rooms. Only single people used to eat in the dining-room [16, 4–7].

The daily routine of refugees in the labour camp of Berritsgaard (near Saxkøbing) was slightly different. Its residents used to weed and thin out sugar-beets in Danish farms on the daily basis [15, 2–3]. The day of the

residents of the camp of Berritsgaard used to start at about 5:30 a.m. Breakfast, which consisted of oatmeal porridge without milk and sugar and a cup of tea without sugar, was served at 6 a.m. Several trucks (each could contain 20 workers) used to arrive at the camp at 6:30 and bring refugees to the Danish farms located 30–40 km away from the camp. Refugees were divided into the groups of 5–15 persons, which were employed at different farms, and again gathered together at 6 p.m. and brought back to the camp. Supper used to be served at 7 p.m. Each refugee used to get a portion of meat or meat soup, several unpeeled potatoes and rhubarbs with saccharin or buttermilk on certain occasions. The dinner of the following day was served at around 9 p.m. It consisted of 4 thin slices of brown bread, 2 thin slices of pie, a piece of margarine, 2 slices of cheese, 3–4 thin slices of sausage and a piece of *pâté de foie gras*. Part of the food portion for dinner of the following day used to be eaten already in the evening. Refugees could order milk from the dairy, which supplemented the portion of dry food [15, 2–3]. 2 Latvian males and 3 females – Latvian, Polish and Bessarabian – used to work in the kitchen of the camp. Cleanliness in the camp was maintained by Latvians [15, 2–3].

A “Kindergarten” was provided in the camp located in the camp hall. Women of four nationalities – Bessarabian, Latvian, Polish and Lithuanian were appointed to take care of the children. Working mothers had to bring their children to the camp hall at 6 a.m. In the morning, children were given oatmeal porridge; at 11 a.m. and 3 p.m. they were given sandwiches. Supper had to be cooked by the mothers themselves after their working day [15, 2–3].

In 1945, the interests of Lithuanian refugees in the institutions of Denmark and the institutions of the Allied countries in Denmark were represented by several organizations – the Lithuanian Committee in Denmark, the Lithuanian-Danish Relief Committee and the Baltic Committee. The Lithuanian Committee in Denmark was the organization democratically elected by all refugees to take care of any refugee-related matters [14, 19]. The Lithuanian-Danish Relief Committee was set up according to the instructions of the United Lithuanian Relief Fund of America (hereinafter referred to as BALF). Its major role was to seek financial support in Danish institutions, to serve as a mediator helping Lithuanian students to enrol in Danish schools, universities and to provide letters of reference [14, 19]. Lithuanian interests were represented and taken care of by the BALF representative in Denmark. Along with a member from the Danish Red Cross and a member from the refugee camp, the BALF representative used to solve the issues of benefits [33, 2]. The

Baltic Committee (it was referred to in this way by Lithuanians themselves) was founded prior to all other organizations (even before the capitulation of Germany) and pursued its activities until 1 February 1946 [2, 12] along with the Lithuanian Committee in Denmark [14, 19]. Its major function was to distinguish the refugees from the Baltic States from German refugees and to represent the interests of the three nations (Estonians, Latvians and Lithuanians) [14, 19].

The head office of the Lithuanian Committee in Denmark was established in the Vedbæk camp [14, 19]. The Committee was elected at the end of June 1945 [21, 1]. Its election fell within the responsibility of the Provisional Lithuanian Committee, which was made up of 5 members (chaired by Martynas Brakas) on 31 July 1945 [49, 5]. The key role of the Lithuanian Committee in Denmark was to speak in the name of Lithuanians and to establish relations with Lithuanians in Denmark. The Committee pursued its activities for 7 months from the date of setting-up and was closed down at the end of January 1946 [21, 1]. Until its closure, the Committee maintained relations with the Lithuanian diplomats and the British military leaders; it used to provide information on the future of refugees.

The committee of local Lithuanians was set up in each camp of Lithuanian refugees; the camp committees maintained contacts with the Lithuanian Committee in Denmark. It used to deliver instructions to camps [14, 20]. After the Lithuanian Committee in Denmark was dissolved, the camp committees continued their activities. They continuously maintained contacts with the DRC and camp commandants as well as their deputies.

On 5 September 1945, Lithuanian refugees from different places of Denmark moved to the camp in Nymindégab. The Danish reserve captain Henri Kaas-Larssen was appointed head of the camp. He was an educated man fluent in English, French, German and other languages [16, 4–7]; he could play a piano and sing. He used to teach English, French and Danish languages in the courses of the camp on a voluntary basis [16, 4–7]. The Danish fighter for freedom Østergaard served as his deputy. The latter helped Lithuanians to organize a number of concerts for the Danish freedom fighters.

The life of Lithuanians was organized by the Committee of Refugees elected by the residents of the camp. The organization was the supreme body of representation of Lithuanians in the camp [16, 4–7]. Each block had a block manager and each room had an elder. A police station was founded to safeguard the camp and to maintain order in it. It consisted of 5 police officers [16, 4–7]. Its activities became independent on 16 August

1946, when the Danish police forces left Nymindegab and the commandant of the camp issued an order, which authorized the Lithuanian police of the camp and block managers to maintain order and peace in the camp [43, 1]. The Lithuanian Committee in the camp of Nymindegab published the periodical “Informacinis biuletenis”, which was edited by the editing commission (the following chapter discusses it in detail) [9, 9]. Camp committees mediated the procedure of awarding benefits to Lithuanians. Refugees had to submit written applications to them. Then the committee used to discuss their applications. A member from the committee took part in the hearings along with a member from the DRC and a member from BALF in Denmark (from March 1946), which solved whether to grant benefits or not [50, 9].

On 16 October 1946, the camp of Dragsbaek hosted the general meeting of residents. It elected “the Commission of the Distribution of Clothing” to distribute clothes received from BALF. K. Stonkus, P. Žilaitis, J. Anusauskas, J. Sodaitis, A. Kirvaitytė were among the members of the commission. The commission commenced its activities on 17 October. At the end of 1946 – in the beginning of 1947 “the Commission of the Distribution of Clothing” helped to distribute the clothes, footwear and teaching materials sent by BALF [34, 35, 24, 25].

Following the move to the camp in Dragsbaek, Lithuanians organized the election of the new camp committee. Lithuanians in the camp and those who maintained contacts with the camp and who were born before 31 December 1925 had the right to vote [35, 1–2]. Those, who were away due to their labour duties, were requested to indicate their precise addresses so that the information on elections could be delivered to them [23, 4]. From 7 November to 25 November 1946, the candidates to the camp committee and revision commission could be nominated (candidates could be nominated via letters). 3 persons were elected to the committee and the same number of persons was elected to the revision commission [36, 1–2].

At the end of December 1946, elections were held to the Relief Committee of BALF in Copenhagen [37, 1–2]. Lithuanians were encouraged to elect their representatives. There were 3 of them. All the refugees working outside the camp and in other camps could nominate candidates to the members of BALF [38, 1–2]. Candidates to BALF and local committees as well as the revision commission were nominated at the general meeting of residents, which was held in the camp of Dragsbaek on 30 November 1946; election commission was set up. Election commission delivered written invitations to the camps (which accommodated Lithuanian

refugees) to send their candidates to the members of BALF committee and waited for the list of proposed candidates from the camps in Jonstrup, Skodsborg and Esbjerg [32, 2].

On 18 January 1947, the Lithuanian committee was elected in the camp. Lists of candidates had already been delivered and the ballot-papers were received with the selected candidates of the voters. On 17 January, all the residents of the camp received their ballot-papers with the listed candidates through their block managers [40, 1]. An identical election procedure was held a year later. On 4 January 1948, the general meeting of residents of the camp at Dragsbaek elected candidates to the local committee, revision commission and the representative of BALF in Copenhagen. Lists of candidates were delivered to those working outside the camp as well [41, 2]. On 31 January 1948, elections to the committee and revision commission were organized, which resulted in the election of the same persons as in 1947 [42, 1].

From 1945 to 1948, Lithuanians in Denmark published three periodicals – “Lietuvių žinios”, “Informacinis biuletenis” and “Trupiniai”.

“Lietuvių žinios” was first published in Copenhagen on 15 September 1945. It was a semimonthly Lithuanian paper (a total number of 15 issues was published). The paper was published by the editing commission with Gerardas Seibutis as the managing editor assisted by O. Simonaitytė. “Lietuvių žinios” with the average size of 12 pages was published in Vedbaek (Henriksholm). The aim of the publication was “to share the information available about Lithuania and Lithuanians with our fellow-countrymen” [45, 2]. The paper also provided a considerable amount of information about Latvians and Estonians and Latvia and Estonia. It reported information from other newspapers on Latvian refugees [11, 26], information on the situation in Latvia [20, 10, 44], messages on joint cultural activities and sports (e.g., the football matches [26, 12], basketball matches [18, 8], etc. [26, 13]) and the holidays celebrated by Latvians [13, 18].

The paper included several permanent headings – editorial, “News of Lithuanian Refugees in Denmark”, “In the Subjugated Homeland”, “Review of World Events”; issue No. 9 and the following ones included the heading “Section of Scouts”. Each issue included poems, short stories, prayers, extracts from the Gospel; pages of the paper were decorated by drawings. They were dominated by national ornaments and symbols of Lithuania’s nationhood. The publishers maintained relations with Lithuania’s envoy in London Bronius Kazys Balutis. He used to provide information on the situation and relevant issues (e.g. emigration), information on Lithuanian refugees in the areas of Germany occupied by the UK and the US [12, 1].

Though published for a short period from 15 September 1945 to 25 July 1946 only, “*Lietuvių žinios*” contributed to preserving Lithuanian national identity – it helped Lithuanian refugees to preserve Lithuanian customs and traditions, to maintain their native language, to withstand the occupation, to maintain interest in daily matters and topical issues of Lithuania, to support the idea of an independent Lithuania and to cherish the creative powers of writers and poets [22, 1–2].

“*Informacinis biuletenis*” was first published in the camp of Nymindagab. Lithuanians working in different places of Denmark “did not hear a single Lithuanian word”, thus, they wrote letters to their compatriots residing in the camp and urged to publish a Lithuanian paper. It contributed to preserving the Lithuanian national identity and the connection with other compatriots in the foreign land. The residents of the camp also needed the paper since the periodicals of American Lithuanians used to reach refugees rather late [3, 1].

The first issue was launched on 19 July 1946. It was published by the committee of Lithuanians in the camp of Nymindagab [3, 1]; from 26 September 1946, it was taken over by the committee of Lithuanians in the camp of Dragsbaek. A total number of 88 issues were published within 20 months. The publishers of “*Informacinis biuletenis*” were committed to provide information related to employment in Denmark and news from abroad. Thursday was the issue day of the paper. It was also available for subscription. Monthly subscription fee accounted for 1 Krone [3, 1] and 1.75 Kroner from January 1947 [8, 2]. Before the third issue of the paper was published, the paper already had 76 subscribers and sponsors [7, 1]. The paper consisted of 4 pages. It included the following headings: editorial, which addressed the readers, “Camp Life”, “Refugee Matters”, “Readers’ Letters”, “Weekly Review”, “Radio News”, “Miscellaneous News”, “Messages and Advertisements”. The third issue introduced two new headings, – 1) “Let’s Get to Know Faraway Countries”, which provided information on the conditions of immigration, employment possibilities and other important information in a popular style, and 2) “Readers’ Letters”, which published extracts from the letters of Lithuanians working in Denmark providing information on work, nutrition, salary, accommodation (names and surnames were not mentioned). Issue No. 4 of “*Informacinis biuletenis*” provided a list of readers, subscribers and sponsors [6, 4]. The heading “Let’s Learn Foreign Languages” survived for the shortest period of time – in issues 1, 2, and 4 only. It taught words of Danish and English languages. It provided a Lithuanian word or a phrase, its spelling in Danish, its pronunciation and its spelling in English along with pronunciation.

The final issue of the paper was published on 25 March 1948. The Editorial Office informed readers that “as more and more Lithuanians are leaving, the number of readers and subscribers has significantly decreased”, thus, subscription fees were not sufficient to maintain the paper [5, 4]. A farewell to the readers consisted of the following words: “we all have to accept the idea that everything that we all have created under the conditions of exile is temporary and has to end one day” [5, 4].

Apart from providing information and drawing Lithuanians together, the paper performed another function of great importance – it promoted the principles of democracy. Through “*Informacinis biuletenis*”, Lithuanians working outside the camp received the news about elections to the camp committee; lists of candidates and ballot-papers were distributed along with the paper. “*Informacinis biuletenis*” fostered the Lithuanian national identity, even though poems or short stories were published on quite rare occasions (on the occasion of special events mostly). It included more Danish pragmatism than “*Lietuvos žinios*”. The poems and short stories, which could not be published in “*Informacinis biuletenis*” due to the lack of space, were published in the weekly periodical “*Trupiniai*”. It was edited by Vytautas Naujėnis.

The review of the immigration of Lithuanian refugees to Denmark, their internal migration between the years from 1945 to 1948 and the geography of their job locations enables us to conclude that the camp of Nymindagab was the centre of Lithuanian refugees in Denmark from September 1945 to September 1946, which was later replaced by the camp of Dragsbaek serving as the centre of Lithuanian refugees from September 1946 to March 1948. Many of the refugees worked in the towns and farms of Northwest Denmark.

The analysis of the information on the daily routine of Lithuanians in the camp of Lithuanian refugees and the Lithuanian refugee labour camp published in the press suggests that the nutrition in the refugee camp and labour camp was similar; the rhythm of work was the only differing aspect.

The analysis of the development of representation of interests of Lithuanian refugees in Denmark prompts us to conclude that centralized representation (September 1945 – January 1946) was later replaced by local representation (February 1946–March 1948). From September 1946 to March 1948, special attention was dedicated to the elections of the camp committee as the supreme body of representation of the Lithuanian refugee camp.

The press published by Lithuanian refugees in Denmark from 1945 to 1948 – “Lietuvių žinios”, “Informacinis biuletenis” and “Trupiniai” – consolidated the Lithuanian community, helped to preserve national identity, promoted the principles of democracy and provided information on emigration possibilities.

References and notes

1. „Be pavadinimo (informacija).“ *Informacinis biuletenis* (Dragsbaek lietuvių stovyklos), 1948. 26. kovas, Nr. 8 (84).
2. „Danų Raud. Kryžius paleido lietuvių, latvių ir estų Taut. Komitetus.“ *Lietuvių žinios* (Kopenhaga), 1946. 15. vasaris, Nr. 11.
3. „Darbą pradedant.“ *Informacinis biuletenis* (Nymindegab lietuvių stovyklos), 1946. 19. liepa, Nr. 1.
4. „Dirbantiems žinotina.“ *Informacinis biuletenis* (Dragsbaek lietuvių stovyklos), 1947. 23 spalio, Nr. 42 (66).
5. „*Informacinio biuletenio skaitytojams.*“ *Informacinis biuletenis* (Dragsbaek lietuvių stovyklos), 1948. 25. kovas, Nr. 12 (88).
6. „*Informacinio biuletenio skaitytojų, tapusių jo prenumeratoriais ir rėmėjais sąrašas.*“ *Informacinis biuletenis* (Nymindegab lietuvių stovyklos), 1946. 8. rugpjūtis, Nr. 4.
7. „Į malonius skaitytojus.“ *Informacinis biuletenis* (Nymindegab lietuvių stovyklos), 1946. 31. liepa, Nr. 3.
8. „Į mūsų skaitytojus.“ *Informacinis biuletenis* (Dragsbaek lietuvių stovykla), 1946. 22. gruodis, Nr. 23.
9. „Informacija be pavadinimo.“ *Lietuvių žinios* (Kopenhaga), 1946. 25. liepa, Nr. 14.
10. „Kas dedasi Sovietų Latvijoje?“ *Lietuvių žinios* (Kopenhaga), 1945. 1. lapkritis, Nr. 4.
11. „Kas vyksta su pabėgėlių komitetais Danijoje?“ *Lietuvių žinios* (Kopenhaga), 1946. 15. vasaris, Nr. 11. On 16 January 1946, “Latvju Ziņas” announced that the DRC closed down the Latvian National Committee and transferred its duties to the Latvian Community Court. The chairman of the Latvian Committee A. Aboliņš departed from Denmark illegally. On 22 January 1946, the Latvian Community Court was closed down.
12. „Kovoti ir vilties laimėti nenustosime.“ *Lietuvių žinios* (Kopenhaga), 1945. 15 spalio, Nr. 3.
13. „Lapkričio 18 d. latviai minėjo savo Tautos Šventę.“ *Lietuvių žinios* (Kopenhaga), 1945. 1. gruodis, Nr. 6.
14. „Lietuviai pabėgėliai Danijoje.“ *Lietuvių žinios* (Kopenhaga), 1946. 15. vasaris, Nr. 11.

15. „Mums rašo.“ *Informacinis biuletenis* (Draghsbaek lietuvių stovyklos), 1947. 12 birželis, Nr. 23 (47). Salary was paid for the work accomplished by the entire group. New groups were formed every day. The salary was paid on the daily basis. The salary of the first days varied from 4.50 to 10.00 Kronas and increased to 7.20–18 Kronas later. The amount of 3 or 3.50 Kronas made up the daily living cost in the camp.
16. „Nymindėgabas – lietuviškas miestas.“ *Lietuvių žinios* (Kopenhaga), 1946. 25. liepa, Nr. 14.
17. „Nymindėgabas lietuvių miestas šiaurės pajūryje.“ *Lietuvių žinios* (Kopenhaga), 1945. 15 gruodis, Nr. 7.
18. „Pabaltiečių krepšinio pirmenybės.“ *Lietuvių žinios* (Kopenhaga), 1946. 15. liepa, Nr. 14.
19. „Pabėgėliams ne vokiečių tautybės leidžiama dirbti.“ *Lietuvių žinios* (Kopenhaga), 1946. 15 birželis, Nr. 13.
20. „Padėtis Latvijoje.“ *Lietuvių žinios* (Kopenhaga), 1945. 15 gruodis, Nr. 7: 21.
21. „Pirmuosius tremtinio metus palydinti.“ *Lietuvių žinios* (Kopenhaga), 1946. 15 liepa, Nr. 14.
22. „Po pertraukos.“ *Lietuvių žinios* (Kopenhaga), 1946. 15 birželis, Nr. 13.
23. „Pranešimai ir skelbimai.“ *Informacinis biuletenis* (Draghsbaek lietuvių stovyklos), 1946. 31 spalio, Nr. 15.
24. „Pranešimai ir skelbimai.“ *Informacinis biuletenis* (Draghsbaek lietuvių stovykla), 1947. 9 sausis, Nr. 1 (25).
25. „Pranešimai ir skelbimai.“ *Informacinis biuletenis* (Draghsbaek lietuvių stovykla), 1947. 27 vasaris, Nr. 8 (32).
26. „Rubrika „Danijos lietuvių pabėgėlių žinios.““ *Lietuvių žinios* (Kopenhaga), 1945. 15. rugsėjis, Nr. 1.
27. „Stovyklos gyvenimas.“ *Informacinis biuletenis* (Draghsbaek lietuvių stovyklos), 1948. 11. kovas, Nr. 10 (86).
28. „Stovyklos gyvenimas.“ *Informacinis biuletenis* (Draghsbaek lietuvių stovyklos), 1947. 30 spalio, Nr. 43 (67).
29. „Stovyklos gyvenimas.“ *Informacinis biuletenis* (Draghsbaek lietuvių stovyklos), 1947. 18. rugsėjis, Nr. 37 (61).
30. „Stovyklos gyvenimas.“ *Informacinis biuletenis* (Draghsbaek lietuvių stovyklos), 1947. 23. spalio, Nr. 42 (66).
31. „Stovyklos gyvenimas.“ *Informacinis biuletenis* (Draghsbaek lietuvių stovyklos), 1947. 11. gruodis, Nr. 49 (73).
32. „Stovyklos gyvenimas.“ *Informacinis biuletenis* (Draghsbaek lietuvių stovyklos), 1948. 15. sausis, Nr. 2 (78).
33. „Stovyklos gyvenimas.“ *Informacinis biuletenis* (Draghsbaek lietuvių stovyklos), 1948. 11. kovas, Nr. 10 (86).

34. „Stovyklos gyvenimas.“ *Informacinis biuletenis* (Dragsbaek lietuvių stovyklos), 1946. 24. spalio, Nr. 14.
35. „Stovyklos gyvenimas.“ *Informacinis biuletenis* (Dragsbaek lietuvių stovyklos), 1946. 31. spalio, Nr. 15.
36. „Stovyklos gyvenimas.“ *Informacinis biuletenis* (Dragsbaek lietuvių stovyklos), 1946. 7. lapkritis, Nr. 16.
37. „Stovyklos gyvenimas.“ *Informacinis biuletenis* (Dragsbaek lietuvių stovyklos), 1946. 14. lapkritis, Nr. 17.
38. „Stovyklos gyvenimas.“ *Informacinis biuletenis* (Dragsbaek lietuvių stovyklos), 1946. 21. lapkritis, Nr. 18.
39. „Stovyklos gyvenimas.“ *Informacinis biuletenis* (Dragsbaek lietuvių stovyklos), 1946. 5. gruodis, Nr. 20.
40. „Stovyklos gyvenimas.“ *Informacinis biuletenis* (Dragsbaek lietuvių stovykla), 1947. 16. sausis, Nr. 2 (26).
41. „Stovyklos gyvenimas.“ *Informacinis biuletenis* (Dragsbaek lietuvių stovyklos), 1948. 8. sausis, Nr. 1 (77).
42. „Stovyklos gyvenimas.“ *Informacinis biuletenis* (Dragsbaek lietuvių stovyklos), 1948. 5. vasaris, Nr. 5 (81).
43. „Stovyklos gyvenimas.“ *Informacinis biuletenis* (Nymindėgab lietuvių stovyklos), 1946. 22. rugpjūtis, Nr. 6.
44. „Suėmimų banga Latvijoje.“ *Lietuvių žinios* (Kopenhaga), 1945. 1. lapkritis, Nr. 4.
45. „Žodis skaitytojams.“ *Lietuvių žinios* (Kopenhaga), 1945. 15. rugsėjis, Nr. 1.
46. Grigaravičiūtė, S. *Skandinavija Lietuvos diplomatijoje 1918–1940 metais*. Vilnius: Saulabrolis, 2002.
47. Grigaravičiūtė, S. *Lietuvos konsulatai Skandinavijoje 1921–1940 metais*. Vilnius: VPU leidykla, 2007.
48. Peikštenis, E. Lietuvos karo pabėgėlių paminklų kompleksas Danijoje.“ <http://www.genocid.lt/Leidyba/13/danijoje.htm> (2010. 01. 21).
49. Šalavėjus, K. Lietuvių dipukai Danijoje.“ http://www.lietuva.dk/index.php?option=com_content&task=view&id=41&Itemid=57 (2010. 01. 21).
50. *Vikingų žemėje. Danijos lietuvių vienkartinis leidinys minint trečiuosius metus tremtyje*. Red. G. Seibutis, il. B. Bričkus. Kopenhaga: Kultūrinis sambūris Romuva“, 1947.

Kopsavilkums

Lietuviešu prese par lietuviešu bēgļiem Dānijā (1945–1948)

Balstoties uz preses un historiogrāfisko avotu informāciju, pētīti lietuviešu bēgļu ierašanās apstākļi Dānijā, iekšzemes migrācija, darbavietu ģeogrāfija un ikdienas dzīves gājums no 1945. līdz 1948. gadam. Autore atklāj detaļas par lietuviešu bēgļu interešu pārstāvēniecību un pašpārvaldes elementiem pārvietoto personu nometnē. Rakstā arī aplūkoti lietuviešu emigrantu preses izdevumi un izvērtēta to loma kopienas dzīvē Dānijā.

Līga Irbe

Ieslodzīto un notiesāto personu transportēšana Krievijas impērijā 19. gadsimta 2. pusē: Rīga–Irkutska

19. gadsimtā Krievijas impērijā joprojām kā viens no soda veidiem tika pielietota izsūtīšana uz Sibīriju. Rīga, Vidzemes guberņas centrs, tika izmantota kā izsūtīšanai notiesāto personu pulcināšanas punkts. 19. gadsimta 2. pusē notiesātos ievietoja Vidzemes guberņas cietumā, kas atradās citadelē.

Rakstā minēta tikai to personu uzturēšanās Vidzemes guberņas cietumā un transportēšana (etapēšana), kurām spriedums bija izsūtījums uz Sibīriju vai kā pārvietošanas galapunkts minēta Sibīrijas pilsēta Toboļska. Jānorāda, ka tieši Toboļska bija tā pilsēta, uz kuru no impērijas Rietumu guberņām tika transportētas personas ar spriedumu – izsūtījums uz Sibīriju (*ссылка в Сибирь*) [16, 596], lai nogādātu tās vēl tālāk impērijas Austrumos.

Ja par citiem likumpārkāpējiem un notiesātajiem mēdz būt grūtības iegūt avotmaterālus, tad katordznieki bija tā notiesāto grupa, par kuru avoti pieejami gan Latvijas Valsts vēstures arhīvā (LVVA), gan to izsūtīšanas galapunktos Sibīrijā. Šajā rakstā galvenokārt izmantoti dati par izsūtāmajiem un katordzniekiem no LVVA 173. fonda [1].

Personas ceļš no Rīgas uz Sibīriju sākās brīdī, kad tika pieņemts spriedums – “izsūtīt uz Sibīriju”. Avotu materiāli liecina, ka lēmumu par nosūtīšanu uz Sibīriju varēja pieņemt gan Rīgas rāte [2, 10], guberņas pārvaldes pārstāvji, gan tiesu pārstāvji [3, 2–150]. Galvenie noziegumi, par kuriem tika piemērots šis soda veids, bija slepkavība, t.sk. arī bērnu, izvarošana, klaiņošana, dezertēšana, ļaunprātīga dedzināšana un zādzības [3, 2–150].

Kā liecina Latvijas Valsts vēstures arhīva materiāli, Rīgā tika pulcinātas notiesātās personas no plaša reģiona: Jelgavas, Valmieras, Limbažiem, Bauskas, Cēsīm, Tukuma, Grobiņas, Valkas, Viļņas, Šauļiem, Kuldīgas, arī Pleskavas u.c. apdzīvotām vietām [3, 2–150]. Rīga, tāpat kā vēl pāris impērijas pilsētas, bija transportējamo personu savākšanas punkts jeb centrāle. Vidējais uz Sibīriju izsūtāmo vecums 1867. gadā bija tikai 26,9 gadi, taču jāņem vērā, ka starp šiem notiesātajiem bija arī bērni, kuri atradās brīvības atņemšanas iestādē kopā ar vecākiem, daļa bija dzimuši, mātei jau atrodoties arestā vai brīvprātīgi sekojot vīram uz Sibīriju [4, 14–98].

Ievietojot personu cietumā, tika fiksēti šādi dati: ievietošanas datums, vārds, uzvārds, vecums, ticība, no kurienes atsūtīts, kādu pārkāpumu izdarījis, kāda instance pieņēmusi spriedumu, uz kurienu nosūtāms, datums, kad pārvietots, kā arī atsevišķos gadījumos bija fiksēti dati par personīgo un izsniegto apģērbu [3, 2–150]. Savukārt izsūtījuma galapunktā, respektīvi, Toboļskā, tika fiksēti šādi dati: dzimums, vecums, piederība kārtai, reliģija, noziegums, sods un vieta, no kurienes atsūtīts [16, 596].

Sadzīves apstākļi 19. gadsimta 2. pusē Rīgas cietumos bija smagi: telpas novecojušas un ieslodzīto personu skaits ievērojami pārsniedza pieļaujamo normu. Piemēram, Valsts cietumā 1880. gada jūlijā atļauto 180 personu vietā (maksimālais pieļaujamais personu skaits, kam bija paredzētas telpas) cietumā uzturējās 350 personas [5, 164]. Savukārt 15 gadus vēlāk – 1895. gadā arestantu skaits regulāri pārsniedza 350 personu skaitu [6, 4–67], taču no tiem tikai daļa bija izsūtāmie. Tādējādi šo personu ievietošana apgrūtināja sadzīves apstākļus tiem, kuri brīvības atņemšanas iestādē izcietā piespiesto cietumsodu. Izsūtāmās sievietes 19. gadsimta 2. pusē tika ievietotas arī Rīgas sieviešu cietumā [7, 120]. Var piebilst, ka necilvēciski apstākļi bija arī citos impērijas cietumos. Piemēram, Pleskavas katorgas cietumā 1882. gadā nomira 55 arestanti no 326. Viens no lielās mirstības iemesliem bija cietumnieku novārgums [20, 415]. Pleskavas katorgas cietumā pa ceļam uz Sibīriju izmitināja arī izsūtāmos, kurus veda no Rīgas.

Pēc ievietošanas brīvības atņemšanas iestādē saskaņā ar noteikumiem notiesātajiem vīriešiem bija jānoskuj mati pusei galvas. Par matu griešanu atbildīgs bija cietuma priekšnieks, kuram vajadzēja sekot, lai katordzniekiem tiktu nogriezti mati tieši labajā galvas pusē. Matu griešana bija jāveic vismaz reizi mēnesī arī konvojēšanas laikā uz Sibīriju, kad par to atbildība gulās uz konvoja apsardzi, kā arī pa ceļam izmantoto cietumu uzraugiem un cietuma priekšniekiem. Tika noteikts, ka friziera pakalpojumus atļauts izmantot tikai tad, ja patiešām nav iespējams organizēt matu griešanu pašiem un maksa “par vienu galvu” nav augstāka par 10 kapeikām [8, 233]. Kā papildus sods (no 1846. gada līdz 1863. gadam) 19. gadsimta 2. pusē pastāvēja arī notiesāto apzīmogošana ar īpašu zīmi “KAT” [17, 53–55]. Katordzniekiem atšķirībā no citiem arestantiem no sprieduma pasludināšanas brīža obligāti bija jābūt važās, viens no retajiem izņēmumiem 19. gadsimta beigās bija nepilngadīgās personas [9, 315], kuras bija aizliegts konvojēt važās arī uz Sibīriju [10, 7], lai gan pats soda veids – izsūtīšana katorgā – tiem bija atļauts.

Arī personām, kuras izsūtāmajiem sekoja uz Sibīriju brīvprātīgi, priekšā bija garš ceļš, taču par pavisam niecīgu var uzskatīt to nodrošinājumu,

piemēram, ar apģērbu. Vidzemes cietumā esošo personu līdzī neņemamo drēbju sarakstā bija pašas elementārākās lietas – lakati, pāris drēbju kārtas, virsjakas, cimdi un cepures [3, 2–150]. Saskaņā ar likumdošanu notiesātās personas dzīvesbiedram bija tiesības brīvprātīgi sekot uz Sibīriju. Kā liecina Rīgas cietumos ievietoto personu saraksti, šādu iespēju izmantoja ne mazums sieviešu, turklāt izceļošanu tās veica kopā ar bērniem. Izceļošana tika atļauta arī ģimenes pilngadību sasniegušajiem bērniem. Ģimenes locekļu nosūtīšanu organizēja Vidzemes guberņas pārvalde [11, 16–25]. Jāatzīmē, ka avotu materiāli nelielina par to, ka ģimene ieslodzījuma vietā tiktu izvietota un nosūtīta uz Sibīriju kopā, taču to vienlaicīgā uzturēšanās cietumā, iespējams, norāda, ka tas tomēr tika organizēts.

Uzturēšanās laiks cietumā izsūtāmajām personām bija ļoti dažāds. Ja Rīgas cietums bija tikai etapa pieturvietā, tad izsūtāmais šeit uzturējās neilgu laika periodu, parasti nepārsniedzot pāris nedēļas, savukārt, ja persona tika tiesāta Rīgā, tad kopējais cietumā pavadītais laika periods bija krietni ilgāks, jo sākotnēji persona cietumā atradās citā statusā. Ilgstošo uzturēšanos brīvības atņemšanas iestādēs attiecībā uz bērniem un jauniešiem 1888. gadā mēģināja aktualizēt Maskavas gubernators, kurš cāram savā pārskatā norādīja, ka bērni, kas tiek pārsūtīti (izmantojot cietumus kā pārsūtīšanas punktus) atsevišķi vai kopā ar vecākiem, ir nolemti morālai bojāejai. Uz minētā pārskata imperators Aleksandrs III atzīmēja “jā” [20, 419], taču reakcija, kas mainītu šādu bērnu stāvokli, nesekoja.

Notiesātās personas ceļš no Rīgas uz Sibīriju ilga aptuveni divus mēnešus [12, 86]. Tradicionāls galamērķis no Rīgas izsūtītajiem noziedzniekiem bija Tjumeņa un Toboļska, no kurienes katordzniekus nosūtīja uz nomaļākām vietām. Tā, piemēram, katordznieka Aleksandra Hofmana 1886. gada 30. maijā uzsāktais ceļš noslēdzās tikai 18. jūlijā, kā vēsta informācija par arestanta nonākšanu Tomskas guberņā. Līdz ar dzelzceļa līniju uzbūvēšanu katordznieku un izsūtāmo personu transportēšanā arvien vairāk izmantoja dzelzceļu. Cietuma priekšniekam tika iesniegts tā pieejamības grafiks [13, 325], lai plānotu nosūtāmo personu grupu lielumu un zinātu to nogādes laiku. Pēdējā posmā no Tomskas vai Toboļskas notiesātie uz Austrumsibīriju tika pārsūtīti tikai kā kājāmģājeji. Šāds notiesāto personu pārvietošanas veids bija tik lēns, ka Tomskas gubernators 1889. gadā par esošo situāciju ziņoja cāram. Viņš informēja arī, ka Tomskas cietums pārpildīts, sanitārie apstākļi nelabvēlīgi, izplatījās slimības, t.sk. tifs. Iekšlietu ministrija situāciju nolēma uzlabot, paātrinot ieslodzīto tālāku transportēšanu uz Austrumsibīriju. Tā piedāvāja turpmāk posmu no Tomskas līdz Irkutskai veikt zirgu vienjūga pajūgos, tādējādi ne tikai paātrinot pašu transportēšanu, bet arī mazinot notiesāto saslimšanu un mirstību [20, 420].

Katordznieku un citu notiesāto transportēšana bija apgrūtinājums ikvienai pilsētai, caur kuru veda transportēšanas ceļš, taču vēl lielākas problēmas tie radīja pilsētām, kuras bija izvēlētas kā pagaidu nometināšanas vietas. 1881. gadā Kazaņas gubernators rakstīja cāram, ka izsūtītie atstāj kaitīgu ietekmi uz studējošo jaunatni, un lūdza, lai Kazaņa tiktu izslēgta no vietām, kurp tiek nosūtīti notiesātie. Imperators gubernatora viedoklim par kaitīgo ietekmi piekrita [18, 426].

Katordznieki vienmēr radīja sabiedrībā interesi. To apliecina gan laikabiedru atmiņas, gan daļēlīteratūra. Ļoti dzīvi notiesāto transportēšanu 19. gadsimta 2. puses sākumā savās atmiņās aprakstījusi baltvācu Rīgas iedzīvotāja Luīze Panteniusa: “Dziļi satriecošs bija skats, ja sastapām vai pa logu ieraudzījām “nabaga grēcinieku ratus”. Tajos važās iekalto noziedznieku veda uz “kāķi”, kauna stabu, kas atradās pie pēdējiem cietokšņa vaļņiem. Tur viņš saņēma piespīestos pātagas cīrtienus, bet smagi noziegušies pīrms nosūtīšanas uz Sibīriju tika apzīmogoti ar iedēdzinātu kauna zīmi. Ratiem pa krastmalu bija jānobrauc garš ceļš, un, tā kā krievu tautai katrs noziedznieks ir “nelaimīgais”, tad ratiem pakaļ skrēja pūlis, lai iedotu nabadziņam dažas kapeikas, augļu pārdevēja atstāja savu bodīti, lai iemestu ratos pāris ābolu, tējas pārdevējs izgāja no savas būdas, lai iedotu kādu veģi.” [15, 17]

Daudz baisāk katordznieki tika attēloti citā darbā: “.. ielīdu mājā, rāpjos pāri ķieģeļu kaudzem. Kā tad, tā jau arī ir aiz drupu kaudzes paceļamas durvis ar riņķi. Ķeros pie riņķa, bet durvis jau pašas no sevis ceļas augšā. Pa tam izlien otrā pusē noskūta, briesmīga galva, īsts etiopietis. Nepaguvu es ne iekliegties, kad šis etiopietis jau mani saņēma aiz kājas, ievilka pie sevis pagrabā un durvis atkal aizrāva ciet. Guļu es uz grīdas, bet viņš uzmeties man vīrsū un kā ar dzelzs stangam žņaudz ciet rīkli. (..) Pie trešās sienas sakārtas bikses un zobīni, bet gar ceturto sakrauti spīlveni un uz šiem spīlveniem guļ izlaidušies vēl kādi 6, vai 7 tādi paši puiši, kā šis, noskūtām galvām. “Katordznieki! Tātad man gals neizbēgams” – lūdzu pie sevis klusi Dievu.” [14]

Īpaši spīgti Krievijas impērijas tiesu sistēmu un katordznieku etapēšanu 19. gadsimta beigās aprakstījis krievu klasīķis Ļ. Tolstojs darbā “Augšāmcelšanās” [19].

Katordzniekus no Vidzemes guberņas centās ātrāk izsūtīt uz Sibīriju, tāpēc te nebija vērojamas izpausmes, kas raksturīgas šai notiesāto grupai citās Krievijas impērijas guberņās (dziesmas, dzeja u.tml.).

Avoti un literatūra

1. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA), 173. f. (Vidzemes guberņas cietums), 1. apr.
2. LVVA., 173. f., 1. apr., 534. l. (Списки арестантов тюрьмы и сведения о них).
3. LVVA., 173. f., 1. apr., 715. l. (Реестры записи поступающих арестантов, 1860, 1869, 1872, 1879, 1882, 1883, 1888, 1889, 1890, 1892, 1893, 1895).
4. Turpat.
5. LVVA., 31. f. (Vidzemes guberņas Cietumu aizgādības komiteja), 1. apr., 19. l. (Betr. die Beschäftigung der Arestanten mit Arbeit).
6. LVVA., 7. f. (Vidzemes guberņas valdes Cietumu nodaļa), 3. apr., 355. l. (Дело о числе арестантов содерж. в тюрьмахъ и тюремныхъ больницахъ в 1895 г.).
7. Turpat.
8. LVVA., 173. f., 1. apr., 17. l. (Циркуляры Лифляндского вице-губернатора по личному составу тюрем, о снабжении арестантов продуктами питания при переводе в другие тюрьмы, о порядке выдачи им собственных денег и по другим вопросам).
9. Turpat
10. LVVA., 173. f., 1. apr., 151. l. (Циркуляры и предписания нач-ка главного тюремного управления).
11. LVVA., 173. f., 1. apr., 151. l.
12. LVVA., 173. f., 1. apr., 359. l. (Дело о освобожденных из-под стражи арестантах).
13. LVVA., 173. f., 1. apr., 17. l.
14. Avenarius, P.P. *Starp ienaidniekiem*. Jelgava, 1912.
15. Pantenijs, L. *Jaunības atmiņas par Veco Rīgi*. Aizpute: apgāds "Harro von Hirschheydt", 1997.
16. Гернет М. *Избранные прозведения*. Москва, 1974.
17. Гернет М. *История царской тюрьмы, (1825–1870)*. Т. 2. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1961. 582 с.
18. *Ссылка: Сводъ высочайшихъ отметокъ по всеподданнейшимъ отчетамъ за 1881–1890 гг. Генерал-губернаторовъ, губернаторовъ, начальниковъ областей и градоначальниковъ*. 1883.
19. Толстой Л. *Воскресение*. Москва: Эксмо, 2008.
20. *Тюрьмы: Сводъ высочайшихъ отметокъ по всеподданнейшимъ отчетамъ за 1881–1890 гг. Генерал-губернаторовъ, губернаторовъ, начальниковъ областей и градоначальниковъ*. 1893.

Summary

Transportation of convicts from Riga to penal colonies in Irkutsk, second half of the 19th century

In the 19th century in the Russian Empire banishment to Siberia was still used as a punishment. Riga as the centre of Vidzeme's Province served as the collection spot for convicts transported from Jelgava and the current territory of Lithuania. These prisoners were then sent to Tobolsk with some stops in other places. In Tobolsk, the convicts were split up to send further to smaller spots in Siberia.

These law breakers's journey to Siberia started in the court room with a verdict – to be banished to Siberia. This type of punishment in the 2nd half of the 19th century was usually restricted to murderers, specifically to children murderers, but could also include persons who committed arson, horse theft, were vagrants or committed other grave crimes. Verdicts about banishment to Siberia could be announced by Riga Town Council or court. Persons who were supposed to be banished to Siberia were imprisoned in Vidzeme or the 1st Province Jail in Citadele, Riga. There it was ordered to shave half of their hair and burn the sign of disgrace “KAT” on each person banished to Siberia. In Riga, the execution was performed at the pillory by the riverside of the river Daugava near the jail or at the pillory at the rear gate of the city. According to legislation the spouse of the convict had the right to file for divorce or they could of her/his free will follow the spouse. According to the convicts' lists of the 1st Province Jail, women with children mostly chose to follow their husbands to Siberia. To ensure their transportation they were installed in jails as well.

Transportation was a long lasting process. For example, the journey from Riga to Tobolsk was made in 2 months time. Convicts were transported by train, by carriage or on foot. During the 2nd half of the 19th century, increasingly more towns in Siberia started to object to the transport of convicts to their location, especially their lodgement in these towns, because of the potential poor influence on their inhabitants, especially the youth. There were attempts to solve the problem by attempting to speed up the process, such as not stopping the convicts' transportation through certain towns. The speed of transportation served to diminish mortality and diseases as well.

The image of the convict had always sparked the interest of society, which was confirmed by fictional works and memories of contemporaries. Convicts expulsion in the beginning of the 2nd half of 19th century was dynamically portrayed by the Baltic German inhabitant of Riga Louise Pantenius, who wrote in her memories: “Deeply shocking was the view,

if we met or saw through the window “carriage of the poor sinners”. Sinners in chains were carried in it to the pillory at the rear wall of the town. There they received whiplashes, but those, who have committed grave crime and were banished to Siberia, received a burned sign of disgrace. Carriage had to go a long way on the riverbank and as each criminal to Russians is “an unfortunate”, crowd followed the carriage to give some small coins to the poor thing, fruit seller gave him some apples, tea seller left his shop to give him some plug.”

Ilze Jermacāne

Dezertēšana Sarkanās armijas 201. latviešu strēlnieku divīzijā 1941. gada augustā – 1942. gada oktobrī

Pētījumā tiek risināts viens no maz pētītiem jautājumiem – par dezertēšanu no 1941. gada septembrī Gorkijas apgabalā, Gorohovecas nometnē izveidotās Sarkanās armijas 201. latviešu strēlnieku divīzijas (turpmāk – 201. divīzijas) 1941.–1942. gadā. 201. latviešu strēlnieku divīzijā mobilizēja ne tikai latviešus, bet arī krievus, ebrejus, poļus u.c. tautību cilvēkus, kas kara sākumā bija evakuējušies no Latvijas vai jau agrāk dzīvoja kādā PSRS republikā. Viņi brīvprātīgi vai mobilizācijas rezultātā nonāca nacionālajā formējumā. “Latviešu karavīrs Sarkanajā armijā” nav apzīmējums tautībai, bet gan piederībai nacionālajam formējumam.

Dezertēšana* nav jāuzskata par unikālu parādību, tā bija viena no raksturīgākajām Sarkanajā armijā pastāvošajām protesta formām pret Padomju Savienības izvirzītajiem mērķiem karā. Vēstures literatūrā atrodami skaitļi, ka līdz 1941. gada augusta vidum vācu karaspēkam bija padevušies 1,5 miljoni padomju karavīru, līdz gada beigām – 3,8 miljoni, no kuriem ievērojamu daļu var uzskatīt par labprātīgi pie pretiniekiem pārgājušiem vai dezertējušiem, bet bija arī gūstā kritušie [1, 863]. Masveida dezertēšana kara sākumā Sarkanās armijas virspavēlniecību spieda pielietot daudz radikālākas metodes, lai karavīrus noturētu frontē (piemēram, sods, propagandas darba pastiprināšana). Padomju vara dezertēšanu uzskatīja par “dzimtenes nodevību”, paredzot sodīt saskaņā ar KPFSR Kriminālkodeksa 58. pantu (galvenokārt, 58 “b” [2, 959] un 58 – 10 [2, 962]).

Padomju propagandā dezertēšana un dezertieris bija Sarkanās armijas un padomju valsts kauna traips. 201. divīzijas laikraksta “Latviešu Strēlnieks” pirmajā numurā pirmajā lapā trekniem, sarkaniem burtiem bija citēts pants no 1936. gada PSRS konstitūcijas: “Tēvijas aizstāvēšana ir ikviena PSRS pilsoņa svēts pienākums. Nodevība pret dzimteni: zvērēsta laušana, pāreja ienaidnieka pusē, zaudējumu nodarīšana valsts militārai varenībai, spiegošana – tiek sodīta ar visu likuma bardzību kā vissmagākais noziegums.” [4, 1]

* Krājuma redkolēģija pieturas vispārpieņemtajai dezertēšanas izpratnei (karaspēka daļas patvaļīga pamešana vai izvairīšanās no iesaukšanas karadienestā), taču respektē autores individuālo traktējumu.

Dezertēšana kā masveida parādība 201. divīzijā vērojama jau kopš tās izveides. Pirmā Latvijas PSR Valsts Drošības Komitejas krimināllieta, kurā lasāms par sodītajiem par pāriešanu ienaidnieka pusē, datēta ar 1941. gada oktobri [13]. Katrā karaspēka daļā darbojās Iekšlietu Tautas komisariāta nodaļas (*Krievu val.* – Народный комиссариат внутренних дел – NKVD), kuru primārais uzdevums bija konstatēt pārkāpumus un sodīt par tiem. Tiesāja Iekšlietu Tautas komisariāta sevišķās daļas 201. strēlnieku divīzijas kara tribunāls saskaņā ar KPFSR Kriminālkodeksu. Par procesiem un apstākļiem, kādos tika veiktas nopratināšanas, liecina uz parastām līniju lapām rakstītie nopratināšanas protokoli. Fakts par kriminālprocesu uzsākšanu līdz ar divīzijas izveidi mudina atzīt, ka problēmas pastāvēja jau kopš tās izveides, apliecinot, ka daudziem nokļūšana divīzijā nebija brīvprātības solis. Kopumā, apsekojot 50 krimināllietu, konstatēju, ka 32 gadījumos dezertēšana vai tās mēģinājums veikts laikā, kad divīzija atradās Staraja Rusa purvos un trīs mēnešu garumā bija tuvu badam, armijas un LK(b)P CK vadības dēļ nespējas atrisināt apgādes problēmas. Tas bija 1942. gada marts–maijs. Nav skaitļu, kas norādītu aptuvenu dezertējušo skaitu. Ne visi tika notverti, daudzus apcietināja un sodīja 1944. gada rudenī, kad padomju karaspēks atkārtoti ienāca Latvijas teritorijā un notika mobilizācija Sarkanajā armijā. Sastopams fakts, ka daudzi divīzijā iesauktie atkārtoti nokļuva Sarkanajā armijā, pirms tam pabijuši arī latviešu ieroču SS leģionā.

Dezertējušie cilvēki raksturoti ar vārdiem “ienaidnieks”, “dzimtenes nodevība”, “diskreditēt padomju varu”. Šie padomju propagandas izteicieni lietoti apsūdzības protokolā: “Jānis Bauska 1941. gada oktobrī, vēl esot Gorohovecas nometnē, izplatīja pretpadomju aģitāciju, ar mērķi diskreditēt padomju varu, pierādīja, ka strādnieku šķira un zemniecība PSRS it kā atrodoties nabadzības stāvoklī, izteica nevēlēšanos karot Padomju Armijā.” [11, 3]

1942. gada 21. maijā divīzijas komandieris J. Veikins rakstīja LK(b)P CK sekretāram J. Kalnbērziņam, ka joprojām nav izdevies izskaust pāriešanas gadījumus pie ienaidnieka. Iemesli minēti četri. Pirmkārt, vājš politiskais darbs. Pat politiskie vadītāji slikti orientējoties starptautiskajā stāvoklī. Otrkārt, uzņemts pārāk straujš kurss uz rusifikāciju. Sevišķi asi tas izpaužoties vadošo kadru atlasē. Treškārt, neuzticība saviem “militārajiem vadītājiem”. Izplatās nolemtības, bezizejas sajūta. Ceturtkārt, joprojām pastāv grūtības ar pārtiku. “Uz šo dienu ir vairāk kā desmit kareivju, kas miruši no novājēšanas. [...] Tas, protams, atstāj lielu iespaidu uz karavīru noskaņojumu.” [6, 9–11]

Dezertēšanas iemesli bija politiski, sociāli un privāti.

Iemesli tiek atklāti jau aresta orderī, kā tas ir Paula Riseļa lietā, kur atzīmēts, ka viņš pulkā veicis pretpadomju aģitāciju, “cītojot” it kā viņa teikto: “Lai židi organizē savu rotu, bet uz mums lai neapvainojas, ka mēs viņus saucam par židiem.” [13, 1–1b] Savukārt šajā pašā lietā apsūdzētais Arvīds Lazdiņš apgalvojis (tā lasāms aresta un izmeklēšanas orderī), ka “karot man nav par ko un es nekarosu, neesmu brīvprātīgais, mani atdzina vardarbīgi”. Paustais atzinums jāvērtē ļoti uzmanīgi, jo tik bravurīgi atzinumi raksturīgi padomju propagandas stilam. Turklāt te atreferēts liecinieka teiktais, tāpēc ticamība tieši šādai vārdiskai izpaušmei ir apšaubāma.

Tomēr A. Lazdiņa paustais jāuzskata par patiesu, jo tas sakrīt ar dažkārt LK(b)P CK dokumentos pieejamo informāciju, kā arī privātas izcelsmes dokumentos lasāmo par karavīru nokļūšanu divīzijā pret pašu gribu. Savukārt kāds Jānis Jaunzems pārgājis fronti 1942. gada maijā [10]. Arestēts un pratināts 1944. gada 4. septembrī, uz jautājumu “Kādos apstākļos jūs nodevāt dzimteni, Sarkanu armiju un pārgājāt vācu karaspēka pusē?” atbildēja: “Doma par pāriešanu pie ienaidnieka, pie vāciešiem radās, kad es ierados priekšējās 122. strēlnieku pulka līnijās. Iemesli, kas mudināja mani pāriet pie ienaidnieka bija: sliktā ēdināšana Sarkanajā armijā, slikta pavēlniecība, tajā pat laikā vācieši bieži pa radio aicināja mūs pāriet viņu pusē. 1942. gada 15. maijā pēc sliktām brokastīm man galēji nobrieda nepieciešamība pāriet pie vāciešiem [...]” [10, 10] Šis citāts sasaucas ar divīzijas komandiera J. Veikina konstatētajiem iemesliem dezertēšanai.

Dezertēt liek arī neticība uzvarai (tā savā ziņojumā rakstīja Jānis Veikins). 1942. gada 22. maijā laikrakstā “Tēvija” lasāms: “Cīņa, kurai nav nekādu izredžu un kas vēršas pret manu dzimteni, lika doties man gūstā. Tāpat kā es domā arī liela daļa latviešu, kas piespiesti iestāties boļševiku kara dienestā. [...] Es izmantoju pirmo izdevību un devos pāri fronteī.” [3, 3]

Dezertēšanas privātais iemesls bija vēlēšanās atgriezties Latvijā pie ģimenes. Piemēram, Valfreds Pelmanis, Alfreds Podziņš, Voldemārs Ozoliņš, kā arī Edgars Cīrulis gribēja dezertēt tieši tādēļ [15]. Viņus notiesāja Latvijas PSR Iekšlietu Tautas komisariāta sevišķās daļas 201. strēlnieku divīzijas kara tribunāls 1942. gada maijā. Viņus apsūdzēja aģitācijā par labu vācu armijai, kritizējot badu Sarkanajā armijā. Viņi 1957. gada 15. februārī iesnieguši protestu, jo savā starpā nav runājuši par pāriešanu pie ienaidnieka, bet gan par to, ka nebūtu slikti pāriet pie ienaidnieka [15, 73–74]. Jānis Āboliņš [8] sodīts pēc 58 – 1 “b” panta, 1942. gada 13. aprīlī, atrazdamies Sarkanās armijas pirmajās līnijās pie

Staraja Rusas, pārgāja ienaidnieka pusē. Izmeklētājs viņam jautāja: “Kāpēc Jūs nevēlējāties piedalīties kaujās pret vācu fašistiskajiem iebrucējiem un brīvprātīgi pārgājāt viņu pusē?” Atbilde bija ļoti cilvēciska: “Es ļoti vēlējos ieraudzīt savu ģimeni [...], un, lai satiktos ar ģimeni, es brīvprātīgi pārgāju fronti. [...] Tieši ar šo mērķi es izvairījos no dalības kaujās pret vācu karaspēku, pārejas pie vāciešiem ceļā. Citu iemeslu, kāpēc nodot dzimteni, man nebija, arī pāriešanai nebija citu iemeslu.” [8, 47]

Sociālie iemesli aptver dezertēšanas gadījumus vai mēģinājumus dezertēt, kas pastāvēja kā protests pret badu, neapmierinātību ar pārtiku, apģērbu. Sevišķi tā saasinājās 1942. gada pavasarī, uz ko norāda arī divīzijas vadības mēģinājumi situāciju risināt ar LK(b)P CK vadības palīdzību. Viens no soļiem ir jau iepriekšminētā J. Veikina vēstule LK(b)P CK vadībai. Zināms turpinājums vēstulei ir LK(b)P CK 2. sekretāra Žaņa Spures 1942. gada 13. jūnija ziņojums LK(b)P CK sekretāram J. Kalnbērziņam un Latvijas PSR Tautas komisāru padomes priekšsēdētājam V. Lācim par divīzijas nepietiekamu apgādi ar pārtiku, kas “pamazina divīzijas kaujas spējas un to izmanto naidīgi noskaņoti elementi savos pretpadomju aģitācijas nolūkos”. Piemēram, sarkanarmietis Galkins citiem kareivjiem sacīja: “Ja mūs tik slikti baros, es pāriešu pie vāciešiem.” [6, 16] Neapmierinātība ar pārtikas piegādi ir viens no primārajiem iemesliem, kādēļ dezertieru skaits no 201. latviešu strēlnieku divīzijas ir tik liels. Kādā lietā tiek apsūdzēti pieci cilvēki, izvirzot apsūdzību par nodomu “nodot dzimteni un pāriet ienaidnieka pusē”, jo 1942. gada martā, aprīlī divīzijā esot problēmas ar pārtiku [12, 148]. Apsūdzības slēdzienā lasāms, ka 201. divīzijas 20. transporta autorotas šoferi Edgars Bitaliņš, Arvīds Ozoliņš, Pēteris Kaulakalns, Ansis Rozenbergs, kā arī Kārlis Rodziņš bijuši neapmierināti ar evakuāciju no Latvijas un iesaukšanu Sarkanajā armijā, apvienojušies grupās un gatavojušies pārbēgt pie ienaidnieka [12, 132]. Interessants liktenis ir Zenonam Dongo, kurš 1942. gada aprīlī gribēja pāriet vācu armijas pusē [9]. Viņam piesprieda augstāko soda mēru – nošaušanu, taču viņš soda izpildes laikā palika dzīvs. Uzmanības vērti ir lietiskie pierādījumi, pievienoti lietai: 1942. gada vasarā laikrakstā “Talsu Vārds” publicētā rakstu sērija par viņa gaitām Sarkanajā armijā. 1942. gada 30. numurā iespējams lasīt par dzīves apstākļiem 201. divīzijā: “Dzīve Sarkanajā armijā bija nepanesama. Frontē par 8 dienām saņēmām tikai 40 gr. sausiņu, 200 gr. sviesta. Maizi neredzējām. Galvenā kārtā ēdām nosprāgušo, nošauto zirgu gaļu. Kad izsalkumu vairs ilgāk nevarējām paciest, sacēlām savus degunus gaisā, paodām gaisu uz visām pusēm, un no kurienes nāca beigto zirgu gaļas smaka, turp devāmies, lai sagādātu sev parasto dienas maltīti.” [9, 59] Protams, šie raksti vācu okupantu kontrolētajā avīzē pastiprināja soda mēru.

Visi gadījumi, kas fiksēti krimināllietās kā karošana divās armijās, raksturo traģisko situāciju, kādā atradās latviešu karavīri. Te vērts pieminēt Staņislava Urbāna likteni, kurš pirmo reizi tika mobilizēts 1942. gada 3. janvārī, 1942. gada februārī pārgāja ienaidnieka pusē, apzinoties, ka “nodod dzimteni.” Nejausības dēļ atpalika no savas daļas, divas diennaktis nosēdēja blindāžā, tad gāja meklēt savu daļu, bet nonāca vācu gūstā, tad – Latvijā un 1944. gada rudenī otrreiz tika mobilizēts Sarkanajā armijā [14, 38–39].

Iepazīstoties ar dokumentiem, jāatzīst, ka LK(b)P CK un arī divīzijas vadība tiecās mazināt pārbēgšanas gadījumus, jo “to izmanto naidīgi noskaņoti elementi savos pretpadomju nolūkos” [6, 16]. Kaut gan divīzijas komandieris J. Veikins saskatīja, ka dezertēšanu veicina ne tikai “nacionāl-šovinisma izplatība”, “vājš politiskais darbs”, bet arī divīzijā notiekošā rusifikācija, latviskuma zaudēšana un pārtikas trūkums, tomēr partijas vadība pēdējiem trim argumentiem atvēlēja sekundāru lomu. Jau 1941. gada rudenī, kad bija pirmie dezertēšanas mēģinājumi, LK(b)P CK vadība daudz konkrētāk risināja tieši politiskās izglītošanas jautājumus, pievēršot uzmanību darbam ar personālsastāvu un disciplīnai, saskatot to kā vienu no galvenajiem iemesliem, kas veicina nekārtības un dezertēšanu. “Nepilnīgi tiek apmācīts personālsastāvs, kā rezultātā ir gadījumi, kad divīzijā nonāk sveši un naidīgi mums cilvēki. Disciplīnas jautājumiem netiek pievērsta pienācīga uzmanība. Daudz militārās disciplīnas pārkāpumu. [..] Pamattrūkums politiskajās mācībās un ikdienas politinformācijā ir nekonkrētība un pārliecība, kas bieži atkarīga no grupu vecāko nesagatavotības nodarbībām. Netiek pilnīgi sagatavoti sarkanarmieši politiskajās mācībās un politinformācijās.” [5, 40] Līdzīga vēstule adresēta arī 1. armijas politiskās daļas priekšnieka palīgam par 201. divīzijas komjau-natnes darbu no 1942. gada 9. līdz 20. aprīlim. Tajā lasāms, ka “sakarā ar pāriešanas gadījumiem pie ienaidnieka visos pulkos un specdaļās orga-nizētas sarunas par tēmām: “Sarkanarmietis gūstā nepadodas” un “Sar-kanās armijas karavīra zvērests” [7, 3]”. Tomēr skaidrs, ka visi tie, kas varētu būt politiski bīstami un musināt citus, tika uzraudzīti, jo 1941. gada 5. oktobrī divīzijas komandieris J. Veikins vēstulē LK(b)P CK sekretāram J. Kalnbērziņam rakstīja: “Mums ir aptuveni 100 cilvēki, kurus būtu nepie-ciešams atskaitīt no armijas rindām politisku motīvu dēļ.” [5, 40] Vēstules turpinājumā lasāms: “Uz mūsu pieprasījumiem štābs atbildi nedod, un šis augonis turpina sadalīt mūsu rindas.” Politiskā darba zemā kvalitāte kā traucējošais faktors vērojama arī turpmākajos mēnešos, jo 1942. gada vasarā, jūnijā – jūlijā datēta atbildes vēstule, kurā LK(b)P CK sekretārs J. Kalnbērziņš raksta divīzijas komandierim J. Veikinam par nepilnībām politiskajā darbā, atzīmējot, ka “politiskais darbs karavīru vidū ir slikti

organizēts. Tas rada virkni nevēlamu parādību, kuras ir jālikvidē vienalga, ko tas prasītu” [5, 29].

Tomēr šķietama politiskā darba uzlabošana turpmākajos mēnešos nespēja novērst ne lielos zaudējumus, ne pakāpenisko rusifikāciju, ne arī kara gaitā radušos situāciju, kad 1942. gada pavasarī trīs mēnešus divīzija netika apgādāta ar pārtiku. Tieši šie faktori, nevis sliktais politiskais darbs veicināja dezertēšanu.

Dezertēšana Sarkanās armijas 201. latviešu strēlnieku divīzijā pastāvēja gan kā protests pret ieviesto kārtību: politisko, sociālo, gan kā vēlēšanās atgriezties Latvijā. Dezertēšana tika uzskatīta par “dzimtenes nodevību” un sodīta saskaņā ar KPSFR Kriminālkodeksu.

Sevišķi daudz dezertēšanas mēģinājumu notika 1942. gada martā – maijā. Tas skaidrojams ar vispārējo militāro situāciju frontē un nespēju atrisināt divīzijas apgādes jautājumus. Lai mazinātu dezertēšanu skaitu, LK(b)P CK piedāvāja pastiprināt politisko darbu, izskaužot “nacionālšovinismu” un “pretpadomju elementus”. Savukārt divīzijas vadība uzmanību pievērsa dezertēšanas cēloņiem (rusifikācija, vājie komandieru kadri, neatrisinātās apgādes problēmas, politiskā darba nepilnības), netieši norādot, ka tie ir raksturīgi visai Sarkanajai armijai.

Literatūra un avoti

1. Hoffman, J. “Die Kriegsführung aus der Sicht der Sowjetunion.” In: *Der Angriff auf die Sowjetunion*. Frankfurt am Main: Boog H., Forster J., Hoffman J., Klink E., Muller R.D., Ueberschar G.R. hrsg., 1991. 1376 S.
2. Viksnes R., Kanger K. red. *No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā: 1940–1986. Noziegumos pret Latvijas valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs*. Rīga: Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts, 1999. 959 lpp.
3. “Latviešu pārbēdzēja stāsts par apstākļiem frontē.” *Tēvija*, 1942. 22. maijs.
4. *Latvijas Strēlnieks*, 1941. Nr.1.
5. Latvijas Valsts arhīvs, PA-101. f. (Latvijas Komunistiskās partijas centrālkomiteja), 1. apr., 54. l. (Slepenā sarakste militārajos jautājumos), 59 lpp.
6. Latvijas Valsts arhīvs, PA-101. f. (Latvijas Komunistiskās partijas centrālkomiteja), 4. apr., 3. l. (Slepenā sarakste par 201. (vēlāk 43.) latviešu gvardes strēlnieku divīziju), 65 lpp.
7. Latvijas Valsts arhīvs, PA-301. f. (Lielā Tēvijas kara vēstures komisija), 3. apr., 115. l. (Atskaites par 201. latviešu strēlnieku divīzijas komjaunatnes darbu), 8 lp.

8. Latvijas Valsts arhīvs, 1986. fonds (Latvijas PSR VDK par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas), 1. apr., 8576. l. (Jānis Ābolīns), 253 lpp.
9. Latvijas Valsts arhīvs, 1986. fonds (Latvijas PSR VDK par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas), 1. apr., 28880. l. (Zenons Dongo), 173 lpp.
10. Latvijas Valsts arhīvs, 1986. fonds (Latvijas PSR VDK par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas), 1. apr., 39634. l. (Aleksandrs Kalniņš, Jānis Jaunzems), 229 lpp.
11. Latvijas Valsts arhīvs, 1986. fonds (Latvijas PSR VDK par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas), 1. apr., 42680. l. (Jānis Bauska), 198 lpp.
12. Latvijas Valsts arhīvs, 1986. fonds (Latvijas PSR VDK par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas), 1. apr., 42883. l. (Edgars Bitaliņš, Arvids Ozoliņš, Pēteris Kaulakalns, Ansis Rozenbergs, Kārlis Rodziņš), 356 lpp.
13. Latvijas Valsts arhīvs, 1986. fonds (Latvijas PSR VDK par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas), 1. apr., 42938. lieta (Arvids Lazdiņš, Pēteris Kontrims, Paulis Riselis, Miķelis Spigulis), 397 lpp.
14. Latvijas Valsts arhīvs, 1986. fonds (Latvijas PSR VDK par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas), 1. apr., 44580. l. (Staņislavs Urbāns), 179 lpp.
15. Latvijas Valsts arhīvs, 1986. fonds (Latvijas PSR VDK par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas), 2. apr., P-2371a. l. (V. Pelmanis, A. Podiņš, V. Ozoliņš, E. Cīrulis), 287 lpp.

Summary

Desertion from the 201st Latvian riflemen division of the Red Army (August 1941 – October 1942)

During the German–Soviet War (1941–1945) in Red Army fought nearly 100 000 Latvian soldiers including Latvians that before 1940 resided in the Soviet Union – Latvia's inhabitants that in 1941 emigrated to the Soviet Union, as well as those that were mobilized in Latvia (Vidzeme and Latgale) at the end of 1944 and in Spring of 1945. Their participation in the war raises questions regarding their motivations to fight, their state of mind at the time, as well as their contributions to the joint war process. This study examines desertion from the 201st Latvian riflemen division of the Red Army (from August 1941 to October 1942).

Desertion from the 201st Latvian riflemen division of the Red Army was a form of protest against the established order. Desertion was considered “homeland treason” and was punished under the *Criminal Code* of the *Russian Federation*.

Especially many deserted or attempted to escape were between March and May, 1942. This was due to the overall military situation on the front and the inability to resolve the supply issues. As early as in the autumn of 1941, food provisions were one of the most significant problems of the division. This problem was especially severe in the Spring of 1942, when neither the commanders of the division nor the Central Committee of the Communist Party of Bolsheviks of Latvia could resolve it. Basically, it meant starvation. The inability to solve these problems resulted in two types of consequences. Firstly, different ways of protests escalated in the division, desertion being one of the most frequent forms of these protests. To reduce the number of desertion, the Central Committee of the Communist Party of Bolsheviks of Latvia offered to intensify political work, eliminating “*national chauvinism*” and “anti-Soviet elements”. The division leadership focused on the causes of desertion (Russification, weak commanding work, supply problems, the political failure), indirectly pointing out that they are representatives of the entire Red Army. In the 201st Latvian riflemen division of the Red Army desertion is to be regarded as the negative results of the various on-going socio-political processes in the Red Army. The problems existent in the particular division characterize the general situation in the Red Army.

Ineta Lipša

Vīrietības aspekts Kārļa Ulmaņa autoritārajā ideoloģijā (1934–1940)

Raksta mērķis ir noskaidrot, kā autoritārā režīma ideologi centās konsolidēt latviešus ap autoritārās valsts ideju, celt latviešu pašvērtības apziņu un lepnumu par piederību tautai, aktualizējot vīrietības aspekta nozīmi tautas vēsturē un aktuālajā ikdienā. Izpētē kā avoti izmantoti ideologu teksti, kas tika publicēti nacionālajos un lokālajos laikrakstos pētāmajā laika posmā. Tā kā rakstā tiek analizētas ideoloģijas izpausmes, preses cenzūra izpētes objektu nav “kropļojusi” un izvēlētie avoti ir pietiekami, lai īstenotu rakstā izvirzīto mērķi.

Edvarts Virza jau 1929. gadā konstatēja, ka “latviešu ļaudis ir stipri sievišķīgi pēc savas dabas”, ka viņi viegli pakļaujas “visdažādāko lietu kārtībai, kaut arī tā viņiem būtu nepatīkama” [31]. Autoritārā režīma ideologu tekstos, konstatējot situāciju, latvieši tika raksturoti kā “tādi liriski un jūtīgi ļaudis” [26], “liriķu un intuīcijas tauta” [10, 889], “mākoņu tauta” [18, 899]. Vārds “lirisks” apzīmē kādu jūsmīgu cilvēku, kam jūtas, dvēseles pārdzīvojumi dominē pār racionalitāti [4, 439]. Šo šķautni latviešu raksturā publicisti raksturoja ar jēdzieniem – pārlieka jūsmošana, raudulība, nevīrišķīga raudulība, raudulīga sievišķīga psiholoģija, asaraina mīkstčaulība, sentimentalitāte, nevarīga sentimentalitāte, bezdarbīga sapņainība, pasīva nopūšanās, nevarīga skumdināšanās [26; 16; 17, 133; 15; 3, 461; 14]. Savukārt ne tikai apzīmētāji “bezdarbīgs”, “nevarīgs”, “pasīvs”, bet arī tādas īpašības kā maigums, sentimentalitāte, asarainība tradicionāli tikušas piedēvētas sievietībai un definētas kā “sievu daļa” [28, 563]. To atzina par problēmu vai, runājot mūsdienu terminoloģijā, par nevēlamu identitāti, no kuras jāatbrīvojas.

1935. gada rudenī Līgotņū Jēkabs deklarēja, ka latviešu-liriķu nevēlamo rakstura īpašību cēloņi ir raudulīga literatūra un aplama vēstures izpratne. [15] Drīz pēc apvērsuma ideoloģija atspēkoja “pasakas” [2, 13] jeb “vāciešu izdomājumus” par 700 gadu ilgo verdzības tumsu [5]. Autoritārā režīma ideologi uzsvēra, ka “zemes darbs latviešiem bijis radišanas prieka pilns”, ka tas nebūtu pa spēkam vergu tautai [2, 13]. Tika atmāskota arī “pasaciņa par pazemīgām dvēselēm” [8, 986–987]. Tika apgalvots, ka latviešu “ciešanu pagātne” neesot noteikusi viņu tagadējo dzīvi, jo latviešiem esot izdevies izvairīties “milēt ciešanas” [13, 330]. Līgotņū Jēkabs rakstīja, ka latviešu tautas garam svešā un nepieņemamā pasīvā nopūšanās un nevarīgā skumdināšanās ir radusies kristietības ietekmē [14], ka tā ir

bijusi “vēstures nomākta, brāļu draudzes ar pazemību piesātināta latviešu kalpotāja cilvēka psiche” [17, 132–133], ko literatūrā bija ienesuši svešu kultūru un kungu morālei pieskaņotu mācību ietekmēti rakstnieki 19. gs. 90. gados un 20. gs. sākumā. Tagad šī ietekme esot “laimīgi izklidināta” [8, 986–987]. 1940. gada pavasarī gan tika konstatēts, ka šādas tādas šīs ietekmes paliekas vēl atrodamas. Tika uzsvērts, ka deminutīvi uzvārdos, kas ir “uzkrītoša parādība mūsu tautā”, norāda uz jūtīgumu, labsirdību un bērnišķīgu dvēseles nostāju, tie ir mazvērtīguma un piekļāvīgas sirsnības apliecinājums [6]. Tāpēc uzvārdu mainītājus lūdza izvēlēties jaunos uzvārdus bez galotnēm -iņš, -ītis (piemēram, Salmiņš, Rudzītis). Tika atzīts, ka uzvārdi nepārveidos tautas raksturu, “bet sava tiesa audzinošas nozīmes tiem tomēr ir, ievērojot viņu biežo lietošanu ikdienas praksē”.

Iztirzāt sentimentalitātes problēmu literatūrā un tās ietekmi sabiedrībā sāka publicists Juris Vidiņš 1934. gada rudenī, atzīstot, ka latvieti raksturo pārlika jūsmošana un raudulība, tās uzbāzīga un nesmalkjūtīga izrādīšana [26]. Publicists ieteica vairīties no izteiktās sentimentalitātes prozā un izteica nožēlu, ka pat Aleksandra Grīna romāna “Dvēseļu putenis” (1933) pēdējās daļas sagandējot pavisam nevīrišķīgā raudulība. Tāpēc vismaz sabiedrībā latviešiem vajadzētu turēt mutautiņus kabatās un nekļūt smieklīgiem “ar savu daiļdvēselību”, bet literātiem rakstīt ar tinti, nevis ar asarām.

Raudulību par problēmu atzina arī citi publicisti, tomēr A. Grīna vārds tās kontekstā vairs netika pieminēts. Vērtējot rezultātus Lauksaimniecības kameras organizētajam mazpulku literatūras stāstu konkursam, Ligoņņu Jēkabs 1936. gadā konstatēja, ka “nevarīgo sentimentalitāti un pasivitātes pilno pērļu zvejnieku mūsu tagadējā jaunatne sāk izkratīt no saviem kauliem” [16], jo iesūtītajos stāstos vairs nav raudulības un veltīgas bradāšanas “pēc nesameklējamām pērlēm, bet darbdienu rūdas apstrādāšana un kausēšana reālo pienākumu smēdē, lai no šīs rūdas iegūtu šķīstu zeltu” [16].

Jānis Lapiņš 1938. gada otrajā pusē nosauca lirismu par nacionālu nelaimi [18, 898], jo pasakās tiekot slavēts negudrais dēls (filozofs, dzejnieks), kamēr nopelts praktiķis, bet tieši praktiķis “ir mūsu nacionālais varonis”, kuru raksturo vīrišķības, drosmes un riska gars [11, 1197]. Uz iebildumu, ka “dzīve bez sapņu vīzijām ir trula latvieša pazīme” [7, 84], J. Lapiņš paskaidroja, ka liriķi pakļaujas stiprākā iespaidam un ka lielā mērā latviešu lirisms vainojams pie tā, ka “mūsu tauta tik ilgu gadus bijusi bez savas patstāvības kroņa” [12, 85]. Filozofs Pauls Jurevičs 1940. gada pavasarī pieminējis pakļaušanos kā latviešu intelīgencei raksturīgu īpašību un skaidrojis, ka latviešu tieksme pielāgoties liecinot par vāju “nacionālo Erotu”, ar nacionālā Erotā jēdzienu saprotot afektīvu (spēcīgu

emocionālu) saistību ar savu tautu [9, 475]. Turklāt latviešu tendence uz lirismu (sekošana jūtu impulsiem, nevis paradumu dresūrai un prāta aprēķiniem) esot ietekmējusi latviešu domu un jūtu atsvešināšanos no nacionāli valstiskām problēmām, veicinājusi apolitiskumu.

Lirisma problēma tika risināta, aicinot atrast tā dēvēto vīra garu un popularizējot aktivitāti. Tika uzsvērts, ka tā ir raksturīga latviešu īpašība, jo tautas pasakas esot himna tautas aktivitātei [14]. Parlamentārās demokrātijas laikā netika tieši sludināts, kādam būtu jābūt vīrietim. Parasti kontekstā veidojās secinājums, ka “normāla, nobrieduša vīra ideāls ir pelnīt daudz naudas un iemantot sabiedrībā cieņu, kas allaž pavada lielus naudas pelnītājus” [27]. Turpretim autoritāro ideologu tekstos uzmanība tika vērsta galvenokārt uz vīrieti [30]. Jānis Lapiņš žurnālā “Sējejs” ievadrakstos 1937. un 1938. gadā aicināja atrast vīra garu, jo “mīkstčaulīgas, raudulīgas, sievišķīgas tautas, kas nododas sapņiem, nemil pats Dievs, viņš tās pielaulā spēcīgām tautām, lai iedotu tām vīrišķību”, turklāt “tikai vīrišķīgas tautas ir suverēnas” [28, 564]. Vīrietības aspektu publicisti sāka pārrunāt pakāpeniski. 1936. gada sākumā žurnālā “Daugava” dzejnieks Igors Činnovs norādīja uz “zinošā vīrišķīguma” trūkumu latviešos kā tautā [13, 331]. Vienlaikus Voldemārs Reiznieks atzina, ka latviešiem vēl nav vīrietības kulta, bet tāds būtu vajadzīgs, jo “ar autoritārā principa ievēšanu valsts dzīvē vīrietības elements ir atzīts par noteicošo” [21]. V. Reiznieks arī secināja, ka bruņinieka tips, [20] pionieriskie vīrieši (iekarotāji) karos ir izkauti, tāpēc tagad jā rūpējas, lai jaunekļus izaudzīnātu par īstiem vīriem, nevis “meiteņpuikām” [21].

Tika uzskatīts, ka jāaudzina cīnītāji, kuri rikojas, nevis pakļaujas, un ka literatūras pienākums ir radīt varoņu kultu [25], tāpēc V. Reiznieks aicināja sacelties pret Poruka, Skalbes un lielā mērā arī Raiņa tipa ideologiem, jo viņu ideāli neatbilstot laika garam tāpēc, ka “mūsu neatkarību izkaroja ne Poruka “bālie zēni”, ne Skalbes Krupis, ne Raiņa Antiņš, bet pavisam pretēja tipa cilvēki” [21]. Aleksandra Grīna romānu izplatība 1936. gadā tika vērtēta ar atzinumu, ka latvieši ļoti, kaut intuitīvi, cienot “vīrietības ideāli”, bet pats A. Grīns tika vērtēts kā “spilgtākais mūsu vīrietības paudējs” [21], kurš par karu nevis šausminās vai apjūsma, bet tēlo to kā vēstures fenomenu, un visi latvieši tika aicināti atmet raudulīgo sievišķo psiholoģiju, “kas pieaugušos vīriešus vēl arvien kā cāļišus grib turēt zem vistas spārniem” [17, 133].

Jānis Lapiņš formulēja, ka īsta vīra kritērijs ir vīra gars. Viņš sludināja, ka vīrietis ir kā zvērs, no kura “pirmatnības vilks mīl pabāzt ārā savu purnu” [28, 562]. Vīra gods prasa būt pašapzinīgam, visu pārspēt, varēt. Draudzīgums un brālība ir vīrišķības pierādījums. Vīru raksturo cīņa un uzvara arī mīlestībā, kurā viņš ir “reizē godprātis un bezkauņa”, jo šolaiku

sociāli aktīvā, kareivīgā sieviete vairs nemīlot maigos prinčus [29, 786]. “Tikai salkani egoisti, mazvērtīgi un mazdūšīgi vīrieši gaida, lai viņiem atklāj mīlestību, lai ap viņiem trīnas sieviešu glaimi. [...] Īsts vīrietis arī mīlestībā ir laupītājs, ir zvērs, kas izgāž ēkas pamatus, lai tiktu pie upura. [...] Kur vīriem aptrūkst kareiviskā laupītāja gara mīlestībā, tur tauta bez nākošās paaudzes aiziet bojā. Tur vīri glēvi fantazē par mīlestību un sēž pie savas sapņu makšķeres, gaidot, ka kāda zivtiņa pati ņems viņa tārpu.” [28, 562] J. Lapiņš pareģoja, ka tādi vīrieši nonāks ellē kā nevērtīgie [29, 787]. Turpretim īsts vīrietis nekad nerādot maigumu, sentimentalitāti, asaras. Savā aizrautībā rakstnieks kļuva pat tik patētisks, ka apgalvoja, ka “zirgi nokož galvas tiem zēniem, kas spēlējas ar leļļiem” [28, 563]. Tomēr J. Lapiņš atzina, ka pastāv izņēmuma brīži. Tās ir situācijas dzīvē, kad redzam vīru “kā auglības dievu Panu, kas mistikas pilnām acīm raugās pasaulē”, kad viņš ir “kā kūpošs rudzu lauks, kas ikbrīdi savas sēklas grib izsēt visai pasaulei” [28, 563] vai “kā sēklas pilns koks, kas ar savu dzimumu grib apņemt visu pasauli”, jo “tas ir vīra gods, ka viņš ir pilns ar spēku un potenci” [29, 787]. Publicists secināja, ka vīra gods “peld rases asinīs” un “krietns vīrs ir arī lepns uz to, ka viņam ir daudz viņa labo asiņu tālāk nesēju” [29, 787]. Tikai mīlas brīžos “vīrs izkāpj pats no sevis” (“no zvēra”) un kļūst tuvāks sievietei – jūtīgs, maigs, apraudāties spējīgs. Šie pagāniska satura prātojumi iekļāvās populārajā dzimstības problemātikas tēmā un, sekojot tajā dominējušajai tendencei, J. Lapiņš ir pat aizrādījis: “Ja ģimene ir krusts, tad paliec par Lāčplēsi un nes godam savu krustu.” [1, 1011] Tādējādi tika skarta heroisma tēma ikdienā.

Parlamentārās demokrātijas laikā Pirmajā pasaules karā un Latvijas Atbrīvošanas karā kritušo un veterānu godināšana notika pašplūsmā, savukārt autoritārā režīma laikā – mērķtiecīgi iekļauta valsts ideoloģijā, apzināti veidojot varoņu kultu [23]. Rezultātā vārds Lāčplēsis un teiciens “vecie kaujas ērgļi” tika lietoti kā sugas vārdi, pat neliekot tos pēdīnās [22; 19], kas varēja veicināt pārliecību, ka varoņi dzīvo laikabiedru vidū. Tādas prakses kontekstā avīžu lasītāji raksta nosaukumu, kas 1939. gadā vēstīja, ka rit apglabās Grobiņas diķī noslikušo lāčplēsi, iespējams, vairs neuztvēra kā dīvainu (par lāčplēšiem presē mēdza saukt Lāčplēša kara ordeņa kavalierus). Tomēr vajadzēja rēķināties ar to, ka kara varoņu kļuva arvien mazāk, ka heroismu nācās saskatīt ikdienā. Tas tika formulēts, mudinot iedzīvotājus uz upuri 15. maija Latvijas labā. Tika vēstīts, ka upuris ir viegli dodams, ja tam pamatā ir “tēvijas mīlestības enerģija” [24].

Rezultātā līdzās vīra kā vardarbīga iekarotāja tēlam 1939. gada rudenī tika pievienots tā pretstats – tika attaisnots un slavināts Antiņš kā “klusais un sev nekā neprasošais cīnītājs”, jo viņš “augstāk par paša stāda tautas

labumu” un spēj “ziedoties un atdot sevi visu” [8, 986–987]. Tādējādi Antiņš vairs “nekādā gadījumā nav glēvuma personificējums”, bet gan Lāčplēša prototips. Antiņa tēla pārinterpretācija varētu liecināt par to, ka autoritārā ideoloģija vēlējās vīrietiskot arī to upurēšanās spēju, kas nav saistīta ar karošanu un kas tradicionāli tika asociēta ar sievietību.

Autoritārā režīma ideoloģijas centieni audzināt latviešus liecina, ka netika apšaubīts, ka vīrietību/sievietību nosaka sociālie apstākļi, tālāk secinot, ja vīrietības kulta latviešiem nav, tad tāds ir jārada. Neatbildēts gan tik un tā paliek jautājums, vai “vīrietības kulta” trūkums bija dzīves īstenība. Visticamāk, situācija tika pārspīlēta, lai mobilizētu masas ap autoritārās valsts ideju, un par problēmu padarīts tas, kas reāli nebūt nebija problēma. Centieni formulēt latvieša identitāti, izmantojot dzimtes aspektu, varēja aizraut lasītājus. Starp citu, analizētajos vispārīgajos izdevumos tika uzrunāta tikai nācijas viena daļa – vīrieši, kamēr sievietes tika “izglītotas” galvenokārt ar sieviešu žurnālu starpniecību.

Avoti un literatūra

1. Asins ekspansija [Ievadraksts]. *Sējējs*, 1937, Nr. 10: 1010–1013.
2. Auškāps, J. “Latviešu nākotnes ceļi.” *Sējējs*, 1936, Nr. 1: 9–16.
3. Auškāps, J. “15. maija Latvija. Idejiskais saturs.” *Sējējs*, 1939, Nr. 5: 455–463.
4. Baldunčiks, J., Pokrotniece, K. *Svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Jumava, 1999. 879 lpp.
5. Č. “Vai latvieši bijuši verdzībā 700 gadus?” *Zemgales Balss*, 1934. 1. jūlijs.
6. Dardedzis, E. “Kādas liecības jādod jaunaļiem uzvārdiem.” *Rīts*, 1940. 31. marts.
7. Gruzītis, E. “Vai lirisms ir nacionāla nelaime?” *Sējējs*, 1939, Nr. 1: 83–84.
8. Gulbis, F. “Heroiska dzīve.” *Sējējs*, 1939, Nr. 9: 986–988.
9. Jurevičs, P. “Inteliģences stāja.” *Sējējs*, 1940, Nr. 5: 473–483.
10. Lapiņš, J. “Latvieša raksturojums.” *Sējējs*, 1936, Nr. 8: 889–890.
11. Lapiņš, J. “Latviešu gara evolūcija nacionālā valstī.” *Sējējs*, 1938, Nr. 11: 1194–1198.
12. Lapiņš, J. “Par nacionālu laimi un nelaيمي.” *Sējējs*, 1939, Nr. 1: 84–85.
13. “Latvietis pie spoguļa.” *Daugava*, 1936, Nr. 4: 319–331.
14. Līgotņū, J. “Latvieša tikumiskie atspaidi.” *Jaunākās Ziņas*, 1939. 28. februāris.
15. Līgotņū, J. “Nost ar mīkstčaulību.” *Rīts*, 1935. 6. oktobris.
16. Līgotņū, J. “Sentimentālītātes vietā pašdarbība.” *Rīts*, 1936. 6. februāris.

17. Līgotņū, J. "Varonības dzejnieks (Aleksandrs Grīns)." *Sējējs*, 1939, Nr. 2: 132–138.
18. "Nacionālā nelaime [Ievadraksts]." *Sējējs*, 1938, Nr. 9: 898–899.
19. "Prezidenta ziedojums lāčplēšiem un kara invalīdiem." *Kurzemes Vārds*, 1938. 17. decembris.
20. Reiznieks, V. "Tēvs un bruņinieks." *Rīts*, 1936. 16. marts.
21. Reiznieks, V. "Virietības kulta vajadzība." *Rīts*, 1936. 1. maijs.
22. "Šodien apbedī Grobiņas diķī noslikušo lāčplēši." *Kurzemes Vārds*, 1939. 24. augusts.
23. "Tautā atdzimst varoņu kulta. Ikšķilē zemes klēpī guldīti 45 varoņu trūdi." *Rīts*, 1934, 29. oktobris.
24. "Upura tikums un griba." *Zemgales Balss*, 1937. 6. jūlijs.
25. "Varoņu kulta radišana." *Zemgales Balss*, 1936. 7. marts.
26. Vidiņš, J. "Drusku par sentimentalitāti." *Kurzemes Vārds*, 1934. 19. septembris.
27. Vidiņš, J. "Par ideāliem." *Kurzemes Vārds*, 1930. 9. oktobris.
28. "Vīra gars [Ievadraksts]." *Sējējs*, 1937, Nr. 6: 561–564.
29. "Vīra gods [Ievadraksts]." *Sējējs*, 1938, Nr. 8: 786–787.
30. "Vīra tikums." *Zemgales Balss*, 1936. 17. jūnijs.
31. Virza, Ed. "Lauku noskaņas." *Zemgales Balss*, 1929. 7. jūnijs.

Summary

The aspect of masculinity in the authoritarian ideology of Kārlis Ulmanis (1934–1940)

Some publicists have stated that already during the years of parliamentary democracy, "the Latvian people are strongly feminine by their character" because of easy subordination to "the order of all sort of things even if it would be personally unpleasant". Latvians were characterized as "the nation of lyrics and intuition" in the texts of ideologists of the authoritarian regime, consequently – as a people whose rationality was dominated by feelings and the emotions. This aspect of Latvian character was described in such terms as "non-masculine tearfulness", "helpless sentimentality", "inactive dreaminess" or "passive sighing." It was acknowledged as a problem in the character of the whole nation and, using modern terms, it would be described as undesirable identity that has to be overcome. Tearful literature and the incorrect interpretation of history were considered as the main causes of the problem. Therefore, the ideologists of the Kārlis Ulmanis authoritarian regime endeavored to struggle against this quality, unveiling the myths of history and popularizing the so-called cult of masculinity.

Ilze Biruta Loze

Neolīta akmens kaujas cirvji Latvijas austrumu daļā

Vēlā neolīta akmens cirvji parādās Austrumbaltijas, tajā skaitā arī Latvijas, teritorijā pirms 4250 gadiem, un tie ir raksturīgi kaujas cirvju jeb auklas keramikas kultūrai. Daži no labākajiem šo cirvju eksemplāriem atrasti Latvijas austrumu reģionā.

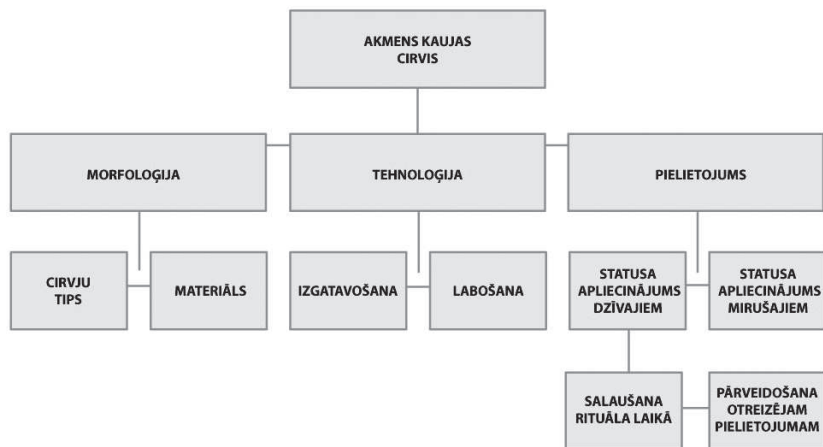
Akmens kaujas cirvi, kuru dēvē arī par laivas cirvi tā profila raksturīgo kontūru dēļ, visbiežāk atrod kā savrupatradumu tagad esošo vai senāk bijušo tīrumu vietās. Bieži vien, aparatot tīrumus vai veicot kādus citus saimniecības darbus (ēku celšanu, ceļu iekārtošanu u.c.), tiek postītas vēlā neolīta apbedījumu vietas ar šiem cirvjiem un tie zaudē savu sākotnējo lokalizācija. Neskatoties uz šādu pavērsienu, tie tomēr ir viens no visinformatīvākajiem avotiem vēlā neolīta kaujas cirvju jeb auklas keramikas kultūras izpētē.

Akmens kaujas cirvis nav ikdienišķa, bet gan prestiža lieta, un tā ir piederējusi vīriešu kārtas indivīdam, viņam nomirstot, tika likta līdzī kapā, tādējādi saglabājot šī indivīda sociāli augsto statusu. Vēlais neolīts ir sociālo attiecību pārmaiņu laiks, kad vadonības pamatprincipi balstās uz indivīdu piederību noteiktai hierarhijas pakāpei. Vara mantota pa vertikāli, un tā tika nodrošināta ar visiem iespējamiem līdzekļiem.

Arheologi, pētot šo tēmu, izdala ne tikai šo cirvju morfoloģiski atšķirīgos tipus, bet studē arī to izgatavošanas tehnoloģiju. Tiek meklēts skaidrojums vizuāli visai pievilcīgo akmens cirvju izplatībai vienā vai otrā reģionā, nosakot arī šo cirvju izcelsmi – vietēji vai arī importēti no tālumā esošajām teritorijām. Turklāt tiek vērsta uzmanība arī to pielietojumam vienā vai otrā situācijā, balstoties uz konkrētu arheoloģiskajos izrakumos iegūtā cirvja atraduma apstākļiem (skat. 1. att.).

Akmens cirvis nav kaujas ierocis. Šis nosaukums ir simbolisks, jo būtībā urbtais kāta caurums to padara viegli salaužamu, un visbiežāk, kā to liecina Lubāna klānu arheoloģiskie pētījumi vēlā neolīta apmetnēs, šie cirvji bija lūzuši pa vidu cauruma urbuma vietā.

Akmens kaujas cirvim, ja tas jau ļoti sen ir zaudējis savu sākotnējo lokalizācijas vietu, ir humusa skābju saēsta virsma, un tam nav pievilcīgs izskats. Turpretī senajās apbedījumu vietās atrastie cirvji savu sākotnējo izskatu nav zaudējuši. Tie ir labi pulēti un labi saglabājuši to sākotnējo izskatu.

1. att. Vēlā neolīta akmens kaujas cirvju pētījumu aspekti.

Akmens kaujas cirvis ir meistarīgu roku darināts, un tas saglabā noteikta vēlā neolīta apdzīvotības reģiona cirvju izgatavošanas specifiku. Latvijas teritorijā ir izdalāmi vairāki šo cirvju izplatības reģioni. Šajā rakstā uzmanība pamatā vērsta uz Latvijas austrumu daļā atrastajiem.

Lai komentētu Latgalē iegūto dažādu tipu akmens cirvju atradumus, ir jānorāda, ka kaujas cirvju klasifikācija balstās uz noteiktām pazīmēm: cirvju garenprofils (skats no sāna), frontālais skatījums, šķērsgriezums, pieta un asmens forma, kā arī fakta konstatēšana par lejamās šuves imitāciju. Šī pēdējā pazīme norāda, ka agrie cirvji imitēja Eiropas dienviddaļas eneolīta vara cirvju formu.

Šajā rakstā uzmanība pievērsta trīs dažādiem Latvijas austrumu daļā iegūtajiem akmens kaujas cirvjiem: agrā jeb A tipa, Karlovas (Igaunijas) un smailpieta (Somijas) tipa piederošiem.

Agrais jeb A tipa akmens kaujas cirvis

Latvijas arheoloģijā jautājumu par kaujas cirvju izplatību, tajā skaitā arī par agrāko tipu, ir sācis risināt Eduards Šturms (1895–1959), kurš savā pirmajā apkopojošajā publikācijā ir rakstījis arī par agrajiem kaujas cirvju tipiem, ziņas par kuriem bija uzkrātas Latvijas teritorijā līdz 1936. gadam.

Jau toreiz Latvijas austrumu daļā bija atrasti divi agrā akmens kaujas cirvja eksemplāri, kas vērsa uzmanību uz sevi kā izciliem agrā A tipa kaujas cirvju paraugiem. Vienu no tiem, kas atrasts Viļakas pagasta Ilziņos, E. Šturms aprakstīja savā pētījumā [15, 1–29]. Tas ir A tipa kaujas cirvis

ar cilindrisku pietu un spēcīgi izveidotiem abpusējiem pleciņiem. Cirvim ir lejamās šuves imitācija uz mugurpuses, kas veidota ar divu paralēlu līniju palīdzību. Cirvim nav asu šķautņu, šķērsgriezums ir ovāli noapaļots. Par raksturīgu pazīmi tieši A tipa cirvju izveidē ir uzskatāms asmens gala pacēlums uz augšu, to pārvietojot uz priekšu. Turklāt šim cirvim ir liekts sānu profils, kas ir visai raksturīga pazīme tieši visagrākā tipa cirvjiem.

Ar otru agrā A tipa kaujas cirvi no Gaigalavas Murāniem E. Šturms toreiz netika iepazīties tuvāk, jo tas atradās Rēzeknes novada Žogotu skolas muzejā. Ziņas par šo cirvi ir jau divreiz publicētas [8; 11]. Tagad ir radusies iespēja par to rakstīt vēlreiz un parādīt, ka tas būtiski atšķiras no pirmā A tipa kaujas cirvja eksemplāra. Gaigalavas Murānu kaujas cirvja galvenā atšķirība ir taisnas muguras izveide, atstājot apaļu pieta galu.

Cirvim ir ieapaļi ovāls šķērsgriezums ar taisnu muguras līniju, smalkāka tā izveide, un tas ir garāks par iepriekšējo cirvi. Lejamās šuves imitācija, noapaļotais asmens un tā gala pacēlums uz augšu – tās visas ir pazīmes, kas norāda par šī cirvja piederību vēlā neolīta perioda agrākajam posmam.

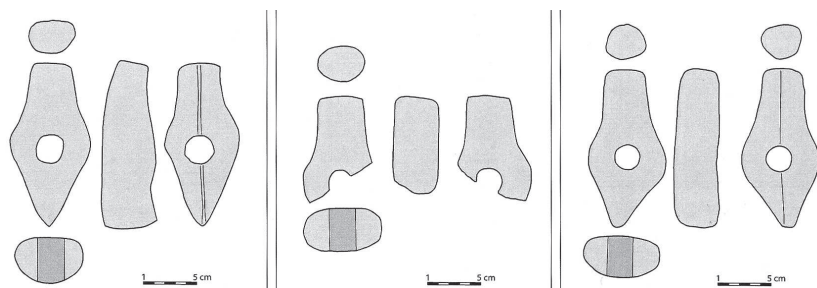
Agrais kaujas cirvis ar taisnu mugurpusi, kas saglabāties fragmentārā veidā pāršķelts pa garenisko asi, iegūts Aboras vēlā neolīta apmetnes arheoloģiskajos izrakumos, Lubāna mitrajā. Šim cirvim nav vairs raksturīgā A pamattipa cirvju pleciņu izveidojuma tā frontālā skatījumā. Tam nav apaļa pieta, un tas ir rupjāk darināts salīdzinājumā ar abiem iepriekš norādītajiem cirvju eksemplāriem [8, 4. att.: 1]. Tomēr tam ir noapaļoti ovāls šķērsgriezums ar taisnu muguras līniju un tā piets saglabā apaļumu, iztaisnojoties tikai mugurpusē. Cirvim nav lejamās šuves imitācijas, lai gan tam ir bijis asmens ar augšup paceltu galu, kas ir šo cirvju raksturīga pazīme. Diemžēl cirvja asmens tomēr ir bojāts jau senatnē, cirvis neuzrāda arī tā sākotnējo garumu. Šis cirvis var būt iedalāms kā A₂ tipam piederīgs, jo tas neatbilst iepriekš izdalītajiem A tipa cirvjiem to klasiskā variantā.

Citu kaujas cirvju tipu pārstāv garumā īsāki un rupjāk darināti cirvji, kuriem ir frontālā skatījumā īpaši izcelti noapaļotie pleciņi. Šie cirvi saglabā pietiekami garu pieta daļu, kas ir agro cirvju raksturīga pazīme. Turklāt pietam ir apaļš vai ovāls šķērsgriezums, kas tāpat liecina par to piederību agrajiem cirvjiem.

Tieši pēdējā laikā ir atklāts viens šī tipa kaujas cirvja atradums, kas gan pārdzīvojis izmaiņas, jo jau senatnē ir jūtami saīsināts pēc apakšdaļas lūzuma. Šis ir cirvis no Rēzeknes novada Kantinieku pagasta Bancuļu ciema un atrodas Ievu māju īpašnieces Andas Rebles īpašumā. Šis cirvis ir ar cilindrisku pietu un apaļīgu tā galu, ar spēcīgi noapaļotiem pleciņiem un tikko jūtamam sānu profilējuma liekumu (skat. 2. att.: 3). Cirvis ir nepierasti īss, bet, spriežot pēc tā, kā tas ticis labots un tā virsmu nav saēdušas

humusa skābes, tas nav zaudējis savas funkcijas, līdz, domājams, bijis apglabāts kopā ar savu īpašnieku. Cirvim uz muguras, tā apakšpusē ir tikko jūtama vertikālā svītra, kuras apakšējais gals atduras nesimetriski atjaunotajā cirvja apakšgalā. Iespējams, cirvis zaudējis 1, 2–2 cm no sava garuma.

Ir jāatzīmē, ka līdzīgs cirvja eksemplārs fiksēts Aboras vēlā neolīta apmetnes arheoloģiskajos izrakumos, šoreiz gan fragmentārā veidā (LNVm, inv. nr. 76: 2417). Tas ir krietni smagnējāks, ar nedaudz platākiem sāniem (skat. 2. att.: 2).

2. att. Agrie kaujas cirvji no Ķīsezera salas (1),
Aboras apmetnes (2) un Bancuļu ciema Ievām (3).

Arī šim cirvja pleciņiem ir izteikti labs noapaļojums. Cirvim ir ieovāls piets un tāds pats šķēsgriezums.

Līdzīgs cirvja eksemplārs ir zināms Kurzemes pusē Matkules Drubazās, kur tam ir pat lejamās šuves imitācija uz mugurpuses.

Ši ir īpaša agro cirvju grupa, kuri sastopami Ziemeļeiropas līdzenuma auklas keramikas jeb savrupkapu kultūru izplatību areālos. Vistuvākās paralēles var sameklēt Meklenburgas apvidū, Vācijas ziemeļu daļā. Šādi cirvji sastopami tur starp A2 un A3 tipa kaujas cirvju klasificētajiem paraugiem [5, *tafel* 33: 8, 34: 5]. Protams, šeit gan ir runa par augstas klases izpildījumu, kas liecina par lielu meistarību to izgatavošanā. Šiem cirvjiem ir lietots arī labāks izejmateriāls.

Pavisam citu agrā kaujas cirvju tipu pārstāv Lendžu pagasta Sarkanu kaujas cirvis. Šim cirvim ir pilnīgi atšķirīgs frontālais skatījums, jo tā piets saplūst ar tā plecu daļu un sānu noapaļojums ir visai plastiski veidots. Cirvim ir apaļš piets, lieliski liekts profils, lejamās šuves imitācija uz muguras, taisna līnija atrodas arī tā priekšpusē, asmens pacelts uz augšu un pavirzīts uz priekšu [4, 60–65]. Iespējams, ka šī cirvja zināma līdzība var būt saskatāma ar bijušajā Austrumprūsijas, tagadējā Kaļiņingradas apgabala teritorijā savulaik atrasto kaujas cirvi [6, *tafel* XXXIV: 227].

Kaujas cirvim no Ķīšezera salas, kas atrasts vēl 1927. gadā, ir labāk izteikta plecu un pieta daļa, lai arī pēdējā ir ļoti īsa (skat. 2. att.: 1). Cirvja profils ir mazāk liekts salīdzinājuma ar iepriekšējo cirvi. Uz muguras, protams, ir lejamās šuves imitācija [9, 42]. Šo cirvi arī var uzskatīt par vienu no agrā tipa cirvju variantiem, bet Sarkaņu cirvi par lokālu Austrumbaltijas reģiona kaujas cirvju agrā tipa variantu.

Karlovas (Igaunijas) tipa kaujas cirvis

Karlovas (Igaunijas) akmens kaujas cirvis ir viens no raksturīgākajiem Austrumbaltijas ziemeļu un vidusdaļas vēlā neolīta kaujas cirvjiem.

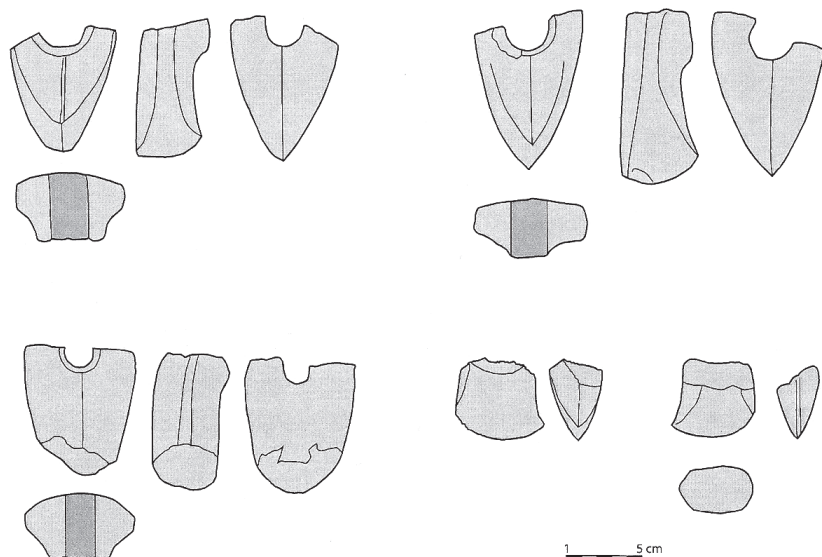
Pirmo reizi Latvijas arheoloģijā jautājums par šiem cirvjiem tika apskatīts 1936. gadā, kad Latvijas teritorijā bija atrasti daži neparasti kāda īpaša tipa cirvji. Toreiz, apskatot šos cirvjus, tika meklētas kopīgas pazīmes ar Karlovas tipa cirvjiem Igaunijā. Šādu cirvju vidū tika nosaukti cirvi no Irlavas pagasta Zentām, Jēkabpils Rites pagasta Margām, Vīrānes Diļļaukām un Salaspils Vējstūriem [15, 10–11, *tab. III: 1, 2*]. Tomēr, tagad tos apskatot, ir jānāk pie slēdziena, ka tie neatbilst kritērijiem, kas izvirzīti šo cirvju identificēšanā.

Jautājums par šiem cirvjiem kļuva aktuāls pagājušā gadsimta 70. gadu sākumā, kad igauņu arheologs Lembits Jaanits veica padziļinātas studijas par šiem cirvjiem un publicēja rakstu Somijas populārā arheoloģijas izdevumā [3, 46–76]. Norādītais autors izdalīja šī cirvja tipoloģiski atšķirīgas sākumformas (Kainas, Viru-Nigulas un Karmas tipa cirvji).

Tiek uzskatīts, ka Karlovas tipa cirvis ir izveidojies, pateicoties Somijas cirvju iespaidam ar tam raksturīgo spēcīgi uzrauto asmens priekšgalu [2, 81–96].

Karlova akmens kaujas cirvja pazīmes ir šādas: tam ir taisna apakšpuse un velvēta augšpuse, sānmalas ir plakanas un šauras, ap kāta caurumu ir apmale. Lielākajiem eksemplāriem ir pogveida piets. Šaurās sānmalas sākas no pieta un beidzas cirvja apakšpusē, kur tās asmens lokā kopā ar cirvja virspusi un apakšpusi veido asas šķautnes. Cirvim ir spēcīgs asmens, un tā loks cirvja priekšpusē pacelts pret kāta caurumu.

Pašlaik Latvijas austrumu daļā ir reģistrēti 5 Karlovas tipa dažādi kaujas cirvji, tajā skaitā arī vienas sagataves fragments. Trīs cirvji pārlaukti vidū cauruma urbuma vietā. Tie ir cirvji no Austrumlatvijas – atradums Aboras vēlā neolīta apmetnes Lubāna mitrajā un cirvis no Ludzas novadpētniecības muzeja, kā arī cirvis no Parumbas Katlakalna (skat. 3. att.: 1). Aboras apmetnē iegūts arī šāda cirvja apakšdaļas fragments un tā asmens daļa.

3. att. Karlovas tipa kaujas cirvis (1) un tā fragments (2)
no Ludzas novadpētniecības muzeja.

Aboras apmetnes un Parumbas Katlakalna apakšdaļas fragmentiem ir taisns profils, trapeceveida šķērsgriezums ar plakānu un velvētu augšpusi ar krasi iezīmētām sānu šķautnēm, kas izzūd, paplašinoties tā asmens daļā [8, 4. att.: 44–46]. Iespējams, ka šo cirvju fragmentēšana varēja būt veikta ar nodomu kāda īpaša rakstura rituāla laikā. Tomēr izbrīnu rada tas apstāklis, ka abu šo cirvju apakšdaļu garums ir pārāk īss, kas, iespējams, norāda, ka abi šie cirvji vēl pirms galējās salaušanas varēja būt ieguvuši bojājumus tieši asmens loka daļā. Tomēr pieslīpējot tā apakšdaļu, cirvis nezaudēja savas funkcijas. Tas tāpat kā agrāk turpināja būt individa statusa simbols un to varēja no jauna izmantot kārtējā rituāla izpildes laikā, kur tos varēja arī speciāli salauzt.

Aboras apmetnes arheoloģiskajos izrakumos atrastā Karlovas cirvja sagataves apakšpuse ir ar liektu profilu, lai gan tās šķērsgriezums ir tipisks Karlovas cirvjiem.

Sagatave lūzusi tās izgatavošanas laikā, iespējams, tas noticis kāta cauruma urbuma laikā un pēc tam šo sagatavi varēja izmantot kā piestu dažādiem saimnieciskiem darbiem.

Karlovas cirvja asmens daļas fragments no Aboras apmetnes ir tikai 35 mm garš, tomēr tas uzrāda Karlovas cirvja tipoloģiskās īpašības –

sānu šķautņu paplašinājuma cirvja lejasgalā, tām atduroties pret asmens loku.

Ludzas novadpētniecības muzeja fondos esošie divi Karlovas cirvji ir nepilnīgi saglabājušies. Viens no tiem ir pārsēklets pa vidu virs kāta cauruma, kas ir visai netipiska parādība akmens cirvju fragmentēšanā (skat. 3. att.: 2).

Tieši šim cirvim ir tipiskais Karlovas cirvju šķērsgriezums. Garenprofils bijis taisns. Diemžēl cirvja apakšdaļa nedod ieskatu par asmens daļu, jo tā cirvim ir nolauzta. Tas nozīmē, ka grūti prognozēt šī cirvja patieso garumu.

Toties otrais cirvis no Ludzas novadpētniecības muzeja uzrāda 170 mm lielu garumu (skat. 3. att.: 1). Cirvim ir bojātas sānu šķautnes, tāpēc nav iespējams precizēt tā šķērsgriezumu. Tomēr ir skaidrs, ka cirvim nav plečiņu, lai gan tam ir mazliet, tikko jūtami izliekts garenprofils. Tas ir smagņējs cirvis ar apaļu pietu. Cirvja šķērsgriezums ir atšķirīgs no pirmā Ludzas novadpētniecības muzejā esošā cirvja. Šo cirvi var attiecināt uz 5. Karlovas tipa variantu (pēc Lembita Jaanitsa cirvju tipoloģiskās skalas), ja vien tam būtu saglabājušies normāla asmens daļā [3, 72, *fig.* 23].

Ir jāatzīmē arī fakts, ka Lubāna mitrāja Asnes vēlā neolīta apmetnes tuvumā Degumniekos, Slidiņu māju tuvumā tīrumā atrasto kaujas cirvi Lembits Jaanits klasificē kā Karlovas cirvja 4. apakštipam piederošu [5, 70, 75, *fig.* 21].

Smailpieta jeb Somijas kaujas cirvis

Vēlā neolīta smailpieta akmens kaujas cirvis ir daudz plašāk izplatīts. Tas ir liela areāla – Somijas, Karēlijas, Igaunijas un Volgas augšteces baseina – teritorijām raksturīgs. Par šī cirvja bāzes zemi uzskatāma Somijas teritorija, jo šeit koncentrēts lielākais to atradumu skaits. Turklāt tieši Somijas teritorijā (pirmskara robežās) ir konstatēti visaugstākās šī tipa cirvju izgatavošanas meistarības paraugu atradumi.

Smailpieta cirvju fragmenti ir iegūti Lubāna mitrāja Eiņu un Aboras vēlā neolīta apmetnēs. Šo cirvju atradumi līdzvērtīgi kapu inventāra kompleksiem, jo tiem ir nodrošināta stratigrāfija noteiktos kultūras slāņos, kur tos, tāpat kā kapu kompleksos, var datēt ar radioaktīvā oglekļa palīdzību. Starp Lubāna mitrāja iegūtajiem smailpieta cirvjiem atzīmējams Eiņu apmetnes kultūras slānī fiksētais šī tipa cirvja augšdaļas fragments. No zaļgana porfirīta gatavotajam smailpieta cirvim ir bojāts arī piets. Šim cirvim ir smailpieta cirvju raksturīgais noapaļotais rombveida šķērsgriezums. Cirvim ir šauras sānu šķautnes. Tas ir tipisks šo cirvju eksemplārs ar vertikālo šķautni kā no priekšpuses, tā arī no mugurpuses [12, 66, 3. att.: 17].

Otrs smailpieta cirvja fragments, tā apakšdaļa atrasta Aboras apmetnes kultūras slānī. Tā ir citam smailpieta cirvju variantam piederoša, jo apakšdaļa ir pārlietu izstiepta, sasniedzot 12, 9 cm lielu garumu. Tas nozīmē, ka cirvja garums varēja būt 20–22 cm. Cirvim ir liekts profils, ovāls šķērsgriezums un vertikālā līnija pa tā centru no abām pusēm.

Divi smailpieta cirvju eksemplāri pārstāv vienkāršo Somijas tipa kaujas cirvi ar rombveida frontālo skatījumu un iztaisnotu muguru un velvētu augšpusi. Tie atrasti Madonas novadā starp Kalsnavas un Pudeļu ezeriem slapjā un dūņainā vietā un iegūti kā savrupatradumi Rīgas apkārtnē. Pēdējais cirvis ir labāk saglabājies, tā vienā sānā ir izdalīta vertikālā šķautne, kas sākas no pieta un iet līdz pat cirvja apakšdaļai, kur tā pazūd speciāla pusloka veida asmens slīpējuma lokā. Otrs šī paša tipa cirvis no Madonas novada ir humusa skābju saēsts, tāpēc tā detaļas nav tik labi saredzamas. Tomēr abu cirvju līdzība ir nepārprotama.

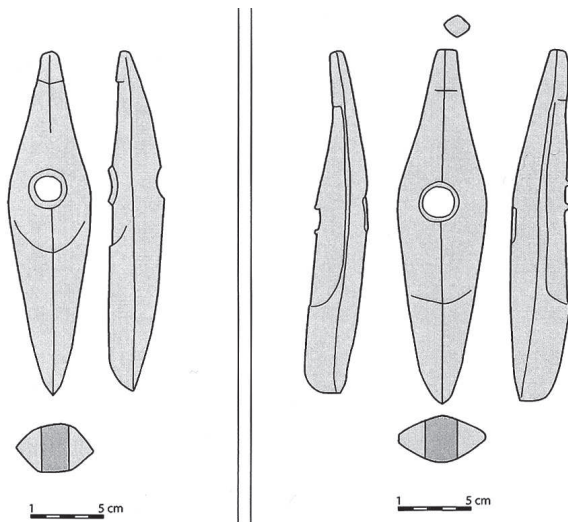
Vēl viens smailpieta cirvja atradums no Rīgas apkārtnes uzrāda Eiņu apmetnē iegūtā cirvja radniecīgu variantu, lai gan daudz vienkāršotākā veidā. Tam ir izdalīta pieta daļa un noapaļoti pleciņi frontālā skatījumā, liekts gareniskais profils un visiem šī tipa cirvju variantiem raksturīgais rombveida šķērsgriezums [10, *fig. 3: 1*].

Vārkavas smailpieta cirvis

Par ekskluzīvu smailpieta cirvja atradumu ir jāuzskata vēl pirms kara atrastais Vārkavas cirvis no Preiļu novada, kas nav raksturīgs Austrumbaltijas teritorijai [16, *tafel 109:2*].

Šis Daugavas labā krasta pietekas Dubnas baseinā atrastais cirvis ir īpaši slaidis un šaurs, pārstāv augstas smailpieta cirvju izgatavošanas skolu, kura veidojusies Somijas austrumu daļā [10, *fig. 5: 1*]. Šis cirvis ir 244 mm garš, 63 mm plats un 40 mm biezs (skat. 4. att.: 2). To raksturo īpaši sašaurināts augšgals ar rombveida skērsgriezumu. Cirvja pieta augšgals ir atdalīts ar iegrieztas līnijas palīdzību.

Cirvim ir plastiski veidots korpuss ar speciāli pasvītrotu tā vidusdaļu, iegriežot uz tā virsmas leņpus kāta cauruma augšup vērstu pusapļa līniju. Cirvim ir šauri sāni un šauras sānu šķautnes, kur viena no tām, kas iezīmēta cirvja augšpusei tuvākā attālumā, savienojas ar tikko pieminēto pusapļa līniju cirvja virspusē. Cirvim ir tas pats visiem smailpieta cirvju variantiem raksturīgais noapaļotais rombveida šķērsgriezums.

4. att. Martillas tipa smailpieta kaujas cirvis no Somijas (1) un Preiļu novada Vārkavas (2).

Vārkavas kaujas cirvis ir importa lieta, kas nonākusi Preiļu novadā kā prestiža apliecinājums no visai tālas teritorijas – Somijas austrumu daļas. Tā tuvākās paralēles ir Martillas tipa cirvji Somijā (skat. 4. att.: 1). Vēl 1911. gada publikācijā ir uzradīti šo cirvju garumi, kas maz atšķiras no Vārkavas cirvja parametriem [1, fig. 18]. Jau 1928. gadā Somijā bija zināmi šo cirvju 50 eksemplāri [7, 17, 18]. Viens no publicētiem šī tipa cirvjiem ir bijis 0,712 kg smags [14, 213–214, fig. 1:2, kuva 10]. Tagad šo cirvju skaits Somijā, iespējams, ir palielinājies.

Literatūra

1. Ailio, J. et A. Hackman “Trouvailles Prehistoriques.” In: SMYA XXV, Helsingissa, 1911: 1.– 97.
2. Äyräpää, A. “Estonische Bootaxte.” In: *Acta archaeologica*. Vol 23. 1952: 81– 96.
3. Jaanits, L. “Über die estnischen Bootäxte vom Karlova-Typus.” In: *Finskt Museum*. 1971. Helsinki, 1973: 46–76.
4. Grasis, N. “Auklas keramikas kultūras apbedījumi Sarkanos un Selgās.” ASM 1994 un 1995. Rīga, 1996.
5. Jacobs, J. *Die Einzelgrabkultur in Mecklenburg- Vorpommern*. Archäologischen Landesmuseum Mecklenburg-Vorpommern-Schwerin, 1991.

6. Kilian, L. *Haffküsten kultur und Ursprung der Balten*. Bonn: Rudolf Habelt Verlag, 1955.
7. Laitakari, A. "Die Schaftlochhäute der Steinzeit von geologisch-petrographischen Standpunkt." In: *SMYA-FFT-XXXVII*. 1930.
8. Loze, I. "Agrais akmens kaujas (laivas) cirvis: tipoloģija un izplatība Latvijas teritorijā." *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. A-1996, nr. 2. (583.): 28.–37.
9. Loze, I. "Auklas keramikas kultūras savrupatradumi Rīgā un tās apkārtnē." Grām.: *Senā Rīga*, 1998: 39–60.
10. Loze, I. "Some aspects of classification of stone battle-(boat)-axes found in Latvia." In: *De Temporibus antiquissimis ad honorem Lembit Jaanits*. Tallinn, 2001: 122–146.
11. Loze, I. "Auklas keramikas pētniecības aspekti Latvijā." *Arheoloģija un Etnogrāfija*. 21. laid. Rīga, 2003: 81–109.
12. Loze, I. "Eiņu vēlā neolīta apmetne". *Arheoloģija un Etnogrāfija*. 22. laid. Rīga, 2005: 62.–81.
13. Loze, I. "Vēlā neolīta auklas keramikas Lubāna ezera ieplakā kā izziņas avots." *LZA Vēstis*, A daļa. 60. 2006, nr. 1.–2.: 122–139.
14. Soikelli, K. "Suippokantaiset kohoteräiset kivi- kirveemme." In: *SMYA-FFT, XXVI*. Helsinki, 1912: 293–305.
15. Šturms, Ed. "Latvijas akmens laikmeta materiāli." Grām.: *Latviešu aizvēstures materiāli*. Red. F. Balodis un K. Straubergs. 2. sēj. Rīga, 1936.
16. Šturms, Ed. *Die steinzeitlichen Kulturen der Balticums*. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GMBH. 1970.

Summary

Late Neolithic stone battle axes in Eastern Latvia

Late Neolithic stone (boat-shaped) battle axes represent one of the most typical contemporary themes of pre-historic archaeology research in Latvia. Battle axes discussed in this paper have been obtained as singular finds as well as part of grave inventory, and also found in settlements. Development of this theme was promoted by archaeological excavations in Lake Lubāns Wetland in the 1960–1990s. In Abora, Eiņi and Iča settlements fragments of stone battle axes were obtained in stratigraphically determined cultural layers, where the samples were dated using radiocarbon method – 16 radiocarbon datings were made. The paper summarizes data about the early Karlova (Estonian) and Finnish stone axes with a pointed butt in Latgale region.

The classification scale of battle axes was initially developed by archaeologist Edvards Šturms (1895–1959), who paid attention to the first two types of battle axes we are interested in. We also consider the issue about Finnish battle axes here. Materials about early battle axes are included (from Murānišķi of Gaigalava, Abora settlement, Bancuļi of Kantnieki), Karlova type early and later variants (from Abora settlement and those being stored in the collection of Latvian National History Museum) and about axes with a pointed butt (Eiņi settlement, singular find collections of the Latvian National History Museum and Madona Art and History Museum). Typology of these morphologically different axes is discussed in the paper, and, within limits, their chronology has been determined. Special attention is devoted to the stone battle axe from Vārkava being absolutely analogical to the Martilla type axe found in the eastern part of Finland, which indicates far-going contacts between the Latgale Late Neolithic population and people representing the Corded Ware Culture inhabiting the Territory of Finland.

Valsts policijas darbinieku disciplinārbildības institūta attīstība Latvijā

Valsts policijas darbinieki ir viena no tām personu grupām, kas bez administratīvās, civiltiesiskās un kriminālbildības var tikt saukta arī pie disciplinārbildības. Līdz šim disciplinārbildības jomas izpēte ir veikta nepietiekami.

Raksta mērķis ir sniegt ieskatu policijas darbinieku disciplinārbildības institūta tiesiskā regulējuma attīstībā gan starpkaru posmā (1929–1938), gan mūsdienās (1991–2009).

Atsevišķu tiesību aktu, kas noteica amatpersonu disciplinārbildību Latvijas teritorijā, izstrāde saistās ar Krievijas impērijas Valsts padomes darbību 20. gadsimta sākumā. Kā norāda P. Jakobi: “Savā laikā Krievijas Valsts padome atzina, ka 1903. gada “Sodu likumu” ieviešana pilnā apmērā, atceļot reizē ar to 1885. gada sodu likumus, būtu iespējama tikai pēc tam, kad tiktu izdoti ļoti svarīgie disciplinārlikumi par dienesta pārkāpumiem.” [3, 417] Lai gan minētie disciplinārlikumi bija sastādīti un noteiktā kārtībā apstiprināti, diemžēl tie netika publicēti un reāli nedarbojās.

Latvijas valdība 1922. gada 12. oktobrī izdeva “Noteikumus par kriminālvajāšanas kārtību lietās par amatpersonu dienesta noziedzīgiem nodarījumiem un atlīdzības prasību celšanu par viņu nodarītiem zaudējumiem” [13 432]. Neskatoties uz šo noteikumu, kas detalizēti reglamentēja ar dienesta noziedzīgiem nodarījumiem saistītos jautājumus, izdošanu ar disciplinārpārkāpumu izmeklēšanu saistītos jautājumus atsevišķs tiesību akts nereglamentēja. Tika atzīts, ka disciplinārlietās jāpiemēro normas, kas ietvertas dažādos likumos un pat ir balstītas uz dažādiem principiem. Rezultātā praksē izveidojās nopietnas problēmas šo normu piemērošanā.

Jau 1920. gadā tika izveidota pirmā komisija prof. P. Jakobi vadībā, lai 1903. gada sodu likumu pielāgotu Latvijas Republikas prasībām un apstākļiem [2, 246]. Vienlaicīgi notika arī darbs pie disciplinārā likuma projekta izstrādes, ko veica atsevišķa komisija arī prof. P. Jakobi vadībā [5, 11].

1926. gadā “Tieslietu Ministrijas Vēstneša” 11./12. numurā publicēts disciplinārā likuma projekts. Komentējot šo likumprojektu, P. Jakobi atzīmē, ka tas Ministru kabinetam tika iesniegts jau 1921. gadā [3, 418]. Arī turpmākajās publikācijās ir atsauces uz 1921. gada projektu [6, 145]. Likumprojekta teksts 1925. gada 2. aprīlī un 1928. gada 29. novembrī atkārtoti tika iesniegts Saeimā, taču 1930. gada maijā izprasīts no Saeimas atpakaļ [7, 47]. Šis projekts tika veidots, ņemot vērā gan 1903. gada

“Sodu likuma” normas, gan “Tiesu iekārtas likuma” noteikumus. Papildus tam tika ņemta vērā Vācijas pieredze disciplinārās atbildības jomā. Šāda pieeja labi ilustrē procesu, kā disciplinārā atbildība tika nodalīta no kriminālatbildības un veidojās kā patstāvīgs juridiskās atbildības veids.

1930. gada 15. oktobrī tika publicēts “Disciplinārsodu likuma” teksts, ko Ministru kabinetā pieņēma 1930. gada 7. oktobrī [9, 359]. Ja iepriekš analizētais likumprojekts saturēja kā materiālās, tā arī procesuālās tiesību normas, tad “Disciplinārsodu likumā” tika ietverta tikai materiālo tiesību normu daļa. Likuma I nodaļums veidots no divām nodaļām – pirmā veltīta vispārīgajiem noteikumiem, bet otro veido pārkāpumu un par tiem paredzēto sodu uzskaitījums. Nemainīga palika likuma saistība ar “Sodu likumu”. No 19 pārkāpumu veidiem 13 gadījumos izdarīta atzina, ka disciplinārsods piemērojams, ja vainīgajam par šādu nodarījumu nedraud bargāks sods pēc “Sodu likuma”.

Atsevišķi jāmin, ka nebija piepildījušās prof. P. Jakobi domas, ka “1903. g. “Sodu likums” praksē vēl ilgi būs spēkā” [3, 419]. “Disciplinārsodu likuma” II nodaļuma 3. pants noteica, ka likums stājas spēkā reizē ar jauno “Sodu likumu” 1931. gada 31. martā [9, 363].

Lai arī šāda saikne ar “Sodu likumu” būtu atbalstāma, jo tā veido vienotu amatpersonu atbildības sistēmu, tomēr šīs saistības dēļ “Disciplinārsodu likums” nestājas spēkā 1931. gada 31. martā, kā tas bija plānots. Spēkā stāšanās datums tika piecas reizes pārcelts, līdz Saeima 1933. gada 16. jūnijā pieņēma “Likumu par Sodu likuma un Disciplinārsodu likuma” ieviešanu. Tika noteikts, ka “Sodu likums” un līdz ar to arī “Disciplinārsodu likums” stājas spēkā 1933. gada 1. augustā [12, 290].

Prof. P. Jakobi 1937. gadā aktualizēja jautājumu par “Disciplinārsodu likuma” procesuālās daļas nepieciešamību. Tika norādīts, ka Latvijā spēkā esošais likums ir pilnīgāks nekā Igaunijā, tomēr 1921. gada projekts esot bijis veiksmīgāks. Tika arī pausta atziņa, ka atšķirībā no Igaunijas Latvijā līdz šim jautājums par disciplinārprocesu visiem administratīvajiem resoriem paliek atklāts [6, 146].

Prof. P. Jakobi bija iecerējis izveidot vienotu “Disciplinārlikumu”, kas attiektos uz visiem civilo resoru ierēdņiem, izņemot tiesu varas pārstāvjus. 1930. gada “Disciplinārsodu likuma” 1. panta tekstā tika ietverts formulējums: “Šis Disciplinārsodu likums attiecas uz valsts, valsts autonomo uzņēmumu un pašvaldību dienestā stāvošām personām.” [9, 359] Sākotnējā likumprojekta redakcijā tika ietverts dienestā esošas personas jēdziena skaidrojums, kas tieši norādīja uz to iespējamo piederību policijai, proti: “Par dienestpersonu uzskatāma katra persona, kura kā amatpersona vai policijas, vai cits kāds sargs vai kalpotājs nes valsts, autonomo valsts

uzņēmumu vai pašvaldības dienesta pienākumus vai izpilda šā dienesta pagaidu uzdevumu.” [3, 420] Tomēr 1930. gada likuma redakcijā ietverta cita redakcija, kas pilnībā pārņemta no 1903. gada “Sodu likuma” 636. pantā ietvertās definīcijas: par dienestpersonu uzskatāma katra persona, kura izpilda valsts, valsts autonoma uzņēmuma vai pašvaldības dienesta pienākumus vai šā dienesta pagaidu uzdevumu. Tas tika darīts ar mērķi nodrošināt vienādu jēdziena tulkojumu [7, 49]. Šāds formulējums viennozīmīgi neizslēdz policijas darbiniekus no to personu loka, kas būtu saucami pie atbildības saskaņā ar šo likumu. 1933. gada 27. aprīlī Ministru kabinets Latvijas Republikas Satversmes 81. panta kārtībā izdeva “Policijas nolikumu” ar 37. pantā ietverto normu, ka disciplinārsodu veidus policijas ārējo dienestu darbiniekiem nosaka “Valsts civildienesta nolikums un Kriminālprocesa likums” [16, 144]. Šāda situācija veidojās apstākļos, kad vairākus gadus pēc izdošanas Disciplinārsodu likums tā arī nebija stājies spēkā. Tajā pašā laikā neskaidrību šajā jautājumā palielina tas, ka trīs dienas pirms “Policijas nolikuma” izdošanas Ministru kabinets pārcēla “Disciplinārsodu likuma” spēkā stāšanos uz 1933. gada 1. jūliju.

1938. gadā prof. P. Jakobi nāca klajā ar jaunu “Disciplinārlikuma” projektu [4, 15], kurš, tāpat kā 1921. gada projekts, arī satur procesuālas normas. I nodalījuma otrā daļa veltīta disciplinārtiesāšanas kārtībai. Šāda disciplinārbildības tiesiskā regulējuma detalizācijas pakāpe nav vērojama pat šā raksta tapšanas brīdī. Atklāts paliek jautājums: vai disciplinārbildībai kā patstāvīgam juridiskās atbildības veidam ir nepieciešams normatīvais akts, kas reglamentētu procesuālas dabas jautājumus?

1938. gadā prof. K. Dišlers minēja trīs policijas darbinieka atbildības veidus, atsevišķi izdalot disciplināro atbildību [1, 170]. Arī 1991. gada 4. jūnija likuma “Par policiju” 33. pants sākotnēji noteica, pie kādiem atbildības veidiem ir saucams policijas darbinieks, minot arī disciplināro atbildību. Lai arī tas pamato viedokli, ka disciplinārbildība ir izdalāma kā atsevišķs juridiskās atbildības veids, tiesiskā regulējuma attīstība norāda, ka laika gaitā pret disciplinārbildības jautājumiem likumdevējs nav attiecies pietiekami nopietni.

Sākotnēji, pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas, policijas darbinieku disciplinārbildības jautājumus reglamentēja tikai 1991. gada 4. jūnijā pieņemtais likums “Par policiju”. Likuma sākotnējā redakcijā 33. pants noteica gan darbinieku stimulēšanas, gan disciplinārbildības piemērošanas nosacījumus. Minētajā pantā arī minēts, ka “apbalvojumu piešķiršanas, dienesta atzinības izteikšanas un disciplinārsodu piemērošanas kārtību policijas darbiniekiem nosaka Latvijas Republikas iekšlietu iestāžu disciplinārreglaments” [11].

Līdz ar likumu “Par policiju” 1991. gada 4. jūnijā tika izdots Augstākās Padomes lēmums “Par Latvijas Republikas likuma “Par policiju” spēkā stāšanās kārtību”. Šā lēmuma 8. punkta 4. apakšpunkts noteica, ka Latvijas Republikas Ministru padomei līdz 1991. gada 1. decembrim jāiesniedz vairāki likumprojekti, tostarp arī likumprojekts par iekšlietu iestāžu disciplinārreglamentu.

Neskatoties uz to, 1992. gada 6. februārī tika apstiprināts “Iekšlietu iestāžu ierindas un komandējošā sastāva dienesta gaitas reglaments”. Lai gan uz dienesta gaitas reglamenta spēkā stāšanās brīdi iekšlietu iestāžu disciplinārreglaments vēl nebija spēkā, 17. punktā tika norādīts, ka par disciplinārpārkāpumu personas atbild saskaņā ar disciplinārreglamentu. Dienesta gaitas reglamenta 50. punkta 5. apakšpunkts arī paredzēja iespēju atbrīvot personu no dienesta par disciplīnas neievērošanu [10].

1992. gada 22. decembrī apstiprinātais disciplinārreglaments bija spēkā līdz 1998. gada 19. decembrim. Vienīgie grozījumi, kas tika izdarīti šajā reglamentā, bija saistīti ar jauna disciplinārsoda veida “arests, turot virssardzē, līdz 10 diennaktīm” un tā piemērošanas tiesiskā regulējuma ietveršanu reglamentā [14].

Lai gan šis reglaments bija spēkā līdz 1998. gada 19. decembrim, jau 1996. gada 5. decembrī Saeima pieņēma likumu “Grozījumi likumā “Par policiju””, ar kuru tika apstiprināti Ministru kabineta Latvijas Republikas Satversmes 81. panta noteiktajā kārtībā 1996. gada 2. aprīlī izdotie noteikumi Nr. 91 “Grozījumi likumā “Par policiju””. Izdarot šos grozījumus, ko bija lūgusi Iekšlietu ministrija, apbalvojumu piešķiršanas, dienesta atzinības izteikšanas un disciplinārsodu piemērošanas kārtība policijas darbiniekiem tika nodota no Saeimas Ministru kabinetam. Zīmīgi, ka, skatot šo jautājumu, Aizsardzības un iekšlietu komisijas vārdā deputāts Kārlis Druva lielāku vērību pievērsa jautājumiem par darbinieku uniformām, disciplinārbildības jautājumus pieskaitot pie “citām lietām” [17].

Laika posmā no 1998. gada 19. decembra līdz 2006. gada 1. oktobrim Iekšlietu ministrijas iestāžu, tostarp arī Valsts policijas darbinieku, disciplinārsodu piemērošanas kārtības jautājums atradās Ministru kabineta kompetencē.

No 1998. gada 19. decembra līdz 2003. gada 1. novembrim spēkā bija 1998. gada 19. decembra Ministru kabineta noteikumi Nr. 460 “Iekšlietu ministrijas sistēmas darbinieku ar speciālajām dienesta pakāpēm disciplinārais reglaments”. Šis reglaments tika grozīts vienreiz – 2002. gada 16. jūlijā Ministru kabinets ar noteikumiem Nr. 301 reglamentā veica vairākus redakcionālus precizējumus.

No 2003. gada 1. novembra līdz 2006. gada 1. oktobrim spēkā bija 2003. gada 28. oktobra Ministru kabineta noteikumi Nr. 594 “Iekšlietu

ministrijas sistēmas darbinieku ar speciālajām dienesta pakāpēm disciplinārais reglaments”. Arī šis reglaments tika grozīts vienreiz – ar 2004. gada 14. septembra Ministru kabineta noteikumiem Nr. 786. Šie grozījumi būtiski ietekmēja atsevišķus ar disciplinārbildību saistītus jautājumus. Zīmīgi, ka tie skāra tieši procesuālus jautājumus – kārtību, kādā notiek piemērotā disciplinārsoda apstrīdēšana, un tiesības atstādināt amatpersonu no amata uz dienesta izmeklēšanas laiku, saglabājot darba samaksu.

Veicot amatpersonu, kuru ikdienas darbs saistās ar disciplīnas kontroli policijas iestādēs, aptauju, nācās secināt, ka 2003. gadā notikusī tiesiskā pamata maiņa ir palikusi nepamanīta. Tas skaidrojams ar to, ka disciplināro reglamentu teksti pirms un pēc 2003. gada 1. novembra bija visnotaļ līdzīgi. Uz to tiek norādīts arī Ministru kabineta noteikumu Nr. 594 anotācijā: “Sagatavotais Ministru kabineta noteikumu projekts no spēkā esošajiem noteikumiem pēc būtības neatšķiras, mainīts tiek tikai noteikumu izdošanas pamatojums.” [18] Anotācijā arī norādīts, ka Iekšlietu ministrija strādā pie “Iekšlietu ministrijas sistēmas iestāžu darbinieku ar speciālajām dienesta pakāpēm dienesta gaitas likuma” projekta izstrādes, kur paredzēts jau likuma līmenī noteikt minēto darbinieku apbalvošanas un disciplinārsodīšanas kārtību.

Iecere gan nepiepildījās, jo “Iekšlietu ministrijas sistēmas iestāžu un Ieslodzījuma vietu pārvaldes amatpersonu ar speciālajām dienesta pakāpēm dienesta gaitas likums”, kas stājās spēkā 2006. gada 1. oktobrī, šos jautājumus nereglamentē. Šos jautājumus reglamentē vienlaicīgi ar minēto likumu pieņemtais “Iekšlietu ministrijas sistēmas iestāžu un Ieslodzījuma vietu pārvaldes amatpersonu ar speciālajām dienesta pakāpēm disciplinārbildības likums”.

Ar likuma pieņemšanu disciplinārbildības jomas sakārtošana Valsts policijā un citos dienestos nav uzskatāma par pabeigtu, bet gan tikai par uzsāktu. Ir jāpiekrīt R. Tilika viedoklim, ka “nepieciešams rosināt juristu viedokļu apmaiņu par vairākiem nozīmīgiem disciplinārās atbildības jautājumiem” [8]. Lai gan šis viedoklis izteikts disciplinārbildības likumprojekta izstrādes laikā, visi diskutablie jautājumi netika atrisināti. 2009. gada sākumā tika izveidota komisija, kas strādāja pie grozījumu izstrādes disciplinārbildības likuma. Darbojoties šajā komisijā, autors konstatēja, ka joprojām nav vienotas nostājas par daudziem jautājumiem. Komisijas izstrādāto grozījumu projekts vēl nav pieņemts, taču arī ja grozījumi likumā tiks izdarīti, visi diskutablie jautājumi ar to netiks atrisināti. Autors uzskata, ka nepieciešams veikt detalizētu jomas izpēti un saskaņot disciplinārbildību ar citiem juridiskās atbildības veidiem, kā to savulaik veica prof. P. Jakobi, vienlaicīgi izstrādājot gan “Sodu likumu”, gan “Disciplinārsodu likumu”.

Tādējādi var secināt, ka disciplinārbildība ir izveidojusies kā patstāvīgs juridiskās atbildības veids, kas ir saistošs atsevišķām personu grupām, pie kurām pieder arī Valsts policijas darbinieki. Lai arī disciplinārbildība ir neatņemama juridiskās atbildības sistēmas sastāvdaļa, līdz šim tā lielākoties nav bijusi interesanta pētniekiem kā izpētes objekts. Valsts policijas darbinieku disciplinārbildības jautājumi mūsdienās tiek risināti ne tā, kā tas tika darīts 20. gadsimta pirmajā pusē. Šobrīd Valsts policijas darbinieki ietilpst amatpersonu lokā, kurām ir izstrādāts atsevišķs disciplinārbildības regulējums, kas neveicina vienotas sistēmas izveidi valstī.

Avoti un literatūra

1. Dišlers, K. *Ievads administratīvo tiesību zinātnē*. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2002. 274 lpp.
2. *Latvijas tiesību vēsture (1914–2000)*. Rīga, 2000. 528 lpp.
3. Jakobi, P. “Disciplinārlikuma projekts.” *Tieslietu Ministrijas Vēstnesis*, 1926, Nr. 11/12: 417–436.
4. Jakobi, P. “Disciplinārlikuma projekts.” *Jurists*, 1938, Nr. 87/88: 15–30.
5. Jakobi, P. “Sodu likumu izstrādāšanas gaita.” *Jurists*, 1928, Nr. 1: 8–12.
6. Jakobi, P. “Latvijas un Igaunijas disciplinārsodu likumi.” *Jurists*, Nr. 85/86, 1937, 142.–148. lpp.
7. Jakobi, P. “Disciplinārsodu likums.” *Jurists*, Nr. 27, 47.–54. lpp.
8. Tiliks, R. “Disciplinārās atbildības jautājumu krustcelēs.” *Jurista Vārds*, Nr. 4, 2006.
9. “Disciplinārsodu likums.” *Likumu un Valdības Noteikumu Krājums*, 1930, 359.–363. lpp.
10. “Iekšlietu iestāžu ierindas un komandējošā sastāva dienesta gaitas reglaments.” *Diena, AP MP*, Nr. 9, 1992, 2. lpp.
11. “Likums “Par policiju”.” *Ziņotājs*, Nr. 37, 1992. (redakcijā, kas bija spēkā līdz 31.08.1992)
12. “Likums par Sodu likuma un Disciplinārsodu likuma ieviešanu.” *Likumu un Ministru Kabineta Noteikumu Krājums*, 1933, 290. lpp.
13. “Noteikumi par kriminalvājašanas kārtību lietās par amatpersonu dienesta noziedzīgiem nodarījumiem un atlīdzības prasību celšanu par viņu nodarītiem zaudējumiem.” *Likumu un Valdības Noteikumu Krājums*, 1922, 432.–434. lpp.
14. “Par grozījumiem Latvijas Republikas iekšlietu iestāžu disciplinārreglamentā.” *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 99, 1994.
15. “Par Latvijas Republikas likuma “Par policiju” spēkā stāšanās kārtību.” *Ziņotājs*, Nr. 37, 1992.

16. "Policijas iekārta." Likumu un Ministru Kabineta Noteikumu Krājums, 1933, 141.–145. lpp.
17. Latvijas Republikas 6. Saeimas pavasara sesijas vienpadsmitās (ārkārtas) sēdes 1996. gada 5. jūnijā stenogramma http://www.saeima.lv/steno/st_96/st0506.html (25.02.2010)
18. Ministru kabineta noteikumu "Iekšlietu ministrijas sistēmas darbinieku ar speciālajām dienesta pakāpēm disciplinārais reglaments" projekta anotācija, nepublicēts materiāls.

Summary

State police officers and the institution of disciplinary liabilities in Latvia

The aim of the article is to give a brief review of development of legal regulation of the institution of disciplinary liability of police officers both nowadays and before the World War II. The article does not examine a particular issue but stresses the necessity to pay more attention to research in the area of disciplinary liability.

The article is comprised of two parts. The first part studies the period from 1920 till 1938 when creating of the legal base for the institution of disciplinary liability in the Republic of Latvia was taking place actively. The second part of the article is devoted to the analysis of legal enactments prescribing disciplinary liability of the officers of State Police that were adopted after 1991, when democratic state system had to be created anew.

The article provides analysis of legal enactments, legislative process enactments and publications of experts. Investigation of the publications proves that more attention was paid to the development of the institution of disciplinary liability in the first half of the 20th century; the views on the place of the disciplinary liability in the system of legal liability were expressed in public.

Nowadays, issues regarding disciplinary liability of the officers of State Police are settled in various modes like it was done in the first half of the 20th century. At the moment, the officers of the State Police belong to those officials who are to comply with the separate regulation of disciplinary liability that does not promote introduction of a unified system in the country.

On the Relation between Income and Mortality in Estonia during Stalinism

In relatively poor societies, there seems to be a direct relation between income and mortality. Poverty does not allow securing sufficient nutritional standards, medical care or hygiene and as a result malnutrition or outright hunger causes a higher liability to different infectious diseases. People are weaker and medical treatment is not adequate, and thus mortality increases. A usual statistical standard concerning mortality is the crude death rate measuring the number of deaths per thousand inhabitants annually. In Estonia, time series of the crude death rate are preserved in the archival holdings of the Statistical Office. Those statistics cover only the civilian population and exclude military personnel, prisoners and the victims of war and state terror. Additional data might be found in the party archives in Tallinn and in the Russian State Archives of Economics (RGAE). There are certain problems with the accuracy of the figures and they vary by up to five percent for a given year, but the tendency is very clear.

The usual crude death rate in Estonia in the late 1930s was between 14 and 15 [6]. Only a few months after the communists took power, mortality increased and would remain on a high level for the next decade. To be precise, in December 1940 the death rate was already 27.7 to fall in the next spring to 20 [12, 362]. This first crisis was caused by the transition from market to command economy during the first Soviet year. A “normal” level of mortality occurred only in 1950 and by 1953 the crude death rate fell with 12.8 incidents per thousand inhabitants clearly below the prewar level [10, 124–125]. Detailed statistics on the causes of death, age and gender structure and the division between countryside are preserved in Moscow. Analyzing the data for the years from 1945 till 1950 [4] makes it clear that the main reason for the high mortality in the 1940s was malnutrition causing the death of approximately 40,000 inhabitants due to infectious diseases [9, 198]. Hunger and the struggle for survival are also motives mentioned regularly in many life stories and oral history interviews. It might be expected that the development was fairly similar in Latvia and Lithuania meaning that malnutrition and other factors like the lack of hygiene or proper medical care might have been responsible for approximately a quarter of a million excess deaths during German occupation and Stalinist rule in the Baltic states.

Tab. 1

**Registered Births and Deaths in Estonia per Thousand Inhabitants,
1938–56**

Year	Births	Deaths	Year	Births	Deaths
1938	16.3	14.6	1949	21.4	16.4
1939	16.3	15.1	1950	18.7	14.6
1940	16.4	17.0	1951	18.8	13.9
1941–1944	16.1	15.0	1952	18.9	14.1
1945	17.3	23.9	1953	17.8	12.8
1946	21.1	21.7	1954	18.4	12.3
1947	22.9	21.7	1955	18.2	11.9
1948	21.2	17.1	1956	17.1	11.1

Source: [1].

For the years 1946 and 1947 there are also higher figures in some documents. The death rate in the period of the German occupation seems to be too low and German statistics describe a much higher mortality of approximately 20 per thousand inhabitants [2].

The causes for the creation of malnutrition in an agricultural surplus area like Estonia during Stalinism cannot be discussed here in detail; the author has done this elsewhere [9]. It seems clear that the institutional setting of the command economy, economic exploitation, inequality of food distribution, the impact of war and the functioning of peasant markets in Stalin's USSR were the main responsible factors. In the 1940s, mortality and real incomes were in a close relation [10, 135–165]. The level of poverty and the crude death rate seemed to be more or less parallel. The deepest crisis occurred in the same time as the famine in the western territories of the USSR in 1946–47 [16; 7]. This neat and very clear picture changes in the 1950s, while real incomes did not recover to the prewar standard until the next decade.

One main question remains, why did the pattern change in the 1950s? The standard of living remained low as did real incomes. In fact, many peasants observed even a steep decline in their living conditions after the forced collectivization of agriculture in 1949. After increasing agricultural taxes in 1947 [14] and the beginning of “de-kulakization” [8], the Soviet Union opted for mass deportation in 1949 to force the peasants into collective farms [15; 13; 5]. But obviously collectivization helped to ensure some basic food security for the urban population and the rural poor by forcing the formerly better-off peasants and the kolkhozes to market more food at cheaper prices [11, 638]. As a result, prices on the peasant market

dropped and nutritional standards increased. We should not forget that during Stalinism in Estonia the majority of food was purchased on the peasant market or originated from private hands [10, 156]. All this happened even when total agricultural output dropped severely after collectivization [10, 197].

Economic exploitation and the burden of garrisoned soldiers and of prison camps in Estonia became obviously smaller in the 1950s. There are no exact statistics available, but it seems that the total amount of soldiers and prisoners to be fed out of the country might have fallen by one half in the early 1950s due to a shrinking of the Soviet army and a dismantling of prison camps in Estonia. The size of import and export became more balanced, too [10, 259]. The over-all conditions in the Soviet Union did improve since the late 1940s and the Estonian SSR benefited from this.

The situation was nevertheless far from good, even from 1951 till 1953 every year approximately 3,000 cases of dysentery were registered, one third being small children [3]. Dysentery is closely related to malnutrition and poor hygienic standards. After the war, Stalinism opted for campaigns to improve the health standards of the Soviet population with the help of vaccinations, new medical drugs like penicillin, an expansion of medical services, stressing hygiene and educational measures. Chris Burton has described this development extensively in his PhD-thesis [4]. Practices like giving birth at home in the sauna were forbidden, one reason for declining infant mortality. In Estonia, employment in the sphere of medicine increased from 1940 till 1955 by three times [10, 245].

In comparison with the 1940s, real incomes and nutritional standards for the majority of the population improved remaining still far below the levels of the independence period. The main reasons for the disconnection of poverty and mortality have to be seen in the improvements of medicine including new drugs and of hygiene and in the establishment of a rudimentary food security. Many people suffered still from the lack of vitamins and minerals but widespread malnutrition had ended. Two demographical factors played a role, too: First, during a decade of malnutrition and extreme poverty the weakest and oldest members of society had already died. The survivors would show initially lower levels of mortality as usual in the forthcoming years. In a later stage, the effects of malnutrition and diseases would, of course, influence the mortality patterns negatively on the long run. Second, Estonia saw large-scale immigration from the 'old' republics of the Soviet Union. By the mid-1950s, approximately one fifth of the population was already constituted by immigrants [10, 129–133].

Immigrants are usually younger and in Estonia they were also much more fertile than the original population. For example, the total natural growth of the Russian population of mainly immigrant background in Estonia was nearly twice as high as of ethnic Estonians from 1958 till 1960. Measured by the relative share in society, natural growth of the Russian population outnumbered the Estonian one even by ten times [10, 123]. All this means that immigrants due to their favorable age structure drove natural mortality down.

This paper identifies several factors why mortality and poverty were closely connected in Estonia in the 1940s and why this relation was virtually disconnected in the 1950s. Among the reasons for it there were Stalinist welfare measures in the fields of medicine and hygiene, the establishment of basic food security and the demographic development. This phenomenon needs definitely more research. We might expect that the patterns in Latvia and Lithuania were quite similar.

Archival Sources

1. Eesti Riigiarhiiv (Estonian State Archives) f. R10 (Statistical Office), n. 43, s. 155, l. 6.
2. 1. Eesti Riigiarhiiv f. R10 (Statistical Office), n. 43, s. 155, l. 7.
3. Eesti Riigiarhiivi Filiaal (Branch of the Estonian State Archives) f. 1 (Estonian Communist Party), n. 126, s. 40, l. 13, 35.
4. Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki, f. 1562 (Central Statistical Office), op. 329, d. 1888, l. 63–64 (1945); d. 2235, l. 39–40 (1946); d. 2648, l. 3–4 (1947); d. 3166, l. 57–58 (1948); d. 3814, l. 53–54 (1949); d. 4703, l. 378–379, 438–439 (1950).

Literature

1. Burton, Ch. *Medical Welfare during Late Stalinism: A Study of Doctors and the Soviet Health System, 1945–53*. PhD-thesis. University of Chicago 2000. 476 p.
2. Feest D. *Zwangskollektivierung im Baltikum: Die Sowjetisierung des estnischen Dorfes 1944–1953*. Cologne-Vienna-Weimar: Böhlau, 2007. 536 S.
3. Frank, O., Gacic Dobo, M. “Historical Records, Mortality Decline and Changing Causes of Death: Estonia and Uruguay in the Twentieth Century.” *World Health Statistics Quarterly*, 1998, Vol. 51: 145–173.
4. Ganson, N. *The Soviet Famine of 1946–47 in Global and Historical Perspective*. Houndsmills: Palgrave, 2009. 240 p.

5. Kõll, A.M. "Tender Wolves. Identification and Persecution of Kulaks in Viljandimaa, 1940–1949." In: *The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956*. Tartu: Kleio, 2003. Pp. 127–149.
6. Mertelsmann, O. "Creating Malnutrition in an Agricultural Surplus Area: Stalinist Food Policy in Newly Acquired Territory." In: *Hunger and Scarcity under Socialist Rule*. Leipzig: Leipzig University Press, 2010. Pp. 197–223.
7. Mertelsmann, O. *Der stalinistische Umbau in Estland. Von der Marktzur Kommandowirtschaft*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2006. 306 p.
8. Mertelsmann, O. "Searching for Reasons of the Forced Collectivization in the Baltic Republics." In: *Occupation Regimes in the Baltic States 1940–1991*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2009. Pp. 634–640.
9. Mertelsmann, O. "Transition to Command Economy and Economic Exploitation: The Experience of Estonia 1940–1941." In: *History of the Baltic Region of the 1940s–1980s*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2009. Pp. 349–375.
10. Rahi, A. 1949. *aasta martsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas*. Tartu: Kleio, 1998. 292 p.
11. Taagepera, R. "Soviet Collectivization of Estonian Agriculture: The Taxation Phase." *Journal of Baltic Studies*, 1979, Vol. 10: 263–282.
12. Taagepera, R. "Soviet Collectivization of Estonian Agriculture: The Deportation Phase." *Soviet Studies*, 1980, Vol 32: 379–397.
13. Zima, V.F. *Golod v SSSR 1946–1947 godov: proiskhozhdenie i posledstviia*. Moscow: Institut rossiiskoi istorii RAN, 1996. 265 p.

Kopsavilkums

Par saikni starp ienākumiem un mirstību Igaunijā staļinisma laikā

Pastāv uzskats, ka relatīvi trūcīgajās sabiedrībās ienākumi un mirstība īstermiņa perspektīvā ir tieši saistīti. Tas atbilst situācijai Igaunijā 20. gadsimta 40. gados. Taču 20. gadsimta 50. gados mirstības rādītāji nokrita zem 1930. gadu līmeņa, bet ienākumi nav sasnieguši pirmskara līmeni. Faktiski, liela daļa zemnieku pēc lauksaimniecības piespiedu kolektivizācijas piedzīvoja pat ievērojamu ienākumu kritumu. Savukārt mirstības dinamika izskaidrojama ar valsts pārtikas politiku, progresu medicīnas un higiēnas jomā, ieskaitot vakcinēšanu. Raksta autors pieņem, ka līdzīga situācija bija izveidojusies arī Latvijā un Lietuvā.

Мария Михайлова, Владимир Шулятиков

Судьбы российских социалистов—революционеров в осмыслении литературы начала XX в. (Л. Андреев «Рассказ о семи повешенных»)

Начало прошлого века в России ознаменовалось бурным демократическим подъемом. Об этом времени историками-профессионалами написано множество исследований.

Об отдельных эпизодах также известно из литературных произведений. В «Рассказе о семи повешенных» Леонида Андреева описано поведение социалистов-революционеров перед казнью. Отметим, что «Рассказ ...» оказался очень популярным в России и за рубежом: в течение первых трех лет его перевели на несколько языков и издали громадными по тому времени тиражами — более 300 тысяч экземпляров.

Всестороннее исследование фактов, отраженных в «Рассказе ...», выполнено Л.И. Шишкиной [1, 57–74, 113–130, 131–147, 207–217]. В её публикациях достаточно полно анализируются истоки терроризма начала XX в., реальная основа «Рассказа ...», его библейский контекст. Точно соотносить героев рассказа, кроме Вернера [1, 207–217] с реальными участниками событий, не представляется возможным.

Известно, что Л. Андреев написал «Рассказ ...» вскоре после исполнения приговора суда 17 февраля 1908 года. К высшей мере наказания были приговорены: Анна Распутина, Лидия Стуре, Лев Синегуб, Александр Смирнов, Сергей Баранов, Марио Кальвино (Вс. Лебединцев) и Казанская (Е. Лебедева) («Русское слово», № 146, от 3 марта/19 февраля 1908).

Уже 16 марта того же года у Л. Андреева был готов черновой вариант произведения, а 5 апреля он читал рассказ друзьям и знакомым. Можно предположить, что, помимо чудовищности самого факта — массовой казни молодых людей, чей поступок был осенен героическим ореолом (люди, борющиеся за справедливость во имя народа, воспринимались в обществе как жертвы и мученики произвола властей, а не как убийцы), — было и нечто другое, что подтолкнуло автора к столь интенсивной работе.

Об Анне Распутиной Л. Андреев мог слышать от Владимира Шулятикова, известного критика начала XX в. С ним Л. Андреев познакомился в редакции газеты «Курьер», где они общались в течение почти трех лет, регулярно печатаясь на страницах этого издания. Л. Андреев

публиковался в «Курьере» с 1897 года, В. Шулятиков же в 1900 году стал обозревателем русских литературных новинок. Анна Распутина была сестрой В. Шулятикова (с революционером И. Распутиным она обвенчалась по дороге в ссылку в Восточную Сибирь) [2].

В 1901 году В. Шулятиков напечатал статью, озаглавленную «Одинокие и таинственные люди. Рассказы Леонида Андреева» [3]. Это была одна из самых ранних рецензий на сборник писателя. В отзыве отмечалось глубокое внимание Л. Андреева к внутреннему миру персонажей, сочетавшееся с игнорированием внешних сторон бытия.

Можно предположить, что работы «курьерского» критика Л. Андреевым внимательно прочитывались. Возможно, между ними имели место и доверительные разговоры. Не исключено, что темой одного из них послужил рассказ В. Шулятикова об участии его сестры Анны в подпольной революционной деятельности в конце XIX в. Мог знать Л. Андреев и о её муже — Иване Спиридоновиче Распутине, арестованном и высланном в Восточную Сибирь на 10 лет.

Хотя участие женщин в революционном движении в начале XX в. было нередким, воображению художника способность женщины рисковать жизнью во имя установления в обществе справедливости и нравственного идеала, забывая при этом о доме, любви, родственных связях, должна было казаться из ряда вон выходящим явлением. Во всяком случае, что-то из рассказа В. Шулятикова непременно должно было запасть в душу Л. Андреева.

Поведение и поступки русских женщин-террористок, несомненно, поражали воображение. Недаром французский журналист Гастон Леру (в начале 1900-х годов он был иностранным корреспондентом в России) в своей книге журналистских заметок «Агония царской России» (русск. пер. 1928) посвятил им главу с игривым названием «Бомбы за корсажем».

Анна Распутина (1874—1908) окончила с серебряной медалью 4-ю Московскую женскую гимназию, затем Высшие женские (Бестужевские) курсы; участвовала в работе нелегальной Лахтинской типографии, хранила и распространяла её издания. Летом 1896 года типография была разгромлена, и революционерка была вынуждена скрываться, в декабре того же года ее арестовали и заключили в Петропавловскую крепость. В 1898 году её выслали на пять лет в Восточную Сибирь, где она отбывала ссылку вместе с мужем и родившимися там дочерьми. В 1906 году Анна стала членом Летучего боевого отряда Северной области партии социалистов-революционеров.

Вполне вероятно, что не только биографические данные, но и весь духовный облик этой женщины подверглись тщательному анализу в

рассказе В. Шулятикова, которому было известно ее отношение к смерти. Так, в 1907 году Анна сказала брату: «Я буду (должна) стрелять, а Вы узнаете из газет о неизвестной, приговоренной к смерти» (со слов Т. Сидоровой записал *В. Шулятиков*). Отношение же к смерти, как известно, более всего занимало Л. Андреева. Возможно, что и настрой А. Распутиной на «общее дело» критик усиленно подчеркивал, желая отвлечь писателя от изображения «одиноких душ» и направить его усилия на раскрытие внутреннего мира людей, сумевших «стать выше своих личных драм», «смело и безбоязненно устремить свой взгляд в глубину новооткрывшихся общественных горизонтов, проникнуться всецело сознанием общественной солидарности» [3]. Такое сознание было действительно присуще Анне, что подтверждают ее слова, сказанные полковнику Г. Иванишину, смотрителю арестантских помещений Петропавловской крепости. На его замечание: «в этих людях (террористах. — *М.М., В.Ш.*) убит инстинкт жизни, и поэтому они не дорожат жизнью других», — А. Распутин возразила: «У нас убит инстинкт смерти, подобно тому, как убит он у храброго офицера, идущего в бой.» [5, 497] Столкновение «инстинкта жизни» и «инстинкта смерти» Л. Андреев сделал едва ли не основой психологического конфликта в своем «Рассказе о семи повешенных».

Нельзя исключить также, что Л. Андреев мог познакомиться лично с А. Распутиной в финском местечке Келломяки, где на одной из дач первым руководителем Летучего северного отряда А. Траубергом, латышом по национальности, была создана главная база революционеров, разгромленная в ноябре 1907 года. Во всяком случае, несомненно, что тесное общение с Вс. Лебединцевым (послужил прототипом Вернера), возглавившим после ареста А. Трауберга боевой отряд, происходило именно во время летнего пребывания Л. Андреева в Куоккале в 1905—1907 годах [6]. Вполне вероятно, что и другие члены отряда могли бывать на даче Л. Андреева. В этой ситуации он мог быть особенно внимательным к А. Распутиной, уже побывавшей в ссылке, о которой он был наслышан.

Среди казненных в 1908 году членов Летучего боевого отряда было три женщины: Анна Распутин, Лидия Стуре (1884—1908) и Елизавета Лебедева (?—1908), проходившая под кличками «Казанская» и «Кися». Этих женщин отличала «поразительная бодрость духа» [5, 16], которая и запомнилась упомянутому выше Г. Иванишину. Такой же несокрушимой бодростью духа характеризуются и героини рассказа Л. Андреева. Их у него две — Муся и Таня Ковальчук, различающиеся не столько психологическим настроением перед казнью (они обе спокой-

ны и бесстрашны), сколько нервно-психической реакцией на происходящее.

Таня преисполнена материнской нежности к миру и людям. Забота ее о других — лейтмотив этого образа. Она вся в хлопотах о повседневном, сиюминутном. И хотя Л. Андреев «лишил» ее детей, вполне возможно, что материнское начало в ней идет как раз от А. Распутиной. Вероятно, что, подчеркивая Танину «материнскую жалость» к окружающим, Л. Андреев добивался своеобразного «замещения»: детьми террористки становились все люди, ради которых она шла на смерть. Поэтому сама казнь ее не страшит. В то же время в ней проглядывают черты Лидии Стуре, которая оказала при аресте вооруженное сопротивление. В рассказе Л. Андреева читали о том, что Таня «встретила полицию выстрелами и ранила одного сыщика в голову» [6, 76].

Внутри Муси (ее «прозвище» созвучно кличке Е. Лебедевой «Кися») горит «огромный, сильный огонь» [6, 74], она будто не замечает, что происходит вокруг, устремляясь к чистому и высокому голубому небу, кусочек которого виден в зале суда. Лейтмотивом ее образа становится «равнение» на высоту, которое делает ее счастливой даже в предлагаемых обстоятельствах. Муся изображена Л. Андреевым несколько бесплотной, парящей, как бы перетекающей в свои грезы, мысли, видения. Своеобразная героизация переживаний Муси отражает отношение автора к своим героиням, чьи казни как бы приобщают их к сонму мучеников, прославившихся в веках. Причем в ее возвышенно-болезненных слуховых галлюцинациях нашла отражение художническая интуиция Л. Андреева, угадавшего, что разум может изменять человеку при соприкосновении с таким страшным явлением как смерть. То, что Л. Андреев называет «слуховыми фантазиями» Муси, вполне можно квалифицировать как бред, однако, имеющий под собой четкую психологическую основу: Муся видит себя «героиней-мстительницей». При этом перед лицом смерти ее беспокоит лишь одно: сумела ли она стать наравне с подлинными мстителями.

Муся выписана значительно подробнее, чем Т. Ковальчук, ее отрешенность от мира постоянно подчеркивается, становится ведущей краской при раскрытии ее внутреннего мира, превращая в героиню из разряда «не от мира сего». Такие личностные качества во многом соответствовали психологическому облику и поведению А. Распутиной накануне и во время процесса, о которых мы можем узнать из записок ее защитника — присяжного поверенного Александра Александровича Леонтьева [7]. Вот как описывал он свою подзащитную

(события восстанавливает по памяти его жена Любовь Леонтьева): «маленькая светлая женщина» (вспомним, что Л. Андреев отмечает в Мусе «горячую белизну» и — «тело прозрачно светится» [6, 74]), всегда одетая в черное платье с белым воротничком. У Л. Андреева в описании Муси тоже присутствует этот контраст белого и черного: «чернота (...) прямых и гордых глаз» оттеняется «мертвенной бледностью» [6, 74]. А. Распутина во время подготовки к террористическому акту собиралась разводиться со своим мужем, Иваном Спиридоновичем Распутиным и к А. Леонтьеву обращалась за советами по этому вопросу: она жаждала освободиться от замужества, которое воспринимала как бремя. В рассказе Л. Андреева Муся «незаметным движением пальцев» все время ощупывает «углубленную полоску на среднем пальце правой руки, след какого-то недавно снятого кольца» [6, 74], что можно расценить как «аллюзию» отсутствия обручального кольца на пальце А. Распутиной (вряд ли, страстно желая развестись, она продолжала носить кольцо). «Распутина производила впечатление совершенно отрешенного от жизни человека», — продолжает мемуаристка. При беседе с защитником она отвечала на вопросы «автоматически и не подыскивая слов оправдания. «Скорей бы окончились все эти формальности», — вырывалось у нее невольно» [7, 7]. Это же настроение мы встречаем в рассказе, но уже у Т. Ковальчук: «На суд она не обращала никакого внимания, как на нечто совсем постороннее» [6, 76].

Правда, далее в воспоминаниях защитника, записанных впоследствии его женой, возникают строки, очень точно воспроизводящие андреевский текст. Про А. Распутину сказано следующее: «Когда вошел суд, она не подняла головы, не обратила на военных судей никакого внимания, точно это было ей что-то совершенно постороннее, и только слушала с особым вниманием, как отвечают товарищи, не дрожат ли голоса, не боятся ли, и торопилась поддержать каждого взглядом» [7, 8]. У Л. Андреева читаем: «На суд она не обращала никакого внимания, как на нечто совсем постороннее, и только слушала, как отвечают другие: не дрожит ли голос, не боится ли, не дать ли воды» [6, 76]. Такие «переклички» можно объяснить тем, что сначала существовал устный рассказ А. Леонтьева, который позже был записан. Но к тому времени уже был напечатан рассказ Л. Андреева, и он невольно «подавил» документальность воспоминаний рассказчика, а затем и мемуаристки: произошла несомненная контаминация. И все же в достоверности приводимых Л. Леонтьевой сведений не следует сомневаться. Например, она нам сообщает о восприятии Л. Стуре обвинительного приговора: «Услышав его, она закричала: «Я молода, я жить хочу!». Л. Андреев, если он знал рассказ А. Леонтьева, этот

момент опустил, т.к. он противоречил целостности женских образов в его произведениях.

Но все-таки, мог ли Л. Андреев слышать рассказ защитника (кстати, защитник Муси появляется в «Рассказе» как эпизодическое лицо)? Обнаруженные совпадения могут быть объяснены тем, что в Петербурге в марте 1908 года вполне могли встретиться юрист, присяжный поверенный, специалист по крестьянскому праву, автор многих брошюр и учебников юридического характера, ходатай по делам революционеров А. Леонтьев и писатель Л. Андреев, который никогда не забывал своего юридического прошлого. Может быть, Л. Андреев встречал где-то и А. Распутину. Ведь, как пишет тот же А. Леонтьев, она бывала в «литературных кружках» [7, 5]. Частой гостьей была она и у жившего в то время в Петербурге и собиравшего у себя известных людей Николая Васильевича Мешкова [8], известного пермского деятеля, мецената, выходца из купеческой семьи, материально поддерживавшего журнал «Былое». Во всяком случае, контакты такого рода не могут быть исключены.

Современники упрекали Л. Андреева в некоторой вымученности, придуманности размышлений героев перед смертью, в излишней «жертвенности», которой они упиваются. Особенно много нареканий вызвал образ именно Муси, в которой увидели Софью Перовскую [9]. Действительно, для террористов-народовольцев вопрос о ценности индивидуальной жизни как «врага», так и собственной просто не стоял. По сравнению с бедствиями, претерпеваемыми народом, уничтожение представителя власти выглядело малой каплей, которую можно внести в дело пресечения злоупотреблений. Об отрицании внутренней борьбы у человека, решившегося на террористический акт, предельно откровенно написала Вера Фигнер в своих воспоминаниях: «Мы о ценности жизни не рассуждали, никогда не говорили о ней, а шли отдавать ее, или всегда были готовы отдать как-то просто, без всякой оценки того, что отдаем и готовы отдать» [10].

Эту безрассудность замечательно запечатлел Л. Андреев, поскольку, осмелимся предположить, знал о психологии народовольцев, что называется, из первых уст: среди казненных именно А. Распутина имела самый длительный, причем именно народовольческий революционный стаж и, следовательно, несла в себе отпечаток народовольческого сознания. Поэтому у приговоренных женщин, описанных в рассказе Л. Андреева, нет ни смятения, ни сожалений. Судя по литературным произведениям (например, повесть В. Ропшина/Б. Савинкова «Конь бледный» и его же роман «То, чего не было»), эсе-

ров начинало тяготить присвоенное ими «право на кровь». Однако эти тексты были написаны позже «Рассказа...» Л. Андреева, что косвенно свидетельствует и о более позднем возникновении чувства раскаяния террористов за погубленные человеческие жизни. Поэтому сомнения эсеров в оправданности их действий могли быть Л. Андрееву неизвестны, тогда как история жизни А. Распутиной могла глубоко внедриться в сознание Л. Андреева-художника и невольно всплыть в процессе работы над произведением.

Точно соотносить какую-либо из героинь «Рассказа» с Анной Распутиной не представляется возможным, да это и не нужно. Ее черты оказались «распределены» между обеими героинями, а кроме того, «приправлены» специфическим «андреевским» пониманием предсмертной тоски, восторга и ужаса перед вечным небытием, непостижимости непоправимого и предрешенности неотвратимого...

Источники и литература

1. Шишкина Л.И. *Творчество Леонида Андреева в контексте культуры XX века*. Санкт-Петербург: Изд-во СЗАГС, 2009. 222 с.
2. «Шулятикова (Распутина) А.М.» http://az.lib.ru/s/shuljaticow_w_m/text_0530.shtml (2009.07.01).
3. Шулятиков В. «Одинокие и таинственные люди.» *Курьер*, 1901, № 278.
4. Шулятиков В.И. «Гласность в Глазове начиналась так...». *Красное знамя*, 1988. 19 июля, № 114 (9595) http://az.lib.ru/s/shuljaticow_w_m/text_0210.shtml (2009.07.01).
5. *Женщины-террористки в России. Бескорыстные убийцы*. Сост., вст. ст. и прим. О.В. Будницкого. Ростов-на-Дону. 1996.
6. Андреев Л. *Повести и рассказы*. Т. 2. 1907–1919. Москва, 1971.
7. Центральный государственный архив (ЦГА) г. Санкт-Петербурга. Ф. 506. Оп. 1. Д. 625. (Процесс Летучего Боевого отряда Северной области партии социалистов-революционеров.)
8. Рабинович Р.И. *Опальный миллионер*. Пермь: Кн. изд-во. 1990. С. 159. http://az.lib.ru/s/shuljaticow_w_m/text_1040.shtml (2009.09.01).
9. Баян [Рославлев А.С.]. «Мысли и впечатления: Рассказ о пяти повешенных». *Вечер*, 1908. 28 ноября, № 171. С. 1.
10. Фигнер В. *Запечатленный труд*. Москва, 1933. С. 156.

Kopsavilkums

Krievu sociālistu-revolucionāru likteņi XX gadsimta sākuma literatūras receprijā (L. Andrejevs “Stāsts par septiņiem pakārtajiem”)

Sievietes spēja riskēt, lai sabiedrībā stiprinātu tikumiskos ideālus, lai triumfētu taisnība, aizmirstot par mājām, mīlestību, radnieciskām saitēm, kas piemīt sievietei un ko viņa ieaudzina sociums, ir ārkārtēja parādība. “Dzīves instinkta” un “nāves instinkta” sadursmi L. Andrejevs padarījis par psiholoģiskā konflikta pamatu “Stāstā par septiņiem pakārtajiem”. Veidojot vispārinātus uz nāvi notiesāto tēlus, L. Andrejevs izmantojis savas zināšanas par V. Lebedincevu, A. Rasputinu (Šuļatikovu), zvērinātā advokāta stāstījumu, notiesāto radnieku atmiņas.

Summary

The fate of Russian Socialist Revolutionaries in early 20th century literature: L. Andreyev's story of “Seven Hanged Men”

Not often do women have ability to facilitate social upbringing – to take on the founding of ethical ideals in the name of society, in the name of justice and truth, forgetting the home, love and kinship inter-relationships. This conflict between the “will to live” and the “death instinct” L. Andreyev has used as the psychological conflict basis in his story line. To create characters of the sentenced to death, the author bases on personal information about V. Lebedintsev, A. Rasputina (Shulyatikova), as well as on testimonies and relatives memories of the relatives of the condemned.

Juris Millers

VDK kontrole pār radošo inteliģenci

1975. gadā Džons Barrons rakstīja, ka 20. gadu simtenī VDK ir vienreizēja parādība. Tā nav pilnīgi izprotama salīdzinājumā ar citām organizācijām, nedz tai ir piemērota definīcija rietumu terminoloģijā – tai nav nekā īsti līdzīga ne vēsturē, ne tagadnē. Ja Padomju Savienība pēkšņi likvidētu VDK, kā ar roku būtu atņēmti domas, vārda, izturēšanās veida regulēšanas līdzekļi; mākslas, zinātnes, reliģijas, preses, policijas, bruņoto spēku un kontroles līdzekļi. Mūsdienās VDK ir tā vara, kādu iedomājās Ļeņins: tas ir galvenais spēks, ar kuru komunistu partijas vadoņi uztur savu diktatūru pār padomju cilvēkiem un mēģina to izplatīt arī citur. Tādēļ arī katrs cilvēks, kas ir atkarīgs no Padomju Savienības izrīcībām, ir atkarīgs arī no VDK [1, 5–6]. Šie vārdi šķiet tik pat spilgti arī 35 gadus pēc to uzrakstīšanas, kad Krievijas arhīvos un bibliotēkās sāku meklēt dokumentus un literatūru par VDK un radošās inteliģences attiecībām Latvijā padomju okupācijas laikā. Pateicoties personiskajiem sakariem Latvijas vēstniecībā Maskavā un Krievijas domē, izdevās iegūt atsevišķus dokumentus un dokumentu krājumus, kā arī norādes uz cilvēkiem, kuru rīcībā var būt vērtīga informācija.

Pētījumā paredzēts dokumentēt aculiecinieku atmiņas par to, kā padomju varas galvenais balsts VDK nodrošināja radošās domas izpausmes kontroli, kādas bija šīs organizācijas intereses un kādas metodes tika pielietotas pret tiem cilvēkiem, kurus ir pieņemts dēvēt par nācijas sirdsapziņu jeb radošo inteliģenci – rakstniekiem, komponistiem, dramaturgiem, žurnālistiem, dziedātājiem, aktieriem, gleznotājiem un citu radošo profesiju pārstāvjiem. Šajā sakarā esmu intervējis vairākus radošās inteliģences pārstāvjus, kas ir tieši saskārušies ar VDK. Intervijās ir minētas šādas nozīmīgākās VDK darba metodes attiecībā pret radošo inteliģenci:

- izsūtīšana no PSRS (piespiedu emigrācija);
- publicēšanās (uzstāšanās) aizliegums;
- publicēšanās atļauja, bet ar minimālu tirāžu;
- publiski apspriežamo tēmu ierobežojums;
- noteiktu muzikālo stilu un skaņdarbu atskaņošanas aizliegums;
- privātās korespondences un sarunu kontrole;
- pratināšana, apcietināšana, ievietošana koncentrācijas nometnēs;
- privāto mantu, ierakstu un mājas bibliotēku konfiscēšana u.c.

Pētījumu tēma ir pietiekami plaša, lai tajā ikviens pētnieks spētu atrast jaunu pētījumu aspektu. Šajā rakstā uzmanība pievērsta cenzūrai.

Acīmredzot VDK arhīvu ierobežotajai pieejai ārvalstu pētniekiem ir dibināts iemesls, par kuru vēl 1938. gadā rakstija krievu emigrācijas rakstnieks Romāns Guļs savā publikācijā “Rakstnieki un cenzūra PSRS”, ka nav iespējams uzskaitīt visus rakstniekus, kurus iznīcinājusi diktatūra. Par to ir jāraksta grāmata, taču tikai tad, kad tiks atklāti visi VDK, [kompartijas CK] Propagandas nodaļas un Galvenās literatūras pārvaldes arhīvi. Un tā būs viena no baisākajām grāmatām [2, 10]. R. Guļs nepārprotami norāda uz pagājušā gadsimta 30. gadu represijās iznīcināto inteliģenci. Formāli, tas ir laika posms, kas neatbilst mana pētītā laika periodam (1940–1990), taču, lai varētu izprast VDK kā institūcijas būtību, darba principus un ietekmes noslēpumus, nepieciešams ieskatīties ne tikai šīs organizācijas vēsturē un ar to cieši saistītajās institūcijās, bet arī tās priekšteču – Krievijas impērijas cenzūras vēsturē.

Uzreiz jāpiezīmē, ka Latvijas teritorijā īstens “bezcenūras laiks” faktiski iestājās tikai 1990. gadā, jo kopš 15. gadsimtā Johana Gūtenberga atklātās grāmatu drukāšanas tehnoloģijas ikviens, kas vēlējās debitēt rakstniecībā, varēja saskarties, piemēram, ar Katoļu baznīcas dusmām, kas bez minstināšanās varēja iekļaut sev netīkamos darbus t.s. “Index Librorum prohibitorum”, kurā no 1559. līdz 1948. gadam tika iekļautas Vatikānam nevēlamās grāmatas – tās, kuras nebija ieteicams lasīt, izplatīt un drukāt.

Arī cariskā Krievija, izcērtot savu “logu uz Eiropu”, šajā “logā” uzreiz ielika arī savus likumus un parašas, proti, Pēteris I vēl 1701. gadā mūkiem aizliedza cellēs turēt pergamentus un tinti, ar rakstniecību ļaujot nodarboties vien ar augstākās varas atļauju. Jāpiezīmē, ka dažādos vēstures avotos tiek minēts fakts, ka pats Pēteris I aktīvi iesaistījās lēmumu pieņemšanā par to, kuras grāmatas drīkst izdot Krievijas impērijā, bet kuras – nē. Īsta cenūras institūcija Krievijas impērijā tika dibināta 1721. gadā, kad tika izveidota “Rakstudarbu palāta”, bez kuras akcepta neviens darbs nevarēja būt iespiests tipogrāfijā [3, 396]. Šīs palātas uzdevumos ietilpa arī visu to grāmatu, kuras baznīca nebija kanonizējusi, preventīvā cenūra.

Grāmatas “Krievijas cenūras vēsture (1700–1863)” autors A. Skabičevskis ir aprakstījis arī kādu interesantu faktu, kas attiecas uz to autoru “krišanu nežēlastībā”, kuri cenūras skatījumā savos darbos ir mēģinājuši negatīvā gaismā atainot kronēto troņa personu favorītus, tostarp Kurzemes hercogu Ernstu Bīronu. Bija pavēlēts, ka vācu valodā izdoto drukāto grāmatu par grāfa Ostermaņa, grāfa Miņiha un Kurzemes hercoga Bīrona dzīvi, kurā cita starpā aprakstītas autora izdomātas nelāgas pasāžas, publikai piederošos eksemplārus sadedzināt un panākt, lai vairs tā un tai līdzīgās grāmatas Krievijas impērijā vairs netiktu pārdotas un ievestas [4, 8].

Šajā pašā pētījumā var atrast arī kādu norādi uz to, cik “centīgi” atšķirībā no Sanktpēterburgas cenūriem ir bijuši cenūri Rīgā. A. Skabi-

čevskis citē dramaturga Augusta Kocebu atmiņu grāmatā “Neaizmirstamais dzīves gads” (“Dostopamjatnij god žizni”) rakstīto: “Cik reizes es neesmu uzjautrinājies par Rīgas cenzora Tumanska muļķību. Šis absolūti trulais cilvēks, piemēram, no manas lugas “Izligums” svītroja kurpnieka tekstu: “Es dodos uz Krieviju – runā, tur esot aukstāks, nekā šeit”, un nomainīja tos ar vārdiem “Es dodos uz Krieviju, tur dzīvo tikai godīgi ļaudis.” Es pat iedomāties nevarēju, ka Sanktpēterburgā jebkad bailēs kāds darītu to pašu, ko Tumanskis Rīgā darīja muļķības pēc.” [4, 83]

Līdz pat 1917. gada revolūcijai cenzūras loma Krievijā tikai pieauga – ar īsiem “atkušņa” periodiem tā pakāpeniski kļuva arvien plašāka un spēcīgāka, kontrolējot arvien jaunus virzienus – grāmatas, laikrakstus, žurnālus, tēlotājmākslu, skatuves mākslu utt. Guvusi bagātu “mantojumu”, jaunā padomju valsts jau trīs dienas pēc nākšanas pie varas izdeva “Dekrētu par presi”, kurā rakstīts, ka buržuāziskā prese ir viens no spēcīgākajiem buržuāzijas ieročiem. Tāpēc bija paredzēts, ka tiklīdz jaunā kārtība nostiprināsies, jebkāda administratīvā ietekme uz drukātajiem izdevumiem tiks izbeigta; tai tiks radīta pilnīga izpausmes brīvība, nesot atbildību vien tiesas priekšā, saskaņā ar visprogresīvāko un visplašāko likumu šajā jomā. Šim dekrētam ir terminēts raksturs un tas tiks atcelts ar īpašu rīkojumu, tiklīdz iestāsies normāli dzīves apstākļi [5, 57–58]. Lieki teikt, ka šis dekrēts pēc būtības darbojās līdz pat PSRS sabrukumam. 1922. gadā cenzūras veikšanai tika izveidota īpaša institūcija – Galvenā literatūras pārvalde jeb Glavlit.

Šajā institūcijā jau tās darbības agrīnajā posmā strādāja arī cilvēki, kam bija vēsturiska saikne ar Latviju, ko atklāja žurnāliste T. Daņko. Saskaņā ar instrukciju inspektora pakāpei pietika ar otrā līmeņa skolas izglītību, esamību PSKP biedru rindās, kā arī iespēju robežās – redaktora darba stāžu. Piemēram, 1925. gadā par Staraja Rusas apriņķa inspektoru kļuva Vidzemes guberņas zemnieku kārtas cilvēks, kurš līdz revolūcijai strādāja par šoferi un kam bija nepabeigta zemākā līmeņa pilsētas skolas izglītība [6].

Pastāv tieša saikne starp VDK un Glavlitu, lai arī tika pausts cits viedoklis. Krievijas un PSRS specdienestu vēsturnieks Aleksandrs Severs norāda, ka tas ir mīts. Viņaprāt, ar cenzūru Padomju Savienībā nodarbojās nevis OGPU, NKVD, VDM vai VDK, bet gan 1921. gada 6. jūnijā ar KPFSR Tautas komisāru padomes lēmumu nodibinātā Literatūras un izdevniecību lietu galvenā pārvalde, kas bija pakļauta KSFPK TKP. Jaunā organizācija apvienoja līdz šim visas Padomju Krievijā eksistējušās drukāto izdevumu cenzūras formas [7, 287]. A. Severs savā darbā ir kļūdījies ne tikai par gadu – Galvenā literatūras pārvalde tika dibināta 1922. gadā,

nevis 1921. gadā, bet arī par Glavļita darbības principiem un būtību. Vēl 1923. gadā toreizējais Ļeņingradas cenzoru priekšnieks Engelss norādīja, ka viņš neredz citu iespēju, kā vien dalīt savus darba pienākumus ar GPU, jo Glavļita štats nav tik liels, lai spētu pildīt visas nepieciešamās funkcijas. 1927. gadā viņš norādīja, ka abas institūcijas pilda vienu un to pašu darbu [2, 106]. Jāpiekrit A. Blūma un Dž. Barrona uzskatam, ka tieši VDK bija reālais toņa noteicējs padomju varas attieksmē un attiecībās ar radošo inteliģenci. Pie šāda secinājuma ir nonācis arī vēsturnieks Henrihs Strods, kurš dokumentu krājuma “PSRS Atklātajos iespieddarbos, radio un televīzijas raidījumos publicēšanai aizliegto datu saraksts” priekšvārdā raksta: “(..) Padomju Sociālistisko Republiku Savienības (PSRS) Valsts Drošības komiteja (VDK) un Iekšlietu ministrija (IeM) bija Padomju Savienības Komunistiskās partijas (PSKP) Centrālās komitejas (CK) “dzelzs slota” “tautas ienaidnieku” fiziskai iznīcināšanai, bet koprepublika PSRS Ministru padomes (MP) Galvenā literatūras pārvalde (GLP) bija “dzelzs slota” totalitārai komunisma diktatūrai nepakļāvīgo garīgai iznīcināšanai. Šīs trīs “dzelzs slotas” PSKP CK vadībā cieši sadarbojās, veidojot PSRS komunistiskās diktatūras vadošo politiski represīvo trijstūri. Pirmajos divpadsmit Latvijas okupācijas gados (1944–1956) PSRS dominēja “tautas ienaidnieku” fiziskā iznīcināšana, bet pēdējos 34 gados (1956–1990) pārsvarā notika tautas garīgā apspiešana ar valsts cenzūras palīdzību (..)” [8, 4]

VDK rīcībā bija daudzas represīvas metodes, no kurām vairākas bija saistītas ar personas brīvības atņemšanu. Atkarībā no brīvības atņemšanas termiņa ilguma šai metodei piemita gan iebiedēšanas funkcija, gan sodīšanas funkcija. 1962. gadā, pēc t.s. “Hruščova atkušņa” iedvesmoti, Latvijas rakstnieki un dzejnieki sāka aktīvi spriest par pārmaiņu nepieciešamību Rakstnieku savienībā, kuru rezultātā bija iecerēts attīrīt organizāciju no staļiniskās vadības. Šos notikumus spilgti atceras dzejnieks Knuts Skujenieks: “(..) Mani 1962. gada pavasarī arestēja un tikai pēc tam safabricēja apsūdzību. Vizmu Belševicu diennakti aizturēja Drošības komitejā, bet pēc tam nolēma nearestēt. Protams, mājas kratīšana viņai neizpalika. Vēl citus kolēģus, sarunu dalībniekus vai vienkārši partijas vadībai nevēlamus, gānīja presē. Taču, kad viņi piedraudēja izstāties no RS, gānīšana momentāni tika pārtraukta (..)” [10]

Veicot pētījumu, 2009. gadā devos arī uz Zviedriju, kur Stokholmā intervēju literatūrkritiķi, kādreizējo Latviešu Centrālās padomes aktīvisti Valentīni Lasmani – šobrīd gandrīz 94 gadus vecu kundzi, kas Otrā pasaules kara noslēgumā organizēja latviešu emigrāciju uz Zviedriju. “(..) Katras tautas kultūra var vislabāk uzplaukt brīvā valstī, un es ticēju, ka padomju režīms izbeigsies un Latvijas valsts atgūs demokrātisku iekārtu. (..) Pārli-

cība pieauga pēc 1970. gada, kad Latvijā ceļojuma laikā mani ar vīru uz 10 dienām aizturēja Čekā kā lieciniekus sakarā ar vīramāšas Lidijas Doroņinas-Lasmanes arestēšanu. Dažās dienās iztaujātāji mainījās līdz vēlai vakara stundai – tā ka man bija daudz materiāla pārdomām pēc šī “valsts eksāmena” (..)” [9] Tiekoties ar Valentīni Lasmani, dokumentēju viņas atmiņas, pēc kurām jāsecina, ka VDK ļoti aktīvi strādāja ne tikai ar radošo inteliģenci Latvijā, bet arī ar trimdas inteliģenci, mēģinot pārvilināt (gan ar pierunāšanu, gan draudēšanu) atgriezties padomju okupētajā dzimtenē, kam daži trimdinieki arī piekrita.

Avoti un literatūra

1. Barron, J. *KGB – the secret work of Soviet secret agents*. New York: Sentry Press Inc, 1975. 403p.
2. Блюм А. *От Неолита до Главлита*. Санкт-Петербург: Искусство России, 2009. 272 с.
3. Пекарский П. *Наука и литература при Петре Великом*. Санкт-Петербург, 1862. 480 с.
4. Скабичевский А. *Очерки истории русской цензуры (1700–1863)*. Санкт-Петербург, 1892. 390 с.
5. *О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении*. Москва, 1972. 57–58 с.
6. Данко Т. «Цензура от шофёра.» *Новгородские ведомости*, 2005 год 26 март.
7. Север А. *10 мифов о КГБ*. Москва: Эксмо, 2009. 317 с.
8. Strods, H. *PSRS Atklātajos iespieddarbos, radio un televīzijas raidījumos publicēšanai aizliegto datu saraksts*. Rīga: Triple Bounce, 2008. 399 lpp.
9. “Valentīne Lasmane”, http://www.gramata21.lv/users/lasmane_valentinel/ (2009.10.10)
10. Skujenieks, K. “Savā reizē arī viens ir karavīrs.” *Diena*, 2009. gada 16. maijs, 11. lpp. (Runa nolasīta Okupācijas muzeja 2008. gadā rīkotajā simpozijā “Kultūra un kultūrpretestība PSRS okupētajā Latvijā”.)

Summary

KGB's working methods used against the intelligentsia in Latvia

KGB (Soviet secret service) archives are not welcoming to find and analyze documents about KGB's working methods. Therefore, most important sources are eyewitness memories, for example, former memoirs written by Latvian emigration activist, literature criticist Valentina Lasmane, who escaped from the Soviet occupation in 1944 and until today lives in Sweden.

Analyzing eyewitness memories and interviews, the author reveals the following main KGB's working methods used against Intelligentsia:

- deportation from the USSR (alone or with family);
- restrictions for publishing, translation and performing original or adapted works;
- license to publish books, but with minimal number of printed books;
- restrictions on themes and subjects in publications;
- frustration of private correspondence and phone calls;
- arrest, jail, working camps;
- confiscations of private belongings such as books, etc.

Andrejs Mūrnieks

Izglītības teorijas kā avots laikmeta paradigmas vēsturiskai analīzei

Vēstures zinātnē risināma problēma: vai vēsturē pastāv likumsakarības? Ja ir – kā tās atklāt [18, 15–19]? Kāda ir kultūras un izglītības nozīme vēsturē?

Lai meklētu atbildes uz šiem jautājumiem, atsevišķie notikumi un fakti ir jāanalizē plašākā vēsturiskā perspektīvā, apskatot sabiedrības un kultūras parādības to dinamikā un meklējot vēsturisko sakarību algoritmus.

Paradigma ir viens no atslēgas jēdzieniem kulturoloģiskā vēsturisko sakarību analīzē. R. Kūlis dod aprakstošu paradigmas definējumu: cilvēka pasaules izpratne un skaidrojums, viņa iespējas, laikmetam raksturīgās pašrealizācijas formas veido it kā viņa esamības horizontu – paradigmu [12, 48].

Kas tieši raksturo paradigmātiskās izmaiņas vēsturē – ir diskusiju jautājums. N. Petruhincevs kā galvenos kritērijus laikmeta kultūras analīzē izdala: 1) cilvēka pašizjūtu, 2) laika izpratni, 3) telpas izpratni [23, 15]. Savukārt G. Hofstede kā pamatproblēmas, ko risina katra sabiedrība, izdala: 1) varas sadalījumu, 2) reakciju attiecībā uz nezināmo, 3) indivīdu integrāciju grupās, 4) lomu sadalījumu starp vīrieti un sievieti, 5) orientāciju uz tagadni vai nākotni [3, 41–48].

Ir dažādi periodizācijas principi vēstures un paradigmu maiņu izpratnē. Tradicionāli vēsturē mēdz izdalīt: 1) senos laikus (līdz 5. gs.), 2) viduslaikus (5.–15. gs.), 3) jaunos laikus (16.–20. gs.) un 4) jaunākos laikus (no Pirmā pasaules kara līdz mūsdienām). Savukārt K. Kastoriadis izdala trīs Eiropas civilizācijas posmus: 1) tapšanas periodu (12.–18. gs.), 2) moderno periodu (1750.–1950. g.), kas ir konfliktu un racionālo meistarību laiks, 3) konformisma un paguruma periodu (līdz mūsdienām) [13, 64]. Katra šāda laikmetu iedalījuma pamatā ir noteikti filozofiski vai ideoloģiski pieņēmumi.

Galvenie divi virzieni vēstures interpretācijā: a) ekonomiskais determinisms (veidojies marksisma, pozitīvisma un liberālisma ietekmē) – par vēstures dzinējspēku uzskata ekonomiku, b) kulturoloģiskā pieeja (M. Vēbers [22], A. Zubovs [20], S. Averincevs, L. Taivans [17], H. Tums) – uzskata, ka izmaiņas vēstures gaitā izraisa idejas, pārliecības un vērtības.

Vārdu *kultūra* var saprast: 1) šaurākā nozīmē – kā mākslu un literatūru, 2) kā cilvēku pārveidoto vidi pretstatā dabai (iespējami plašākais jēdziena traktējums), 3) plašākā nozīmē – kā attieksmju, simbolu, vērtību un nozīmju sistēmu, kas vieno kādu konkrētu sabiedrību. Jēdziens *kultūra* šajā rakstā tiek galvenokārt lietots plašākajā nozīmē.

R. Kūlis piedāvā kultūras definīciju: “Kultūru var interpretēt kā cilvēcības formu, eksistences veidu un tehnoloģiju, kas īstenojas noteiktās mentalitātes formās, eksistenciālajos arhetipos, t.i., pašos vispārīgākajos mitoloģiskajos motīvos, primārajās priekšstatu shēmās, kas ir pamatā jebkurai konkrētajai kultūrai, un visbeidzot visā to lietu un parādību kopumā, ko varētu saukt par konkrēto, cilvēcisko pasauli.” [12, 36]

K. Gīrcs tēlaini salīdzina kultūru ar astoņkāji, kas pārvietojas, bet saglabā savu vienību, pateicoties smadzenēm (jēgas centram) [4, 395]. Šajā metaforā uzsvēta gan kultūras dinamika, mainīgums, gan zināma kontinuitāte, vienība. G. Hofstede kultūru salīdzina ar kārtainu sīpolu: dziļākā no kārtām ir vērtības, seko varoņi (iedomātas vai reālas personas kā atdarināšanas paraugi), rituāli un simboli [3, 15]. T. Trompenārs dziļāk par vērtībām redz pamata pieņēmumus par esamību, kas veido kultūras maz mainīgo kodolu, ap kuru veidojas normas un vērtības, kas tālāk atspoguļojas artefaktos un produktos – ārēji tveramās izpausmēs, t.sk. materiālajās [3, 16].

Visās minētajās pieejās kultūrā tiek saskatīts kāds dziļākais kodols, ap kuru veidojas ārējie kultūras slāņi. Lai atrastu kultūras kodolu, autors piedāvā pievērsties pašam cilvēkam.

Saskaņā ar Z. Freida koncepciju cilvēka psihe ir organizēta trejādi: 1) *id* (ar to saprotot cilvēka dziņas, kas nāk no zemapziņas, bet faktiski – no ķermeņa), 2) *ego* (cilvēka “es” apzinātā daļa) un 3) *super ego* (virsapziņa – ar to saprotot prasības un ideālus, ko cilvēka apziņai piedāvā un dažos gadījumos pat uzspiež sabiedrība ar audzināšanu). Tieši *super ego* atbilst kultūrai, kurā cilvēks atrod ko tādu, kas ir par viņu cildenāks, nozīmīgāks, atrod vērtības un uz to bāzes organizē savu dzīvi, izdara izvēles. Audzināšanas procesā persona tiek aicināta līdzināties autoritātēm, varoņiem [5]. Šādas autoritātes bērnam sākumā ir viņa vecāki, vēlāk skolotāji, draugi, mākslas darbu varoņi, politiskie vadoņi, visbeidzot daudzim tāds kļūst Dievs – kā augstākais ideāls un mērķis.

Līdzīgi kā cilvēka psihē, trīs būtiskākos attieksmju virzienus iespējams atrast arī kultūrā. Pēc A. Zubova domām, kultūras dziļāko būtību raksturo sabiedrības attieksme pret Dievu, cilvēku un pasauli. Tātad gan cilvēka psihē, gan kultūrā var izdalīt trīs pakāpienus jeb līmeņus, kas veido vertikāli: pirmais ir – priekšstati par apkārtējo vidi, plašāk – attieksme pret

pasauli, otrais – priekšstati par cilvēku, viņa uzbūvi un vietu pasaulē, trešais – priekšstati par augstāko cilvēka, sabiedrības un pasaules virsmērķi, ideālu. Šajā vērtību hierarhijas virsotnē senajās kultūrās atradās augstākā reliģiskā ideja – Dievs jeb dievišķais. Tas ir augstākais apelācijas līmenis, kas piešķir dzīvei jēgu un vērtību [20].

Super ego – kultūra (“virsapziņa”)	Ideālais, virsmērķis (augstākais apelācijas līmenis, augstākā vērtība, dievišķais paraugs)
Ego – apzinātais, cilvēka “es” (“pašapziņa”)	Cilvēks (priekšstati par cilvēka antropoloģisko uzbūvi, vietu pasaulē, uzdevumiem, perspektīvu)
Id – dziņas (“zemapziņa”), plašāk: fiziskie impulsi	Pasaule (priekšstati par tās raksturu, izcelšanos un galamērķi)

1. att. Cilvēka psihe (pēc Z. Freida) un kultūras pamata priekšstatu (pēc A. Zubova) salīdzinājums

Dažās sabiedrībās augstākajā apelācijas līmenī, protams, var arī nebūt Dievs, bet kas cits, nozīmes ziņā tam līdzīgs, piemēram, budismā – nirvāna (augstākais apziņas stāvoklis, kad nav ciešanu un ko tiecas sasniegt katrs budists). Pat izteikti ateistiskās sabiedrībās ir kāda galvenā ideja, kas apvieno cilvēkus, piemēram, PSRS šāda ideja bija komunisms – laimīgas nākotnes sabiedrības utopija.

Lai izprastu sabiedrības izglītības mērķus, svarīgi ir noskaidrot, kas ir vērtību hierarhijas virsotnē, kas spēlē augstākā ideāla lomu. Dieva un cilvēka attiecības: paraugs sabiedrības modelim, cilvēku attiecībām un hierarhijām sabiedrībā – šādu sakarību pierāda L. Taivans [17, 158].

Sabiedrības augstākie ideāli iespaido prasības izglītībai. Var izdarīt pieņēmumu, ka izmaiņas sabiedrības augstākajās vērtībās atspoguļojas izglītības mērķos un otrādi – izglītības mērķi nodrošina sabiedrības attīstību, palīdzot īstenot sabiedrības mērķus.

Minētā trīspakāpju shēma var tikt izmantota ne tikai kultūras vertikāla šķērsgrīzuma analīzē, bet arī vēstures procesa un paradigmātisko pārmaiņu izpratnē. Būtiskākie priekšstati par Dievu, pasauli un cilvēku, kas nāk no Bībeles, attiecas uz visu Eiropas kristīgo civilizāciju, taču laika gaitā ir mainījušies akcenti. Sabiedrības uzmanība pārslidējusi no viena struktūrshēmas elementa (pamatpieņēmuma par esamību) uz nākamo.

Eiropas kultūras vēsturē vērojama secība: 1) pēc augstākām idejām, 2) pasaulei (tās apgūšanai un pārveidošanai) un 3) cilvēkam.

Viduslaiki 6.–15. gs. IDEĀLAIS (dominē teoloģijas jautājumi)	Jaunie laiki 16. gs.–20. gs. PASAULE (dominē kosmoloģiskie jautājumi)	Jaunākie laiki 20.–21. gs. CILVĒKS (dominē antropoloģiskie jautājumi)
Sakralizācija, hierarhijas, universālisms, ētiskie ideāli (orientācija “uz augšu”)	Pasaules izpēte un pārveide, progressa ideja, sekularizācija, racionālo meistarību izkopšanas laikmets (orientācija “uz priekšu”)	Individuālisms, relativisms, konformisms, komunikācijas pieauguma laiks (dzīve “uz virsmas”)

2. att. Paradigmatiskās pārmaiņas Eiropas kultūras vēsturē

M. Kūle uzsver, ka pēc klasiskā Eiropas kultūras perioda, ko var raksturot ar vārdiem “uz augšu” (preti pārpasaulīgiem, augstākiem ideāliem), seko dzīves forma, kurā dominē virziens “uz priekšu” (preti nākotnei, laikā sasniedzamiem, izmērāmiem, kvantitatīviem rādītājiem, tehniskiem sasniegumiem, disciplīnai un unifikācijai [6]). Šī ievirze raksturīga modernajai kultūrai. Trešā dzīves forma, kas raksturīga postmodernismam, tiek apzīmēta ar vārdiem “uz virsmas” [13, 63–99].

Taču arī katra lielā perioda ietvaros var izdalīt mikrolaikmetus, kuru secībā novērojama līdzīga cikliska atkārtotšanās. Viduslaiku ietvaros izdalot agros, attīstītos viduslaikus un “viduslaiku rudeni” (kas sakrīt ar renesansi), katrā no periodiem vērojama uzmanības pievēršana Dievam, tad pasaulei un beigās – cilvēkam. Tādējādi veidojas savdabīgs vēstures procesu algoritms, katra lielā cikla ietvaros – mikrocikls.

Jauno laiku pirmie trīs gadsimti zīmīgi ar tādu pašu tendenci. Reformācijas un kontrreformācijas kustības sabiedrības uzmanību 16. gs. atkal pievērš Dievam. 17. gs. otrajā pusē priekšplānā izvirzās pasaules apgūšana, sākas sistemātiska eksperimentāla dabas zinātniskā izpēte. Visbeidzot 18. gs. apgaismības kustībā aktuālas kļūst cilvēka dabiskās tiesības un sabiedrības pārkārtošanas ideja. Šis mikroperiods beidzas ar Franču revolūciju un Napoleona kariem.

Turpmāk vērojama minēto ciklisko tendenču paātrināta atkārtotšanās – viena gadsimta ietvaros. 19. gs. sākums iezīmīgs ar ideālismu filozofijā, romantismu mākslā un atgriešanos pie kristietības principiem lielajā politikā Vīnes kongresā (“Svētās alianses” izveide) [9, 78]. Atkal uzmanības centrā ir reliģiskās un filozofiskās idejas par Absolūto garu (H.F. Hēgelim [7, 12]) vai misticisms (romantismā, R. Vāgnera darbos). Taču drīz vien priekšplānā tiek izvirzīti zinātniski tehniskie atklājumi (tvaikonis,

dzelzceļš, telegrāfs, elektrība), misionārisms un koloniālisms, tātad pasaules izpēte un pakļaušana [2, 759–896]. Savukārt 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā veidojas un izplatās jaunas (Č. Darvina, Z. Freida, O. Konta, K. Marksa, F. Ničes, H. Spensera) teorijas par cilvēku un sabiedrību.

20. gs. dažas no šīm teorijām kļūst par vadošām ideoloģijām – ideju sistēmām, ar mērķi iegūt vai noturēt varu. Šajās sistēmās Dieva lomu spēlē vai nu evolūcijas neapturamā virzība un šķiru cīņa (komunismā), vai nācijas (rases) spēks (nacismā, rasismā), vai zemapziņa (freidismā), vai zinātnes un pozitīvo zināšanu uzvaras gājiens (pozitivismā un sciencismā), vai brīvais tirgus (liberālismā).

Sākot ar 20. gs. vidu sabiedrību aizrauj dabas pakļaušana cilvēka gribai (lielie tehniskie projekti PSRS, ASV, Ķīnā), atomenerģijas spēks un kosmosa izpēte. Visbeidzot mūsdienās šo tendenci pārmācis jautājums par cilvēktiesībām, individuālisms un konformisms. Raksturīgs patērēšanas tempu pieaugums, koncentrēšanās uz personisko komfortu. Kā sekas tam var vērot morālo vērtību relativizāciju, nihilismu un pieaugošu egoismu [19, 177, 190, 198].

IDEĀLAIS	PASAULE	CILVĒKS
6.–10. gs.: agrie viduslaiki Dievs – sabiedrības uzmanības centrā	11.–13. gs.: attīstītie viduslaiki mostas interese par pasauli	14.–16. gs.: vēlie viduslaiki renesansē uzmanības centrā cilvēks
16. gs.: reformācija jaunas attieksmes pret Dievu – protestantismā	17. gs.: absolūtisms pasaules apgūšana un izpēte (zinātnes sākumi)	18. gs.: apgaismība cilvēka prāta kults, pirmā jaunlaiku krīze: Franču revolūcija
19. gs.: romantisms, ideālisms (G. Hēgeļa “Absolūtais gars”), Svētā alianse politikā	19. gs.: koloniālisms, industrializācija, zinātnes un tehnikas progress	19. gs. beigās: dekadence, jaunas teorijas par cilvēku (F. Niče, K. Markss, Č. Darvins, Z. Freids)
20. gs.: ideoloģijas ieņem reliģijas vietu (fašisms, komunisms, nacisms, scientisms) – Dieva vietā kāda cita ģenerālā ideja	20. gs.: kosmosa apguve, zemes izmantošana un pārveidošana, lielie tehniskie projekti, atomenerģija	20. gs. otrā puse: cilvēktiesības, konformisms, liberālisms, patēriņa kults, postmodernisms, masu kultūra, relatīvisms, naudas vara

3. att. Mikrolaikmetu tabula Eiropas vēsturē (autors: A. Mūrnieks)

Līdz ar paradigmas maiņu pārveidojas arī izglītības mērķi un ideāli. Atsevišķos gadījumos izciliem izglītības stratēģiem ir izdevies ne tikai izteikt sava laikmeta paradigmu atbilstošos izglītības mērķos, bet pat to apsteigt.

J.A. Komenskis darbā “Didactica Magna” (“Lielā didaktika”) koncentrētā veidā postulē Eiropas kultūras vērtības un parāda to praktisku īstenošanu izglītībā. Princips *mācīt visu visiem* [11, 21] (bagātiem un nabagiem, zēniem un meitenēm) ir vispārējās izglītības pamatā jaunajos laikos. Prasības, ko J.A. Komenskis izvirza cilvēkam, ir: 1) pārzināt visas lietas, 2) būt lietu un sevis paša valdniekam, 3) sevi un visus pārējos atgriezt pie Dieva. [11, 48] No tām izriet trīs lielie darbības virzieni: 1) izglītība un zinātne, 2) tikumība un 3) reliģiozitāte.

Izglītības procesa centrā J.A. Komenskis nostāda skolēnu, viņa personību visā tās daudzpusībā, apvienojot antīkos, viduslaiku, renesanses ideālus, reformācijas un jaunlaiku (zinātniskās izziņas) principus, piemēram, salīdzinot, skolēnu ar tīru tāfeli, kurā dzīve ieraksta savus burtus. J.A. Komenskis savā pedagoģijā un didaktikas mērķos ir izteicis jaunlaiku paradigmu un pat to apsteidzis. Viņa ieteiktā izglītības pakāpju, klašu un stundu sistēma nav būtiski mainījusies līdz pat mūsdienām.

Tieši 17. un 18. gs. panākumi izglītībā ir sagatavojuši sabiedrību demokratizācijai, jo tikai izglītota sabiedrība spēj apzināties savas vajadzības un mērķus un tos sasniegt, demokrātiski līdzdarbojoties politiskajos procesos.

Arī citos mikrolaikmetos izglītības mērķi sasaucas ar sava laika paradigmatiskajām nostādnēm. M. Luterā prasība visiem lasīt Biblii kļūst par uzdevumu pedagoģijai: izglītēt visus sabiedrības slāņus (ieskaitot zemniekus) [21, 87]. Šo uzdevumu īsteno jau minētā J.A. Komenska sistēma, arī jezuītu kolēģijas tolaik sacenšas ar protestantu izglītību [10, 50–51].

Cits piemērs paradigmatisko ideju iemiesošanai izglītībā ir J.H. Pestalocijs, kurš ir mēģinājis 18. gs. Ž.Ž. Ruso “dabiskās audzināšanas” un I. Kanta idejas [21, 119, 140] iedzīvināt savos pedagoģiskajos eksperimentos un sacerējumos. J.H. Pestalocijs iestājas par intelekta (“galvas”), tikumības (“sirds”) un darba iemaņu (“roku”) pakāpenisku attīstīšanu, ievērojot līdzsvaru starp šiem izglītības komponentiem [21, 152].

Prūsija 19. gs. sākumā ar savu stingro skolu sistēmu panāk to, ka Vācijā ir viens no augstākajiem izglītības līmeņiem Eiropā [10, 63]. J.F. Herbarta pedagoģija atspoguļo 19. gs. sākumā raksturīgo atgriešanos pie reliģijas un morāles kā galvenajiem izglītības balstiem [1, 69–79]. Viņš postulē piecus mūžīgus un nemainīgus tikumības pamatus: iekšējo brīvību, labvēlīgumu jeb labestību, tiesības, taisnīgumu un ideju par pilnību. Mācībās vajag *rādīt, saistīt, mācīt un filozofēt* [21, 160]. J.F. Herbarta pedagoģijā vairāk jūtama J.A. Komenska didaktikas ideju turpināšana nekā apgaismības “dabiskās audzināšanas” īstenošana, jo viņa darbība sakrīt ar mikroperiodu, kurā galvenais nav vis cilvēka problēma, bet gan tiekšanās pēc ideālā (tolaik populārs ir F. Hēgeļa ideālisms) un pasaules apgūšana.

19. gs. no darba skolām nākošs instrumentālisms caurstrāvo Dž. Džūija pragmatisma pedagoģiskās idejas, kas sasaucas ar ievirzi uz pasaules apgūšanu, darbību pasaulē, kur katra klase ir sabiedrība mini-atūrā, kurā var *mācīties darot* (apjēgtu, izprastu zināšanu vajadzība rodas, strādājot pie praktiskiem uzdevumiem virtuvē, dārzā, darbnīcā).

19. gs. beigās P. Natorps izraisa interesi par sociālo audzināšanu, savukārt E. Keija iezīmē individuālās attīstības idejas [21, 216]. Modē nāk reformu pedagoģija, kas sasaucas ar sava laika sociālajām idejām un jaunajām teorijām par cilvēku (marksismā, pozitīvismā, darvinismā, F. Ničes un Z. Freida mācībās).

IDEĀLAIS	PASAULE	CILVĒKS
Agrie viduslaiki: klosteru skolas	Attīstītie viduslaiki: universitātes	Renesanse/vēlie viduslaiki: privātskolotāji
16. gs.: M. Luteru programma, jezuītu kolēģijas	17. gs.: J.A. Komenska “Lielā didaktika”: visu mācīt visiem	18. gs.: Ž.Ž. Ruso idejas J.H. Pestalocija pedagoģijā
19. gs.: prūšu skolu sistēma, J. Herbarta pedagoģija	19. gs.: fabriku skolas, profesionālā izglītība, Dž. Džūija pragmatisms	19. gs.: sociālā un individuālā pedagoģija, reformu pedagoģija
20. gs.: izglītība totalitārajās valstīs: karam un darbam, ideologizēta izglītība (balstīta ticībā progresam)	20. gs.: praktisko un eksakto zināšanu kults, augstskolu uzplaukums un simbioze ar zinātņi; biheviiorisms, kognitīvā pedagoģija	20. gs. otrā puse: izglītība kā individuālo interešu apmierinātāja, humānā pedagoģija, alternatīvās pedagoģijas, mūžizglītība

4. att. Mikrolaikmetu tabula ar izglītības tendencēm (autors: A. Mūrnieks)

21. gs. zīmīgs ar vienotu augstāko ideālu trūkumu [15]. Šo sakarību uzrāda autora veiktās 500 skolotāju anketēšanas rezultāti: valdošo vērtību vidū reliģija nespēlē statistiski nozīmīgu lomu, taču respondenti uzsver kopīgu ideālu un tradicionālo vērtību vajadzību. Cēlonis tam: sabiedrības fragmentācija subkultūrās, nihilisms, masu kultūras unificējošā iedarbība [19]. Šai tendencei pretēja parādība ir civilizāciju iekšējā konsolidācija, atšķirību apzināšanās, nacionālā pašapziņa un spriedze starp civilizācijām.

Minētā pretruna risināma, ņemot vērā 1) vispārējās pretrunīgās tendences sabiedrībā, 2) globālās (morālās, ekoloģiskās, demogrāfiskās, sociālās, ekonomiskās) problēmas, tās 3) līdzsvarojot ar tradicionālajās vērtībās balstītu pedagoģiju, ņemot vērā konkrētās sabiedrības kultūras īpatnības [16, 23–24]. Līdzīgi kā J.A. Komenska idejās, arī mūsdienās

izglītības politikā ir jāspēj sabalansēt kultūras mantojumā sakņotās vērtības ar tagadnes vajadzībām un nākotnes izaicinājumiem. Veidojot atbildīgu izglītības politiku un izvirzot nākotnes izglītības mērķus, ir jāparaugās uz tiem no plašākas vēsturiskās perspektīvas. Izglītības plānošanā jāparedz tās problēmas, ko vajadzēs risināt sabiedrībai pēc 30–50 gadiem. To starpā noteikti būs mērķis ierobežot patēriņu resursu izsīkšanas un ekoloģiskās krīzes dēļ. Iespējams, ka nepieciešamība motivēt cilvēkus ierobežot savas vajadzības (patēriņu) un individuālās izpausmes cilvēces izdzīvošanas vārdā – būs galvenā paradigmātiskā ideja un virsmērķis, kas apvienos sabiedrību nākamajā mikrolaikmetā.

Izglītības teorijas var kalpot kā avots vēstures paradigmātisko izmaiņu izpratnei. Savukārt izglītības politikā un mērķu izvirzīšanā nepieciešams veikt vēstures procesu analīzi plašākā perspektīvā (t.sk. ņemot vērā šajā publikācijā raksturotās cikliskās izmaiņas sabiedrības vērtību orientācijā).

Literatūra

1. Blyth, A. "From individuality to character: the Herbartian sociology applied to education". *British Journal of Educational Studies*, Vol. 29, No. 1, 1981, pp. 69–79
2. Davies, N. *Europe: A History* – New York: Oxford University Press, 1996, 1998. 1365 p.
3. Dirba, M. *Mijkultūru izglītības daudzveidība*. Rīga: RaKa, 2006. 139 lpp.
4. Ģircs, K. *Kultūru interpretācija*. Rīga: Izdevniecība AGB, 1998. 479 lpp.
5. Freids, Z. *Totēms un tabu*. Rīga: Minerva, 1995. 206 lpp.
6. Fuko, M. *Uzraudzīt un sodīt: cietumu rašanās*. Rīga: Omnia mea, 2001. 295 lpp.
7. Hēgelis, G.F.V. *Filozofijas zinātņu enciklopēdija*. Rīga: Zvaigzne, 1981. 118 lpp.
8. Jermolajeva, J., V. Jermolajevs, A. Mūrnieks *Kultūras vēsture. 20. gadsimts*. Rīga: RaKa, 2002. 326 lpp.
9. Kissinger, H. *Diplomacy*. New York, London, Toronto, Sydney, Tokyo, Singapore: Simon & Schuster, 1994. 912 p.
10. Ķestere, I. *Pedagoģijas vēsture*. Rīga: Zvaigzne ABC. 182 lpp.
11. Komenskis, J.A. *Lielā didaktika (Didactica Magna)*. Rīga: Zvaigzne, 1992. 232 lpp.
12. Kūle, M., Kūlis, R. *Filosofija*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1998. 653 lpp.
13. Kūle, M. *Eirodzīve: formas, principi, izjūtas*. Rīga: LU FSI, 2006. 435 lpp.
14. Loks, Dž. *Eseja par cilvēka sapratni*. Rīga: Zvaigzne, 1977. 126 lpp.

15. Liotars, Ž.F. *Postmodernais stāvoklis. Pārskats par zināšanām*. Rīga: LMC, 2008.
16. Mūrnieks, A. "Globalizācijas un identitātes apzināšanas un līdzsvarojanas principi vērtībizglītībā". Grām.: *Globalizācija un kultūra. Zinātnisko rakstu krājums. Daugavpils Universitātes Humanitārā fakultāte*. Daugavpils: Saule, 2005. 168.–176. lpp.
17. Taivāns, L. "Islāms un Eiropa". *Sarunas VII*. Rīga: Jaunā akadēmija, 2006. 154.–162. lpp.
18. Tauriņš, G. *Vēstures filozofija*. Rīga: LR Nacionālā aizsardzības akadēmija, 1996. 624 lpp.
19. Vīts, E.Dž. *Postmodernie laiki*. Rīga: LMF, 1999. 252 lpp.
20. Zubovs, A. "Eiropas identitātes garīguma, civilizācijas un kultūras pamati". *Sarunas X*. Rīga: Jaunā akadēmija, 2008. 342.–360. lpp.
21. Žukovs, L. *Pedagoģijas vēsture*. Rīga: Raka, 1999. 304 lpp.
22. Weber, M. "The Social Psychology of the World Religions" In: Max Weber: *Essays in sociology*. Transl and ed. by H.H. Gerth, C.W. Mills. New York: Oxford University Press [1915a] 1946. P. 267–301.
23. Петрухинцев, Н. *XX лекций по истории мировой культуры*. Москва: Владос, 2001. 400 с.

Summary

Educational theories in historical analysis of the paradigms of the century

The task of the paper is to throw light on the opportunities to find the features of era paradigms in educational theories and their authors' positions. The paper discusses the connection between culture and education in the understanding of historical processes. This paper also deals with the authors' approach to the analysis of European history, singling out a sequence of micro-ages (e.g., early, middle and late Middle Ages; the beginning, the middle, and the end of the 19th century etc.) and using, as the criterion of periodisation, the changes in general assumptions about existence paradigms prevailing in each of the micro-ages. From the historical-methodological point of view, it is important to find the algorithm in order to understand the paradigmatic changes in history; in the notions about the world, man himself; the highest social ideal can be considered to be the reference point of the change of paradigm. E.g., J. A. Komenský (Comenius) is one of the key figures in the history of education; his didactic completely reveals the paradigm of the Modern epoche. The system created by J. A. Komenský even today continues to be the basis for Western European education and culture.

Нарва в 1864–1865 годах: социокультурные аспекты истории русской общины города

Нарва, официально значившаяся в XIX в. «заштатным городом Санкт-Петербургской губернии, Ямбургского уезда», располагалась на обоих берегах р. Наровы, включая Ивановский форштадт (Ивангород) на левом берегу [18, 561]. Открытие нескольких фабрик превратило ее к 60-м годам XIX в. в один из развитых в промышленном отношении городов империи. В то время там работали парусиновая, 2 суконные фабрики, хлопчатобумажная Кренгольмская мануфактура [13, 3–14]. Через морской порт велась торговля с Западной Европой [22, 2]. Возможность найти работу привлекала сюда людей как из Прибалтийских губерний, так из других регионов страны.

В 1865 году из 8 тысяч жителей города около половины составляли русские; немцев было около тысячи, остальные — эстонцы, шведы, финны и евреи. В городе было 5 православных церквей и 4 часовни, 2 лютеранские кирхи: немецкая и шведская, а для рабочих Кренгольмской мануфактуры — лютеранская, католическая домовая церковь и две православные часовни. Работали 7 немецких школ и 2 эстонские, а для русских — приют на 25 сирот и одно уездное училище [12, 82–83].

Особенностью Нарвы было двойное подчинение. С 1708 года город административно входил в Ингерманландскую, затем в Петербургскую губернию, а в судебно-правовом отношении подчинялся Эстляндской губернии. Бесконечное путешествие документов между Нарвой, Петербургом и Ревелем, перевод их с немецкого языка на русский и обратно (в связи с разными языками делопроизводства) сильно затрудняли нормальное функционирование всех отраслей городского хозяйства, частное предпринимательство, усиливали разногласия между этническими общинами. Увеличивающееся русское население без особого почтения относилось к многовековым устоям немецкой Нарвы. Немцы обращались к властям с просьбой отдать Нарву в полное управление Эстляндской губернии, а русские вместе с финнами и шведами просили не допустить этого. Пронемецки настроенный магистрат города предлагал даже разделить Нарву и Ивангород между двумя губерниями. Однако имперские власти не собирались что-либо менять, дабы не нанести серьезный удар по давно сложившемуся его экономическому устройству [19, 1], и приказывали горожанам

этого самого русского прибалтийского города и самого немецкого города Петербургской губернии жить в мире [1, 191об.].

Обстоятельства вынуждали горожан проявлять больше инициативы в решении внутригородских и, особенно, внутриобщинных дел — в первую очередь, в области культуры, просвещения, образования. В этой связи очень многое зависело от уровня общественной активности членов нарвских этнических групп.

Интересный материал, проливающий свет на жизнь русской общины в Нарве, дают письма А.В. Фрейганга к редактору «Московских ведомостей» М.Н. Каткову. Капитан первого ранга (позже — вице-адмирал), глава Морского учебного комитета в Петербурге Андрей Васильевич Фрейганг был также известным журналистом, редактором «Морского сборника» (псевдоним — Андрей Васильев). В 70–80-х годах он состоял членом Общества для содействия русскому торговому мореходству, поддерживал Кр. Валдемарса в организации мореходных школ [27, 98, 111, 112, 287; 16, 22; 24, 221–223; 25, 717]. Известны также его аналитические статьи о развитии латышского национально-культурного возрождения и латышской журналистики [10, 23–25; 17, 275; 23, 82]. Вместе с тем, он во многом разделял взгляды славянофилов, считал полезным перевод латышского языка (по образцу литовского) на кириллицу, полагая, что это сделало бы латышей более независимыми от господствующих в регионе остзейцев [1, 189].

А.В. Фрейганг пользовался в обществе уважением и любовью «за необыкновенную чистоту и доброту души», считался «человеком замечательной искренности и справедливости» [14, 86; 15, 174–175]. С М.Н. Катковым у них были товарищеские отношения; в письмах они обсуждали разные острые темы, в том числе и проблемы Прибалтийского региона.

О ситуации в Нарве А.В. Фрейганг информировал М.Н. Каткова на основании писем своего дяди Андрея Ивановича Фрейганга, бывшего петербургского цензора. Среди литераторов цензор А.И. Фрейганг слыл «человеком сухим, равнодушным и педантичным» [5, 273]. Авторов раздражала его «мелочная, бессмысленная и безапелляционная придирчивость», привычка править не только те места, где можно было усмотреть покушение на официальную мораль, нравственность, политические устои государства и т.п., но и «преследовать все, что сколь-нибудь давало жизни, одушевляло описываемое лицо или даже картину природы» [6, 114–115; 3, 46–47; 9, 201].

Однако, как человек честный, А.И. Фрейганг не обогатился за годы службы и, выйдя в отставку, в целях экономии поселился в про-

винциальной Нарве и активно включился в жизнь русской общины города. В письмах к племяннику он рассказывал о своих делах и проблемах на этом поприще. Причем для него сплочение, просвещение, образование русских наровчан было не самоцелью, а способом противостояния «чухонскому германophilству» и «вредному для государства сепаратизму» [1, 191об.].

Немецкая община в городе была малочисленнее русской, но значительно сплоченнее, культурнее, образованнее. С 40-х годов в Нарве часто гастролировал немецкий театр, работала и самостоятельная труппа [11, 213–214; 12, 82–83]. Выписывали и немецкие, и русские газеты. А.И. Фрейганг же сетовал на плохую доставку русских газет из Петербурга. Еще большей проблемой была ситуация с русскими школами. Успешно работал приют для мальчиков – сирот из бедных семей, основанный на средства купца Павла Орлова [20, 465]. Уездное же училище имело мизерный бюджет. Учителей не хватало, а те, которые работали, отличались склонностью к пьянству и дракам.

Важным шагом в борьбе с «германским сепаратизмом» А.И. Фрейганг считал появление в перспективе русской гимназии. Хотя в тот момент актуальным было создание воскресной школы для рабочих, занятия которой предполагалось вести в помещении женской школы. На ее открытие тогда уже было получено разрешение в Петербурге.

Надо сказать, что движение за создание воскресных начальных школ для взрослых и работающих подростков началось в стране лишь с конца 50-х годов XIX в. [2]. Так что в понимании необходимости такой школы лидеры русской общины Нарвы оказались в числе передовых в империи.

Неожиданно открытие казенной женской школы упёрлось в проблему финансов. Женские школы в те годы содержались в основном на пожертвования частных лиц и обществ [7, 17, 8, 19]. Давая разрешение, губернский департамент образования намеревался финансировать сам учебный процесс, но не выделил средства на приобретение здания. Дом (сруб) для школы предоставили владельцы нарвской торговой фирмы Зиновьевых [22, 2]. Однако возникли осложнения с оплатой дальнейших работ, и в результате проект не был осуществлен.

Основную вину за это возлагали на некоего Рейхеля, с которым о пожертвовании значительной суммы договорился в Петербурге директор училищ Санкт-Петербургской губернии С.Н. Шафранов [26, 567–568]. Но в последний момент Рейхель якобы отказался, так как хотел быть единственным спонсором в этом предприятии. Хотя о С.Н. Шафранове и его деятельности на поприще народного образования А.И. Фрейганг

был невысокого мнения, у него не возникло желания самому пообщаться со спонсором. Судя по всему, С.Н. Шафранов не уточнил, о каком Рейхеле шла речь, упомянув лишь фамилию. В Петербурге были известны тогда отец и сын Рейхели — военный инженер, генерал-майор Казимир Яковлевич и профессор Технологического института Александр Казимирович [21, 28–29]. Один из них вполне мог выступить в качестве спонсора, а быть единственным дарителем хотел, возможно, для того, чтобы легче было контролировать реальное вложение средств, поскольку не слишком доверял честности чиновников.

В данном случае показательно, что отказ А.И. Рейхеля, Фрейганг связывает с его «жидовством». Для него, как и для многих откровенных русофилов того времени, было характерно искать источник несчастья русских в нерусских — евреях, немцах, поляках и др. В его письмах племяннику это проявляется отчетливо.

Бросается в глаза, что в финансировании проекта принимало участие очень мало членов русской общины. Сомнительно, чтобы всю нужную сумму, хоть и немалую (1300 руб.), не смогли бы собрать по подписке среди русских наровчан, помещиков Ямбургского уезда, управляющих и владельцев предприятий города. Не исключено, что открытие женской школы состоятельные горожане не сочли достаточно важным делом, чтобы вкладывать в него деньги. Необходимость женского образования признавалась далеко не всеми. К тому же состоятельные люди могли обучать дочерей дома. Но ведь одновременно шла речь и о воскресной школе.

Удачный пример обучения рабочих показывала школа на Кренгольмской мануфактуре. Там по программе 4-х классов в обязательном порядке обучали малолетних рабочих обоего пола до 16 лет. Кроме русского было и эстонское отделение. О языке преподавания в нем не известно, но как предмет эстонский язык также преподавали, и дети сдавали по нему экзамен [4, 3]. Очень может быть, что успехи этой школы побудили А.И. Фрейганга заняться созданием школы для рабочих и в городе. В таком случае, логично было бы обратиться за помощью к руководству других фабрик. Но об этом А.И. Фрейганг в своих письмах не упоминал.

Возможно также, что, ведя разговоры о школах, А.И. Фрейганг не скрывал своей главной цели — борьбы с «германизмом». Но русские деловые люди из Нарвы и Ивангорода, особенно, если они уже имели налаженные связи в городе и регионе, могли смотреть на контакты с местными немцами более прагматично. Вряд ли их устраивала столь прямолинейная позиция А.И. Фрейганга. Да и особенности

его характера, неумение ладить с людьми вряд ли могли сделать его признанным лидером русской общины.

В любом случае, провал попытки открыть школы в Нарве отражает равнодушие местных русских к проблемам общины, отсутствие чувства сопричастности не к государству, а конкретно к своему народу. В этом русские жители Нарвы значительно проигрывали немцам, имеющим четкое желание сохранить себя в своей национальности и культуре.

Далее публикуются отрывки из писем А.В. Фрейганга к М.Н. Каткову, в которых цитируются рассказы его дяди о событиях в Нарве. Поскольку А.В. Фрейганг в каждом письме касался разных тем, считаем возможным публиковать их не целиком, а в отрывках, относящихся к Нарве. Письма сохранились в копиях — в копийной книге писем М.Н. Каткову [1, 189–192]. Точное время составления книги неизвестно. Скорее всего, это происходило при подготовке документов для передачи в архив после смерти М.Н. Каткова в 1887 году. При публикации сохранена орфография источника. В квадратных скобках в тексте пояснения автора статьи.

1. Из письма от 20 декабря 1864 года.

Л. 189об. «...Одушевление здешних немногих любителей русскаго элемента остывает и я остаюсь почти один на мели, без всякаго сочувствия, без всякой поддержки! Делаю однакож, что только могу для поддержания сказаннаго элемента: печатаю русск. статейки в здешней немецкой газете (имеющей 75 подписчиков) о Державине, прославившем Нарву, о необходимости воскресной школы, о том, что пора сложить так называемые «водяные ворота», припятствующие свободному сообщению города с Ивановскою стороною и пр. Немцам это ужасно не нравится и они хотят уничтожить и без того жалкую газету за то, что она держится русскаго процесса и между прочим напечатала на днях по немецки статью из Ивангорода о сепаратизме и т.д.».

2. Из письма от 14 февраля 1865 года.

/л. 190/«...По твоему желанию я наводил справки... о числе издаваемых в Нарве газет и журналов. Почтмейстер приказал помощнику своему составить ведомость за 1864 год: но этот господин (поляк) третью неделю водит меня за нос, уверяя, что почтовая порта отсылается обратно в Петербург в почтамт, что на обум нельзя верно определить и что он дает мне сведения по картам текущего года и пр. и пр. Ганзен выписывает несколько иностран. изданий чрез фурман из Петербурга и Риги; я у него был раз пять в его магазине, все обещает выписку из своих книг и под разными предлогами затягивает дело. По//

(Л. 190об.) всему видно, что в запросах моих он подозревает злоумышление против нем. национальности. Это до пошлости глупо и невероятно, но это так! Теперь о школе: Ломан [чиновник, действительный статский советник при А.А. Суворове, Санкт-Петербургском генерал-губернаторе. — *Е.Н.*], как тебе известно, повез в Петербург нашу просьбу о воскресной школе. Ответа до сих пор никакого нет. Между тем недели через две по отъезде Ломана приехал сюда директор училищ СПб. губернии Шафранов. При свидании со мною он сказал мне, что воскресная школа просто капля в море, что ему поручено открыть на Ивановской стороне казенную женскую школу, куда можно будет поместить и воскресную, что нам необходимо действовать общими силами и что по возвращении в Петербург он будет писать мне. Действительно через две недели получил от него письмо с просьбой отыскать на Иван. стороне дом для женской школы, комнат в 5: три для классов и две для надзирательницы, которая будет получать 250 р. от казны жалования. К этому он присовокупил, что также г. Рейхель жертвует на покупку дома от 1000 до 1500 р. Через неделю весьма удобный дом был мною отыскан с садом, с флигелем для надзирательницы. Хозяйка дома, г^{жа} Андрусова, просила за него 1500 р. и объявила, что она готова получить при совершении купчей только 1000 р., а остальное с раскраскою [т.е., рассрочке. — *Е.Н.*], по усмотрению жертвователя. Шафранов отвечал мне, что Рейхель не даст более 1200 р., но без всякой расрочки, хотя я прежде и писал о раскраске. Андрусова не согласилась. Между тем я познакомился с Зиновьевым. Желая содействовать благому делу, он и компаньон его Ран, подарили для школы деревянный дом, выстроенный тому назад// (Л. 191) не более 4 лет и стоивший слишком 1000 р. Там помещалась прежде контора Зиновьева и К.: 4 комнаты и среди них огромное светлое зало для класса. Скамьи и столы взялся поставить Зиновьев даром. Дом этот находится на так называемом фабричн. островке, в 2х верст. от Ив. стороны. Подрядчик взялся разобрать его, перевезти и поставить на прочном фундаменте за 600 р. Грунт для подаренного дома отыскан нами на Ив. стороне за 700 р. Это удобнеее место для школы в целой Нарве! На перевозку дома изъявили готовность пожертвовать: Павел Фролов, тит. сов. Денисов и полковн. Бостром, каждый по 100 руб. Пишу в восторге Шафранову, что Рейхелю остается пожертвовать только 1000 р. и что через какой-нибудь месяц можно будет открыть на Ив. стороне и женск. и воскр. школы и что Зиновьевский дом уже разобран подрядчиком...

Что же ответил мне Шафранов? — что г.Рейхель не желает жертвовать коллективно с другими! В общепольном деле разве можно действовать иначе как с другими? Это просто гнусный обман... Этот Рейхель должно быть какой нибудь жид, домогающийся медали или крестика. Вот как лопнуло наше прекрасное дело! Шафранов просто шарлатан: великолепные слова и обещания, а дела никакого, точно Ломан. Между тем этот директор училищ Шафранов, печатает в С.П. Вед. [Санкт-Петербургские ведомости. — *Е.Н.*] статьи, в которых безстыдно сам себя восхваляет и хвалится тем, что снабдил приходския школы С.П.Б губ. физическим инструм., анатом. препаратами, материалами и пр.пр. как будто у нас для этих школ есть дешевые учителя, способные объяснять эти предметы ребятишкам, едва// (Л. 191 об.) справляющимся с азбукой?! А между тем в училище нет учителя русского языка и на днях два остальные учителя (русские) попали в полицию за пьянство и драку с шинкарем, которому должны будут заплатить изрядный штраф. Я советую Рану продать разобранный дом и на выручен. деньги поместить в здеш. Орловский приют 2 или 3 сирот из русских и назвать их Ломоносовскими питомцами по случаю наступающей 100летн. памяти Ломоносова. Присланные тобою [т.е., А.В. Фрейгангом. — *Е.Н.*] книги я отдал частью в школу, которую описал №10 Инвалида [в газете «Русский инвалид» 1865, № 10, где рассказано о школе при Кренгольмской мануфактуре. — *Е.Н.*] и частью священникам для раздачи грамонт.русс.мальчикам...

...29 января проехал чрез Нарву из Рев. в Петербург новый остзейский ген.губ [граф П.А. Шувалов. — *Е.Н.*]. На почтовой станции немцы подали ему просьбу о присоед. Нарвы к Эстл. Губ., а русские о том, чтобы Нарву не отделять от Пет. губ. И тем, и другим досталось на орехи... Он объявил, что Нарва останется так, как она есть теперь и приказал нем. и русск. жить в мире и согласии. Хорошая русская гимназия в Нарве может служить надежнейшим проводником русского языка и русск. учреждений в Эстляндии. Такая гимназия с порядочными учителями (русскими) может сильно противодействовать чухонскому германофильству и всяким попыткам к вредному для государства сепаратизму...// (Л. 192) Казенное здание, в котором помещается жалкое нарвское уездн. училище, просто Дворец, так что дома для гимназии ни строить, ни покупать не нужно. Здешные немцы ужасно этого боятся. Влиятельным русским людям следовало бы обратить на это внимание!»

Источники и литература

1. Отдел рукописей Российской государственной библиотеки. Ф. 120 Каткова, копия книга, д. 23, л.л. 189об.–192.
2. Абрамов Я. *Наши воскресные школы. Их прошлое и настоящее*. Санкт-Петербург: тип. М. Меркушева, 1900. 352 с.
3. Аннинский Л. *Три еретика*. Москва: «Книга», 1988. 350 с.
4. А.В-ъ. «Фабричный труд и грамотность на Кренгольмской мануфактуре». *Русский инвалид*. 1865, № 10, 14 янв.
5. Вацуро В., Гиллельсон М. *Сквозь «умственные плотины»: Очерки о книгах и прессе пушкинской поры*. Москва: «Книга», 1986. 381 с.
6. Григорович Д. *Литературные воспоминания*. Москва: «Художественная литература», 1987. 333 с.
7. «Женские училища в России». В кн.: *Педагогическая энциклопедия*. Т. 2. Москва, 1985.
8. «Женское образование в России». В кн.: *Педагогическая энциклопедия*. Т. 2. Москва, 1985.
9. «Из жизни писателей. Письма Н.И. Греча к Ф.В. Булгарину. Подготовка текста и комментарии А. Рейтבלата». *Новое литературное обозрение*. 2008. № 91, с. 198–210.
10. Исаков С. «Остзейский вопрос в русской печати 1860х гг». В кн.: *Ученые записки Тарт. ГУ*. Вып. 107. Тарту, 1961.
11. Исаков С. «Театральная жизнь Нарвы в XIX — начале XX века: проблема мультикультурности». В кн.: *Ethnic Images and Stereotypes — Where is the Border Line? (Russian-Baltic Cross-Cultural Relations)*. Narva, 2007. С. 253–264.
12. *Книжный вестник*. Санкт-Петербург, 1865, №1. С. 82–83.
13. *Кренгольмская мануфактура. Историческое описание составленное по случаю 50-летия ее существования, исполнившегося 30 апреля 1907 года*. Санкт-Петербург: тип. Н.П.Сойкина, 1907. 300 с.
14. Лесков Н. *Инженеры-бессеребренники. Из истории о трех праведниках*. Изд. 2-е. Санкт-Петербург: изд А.С. Суворина, 1894. 88 с.
15. Лесков Н. «Пресыщение знатностью». В кн.: *Собрание сочинений Н.С. Лескова в 11 томах*. Т. 11. Москва: «Художественная литература», 1959. С. 170–188.
16. Назарова Е. «Латышская интеллигенция в России. 2-я пол. XIX в. К проблеме самосознания нетитульной нации в многонациональном государстве». В кн.: *Россия и Балтия*. В. 1. Москва: ИВИ РАН, 2000. С. 16–33.
17. Назарова Е. «Русский язык как инструмент русификации/обрусения Остзейского края в политике властей и представлениях

- общественности Российской империи. XIX в.». В кн.: *Исторический путь литовской печати*. Вильнюс: Институт литовского языка, 2005. С. 261290.
18. «Нарва». В кн.: *Энциклопедический словарь*. Изд. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. Т. 40. Санкт-Петербург, 1897. С. 561–562.
 19. «О пробуждении русского национального достоинства. Обращение к общественности.» *Московские ведомости*. 1865. № 34, 12 февр.
 20. Петров А. *Город Нарва. Его прошлое и достопримечательности. 1223–1900*. Санкт-Петербург, 1901. 520 с.
 21. «Рейхель». В кн.: *Русский биографический словарь*. Т. 16. Санкт-Петербург, 1913. С. 28–29
 22. «Торговля Нарвы в 1864 г.». *Русский инвалид*, 1865, № 43, 26 февраля.
 23. А.Ф. «Рецензия на кн. «Georg Stein, oder Deutsche und Letten. Eine Erzählung aus der Gegenwart Kurlands von Johanna Konradi» (Riga, 1864)». *Книжный вестник*, Санкт-Петербург, 1865, № 4. С. 82.
 24. «Фрейганг». В кн.: *Русский биографический словарь*. Т. 21. Санкт-Петербург, 1901. Стб. 221–223.
 25. «Фрейганг». В кн.: *Энциклопедический словарь*. Изд. Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Т. XXXVI^a. Санкт-Петербург, 1902.
 26. «Шафранов». В кн.: *Русский биографический словарь*. Т. 23. Санкт-Петербург, 1903. С. 567–568.
 27. Valdemārs, K. *Lietišķā un privātā sarakste*. 1. sēj. Rīga: Latvijas Valsts vēstures arhivs, 1997.

Kopsavilkums

Narva (1864–1865): pilsētas krievu kopienas vēstures sociokultūras aspekti

Raksta pamats gūts Narvas iedzīvotāja A. Freiganga vēstulēs, kurās viņš stāsta par nozīmīgākajām pilsētas krievu kopienas problēmām: 1) par sāncensību starp krievu iedzīvotājiem un ciešāk saliedēto un kulturālāko vācu kopieni. Sāncensība pieauga līdz ar vācu lūgumu Narvu administratīvi iekļaut Igaunijas guberņā; 2) par neveiksmi, ko piedzīvoja mēģinājums atvērt krievu sieviešu un svētdienas skolu, kam netika rasti līdzekļi; šī neizdošanās atspoguļoja turīgāko pilsētas krievu nepietiekamo līdzdalības sajūtu pret savas tautas vajadzībām. Turklāt pilsētas krievu kopienā izpaudās arī līdera trūkums.

Summary

**Narva in 1864–1865: socio-cultural aspects of
Russian community's history**

The paper is based on the letters of A.I. Freigang, in which he wrote about the main problems of the Russian community of Narva: 1) the rivalry between Russian inhabitants and the more united and cultural German community (the rivalry sharpened as German inhabitants begged the authorities to submit Narva administratively to the Estland province); 2) the efforts to establish Russian teaching-language school for girls and Sunday's school for workers, which failed because of lack of financing. This situation showed the indifference of the Russian well-to-do inhabitants of Narva to the needs of their compatriots as well as the lack of leadership in the Russian community.

Валерий Никулин

Деятельность Я.И. Ростовцева в период подготовки отмены крепостного права

В общественно-политической жизни известного государственно-го деятеля Якова Ивановича Ростовцева были два знаменательных события. Одно сопровождало его всю жизнь, другое сделало его знаменитым после смерти. Первое — донос на своих товарищей по «Северному обществу декабристов». Недаром в декабре 1856 года Я.И. Ростовцев получил анонимное стихотворение, позднее перепечатанное в «Колоколе», в котором Якову Ивановичу в очередной раз напоминали о том, что его возвышение при Николае I связано с предательством [1, Л. 26. С. 215–216]. Второе — участие в подготовке отмены крепостного права, когда наступил звёздный час Я.И. Ростовцева, связанный с его председательством в Редакционных комиссиях, сыгравших ключевую роль в освобождении крестьян от крепостного рабства.

Заключительный аккорд жизненного пути Я.И. Ростовцева был определен характером отношений, сложившихся между ним и наследником престола великим князем Александром Николаевичем. По утверждению А.П. Шестопалова, отношения между ними носили «чрезвычайно искренний характер» [9, 46]. Я.И. Ростовцев пользовался у цесаревича полным доверием. В выдвижении Я.И. Ростовцева немало важным оказался разумный «центризм» Александра II. Император постоянно испытывал желание иметь под рукой человека, которому можно было доверять, но который бы не претендовал на самостоятельность [2, 289]. В то же время Александра II вполне устраивали такие качества Я.И. Ростовцева как искренность, обязательность и вполне устоявшиеся взгляды и принципы. По мнению некоторых современников, помимо указанных качеств Я.И. Ростовцев «... был одарен тончайшей хитростью. Искусный и ловкий царедворец, он сумел приобрести вполне личное расположение и доверие Александра Николаевича...» [8, 476].

Назначение в Секретный комитет по крестьянскому делу, куда он был определен в декабре 1856 года, было встречено Я.И. Ростовцевым без всякого воодушевления. Пытаясь уклониться от этой обязанности, он написал письмо императору, в котором просил освободить его от этой обязанности, сославшись на полное незнание сельского быта. Разумеется, это была надуманная причина; все аргументы Я.И. Ростовцева были шиты белыми нитками. Это сразу же понял Александр

II, начертавший на письме резолюцию: «Генерал-адъютанту Ростовцеву исполнять возложенные на него обязанности».

Следует отметить, что Я.И. Ростовцев прекрасно понимал не только важность крестьянского вопроса, но также и то, что попытка ликвидации крепостного права породит волну противоречивых страстей, жертвой которых вполне может стать человек, взваливший на себя тяжкую обязанность реформатора. Имея в собственности небольшие имения, Я.И. Ростовцев был прекрасно осведомлён о жизни провинции, знал настроения и нужды помещиков и крестьян. Как любой образованный человек того времени, Я.И. Ростовцев прекрасно осознавал связь между освобождением крестьян и развитием производительных сил страны. Вместе с тем, Я.И. Ростовцев считал необходимым сохранение дворянского землевладения и существующих помещичьих хозяйств. Это ставило его в позицию между крестьянской Сциллой и помещичьей Харибдой.

После превращения в январе 1858 года Секретного комитета в «Главный комитет по крестьянскому делу» Я.И. Ростовцев в письме к бывшему декабристу князю Е.П. Оболенскому, с которым он находился в дружеских отношениях, изложил своё кредо. Его программа предполагала предоставление личной свободы крестьянину, сохранение в неприкосновенности дворянской земельной собственности, создание необходимых условий государственным органам для «разрешения этого жизненно важного вопроса» [3, 21–22]. Но вскоре Я.И. Ростовцев всё настойчивее начинает доказывать, что освобождение крестьян без земли немыслимо, что необходимо думать над тем, на каких условиях дать им землю, учитывая при этом интересы помещиков. Эта мысль формировалась у Я.И. Ростовцева и других представителей высшей бюрократии (не исключая Александра II и великого князя Константина Николаевича) под влиянием растущего общественного движения и многочисленных крестьянских выступлений. В то же время всё более заметным становилось сопротивление аристократической оппозиции, выступавшей против реформаторских поползновений императора и его окружения.

Находясь на лечении за границей, весной 1858 года Я.И. Ростовцев написал несколько писем Александру II, в которых изложил своё видение решения аграрно-крестьянского вопроса в России. Позднее письма Я.И. Ростовцева к императору были опубликованы в виде брошюры и подарены Александру II. По свидетельству самого Я.И. Ростовцева, содержание писем оказало серьезное влияние на формирование позиции царя по крестьянскому вопросу [4, 384].

Эти письма свидетельствуют о серьёзных изменениях в концептуальных взглядах автора на крестьянский вопрос. В них Я.И. Ростовцев по-прежнему отстаивал позицию сохранения вотчинной власти помещика над крестьянами. В то же время он выступил убеждённым сторонником предоставления крестьянам надела, достаточного для ведения хозяйства. Я.И. Ростовцев полагал, что крестьяне обязаны выкупать свой надел, а казна должна оказать им в этом деле необходимую помощь.

Я.И. Ростовцев послал несколько своих записок по крестьянскому вопросу великому князю Константину Николаевичу, находившемуся в это время в Неаполе. Константин Николаевич, человек либеральных взглядов и вождь противников сохранения крепостного права, по достоинству оценил идеи, изложенные Я.И. Ростовцевым. «Мне кажется, — писал великий князь Александру II, — что он находится на истинной и правой дороге, которая нас приведет к благополучному разрешению этого жизненного для России вопроса.» [6, 98]

После возвращения из-за границы Я.И. Ростовцев почти ежедневно встречается с императором для обсуждения ситуации в крестьянском деле. В ходе этих встреч с осени 1858 года Я.И. Ростовцев становится главным консультантом Александра II по всем вопросам, связанным с подготовкой отмены крепостного права. Позднее о значительной роли Я.И. Ростовцева в выработке правительственной программы отмены крепостного права писал в своем дневнике великий князь Константин Николаевич. В записи от 7 сентября 1859 года он зафиксировал свою встречу с председателем Редакционных комиссий, во время которой «... долго говорил с Ростовцевым про крестьянское дело.» [5, 192]

С началом деятельности губернских дворянских комитетов по крестьянскому делу в Главный комитет по крестьянскому делу стало поступать множество проектов, в которых предлагались различные подходы и методы ликвидации крепостного состояния крестьян. В связи с этим было принято решение о создании Редакционных комиссий, председателем которых был назначен Я.И. Ростовцев. Александр II в письме великому князю Константину Николаевичу от 21 февраля 1859 года написал, что для предварительного подробного изучения поступающих проектов положений, подготовленных губернскими дворянскими комитетами, он учредил «... второстепенную комиссию под председательством Ростовцева» [6, 98]. Чуть позже в письме от 17 марта 1859 года император написал брату, что крестьянское дело «подвигается деятельно, благодаря особой Редакционной комиссии под председательством Ростовцева. Крику против нее много, как обыкновенно, но надеюсь, ... что дело пойдет на лад» [6, 99].

Поскольку практически все проекты отмены крепостного права, представленные губернскими дворянскими комитетами, не соответствовали параметрам, определённым в рескрипте Александра II петербургскому генерал-губернатору графу П.Н. Игнатьеву, члены Редакционных комиссий приступили к выработке собственного проекта освобождения крестьян, чтобы затем представить его в Главный комитет. Опубликованные материалы, в том числе журналы заседаний Редакционных комиссий, а также известный труд Н.П. Семёнова, позволяют восстановить атмосферу обсуждения спорных мест будущего положения, настрой членов комиссий. Центральной фигурой в процессе выработки «Положения о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости» был Я.И. Ростовцев, опиравшийся на либеральную часть членов Редакционных комиссий и, в первую очередь, на Н.А. Милютина.

В начале марта 1859 года начались регулярные заседания Редакционных комиссий. Первое заседание открыл Я.И. Ростовцев. Он подробно изложил главные начала проекта «Положения о крестьянах», одобренные Александром II. Председателем Редакционных комиссий были четко сформулированы параметры и характер обсуждения вопросов. Я.И. Ростовцев предоставил членам комиссий возможность свободно излагать своё мнение и проявлять инициативу в обсуждении спорных вопросов. Обращаясь к своим коллегам, он заявил: «Мы приступаем к делу щекотливому. Мы можем быть разных мнений и взглядов, между нами могут произойти горячие и раздражительные споры и несогласия, а потому мы все должны заранее простить друг другу огорчения...» [7, 77].

В процессе обсуждения вопросов, связанных с землевладением и землепользованием крестьян, их будущими взаимоотношениями с помещиками и властью, либеральная составляющая взглядов Я.И. Ростовцева становится всё более заметной. «Нужно, — говорил он, — освободить крестьян с землёю, нужно дать им всевозможные средства выкупить у помещиков их наделы, нужно позволить им управляться самим над собою.» [3, 30] Такая позиция председателя, а также линия, которой придерживалась либеральная часть членов Редакционных комиссий, не могли не вызвать ожесточённого сопротивления как внутри самих комиссий, так и вовне. Противники Я.И. Ростовцева пускались во все тяжкие, чтобы дискредитировать председателя Редакционных комиссий и его идеи, связанные с освобождением крепостных крестьян. Я.И. Ростовцеву приходилось выступать не только против попыток со стороны вмешаться в деятельность Редакционных

комиссий. Ему доводилось бороться с внутренними распрями, которые регулярно возникали в ходе обсуждения деталей проекта «Положения». Это было обусловлено широким разбросом мнений членов комиссий, среди которых было немало противников реформы. Наиболее последовательно он выступал против сохранения каких-либо элементов власти помещиков над крестьянами. Так, 9 мая 1859 года при обсуждении вопроса о сельском обществе Я.И. Ростовцев выступил против предложения предводителя дворянства Петербургской губернии графа П.П. Шувалова сохранить вотчинную власть помещиков над крестьянами. Я.И. Ростовцев полагал, что это даст возможность помещику вмешиваться «во все семейные дела крестьян» [7, 157–158]. При рассмотрении на заседании 6 июня 1859 года текста «Положения о крестьянах», подготовленного Петербургским дворянским комитетом, Я.И. Ростовцев привлек внимание членов Редакционных комиссий к III главе проекта. Он отметил, что ее содержание выражает стремление столичного комитета сохранить за дворянами-помещиками «в виде вотчинного права, некоторый остаток крепостного права, род феодальной власти над выкупленную даже собственностью крестьян» [10, 290–291].

В процессе работы в Редакционных комиссиях Я.И. Ростовцев становится убеждённым сторонником освобождения крестьян с землёй за выкуп при поддержке государства. С помощью своих сторонников ему удалось преодолеть сопротивление консервативной части членов Редакционных комиссий, выражавших взгляды помещиков-крепостников, и подготовить проект «Положения», в котором учитывались коренные интересы не только помещиков, но и крестьян. К сожалению, после смерти Я.И. Ростовцева, когда председателем Редакционных комиссий был назначен В.Н. Панин, консерваторам удалось осуществить частичный реванш при обсуждении проекта «Положения о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости», в Редакционных комиссиях, Главном комитете по крестьянскому делу и Государственном совете Российской империи.

Деятельность Редакционных комиссий, которыми в самый ответственный период их деятельности руководил Я.И. Ростовцев, стала одной из самых ярких страниц в истории освобождения крепостных крестьян в России.

Источники и научная литература

1. Колокол. 1858. 15 октября.
2. *Власть и реформы: от самодержавной к советской России*. Санкт-Петербург: [б.и.], 1996. 801 с.
3. Крачковский Д. Я.И. *Ростовцев. Очерк*. Москва: Изд-во товарищества И.Д. Сытина, 1905. 40 с.
4. «Первые шаги освобождения крестьян в России». *Русский архив*. 1886. № 5.
5. *Дневник великого князя Константина Николаевича. 1858—1861*. Москва: Издательский центр «Терра», 1994. 381 с.
6. *Переписка императора Александра II с великим князем Константином Николаевичем. 1858—1861*. Москва: Издательский центр «Терра», 1994. 381 с.
7. Семёнов Н. *Освобождение крестьян в царствование императора Александра II. Хроника деятельности Комиссии по крестьянскому делу*. В 3 т. Т. 1. Санкт-Петербург: Тип. М.Е. Комарова, 1889. 848 с.
8. Долгоруков П. *Петербургские очерки: памфлеты эмигранта. 1860—1867*. М.: Новости, 1992. 559 с.
9. Шестопалов А. «Лица и дела Секретного комитета по крестьянскому делу. 1857—1858 гг.». *Вопросы истории*. 2005. № 4.
10. *Второе издание материалов Редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости*. В 3 т. Т. 2. Кн. 1. Санкт-Петербург: Тип. императорской Академии наук, 1860. 546 с.

Kopsavilkums

J. Rostovceva darbība dzimtbūšanas atcelšanas sagatavošanas periodā

J. Rostovcevam piedalīšanās 1861. gada zemnieku reformas sagatavošanā bija karjeras kulminācija. Imperators Aleksandrs II augstu vērtēja Rostovceva lietiskās īpašības, tādēļ viņš arī tika uzaicināts sagatavot dokumentus, kas noteica reformas virzību un saturu.

Visspilgtāk J. Rostovcevs sevi pierādīja kā Redakcijas komisiju priekšsēdētājs. Tās tika izveidotas, lai sagatavotu “Nolikuma par zemniekiem, kuri atbrīvojami no dzimtbūšanas”, projektu. Projektu apspriešanas gaitā vērojama J. Rostovceva uzskatu evolūcija liberalizācijas virzienā.

Summary**Y. Rostovcev's activities in the period of elaboration of the Emancipation Reform**

Yakov I. Rostovzev's career reached its apex with the elaboration of the Emancipation Reform of 1861. It was the Emperor Alexander II who highly appraised business qualities of his adjutant and therefore got him involved in the work on the documents defining the direction and the content of the reform. Yakov Rostovzev proved to be a skilful Chairman of the Drafting Committees that were established in order to develop Regulations on peasants receiving freedom. In the course of discussions of the projects prepared by noblemen, Rostovzev's attitudes changed toward liberalization.

Наталья Никулина

Преобразования в удельном ведомстве на рубеже XIX—XX вв. (к вопросу о деятельности графа И.И. Воронцова-Дашкова)

80-е годы XIX — это время завершения промышленного переворота и дальнейшего развития капиталистических отношений в России. Оно было связано с серьезными преобразованиями в удельном ведомстве. В 1886 году было принято новое «Учреждение об императорской фамилии», в основном закончилось размежевание собственно удельных и крестьянских земель, согласно реформе 1863 года, произошло хозяйственное отделение крестьянина от прежнего земельного собственника и переход к новым, не податным, а чисто арендным отношениям между ними. Капиталистические отношения втягивали в сферу своего влияния все формы землевладения, включая и удельное. Принципиального отличия между земельной собственностью царской династии и других крупных землевладельцев не было. Особая живучесть, устойчивость крупнейшего помещичьего землевладения объяснялась тем, что оно было связано с сахарной, лесной и винокуренной промышленностью. Удельное хозяйство стояло в одном ряду с экономиями земельных магнатов.

Привилегии, которыми обладали члены императорского дома, заключались в особом титуле, праве на известные ордена, на определенные почести и отличия, в праве на материальное содержание. Право на содержание реализовывалось через особые удельные недвижимые имущества и денежные средства. Орган управления удельным имуществом (Департамент уделов, а позднее — Главное управление уделов) был включен в систему государственных учреждений в составе Министерства Императорского Двора и Уделов [1, ф. 515, оп. 38, д. 1756, л. 7], которое обеспечивало жизнь и деятельность императорской фамилии.

80-е годы XIX в. стали началом нового (оказавшегося последним) этапа в развитии всего удельного хозяйства, его переводом на коммерческо-предпринимательские рельсы. 15 лет — с 1882 по 1897 год — во главе Министерства Императорского Двора и Уделов стоял Илларион Иванович Воронцов-Дашков. Многие преобразования в удельном ведомстве были связаны с его именем. После царевубийства новый император Александр III назначил на важный государственный пост

близкого себе человека, которому мог доверить свою жизнь и ведение хозяйства императорского дома.

Граф И.И. Воронцов-Дашков, аристократ, обладавший огромным состоянием, государственный и военный деятель, крупный землевладелец и предприниматель, был близок императору Александру III. Он отличался честностью, административными и хозяйственными способностями. На своем посту он оправдал возлагавшиеся на него надежды, будучи одним из главных проводников курса Александра III. Он много сделал для развития удельного хозяйства и повышения его доходности [2, 6–8]. Да по-другому и быть не могло, ведь И.И. Воронцов-Дашков был давним другом императора, он пользовался также особым расположением императрицы Марии Федоровны. Вступив в должность министра, И.И. Воронцов-Дашков составил «Всепопданнейшую записку», в которой изложил свои принципы реорганизации ведомства с целью экономии средств, сокращения штатов и расходов на управление [3, 40].

В пореформенный период основной задачей удельного ведомства становится руководство многоотраслевым хозяйством. Вся структура управления приспособлялась к изменениям удельного хозяйства. Были произведены существенные изменения в штатах центрального и местного управлений. Центральный орган удельного ведомства — Департамент уделов — утратил свой прежний характер, его распорядительные функции перешли к управляющему, поставленному во главе ведомства. Сам департамент стал лишь исполнительным органом при управлении. Удельные конторы, органы управления на местах, были упразднены, на их основе созданы удельные округа. В них вошли удельные имения, находившиеся в одной или нескольких смежных губерниях. Вместо окружных надзирателей во главе удельных имений были поставлены управляющие. Местным органам удельного управления была предоставлена большая самостоятельность, расширены хозяйственные функции управляющих округами и имениями. Предпринятая реорганизация была направлена на то, чтобы приспособить систему управления удельным хозяйством к быстро меняющимся условиям развития капитализма в России. В этих преобразованиях нашли отражение личные наблюдения и опыт хозяйствования И.И. Воронцова-Дашкова в собственном имении. Большое значение он придавал личной инициативе и контролю над деятельностью хозяйственных органов министерства. В центре деятельности министерства стояла забота о росте площади удельных земель и повышении их доходности.

На посту министра Императорского Двора и Уделов И.И. Воронцов-Дашков провел крупные преобразования удельного ведомства. Он

стремился превратить удельные капиталы в земельную собственность. Пытался создать фермерские хозяйства посредством сдачи в аренду земельных участков. Проводил активную миграционную политику, переселяя жителей из прибалтийских губерний на удельные земли и т.д.

В 1885 году было учреждено собственное страхование удельных имуществ путем отчисления страховых премий, прежде уплачивавшихся страховым обществом, в особый удельный страховой капитал, который превысил 400000 руб. Заметно выросли доходы с удельных капиталов, которые пополнялись путем ежегодных отчислений из доходов удельного ведомства в банк. До 1892 года ведомство вело отдельные счета следующим капиталам: запасному удельному, вспомогательному, выкупному, прибыльному и хозяйственному. В 1892 же году они были объединены в единый капитал — вспомогательный и выкупной. Общий удельный капитал использовался на расходы сверх ежегодной сметы текущих удельных доходов и расходов. Вспомогательный капитал помещался в банк и предназначался для содержания новых членов императорской фамилии. В 1886 году было решено, что содержание членов императорского дома не должно быть строго фиксированным. Размеры содержания зависели от состояния удельных финансов. Поэтому министр Императорского Двора и Уделов обязан был через каждые десять лет представлять императору доклад о состоянии удельных средств [4, 119].

Произошли изменения в составе удельных имуществ. За счет удельных капиталов шло приращение земельной собственности, вследствие чего в 17 губерниях, преимущественно средней полосы России, был куплено 262286 десятин земельных угодий на сумму 15407021 рубль. Удельное ведомство значительно увеличило земельную собственность путем приобретения крупных частновладельческих имений. Наиболее значительными по своим размерам были покупки имений: наследников князя Д. Чавчавадзе в Кахетии (13551 дес. в 1886 году по 79 руб. за десятину земли); имения князей Орбелиани в Тифлисской губернии (24000 дес. в 1891 году по 33 руб. за десятину земли); имения графа Коссаковского в Уфимской губернии (36000 в 1893 году по 8 руб. за десятину земли) [5, 71].

Из государственных имуществ поступила в удел, по обмену, Беловежская пушча с прилегающей к ней Свислочской лесной дачей, всего 114993 десятины. Столь значительное расширение земельной собственности сопровождалось увеличением числа местных удельных управлений. Были заново образованы кирилловское и беловежское удельные управления, а также саратовская удельная контора.

На землях присоединенного к России Мервского оазиса было сформировано Мургабское имение. В 1887 году в департамент уделов было передано заведывание Мургабским государственным имением в Закаспийской области. Удельному ведомству пришлось заниматься оросительными системами, засевать земли сельскохозяйственными культурами, которые раньше не культивировались в удельном хозяйстве. При И.И. Воронцове продолжалась политика концентрации удельных владений путем покупки или обмена крестьянской земли.

Одна из характерных черт удельного землевладения на рубеже XIX–XX вв. состояла в дальнейшем росте его удельного веса в структуре других форм землевладения.

Особые надежды возлагались на фермерские хозяйства. И.И. Воронцов-Дашков прежде всего обратился к Юго-Западному краю, где фермерские хозяйства имели давнюю традицию. В 1886 году в Киевском удельном округе были сданы только 4 статьи и начаты работы по переустройству участков под фермерские хозяйства в Таращанском, Звенигородском и Уманском уездах Киевской губернии [1, ф. 515, оп. 1, д. 98, л. 148]. В 1897 году сдано 11 статей [1, ф. 515, оп. 1, д. 99, л. 148]; в 1888 г. – 18 [1, ф. 515, оп. 1, д. 100, л. 130]; 1889 году – 23 [1, ф. 515, оп. 1, д. 101, л. 113]; 1890 г. – 11 [1, ф. 515, оп. 1, д. 102, л. 83], а всего за 5 лет было сдано под фермерские хозяйства 67 статей на 12-летний срок. Постепенно такая система хозяйства внедрялась и в других районах. В 90-е годы она получила широкое распространение [1, ф. 515, оп. 1, д. 104, л. 149]. Особое внимание уделялось удельным арендаторам. Чтобы закрепить их на удельной земле, управление активно использовало систему торгов.

Одновременно удельная администрация стремилась заселить земли, для которых не находилось постоянных арендаторов, переселенцами из других мест. Этот опыт начал распространяться с 90-х годов [1, ф. 391, оп. 2, д. 450, л. 1–21], когда было приобретено имение в Уфимской губернии в районе старой горнозаводской промышленности, где местное население неохотно занималось земледелием. Для заселения были приглашены латыши и эстонцы, в 1893–1895 годы сюда было переселено 382 семьи [5, 110–111; 1, ф. 515, оп. 1, д. 106, л. 175]. Удел раньше, чем этот вопрос был поставлен в общегосударственном масштабе (проведение столыпинской аграрной реформы), перешел к насаждению единоличного хозяйства. Еще в начале 90-х годов при обсуждении в Государственном совете проекта правил о земельных пределах граф И.И. Воронцов-Дашков резко выступил против общинного землевладения и землепользования, за насаждение

единоличного хозяйства. Он считал, что для этого необходимо проводить переселенческую политику [1. *Библиотека, 1019 Коллекция печатных записок. Отзыв министра Императорского Двора и Уделов 30 января 1893 г., № 123*]. «Единственное средство избежать обезземеливания крестьян, сохраняя при этом их платежеспособность и личное благосостояние, — писал И.И. Воронцов-Дашков, — это переселение избытка и разрешение ему перехода в другое сословие. На новых местах переселенцев можно будет селить небольшими хуторами... Общинное землевладение и круговая порука постепенно должны быть упразднены» [1. *Библиотека, 1019 Коллекция печатных записок. Отзыв министра Императорского Двора и Уделов 30 января 1893 г., № 123, с. 34, 36*]

Удельное ведомство было более свободно в решении хозяйственных задач, поскольку не было сковано жесткими рамками государственного бюджета. Поэтому уделы могли более гибко реагировать на меняющуюся хозяйственную конъюнктуру. В период пребывания во главе министерства И.И. Воронцова-Дашкова в экономике удельного ведомства сахароварение, виноградарство, виноделие и виноторговля заняли особое место. Сахароварение было представлено специализированными хозяйствами и свеклосахарными заводами. Одним из таких хозяйств был Тимашевский свеклосахарный и рафинадный завод. История его такова. В 1881 году с публичных торгов удельным ведомством было куплено Тимашевское имение в Бугурусланском уезде Самарской губернии. В 1886 году удельная администрация приняла решение образовать из него специализированное хозяйство по производству сахара [1, *ф. 515, оп. 1, д. 98, л. 285–286*]. При имении был построен свеклосахарный (песочный) завод, а также завод по производству рафинада, имевший особое управление. На заводе работало около 600 наемных рабочих, из них 2/3 были заняты на рафинадном заводе, остальные на свекольных плантациях. На Тимашевском заводе была достигнута высокая производительность труда. Удельное ведомство стремилось сделать свое свеклосахарное производство рентабельным и конкурентоспособным. Доходы от него постоянно росли [1, *ф. 515, оп. 1, д. 109, л. 225*].

Заметное место в удельной экономике занимало виноградарство, виноделие и виноторговля. По климатическим и почвенным условиям удельные имения, в которых развивалось виноградарство, можно разделить на три группы. К первой группе относились крымские имения, ко второй — Абрау-Дюрсо и к третьей — Кахетинское и Мухрань. В 1889 году удельное ведомство приобрело вместе с имениями «Мас-

сандра» и «Айданиль» все виноторговое дело фирмы «Князь С.М. Воронцов». Эти имения получили дальнейшее развитие и превратились в современное высокодоходное производство, которое давало вина в 4,5 раза больше, чем производилось до перехода имений в удельное ведомство. В имениях «Массандра», «Айданиль», «Ореанда», «Ливадия» были расширены и заново построены крупнейшие в Крыму винохранилища. Кавказское имение «Абрау-Дюрсо» специализировалось на выращивании очень сочного винограда, из которого готовили легкие столовые и шипучие вина. Высокое качество удельного вина было признано французскими специалистами. В удельных имениях в Крыму и на Кавказе были учреждены особые управления. Расширение площади виноградников и рост производства собственных вин находился в центре внимания удельной администрации. Удел стремился создать своей продукции прочную положительную репутацию. Виноделие давало ежегодный стабильный доход в удельный бюджет. Виноделие к концу XIX — началу XX столетия сформировалось как современное производство и занимало важное место в структуре отраслей удельной экономики. Все винодельческое хозяйство, от выращивания винограда до изготовления вин и их продажи, сразу складывалось как специализированное, с использованием современной технологии [6].

Таким образом, подводя итог, необходимо подчеркнуть, что деятельность на посту министра Императорского Двора и Уделов И.И. Воронцова-Дашкова способствовала преобразованиям и росту доходности удельного хозяйства на рубеже XIX–XX вв., обеспечивая благосостояние императорской фамилии.

Список источников и литературы

1. *Российский государственный исторический архив* (РГИА).
2. Кривенко В.С. *Памяти графа И.И. Воронцова-Дашкова*. Петербург, 1916.
3. Исмаил-Заде Д.И. «Илларион Иванович Воронцов-Дашков». В кн.: *Исторические силуэты*. Москва: Наука, 1991.
4. Никулина Н.Ю. «Землевладельческие доходы в удельном бюджете в конце XIX — начале XX веков». В кн.: *Северо-Запад в аграрной истории России*. Калининград, 2001.
5. *Обзор деятельности Министерства Императорского Двора и Уделов*. Ч. 1–2. Санкт-Петербург, 1901.
6. *Толковый каталог экспонатов Главного управления уделов*. Париж, 1900.

Kopsavilkums

Pārmaiņas apanāžas resorā 19.–20. gadsimta mijā (grāfa I. Voroncova-Daškova darbība)

Rakstā uzmanība pievērsta pārmaiņām apanāžas resorā, kas saistāmas ar Ilariona Voroncova-Daškova vārdu. 15 gadus – no 1882. līdz 1897. gadam – viņš vadīja Krievijas Imperatora galma un apanāžas ministriju. Šajā amatā viņš veica ievērojamas reformas. I. Voroncova-Daškova ticās apanāžas kapitālus pārveidot par zemes īpašumiem, izveidot fermeru saimniecības, iznomājot zemes gabalus, realizēja aktīvu migrācijas politiku, pārvietojot Baltijas guberņu iedzīvotājus uz apanāžas zemēm utt. Pārvaldes struktūra tika pielāgota pārmaiņām apanāžas saimniecībā, sekmēja izmaiņas un apanāžas resora ienākumu pieaugumu 19.–20. gadsimta mijā, nodrošinot imperatora ģimenes labklājību.

Summary

Changes in the Appanage Department at the turn of the 19th – 20th (activities of H. Voronzov-Dashkov)

This paper examines the changes in the Appanage Department (Udelnoe Vedomstvo), which are associated with the name of Hillarion Ivanovich Voronzov-Dashkov. He was the Head of the Ministry of the Imperial Court and Appanages for 15 years (from 1882 till 1897). While holding this position he carried out significant reforms. His aim was to convert appanage capitals into land property; he tried to create farms by leasing appanage estate; he also pursued an active migration policy resettling people from the Baltic provinces onto appanage estates. The whole management structure was being adjusted to the changes in the appanage sector facilitating the reorganization and increase in profitability of the Appanage Department at the turn of the 19th–20th centuries, thus contributing to prosperity of the Royal Family.

Juris Pavlovičs

Latgales iedzīvotāju atmiņas par ikdienas dzīvi vācu okupācijas laikā

Ikdienas dzīve ir viena no grūtāk pētāmajām vēstures jomām. Izmantojamais avotu materiāls ir ļoti specifisks; dokumenti un avoti, uz kuriem balstās citu vēstures jomu pētnieki, šeit tikpat kā nav pielietojami, jo savā vairumā pilnībā ignorē vidusmēra laikabiedru ikdienu. Minētā iemesla dēļ privātās atmiņas nereti ir vienīgais avots ikdienas dzīves izpētē, it īpaši skatot 20. gadsimta norises.

Ikdienas dzīves vēsture nodarbojas ar jebkuru periodu, kura laikā vērojami noteikti, stabili ikdienas paradumi, tādējādi var pievērsties arī aktīvas karadarbības posmiem, ja vien tie bijuši pietiekami ilgstoši. Latgales ikdiena Otrā pasaules kara laikā no šī viedokļa ir ļoti intriģējoša un tikpat kā nepētīta tēma. Latvijas austrumu reģiona un pārējo apgabalu ievērojamās atšķirības ir neapstrīdams fakts. Taču to veidošanās apstākļi un gaita joprojām nav līdz galam noskaidrota, pat attiecībā uz 20. gadsimtu. Veicot kara gadu kā pārejas posma analīzi, var mēģināt noteikt, kur, pēc iedzīvotāju domām, gan toreiz, gan mūsdienās ir šī reģiona vieta vienotajā Latvijas valstī.

Īpaši jānorāda, ka mutvārdu vēstures avoti šai rakstā netiek skatīti un tas notiek tieši reģionālās specifikas dēļ. Reliktais sociālās mazvērtības komplekss pārāk bieži liek latgaliešiem izturēties pret jebkuru šķietami oficiāla rakstura aptauju kā naidīgu rīcību no varas puses, ko nepieciešams pēc iespējas sabotēt. Pat ja mutvārdu vēstures stāstījums notiek brīvprātīgi un pēc pašu iniciatīvas, tas parasti izvēršas par piedzīvoto negāciju un pāridarījumu uzskaiti, ignorējot par mazsvarīgām uzskatītās ikdienas dzīves detaļas. Minēto iemeslu dēļ arī pēckara krimināllietu fondi, kas var noderēt daudzu un dažādu jautājumu noskaidrošanai, šīs tēmas izpētē ir avoti ar ļoti ierobežotu vērtību. Aizpildot protokolus, personiskā dzīve, ja vien nebija tieši saistīta ar politiku, nebija prātā ne apsūdzētajiem, ne izmeklētājiem.

Tādēļ par atmiņām šai rakstā tiek dēvētas reģiona iedzīvotāju memuāru rakstura publikācijas, galvenokārt vietējā padomju un pēcpadomju presē un trimdas izdevumos, īpaši Minhenes apgāda "Latgaļu izdevniecība" grāmatas. Dalījums pēc tautības vai politiskās piederības nav veikts, jo jau izpētes gaitā kļuva skaidrs, ka noteiktas reģionālā pasaules uzskata un uzvedības iezīmes ir raksturīgas gandrīz visiem atmiņu autoriem neatkarīgi no viņu izcelsmes. Jāņem vērā, ka citviet Latvijā vācu karaspēka

ienākšana bija kārtējā sastapšanās ar samērā labi zināmu valodu un pierastiem kultūras arhetipiem, Latgalē šie okupanti bija svešinieki ne tikai kā nacisti, bet arī kā vācieši. Zīmīgs ir atgadījums pie Varakļāniem 1941. gada 1. jūlijā, kad no ap divsimt netālu no pilsētas sanākušajiem vietējiem partizāniem neviens nebija spējīgs sazināties ar pirmajiem sastaptajiem vācu karavīriem valodas neprasmes dēļ [6, 1941. 23. aug.]. Latgaliešiem daudz saprotamāks bija viss krieviskais, neatkarīgi no ideoloģiskās nokrāsas.

Salīdzinot ar pārējo Latviju, Latgalē pat vēl 20. gadsimta vidū bija krietni mazāk izglītotu cilvēku un to vairākums piederēja pie specifiskām etniskajām un sociālajām grupām. Aktīvākie memuāristi tā laika Latgalē bija katoļu garīdznieki un ebreju tautības inteliģence; kā vienu, tā otru atmiņas ir pārsteidzoši līdzīgas pēc stila, jo šie ļaudis pavisam noteikti izjuta intelektuālo pārākumu par apkārtējo iedzīvotāju vairākumu [3, 338–339]. Skolotāju un ierēdņu atmiņās savukārt jaušama atsvešinātība no vietējās dzīves un neapmierinātība par reģiona provinciālismu, kas liek tiem atvēlēt pārāk daudz savu memuāru apjoma sīkumainu intrigu aprakstiem. Atmiņu autori no lauku apvidus, kas patiešām apzinājās sevi par latgaliešiem, parasti kautrējās no nespējas līdzināties pilsētu vidusšķīrai un tādēļ neapzināti aprakstīja sevi un līdzpilsoņus kā pazemīgi pieticīgus ļaudis bez kaislībām un netikumiem. Ikdienas dzīves negatīvā puse latgaliešu atmiņās parādās vien slēptā un alegoriskā formā, prasot no pētnieka daudz pūļu tās atšifrēšanai.

Tieši tāpēc par vērtīgākajām un apskatāmās tēmas ietvaros noderīgākajām atmiņu publikācijām uzskatāmi novadpētniecisku programmu ietvaros sagatavoti un izdoti dzīves stāsti Latgales reģionālajā presē, neatkarīgi no to tapšanas laika. Apziņa, ka viņi vēsta par savu dzīvi no gandrīz oficiālas “priekšnieku” tribīnes, un sajūsma par iespēju uz brīdi piedzīvot publisku atzinību ļāva atmiņu autoriem kļūt neparasti vaļsirdīgiem un klāstīt pavisam prozaiskus, bet no pētnieka viedokļa nenovērtējami svarīgus savas tā laika ikdienas aspektus [5]. Rajona avižu personāla nevēlēšanās un nereti arī nespēja veikt atmiņu stila rediģēšanu ļoti bieži ir nodrošinājusi viedokļu un izteikumu saglabāšanu to sākotnējā formā.

Atmiņu par Otro pasaules karu autori gan Kurzēm, gan Vidzemē, gan arī Rīgā atcerējās notikušo kā individualitātes ar savu nostāju, paši izsverot, ko uzskatīt par tikamu un ko ne, turpretim Latgales iedzīvotāji aprakstīja pagātni kā kopienas, dzimtas vai domubiedru kopas locekļi, nereti ignorējot personiskos pārdzīvojumus par labu kolektīvajai pieredzei. Latgales pilsētas bija daudznacionālas, tajās ilgstoši līdzāspastāvēja dažādas etniskās kopienas. Pat kara gados katra kopiena rūpējās par tiem,

ko uzskatīja par savējiem, neievērojot politiskās atšķirības. Tikai nesen publicētas krievu aktrises Ņinas Urgantes atmiņas, kā Daugavpils krievu kopiena 1941. gadā paslēpa viņu un viņas māti, kas nejauši bija nonākušas šai pilsētā sakarā ar Urgantes tēva, PSRS Iekšlietu orgānu darbinieka, dienesta komandējumu [7, 314, 316]. Abas mierīgi nodzīvoja Daugavpilī līdz pat 1944. gadam, un, kā var spriest no atmiņām, pat neizjuta, ka atrodas ārpus Krievijas. Nosliece uz kolektīvo aspektu 20. gadsimta memoriālās literatūrā Latvijā atrodama jebkurā multietniskā pilsētā vai apvidū, piemēram, Liepājā, taču tikai Latgalē tā uzskatāma par vispārpieņemtu. No ikdienas dzīves pētnieka viedokļa tas ir ļoti apgrūtinājošs, jo ļauj ielūkoties tikai atsevišķos atmiņu autoru sadzīves aspektos, un skatījumu uz laikmeta ikdienas kopainu vienmēr izkropļo memoriālistu uzticība noteiktu tradīciju kopumam.

Otra Latgales memoriālistikas reģionālā atšķirība ir pārliecināta un zināmos gadījumos pat akla uzticība tradīcijām vai vienreiz pieņemtiem uzskatiem. Citviet Latvijā, vērtējot pasauli kā neatkarīgs indivīds, memoriālists atkarībā no situācijas varēja ieņemt jebkuru izraudzīto nostāju un būt izteikti kritisks arī pret organizācijām un sabiedrības slāņiem, pie kuriem pats formāli piederēja. Latgales atmiņu literatūrā faktiski nav atrodama un pēc būtības ir neiespējama situācija, kad katolis kritizētu baznīcu vai pašvaldības darbiniekus – pagastu pārvaldē valdošo korupciju. Piederība kopienai tikpat neizbēgami veda pie pārliecības par šīs kopienas negatīvo pušu publiskas apspriešanas neiespējamību. Lai latgalietis to darītu, vispirms bija nepieciešams pilnībā un neatgriezeniski saraut saites ar veco kopienu un atrast jaunu. Parasti tas notika, dodoties iegūt izglītību ārpus Latgales un saduroties ar pagasta kopienas nelabvēlīgo attieksmi. Tas notika reti, galvenokārt migrējot ārpus reģiona robežām, tāpēc nosodošas atkritēju atklāsmes tikpat kā nav sastopamas. Pētnieks ir spiests strādāt nevis ar objektīviem (no memoriālistu viedokļa) ikdienas dzīves aprakstiem, bet gan ar kādu no vietējām “zelta leģendām” par autora piekoptā dzīves veida tikumisko vērtību.

Skatot Otrā pasaules kara laikā ikdienu, pārsteidz latgaliešu spēja stoiski pārciest ļoti ievērojamus zaudējumus. Ja neskaita Liepāju, nekur ārpus Latgales vācu karaspēka ienākšana nebija saistīta ar nopietnu karadarbību un postījumiem. Par spīti tam, visu reģionu memoriālisti raksturo varu maiņu un tās sekas kā nopietnu zaudējumu laiku, pat ja realitātē tas nozīmēja vien īslaicīgu bezdarbu. Latgalē tūkstošiem cilvēku 1941. gadā zaudēja visu vai lielu daļu savas iedzīves bez mazākās iespējas atjaunot to kara gados. Reģiona dzīves līmeņa atpalicība no Latvijas vidējiem rādītājiem tikai pieauga. Un tomēr, vismaz raugoties caur atmiņu stāsti-

jumu prizmu, Latgales iedzīvotāji pārcieta personiskos zaudējumus ar pārsteidzošu stoicismu, neuzskatot mantas zaudēšanu un tai sekojošu vismaz īslaicīgu marginalizāciju par pagrieziena punktu savā dzīvē. Ļoti labs piemērs tam ir skolotāja M. Bukša rezignētā attieksme pret sava Rēzeknes dzīvokļa izlaupišanu [1, 231]. Neizbēgami jāpieņem, ka krietni zemākais labklājības līmenis un sabiedrības lielākās daļas eksistence uz iztikas minimuma robežas bija novedusi pie iedzīvotāju vienaldzības pret labumu uzkrāšanu, kas noteica ļaužu ikdienu pārējos Latvijas reģionos. Latgalieši bija gatavi savas iedzīves zaudēšanai un pēkšņai balansēšanai uz izdzīvošanas robežas un nevienu par savu likteni nevainoja. Ikdienas dzīves pētniekam tā ir ļoti nevēlama iezīme, jo minētā vēstures joma plaši nodarbojas ar sabiedrības patēriņa paradumu izvērtējumu. Vienaldzība pret materiālajiem labumiem neizbēgami nozīmē šīs tēmas ignorēšanu gan dokumentos, gan atmiņās, tā vietā pievēršoties sabiedriskajai dzīvei un politikai. Tieši tas arī ir vērojams Latgales kara gadu memuāristikā.

Nav mazsvarīgi, ka daudzi aktīvākie vēlāko atmiņu autori apskatāmajā periodā bija izslēgti no novērošanas procesa – runa ir par ebrejiem un kreisajiem aktivistiem, kas atradās otrā frontes pusē. Ne mazums latgaliešu pēc kara veica pat nepublicētu un mutiski stāstītu atmiņu apzinātu pašcenzūru atbilstoši laikmeta ideoloģijas prasībām. Kā vēl viena specifiska Latgales īpatnība – saglabājās lielā stilistiskā atšķirība starp laucinieku un krietni izglītotāko pilsētnieku atmiņām [4, 127–132].

Neskatoties uz pieejamo dokumentu klāstu un atmiņu materiālu, Latgales kara laika ikdienas dzīves apstākļu noskaidrošana būs grūts uzdevums, kas prasīs liela avotu apjoma apstrādi un prasmi meklēt necīgus nepieciešamās informācijas fragmentus tiši vai neapzināti kļūdainu atmiņu stāstījumu klāstā. Diemžēl tikai daži Latgales iedzīvotāju memuāri sasniedz to objektivitātes un godīgas attieksmes līmeni, kāds rodams pašvaldību darbinieka Ontona Dzeņa dzīves stāstā [2]. Tā nav viņu vaina, taču vēsturnieka darbs no tā vieglāks nekļūst.

Avoti un literatūra

1. Bukšs, M. *Atmiņas un atziņas*. Minhene, 1964.
2. Dzeņš, O. *Munā dzeīve*. Minhene, 1971.
3. Grišāns, J. *Pa atmiņu stygom*. II grāmata. Minhene, 1969.
4. Kursītis, S. *Atmiņu ceļos*. Rēzekne, 1994.
5. Mikstais, J. “Dzimtajai pusei”. *Vaduguns*, 1989. 4. apr.
6. *Rēzeknes Ziņas*, 1941. 23. aug.
7. *Караван истории*. 2002, декабрь.

Summary

Memoirs of the local population of Latgale on the everyday life during the period of German occupation

Everyday life is a very specific field of historical research. It requires source material of its own to understand the daily needs and dealings of the common man. The research of everyday life during the periods of warfare is twice as difficult but tremendously important for the sake of understanding of ways that societies develop.

This article explores some peculiarities and basic tendencies of the published memoirs of the common men from of Eastern Latvian region (Latgale) dealing with the matters of everyday life during the three years of German occupation. These memoirs are one of the most reliable sources for the study of the said subject. However, source materials lack documentary precision; these memoirs are influenced by local traditions and with their values and attitudes. While in the remainder of Latvia the progress of society by the middle of the 20th century had already reached the point where people recognized themselves as independent individuals and behaved accordingly, the population of Latgale stayed within the limits of their particular communities. Widespread lack of sufficient education meant that only a few educated professionals had any desire to write down their life experiences. Living standards were rather low even compared with the rest of Latvia. Wartime losses of property were suffered in silence. These are just some of the obstacles a historian meets while studying the everyday life during the Second World War in Latgale.

Vidzemes latviešu pareizticīgo draudžu klērs un nacistu propaganda

Kara apstākļos nacistu okupācijas varas pārstāvju sludinātā ideoloģija ienāca visās dzīves jomās, arī baznīcā. Vācu administrācija tiecās izmantot kara laikā vērojamo tautas reliģisko pacēlumu savās interesēs. Radās plāni par “.. pareizticības kā garīgā spēka izmantošanu propagandā” [17, 92]. Priesterim, kurš vērsās pie savas draudzes ar sprediķiem un pamācībām, ir zināma ietekme uz ticīgajiem; nacisti to plānoja izmantot, lai tuvotos tautas masai. Bija jāizceļ režīma labvēlīgā nostāja pret reliģiju un baznīcu, vienlaikus pakāpeniski to likvidējot un radot t.s. “jauno reliģiju”.

Jau okupācijas sākumā baznīcas dzīvē tika iekļauts jēdziens “rasiskā kvalitāte”, kuram bija ļoti būtiska loma nacistu politikā un ideoloģijā [12, 300]. Šo jēdzienu attiecināja gan uz visām dzimtsarakstu nodaļām, gan draudzēm, kurās vēl joprojām turpināja civilstāvokļa aktu reģistrāciju. Atsaucoties uz 1935. gada 15. septembrī Vācijā pieņemto likumu “Par vācu goda aizsardzību”, 1941. gada 26. novembrī Austrumzemes (Ostlandes) reihskomisārs Heinrihs Loze izdeva rakstu, ar kuru aicināja neregistrēt laulības starp “žīdiem un vācu rases vai tai radniecīgās rases Vācijas pavalstniekiem” (lik. kr. 1. p.) [3, 312]. 1942. gada 17. jūnijā tam sekoja Baznīcu un konfesiju departamenta raksts visu konfesiju garīdzniekiem, kurš noteica: pirmkārt, Vācijas pavalstnieku dzimšanas, miršanas un laulību reģistrācija ir jāveic vienīgi vācu dzimtsarakstu nodaļu pārziņiem; otrkārt, laulības starp Vācijas pavalstniekiem un citu tautu piederīgiem var noslēgt tikai pēc īpašu Austrumu apgabalam paredzētu noteikumu pieņemšanas; treškārt, par vācu dzimtsarakstu nodaļu pārziņiem tika noteikti apgabalu komisāri [3, 225]. Tā paša gada 23. septembrī tika aizliegta laulību reģistrācija bez ģenerālkomisāra atļaujas [3, 194]. Dažbrīd bija vērojamas niecīgas pretestības pazīmes, vismaz pret “vāciskajām” tendencēm. Tā 1943. gada 15. martā pareizticīgās baznīcas (turpmāk – PB) Rīgas bīskaps Jānis (Garklāvs) izdeva rīkojumu prāvestiem un draudžu pārziņiem stingri ievērot to, lai vārda “grāmata” vietā netiktu lietoti vācu izcelsmes vārdi “Lektion” vai “Brief” [8, 1. l.p.].

Baznīcu un tās darbiniekus nacisti tiecās iesaistīt propagandas pasākumos. 1941. gada 30. oktobrī organizācija “Es ziedoju Tautas Palīdzībai” [3, 128] (turpmāk – TP) aptvēra visu sabiedrību: organizācijas, baznīcas, tirdzniecību un rūpniecību; tā darbojās, vācot drēbes, pārtiku un naudu [10, 110]. Deklarētais organizācijas mērķis bija “sniegt materiālu un morā-

lisku atbalstu karā un no lieliniekiem cietušajiem un viņu ģimenēm” [3, 128]. 1943. gada 14. maijā organizācijas direkcija nosūtīja PB Rīgas bīskapam Jānim (Garklāvam) 150 lapiņas ar aicinājumu ziedot TP [3, 128]. 1943. gada 2. oktobrī sekoja Rīgas bīskapa pavēle visām pareizticīgo draudzēm Latvijas teritorijā par ziedošanas organizēšanu draudzēs [10, 110]. Akcija tāpat tika popularizēta pareizticīgo garīgajā laikrakstā “Dzīvības Vārds”, kas vēstīja: “T.P. rūpējas par to, lai katru, kas aizstāv mūsu dzimteni un mūsu dzīvības, pārsteigtu svētku paciņa ar tautiešu sveicieniem. (..) Mūsu zemē ir patvērumu meklējuši daudzi, kam mājas un dzimtene izpostīta. Arī viņiem mums jāpalīdz, un arī par to rūpējas TP. (..) Mums TP jāpalīdz, resp. Jāziedo.” [14, 6] Jau 24. oktobrī TP kasē Lazdonas draudze iesūtīja 35,50 reihmarkas. 31. oktobrī tai pievienojās arī Bučauskas draudze, ziedojot 44 reihmarkas [6, 40].

Arī nākamajā 1944. gadā pareizticīgās draudzes aktīvi iesaistījās ziedošanas akcijā. Jau 18. februārī organizācijas direkcija lūdza PB arī šoreiz neliegt gan idejisko, gan materiālo atbalstu ziedojumu vākšanā, “uzdodot draudžu ganiem dievkalpojumos norādīt uz TP darba svētību un tā nozīmi mūsu tautas labā, kā arī rezervēt kādu kolekti TP par labu” [3, 77]. Atsaucoties uz lūgumu, 24. februārī PB Rīgas bīskaps Jānis nolēma visām draudzēm izsludināt vienreizēju kolekti (brīvprātīgu naudas ziedojumu) vai arī, ja to atļautu draudzes kases stāvoklis, atskaitīt zināmu summu no pagājušā gada atlikuma [4, 69].

Nākamā akcija tika rīkota sadarbībā ar Iekšlietu ģenerāldirekcijas Veselības departamentu cīņai pret lipīgu slimību un kaitīgo kukaiņu izplatīšanos. 1942. gada 6. jūnijā Baznīcu un konfesiju departaments saņēma Veselības departamenta izdotā apkārtraksta “Kas jāzina katram lauku iedzīvotājam” 1 100 eksemplāru, kas bija jānosūta visām lauku draudzēm. Pamācību lapiņās īsi un koncentrēti tika mācīts, kā cilvēki var pasargāt sevi un tuviniekus no saindēšanās, saslimšanas un iemācīties pareizi rūpēties par higiēnu [3, 219], kas kara apstākļos nebija tik viegli izdarāms un, domājams, bieži palika neievērots. Garīdzniekiem šis ziņojums bija jānolasa baznīcās no kanceles. Kā skaidroja PB pārstāvji, atbalstot šo akciju, “Baznīca būs pierādījusi aktīvu līdzdalību mūsu lauku iedzīvotāju pasargāšanai no saslimšanas ar lipīgām slimībām” [3, 219].

1942. gada 17. maijs Latvijas ģenerālapgabala teritorijā tika pasludināts par Ģimenes dienu, kas kļuva par ikgadēju tradīciju. Baznīcas virsvalde aicināja priesterus šo dienu īpaši atzīmēt dievkalpojumos un ar dažādiem sarīkojumiem pēc tiem. Nacisti mēģināja vienot iedzīvotājus kopēju svētku svinēšanā, pieļaujot pat atkāpes kārtības noteikumos – Ģimenes dienu atzīmēšanai nebija nepieciešama īpaša atļauja, kā citiem

līdzīgiem pasākumiem, kur bija paredzēta cilvēku pulcēšanās. Tie tika pielīdzināti parastiem dievkalpojumiem [9, 3] atšķirībā, piemēram, no Lieldienu dievkalpojumiem, kuru noturēšanai vispirms bija jāsaņem īpaša policijas atļauja [3, 138]. Ģimenes dienu tradīcija tika turpināta arī nākamajos gados. Piemēram, 1944. gadā tika nolemts Ģimenes dienai par godu noturēt pat svinīgus dievkalpojumus [3, 56].

Pēc vācu iestāžu vēlēšanās ar 1942. gadu 4. oktobris kļuva par ikgadējiem Pļaujas svētkiem [5, 162]. Jau pats svētku nepieciešamības pamatojums liecināja par tā propagandisko raksturu: "Lai starp Lielvāciju un mūsu zemi radītu vienveidību rudens svētku svētīšanā." [5, 162]

Ar 1942. gadu 14. jūnijs turpmāk tika veltīts lielinieku terorā cietušo un nomocīto Latvijas pilsoņu piemiņai. Šajā dienā dievnamos bija jānotur aizlūgumi par lielinieku aizvesto veselību un izglābšanos, dvēseles aizlūgumi par nomocītajiem un nogalinātajiem. No plkst. 08.00. līdz 08.30. visu dievnamu zvanu torņos bija jāskan sēru zvaniem [3, 229].

1942. gada 12. augusta apkārtrakstā Sinode uzdeva biskapiem savās aizlūgšanās pieminēt ekzarhu metropolītu Sergiju (Voskresenski), bet pārējiem garīdzniekiem liturģijā ieviest tekstu "par mūsu vācu valdību un karaspēku lūgšim to Kungu (..) lūdzam, lai dotu mūsu atbrīvotājiem un viņu vadonim uzvaras bezdievīgo pretinieku iznīcināt un savu cietušo tautu atbrīvot" [1, 57].

Presē turpināja publicēt rakstus, kas asi nosodīja padomju periodu ar tam raksturīgo baznīcas vajāšanu un reliģijas noliegšanu un izteica pateicību jaunajai varai. Tā, piemēram, 1942. gada 30. jūlijā laikrakstā "Tēvija" tika publicēts raksts "Pareizticīgo bīskapu rezolūcija. Pateicības telegramma Lielvācijas vadonim". Tajā tika norādīts uz liekulīgo padomju valdības rīcību, kura "pakļāva pareizticīgo baznīcu vēl nedzirdētām vajāšanām", bet tagad "pūlas radīt ieskatu, ka viņi ir mainījuši savu izturēšanos". Noslēgumā tika publicēta telegramma Ā. Hitleram: "Pirmo reizi notiekošajā Lietuvas, Latvijas un Igaunijas pareizticīgo ekzarhātu bīskapu konferencē izsaka savu draudžu vārdā Jums, valstskanclera kungs, dziļāko pateicību par atbrīvošanu no boļševiku jūga. Apbrīnojot Jūsu vesto varoņīgo cīņu, mēs lūdzam Visuvareno, lai viņš vainagotu Jūsu ieročus ar drīzu un pilnīgu uzvaru." [13, 2] Pateicība tika atkārtoti publicēta arī 2. decembra numurā: "Pareizticīgo baznīca izteic pateicību vācu tautai un armijai par atgūto brīvību un baznīcas atjaunošanu." [11, 3]

1942. gada 27. novembrī Impērijas komisariāta ēkā Rīgā notika svinīga ceremonija, kurā okupācijas varas pārstāvji nodeva ekzarham Sergijam (Voskresenskim) aizslēgtā Novgorodas Sv. Sofijas dievnama 1 026 baznīcas grāmatas. Baznīcas grāmatu nodošanas ceremonijā ar runu

uzstājās Ostlandes reihskomisariāta Politiskās nodaļas vadītājs Frīdis Trampedahs, kurš “atzīmēja, ka Vācija, iznīcinot boļševismu, izturas ar sapratni pret atbrīvoto tautu reliģiju un kultūru”, uzsverot, ka apmaiņā okupācijas pārstāvji sagaida lojalitāti un atbalstu no vietējiem iedzīvotājiem. Savukārt štāba virsnieks Nerlings atzīmēja, ka “Baznīca ved garīgu cīņu pret lieliniekiem, to var uzskatīt par vāciešu sabiedroto cīņā pret kopējo ienaidnieku. Tāpēc, lai šīs grāmatas kalpo Baznīcai par garīgo ieroci cīņā par cilvēku dvēselēm, par to izdziedināšanu no boļševistiskā jūga!” [15, 22]. Atbildes runā ekzarhs Sergijs (Voskresenskis) visas Krievijas pareizticīgās baznīcas vārdā izteica pateicību valdības un partijas pārstāvjiem. Ekzarhs runāja par “pateicības jūtām (..), kas atkal rosinās viņus lūgties par boļševiku sakāvi un godīgi, čakli un no visas sirds palīdzēt vāciešiem” [15, 22–23].

Bez šaubām, PB ikonu, baznīcas grāmatu, liturģisko trauku un dievkalpojumu piederumu atgriešana labvēlīgi ietekmēja reliģisko atdzimšanu. Tomēr tā vērtējama kā atklāta propaganda no varas nesējiem. Laikraksta “*Par Dzimteni*” 1942. gada 3. decembra numurā V. Muhins rakstu “Kungs, dāvā Ādolfam Hitleram spēku galīgai uzvarai!” iesāka ar apgalvojumu, ka atšķirībā no boļševisma, kas sagrāva baznīcas, organizēja masu izsūtīšanas un pat garīdzniecības slepkavības, vajāja ticīgos, nacionālsociālistiskā Vācijā ne tikai atļauj baznīcas darbību, bet arī atbalsta to visiem iespējamajiem veidiem [16, 4].

Pareizticīgās garīdzniecības piedalīšanās propagandas akcijās var radīt priekšstatu par ciešu sadarbību un pat savienību starp nacistisko valdību un PB. Taču aiz ārējās, redzamās puses slēpās sarežģītas un pretrunīgas attiecības. Piemēram, Ārējās misijas dalībnieki savās atmiņās rakstīja, ka vācu spēcienesti sekoja līdz katram misionāru izteiktajam vārdam un spertajam solim. Tēvam Georgijam Benigsenam un psalmotājam Konstantīnam Kravčenko tāpēc ne reizi vien bija nepatīkšanas ar spēcienestu darbiniekiem. K. Kravčenko pat vajadzēja atteikties no skolotāja amata vietējā draudzes skolā. Klēra izsekošana Pleskavas misijas laikā bija pierasta parādība, un praktiski katrs tās darbinieks atradās neatslābstošā Vācu drošības dienesta (SD) un slepenpolīcijas (Gestapo) uzraudzībā un totālā kontrolē [17].

Vācu varas pārstāvji centās sadzīvot un paciest PB klātbūtni, lai iegūtu labvēlību no vietējiem iedzīvotājiem. Un tikai dažbrīd, īpaši 1. un 2. vācu okupācijas perioda noslēguma fāzē, izpaudās to patiesā attieksme. 1944. gada 14. augustā Ērgļu draudzes priesteris Jānis Plaudis ziņoja Eparhijas pārvaldei par to, ka pēc vācu kara valdības pavēles “7. augustā nācās atbrīvot baznīcu no svētumiem un tās piederumiem slimo karavīru novie-

tošanai". Dievnama inventārs tika sadalīts pa atsevišķām telpām, un turpmāk dievkalpojumi tika noturēti kapsētas kapličā [17, 128].

Baznīca kā garīgā atbalsta un dvēseles miera rašanas vieta vienmēr bijusi nozīmīga cilvēku dzīvē. Nacistiskais režīms paredzēja to izmantot savās interesēs, iesaistīt tās darbiniekus aktīvā propagandas darbā, kas tika īstenots. No vienas puses, pareizticīgo garīdzniecības iesaistišanās pasākumos ar propagandas zemtekstu var radīt priekšstatu par PB atbalstu jaunajam režīmam. Taču, no otras puses, ir jāņem vērā, ka PB Latvijā bija oficiāla institūcija un tās darbība bez saskarsmes ar pastāvošās varas pārstāvjiem bija neiespējama. Karadarbība neapturēja garīgās dzīves attīstību, lai gan ietekmēja tās raksturu. Propaganda bija kara laika dzīves realitāte, ar kuru saskārās ikviena oficiāla institūcija Latvijas teritorijā.

Avoti un literatūra

1. LVVA, 2728. f., 2. apr., 7. l.
2. LVVA, 2728. f., 2. apr., 9. l.
3. LVVA, 7469. f., 1. apr., 20. l.
4. LVVA, 7469. f., 1. apr., 62. l.
5. LVVA, 7469. f., 1. apr., 131. l.
6. LVVA, 7469. f., 1. apr., 373. l.
7. LVVA, 7469. f., 2. apr., 303. l.
8. LVVA, P-1015. f., 2. apr., 2. l.
9. "Baznīcās atzīmēs Ģimenes dienu." *Tēvija*, 1942. 15. maijs, Nr. 111.
10. "Kalniņš, Jānis, virspriesteris." *Vēstures komentārs. Latvijas Pareizticīgā Baznīca*.
11. "Krievu pareizticīgās baznīcas pateicība." *Tēvija*, 1942. 2. decembris.
12. *Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945)*.
13. "Pareizticīgo bīskapu rezolūcija. Pateicības telegramma Lielvācijas vadonim." *Tēvija*, 1942. 30. jūlijs, Nr. 173.
14. "Tuvojas Ziemassvētki." *Dzīvības Vārds*, 1943. Nr. 2.
15. «Божие Богу. Германия возвращает Церкви, отнятые большевиками богослужебные книги.» *Православный Христианин*, 1942, декабрь, № 5.
16. Мухин, Вл. «Господи, ниспошли Адольфу Гитлеру силу для окончательной победы!» *За Родину*, 1942, 3 декабрь, № 73, С. 4.
17. Обозный К. *История Псковской Православной Миссии 1941–1944 гг.* Москва: Издательство Крутицкого подворья, 2008.

Summary

Vidzeme Latvian Orthodox congregation clergy and Nazi propaganda in 1941–1944

During the Second World War, the Nazi propagated ideology entered in the church life. To approach the popular masses, the Nazis attempted to use spiritual arguments in their propaganda. At the same time, in Nazi highest levels of administration, the gradual abolition of Christianity, and instead creating the so-called new religion was discussed.

Nazi ideology's main guide was propaganda, which endeavored to show to the newly occupied Eastern district residents the regime's open-minded policy towards the Church. The Nazis had correctly assessed the importance of religion in war-time. Therefore, in Latvia's territory, the Orthodox Church, as well as, presumably, other major confessions, had been engaged in propaganda. The range of those activities was wide – starting with the donation of material resources (People's Aid), that called for support for the war-torn families and soldiers, and concern for the health of local populations (Department of Health Action on combating the spread of contagious diseases) to celebrations and remembrance days (Family day, Memorial Day of afflicted Latvian citizen and victims of Bolsheviks' terror, Hitler's birthday, etc.). In this way, in propaganda's activities there were engaged priests, as well as their followers (ordinary believers). This could create a delusive impression of the Church's given support for the new regime. But the probability that the Church could be outside of them did not exist. However, Latvian Orthodox Church continued to grow and operate, in spite of war conditions. Propaganda was one of the war-time realities, with which was faced any institution in Latvia's territory.

Ilze Pinte

Latvijas aizsardzība karikatūrās (1991–2008): notikumi un personas

Mūsdienu vēstures izpētē viens no vērtīgākajiem avotiem ir periodiskā prese, kurā tiek publicētas arī karikatūras. Termins ‘karikatūra’ ir cēlies no itāļu vārda *caricature*, kas nozīmē apzināti sagrozītu personas, notikuma vai priekšmeta attēlojumu, kurā tiši uzsvērtas un pārspīlētas raksturīgās iezīmes izsmiešanas nolūkā, kā arī smieklīgu līdzinieku, atdarinājumu, kas sagroza oriģinālu [1, 319]. Karikatūras tiek izmantotas, lai palielinātu iespaidu uz auditorijas apziņu, kā arī satīriskā formā ilustrētu to, kas teikts rakstā vai laikrakstā kopumā. Līdz ar to periodiskā prese sniedz ne tikai tiešu, bet arī vērtīgu netiešu informāciju: autoru izpratni par atspoguļotajiem notikumiem, valdošo slāņu ideoloģijas pamatnostādnes, varas attieksmi pret tautu, kā arī laikraksta auditorijas attieksmi pret pastāvošo iekārtu.

Ši darba mērķis ir atspoguļot atsevišķus būtiskus notikumus un personas Latvijas aizsardzības sistēmā, izmantojot to atainojumu karikatūrās pēc valsts neatkarības atjaunošanas.

Kā avoti izmantotas karikatūras, kas publicētas laikrakstos “Diena”, “Vakara Ziņas”, “Neatkarīgā Rīta Avīze” un “Lauku Avīze”, kā arī publikācijas latviešu periodiskajos izdevumos, tiesību akti, Saeimas stenogrammas, militārie reglamenti un Aizsardzības ministrijas Centrālā arhīva fondi.

Iepazīstoties ar preses izdevumos publicētajām karikatūrām, jāsecina, ka 20. gadsimta 90. gadu pirmajā pusē apskatītajos laikrakstos neparādās aizsardzības tematikai veltītas karikatūras. Domājams, tas saistīts ar to, ka 20. gadsimta 90. gadu sākumā valstī bija daudz citu aktuālu problēmu, kuras piesaistīja lielāku sabiedrības un arī karikatūristu uzmanību. Taču jau ar 90. gadu vidu presē aizvien biežāk parādījās karikatūras, kas saistītas ar aktuāliem notikumiem aizsardzības jomā.

Pirmais nozīmīgais un plašu rezonansi sabiedrībā, t.sk. presē, ieguvušais notikums bija likumprojekta par obligāto militāro dienestu izskatīšana un likuma pieņemšana [2]. Jāatzīmē, ka likumam par obligāto militāro dienestu bija jārisina smags uzdevums, proti, jānodrošina nepieciešamais jaunesaukto skaits Latvijas bruņotajos spēkos. Kopumā ik gadu obligātajā militārajā dienestā bija jāiesauc 4–5 tūkstoši jauniešu. Iesaušanas vecumu sasniedza ap 27 000 jaunu vīriešu, bet ap 17 000 no tiem nepildīja dienestu likumā paredzēto atvieglojumu dēļ [3, 4]. Līdz ar to

bija nepieciešams paplašināt to personu loku, kuri būtu pakļauti iesaukumam obligātajā militārajā dienestā. Taču tas nebija viegls darbs, jo likumprojektā sākotnēji iestrādātajām normām bija daudz pretinieku un tā izskatīšanas gaita ilga aptuveni pusotru gadu – no 1995. gada rudens līdz 1997. gada 10. februārim [4].

Karikatūrās par obligātā militārā dienesta likumu ir atspoguļota likuma ilgā pieņemšanas gaita, saistīta ar to, ka likumprojektā bija iestrādātas normas, kas izraisīja asas un plašas diskusijas. Piemēram, Jāņa Šulca karikatūrā simboliskā veidā ir atainota ilgā un smagnējā likuma pieņemšanas gaita. Zīmējumā ir atspoguļotas trīs abstraktas figūras, kas ļoti stāvā kalnāstumj tanku, tātad tika pateikts tas, ka likumprojekts bija “smags” un tā “stumšana” lēna [5, 2].

Savukārt Ludmila Bulikinas karikatūrā par šo tēmu ir attēlotas trīs konkrētas personas, kuras tolaik tika saistītas ar izstrādātā likumprojekta aizstāvēšanu. Tās ir toreizējais Aizsardzības ministrijas parlamentārais sekretārs Andris Līgotnis, aizsardzības ministrs Andrejs Krastiņš un Saeimas Aizsardzības un iekšlietu komisijas loceklis Juris Dobelis. Viņi tika atainoti, ģērbusies lauku formas tērpos un kā kovboji tvarstām potenciālos jauniesaucamos: zemniekus un studentus [6, 2] (skat. 1. att.).

Sabiedrībā daudz tika diskutēts par to, ka jaunā likumprojekta normas atkārtο padomju laika iesaukšanas kārtību, kad faktiski visi jaunieši attiecīgajā vecumā bija pakļauti obligātajam militārajam dienestam. Faktiski L. Bulikinas karikatūra stāsta par jaunajām likumprojekta normām. Proti, atšķirībā no iepriekšējo likumu redakcijas turpmāk obligātajam militārajam dienestam bija pakļauti arī jauni vīrieši, kuri ieguvuši augstāko izglītību. Par šo normu likuma pieņemšanas gaitā izraisījās asas un garas diskusijas. Likumprojekta autori uzskatīja, ka Latvijas bruņotajiem spēkiem vajadzīgi izglītoti karavīri, kuri spētu uzlabot atmosfēru armijā, kā arī kļūtu par nākamajiem virsniekiem [7, 26]. Savukārt tā pretinieki uzskatīja, ka neizglītotie jaunieši obligātajā dienestā izturēsies varmācīgi pret izglītību ieguvušajiem [8, 2].

Karikatūrās bieži tika izcelti aizsardzības ministri, kuru darbības laikā notika kādi skandāli. Līdz šim izdevies atrast karikatūras par 6 ministriem no 10.

Viens no karikatūristu iemīļotākajiem aizsardzības ministriem savulaik bija Andrejs Krastiņš, kurš šajā amatā atradās no 1995. gada 22. decembra līdz 1997. gada 12. maijam. Ar viņa darbību tika saistīti vairāki skaļi notikumi, kuri guva atspoguļojumu daudzās karikatūrās. Piemēram, 1997. gadā L. Bulikina karikatūrā attēloja A. Krastiņu, kurš tērpies formas tērpā un ar šauteni rokā sēž peļķē Brīvības pieminekļa pakājē. Šī karikatūra ir tapusi saistībā ar A. Krastiņa 1997. gada 28. februārī izdoto pavēli par

to, ka turpmāk ziemas sezonā karavīriem goda sardzē pie Brīvības pieminekļa jānēsā bruņucepures, kādas bija armijas ekipējumā līdz 1939. gadam [9, 102–103]. Jāpiezīmē, ka pēc izskata tās atgādināja Otrā pasaules kara laika Vērmahta karavīru galvassegu [10, 2] (skat. 2. att.). Karikatūra ievietota laikrakstā “Diena” pie raksta ar nosaukumu “Tradīciju druva: kā māku, tā kopju”, parādot A. Krastiņa īpatnējo pieeju vēstures tradīciju glabāšanā [10, 2]. Šeit jāatzīmē, ka kopš 1992. gada oktobra sardzes karavīriem mugurā bija vēsturiskais formas tērps, t.sk. bruņucepures, kādas redzamas karikatūrā. Taču šī galvassega radīja nepatīkamas asociācijas gan ārvalstniekos, gan arī daļā Latvijas sabiedrības.

Laikā, kad Rīgā viesojās ASV prezidents Bills Klintons, goda sardzes karavīru ķiveres tika nomainītas ar virsnieku cepurēm. Arī turpmākos pāris gadus karavīri sardzē pie Brīvības pieminekļa nēsāja virsnieku cepures. Taču 1997. gada sākumā aizsardzības sistēmas vadība tomēr uzskatīja, ka formas tērpi ir jāatjauno to vēsturiskajā izskatā, apelējot pie tā, ka arī citās valstīs, piemēram, Dānijā un Anglijā, karavīru formas tērpu izskats nav mainīts vairākus gadsimtus [11, 4]. Drīzumā, t.i., 1. aprīlī, A. Krastiņa 1997. gada 28. februārī izdotā pavēle par goda sardzes ziemas formas tērpu, kura sastāvdaļa bija arī neviennozīmīgi vērtētā bruņucepure, tika labota, izņemot no karavīru ietērpā strīdus izraisījušo galvassegu [12, 1].

Tajā pašā 1997. gadā ar A. Krastiņu saistīts skandāls par apšaubāmo degvielas iepirkumu diviem Jūras spēku kuģiem nokļūšanai līdz Vācijai bezmaksas remonta veikšanai. Degvielai jeb ceļa izdevumiem bija paredzēts tērēt milzīgu summu – 396 865 latus, turklāt degvielas iepirkums bija organizēts pretrunā ar noteikto kārtību, kā arī uz valstij neizdevīgiem noteikumiem. Šim notikumam “par godu” ir tapusi vēl viena L. Bulikinas karikatūra, kas ievietota laikrakstā “Diena” pie raksta “Meli turp un atpakaļ”. Tajā žurnālists Aivars Ozoliņš ironizēja: “Bundesvēra ģenerāļiem būtu krietni jālauza galva, mēģinot izpunktierēt, kāpēc Latvijas bruņotajiem spēkiem vajadzīgs vairāk nekā miljons doičmarku divu kuģīšu bezmaksas remontam. Un gandrīz vai izsludināt paaugstinātu kaujas gatavību, uzzinot, ka teju, teju Vācijas ostās pietauvosies latvju milzu karakuģi (..)” [13, 3] Karikatūrā faktiski precīzi attēloti minētie A. Ozoliņa vārdi (skat. 3. att.).

Apšaubāmais darījums ar degvielas iepirkumu Jūras spēku kuģiem noveda pie tā, ka toreizējais ministru prezidents Andris Šķēle pieprasīja A. Krastiņa demisiju. Savukārt demisijas fakts simboliski ir attēlots Titriksona karikatūrā laikrakstā “Neatkarīgā Rīta Avīze”. Karikatūrā redzams, kā A. Šķēle, aizdedzinot pulveri lielgabalā, “izšauj” A. Krastiņu gaisā jeb atceļ no aizsardzības ministra amata [14, 2] (skat. 4. att.).

Nākamais notikums saistīts ar laiku, kad Latvijā aizsardzības ministra amatā bija pirmā un līdz šim arī vienīgā sieviete – Linda Mūrniece. Laikrakstā “Latvijas Avīze” bija apkopotas lasītāju domas par aktuālajiem notikumiem, t.sk. aizsardzības ministru maiņu. Kāds zvanītājs bija satraucies par to, ka šo amatu visticamāk ieņems L. Mūrniece. Viņš jautāja: “Ko sieviete darīs aizsardzības ministra krēslā? NATO sāks šķībi skatīties uz mums. Šajā amatā jābūt ne vien vīrietim, bet arī cilvēkam ar atbilstošu izglītību.” [15, 3]

Neskatoties uz sabiedrības daļas iebildēm, L. Mūrniece kļuva par aizsardzības ministri. Savu darbību jaunā ministre sāka ar bruņoto spēku vienību apmeklējumiem. L. Mūrniece intervijā teica: “(..) braukšu arī uz Ādažiem, pēc tam arī uz Liepāju. Taču es netaisišu to par publisku šovu. Gribu redzēt, kā dzīvo karavīri.” Savukārt uz žurnālista āķīgo jautājumu “Ar tanku nebrauksiet?” ministre atbildēja: “Mums ir precīzi trīs tanki, kas domāti apmācībai, nevis lai ar tiem vizinātos ministri.” Turklāt L. Mūrniece par savu prioritāti noteica darbu par personāla jautājumiem, nevis militāro tehniku [16, 2].

Visai interesantā veidā karikatūrists Gatis Šļūka ir attēlojis L. Mūrnieces Ādažu garnizona apmeklējumu. Karikatūrā ir saskatāma arī ironiska norāde uz to, ka valsts aizsardzība nav “sieviešu lieta”. Taču varbūt karikatūrists attēlojis to, ka karavīriem bija neziņa, kā izturēties pret ministri – kā pret sievieti vai kā amatpersonu [17, 31] (skat. 5. att.).

L. Mūrniece aizsardzības ministra amatā bija tikai dažus mēnešus laikā no 2006. gada 5. janvāra līdz tā pašā gada 7. aprīlim.

Vēl viens aizsardzības ministrs, kurš attēlots karikatūrā, bija Atis Slakteris. Viņš tika saistīts ar kādu iepirkumu bruņoto spēku vajadzībām, kurš tika realizēts kā slepens darījums. 2007. gada 17. novembrī “Latvijas Avīzē” rakstīts: “Pašā Aizsardzības ministrijā slēgta informācija par karavīru zābaku iegādes darījumu. Ziniet, te gandrīz vai jāsāk rūgti smieties, iespējams, tā noticis, lai nepieskaitītu lieku zābaku pāri – pašu aizsardzības ministru ar viņa sabiedrisko attiecību padomnieku vai priekšnieku.” Manuprāt, tieši minētā sarkastiskā doma parādīta G. Šļūkas karikatūrā par A. Slakteri [18, 32] (skat. 6. att.).

Lietas būtība bija šāda – 2007. gada novembrī slēgtā valdības sēdē tika atbalstīta 76 000 zābaku pāru iegāde karavīru vajadzībām. Šim iepirkumam bija paredzēts tērēt ap 5,74 miljonu latu, t.i., aptuveni 75,50 latu par zābaku pāri. Aizsardzības ministrs A. Slakteris žurnālistiem pauda uzskatu, ka zābaki būs ļoti kvalitatīvi un ir nepieciešami Latvijas karavīriem. Taču plašāku informāciju ministrs izpaust atteicās, jo tā bija slepena [18, 32].

Interesants tēls karikatūristiem bija bijušais aizsardzības ministrs Vinets Veldre. Vienu daļu karikatūru apvienoja doma par to, ka V. Veldre nav bijis kompetents aizsardzības jautājumos. Savas darbības sākumā arī pats aizsardzības ministrs atzina savu pieredzes un zināšanu trūkumu. Turklāt savas domas viņš centās izteikt tēlaini, piesaistot pastiprinātu uzmanību un rosinot karikatūristu iztēli. Piemēram, citāts: “Ielēkšana aizsardzības seglos nav vienkārša, taču esmu gatavs tajos pārsēsties no veselības segliem.” [19, 8] Ēriks Ošs šo situāciju ir attēlojis karikatūrā “Latvijas Avīzē”. Viņš ironiskā veidā parāda, kā tikko “aizsardzības seglos ielēkušais” V. Veldre laikā, kad citi svin Ziemassvētkus un Jauno gadu, domā par aizsardzības jautājumiem [20, 3] (skat. 7. att.).

Ernesta Kļaviņa zīmējumu sērijā tika kariķēti V. Veldres plāni par jātnieku goda sardzes izveidi bruņoto spēku sastāvā. Tie bija viņa plašāk zināmie plāni aizsardzības jomā, atrodoties ministra amatā. Pats V. Veldre par savu ideju izteicās: “Man nav doma atjaunot kavalēriju un to 21. gadsimtā sūtīt pret tankiem. Ir ideja izveidot zirgu goda gvardi, kas sagaidītu prominentas ārzemju personas. (..) Tas ir tīkams pasākums valsts tēla spodrināšanai ne tikai manās acīs, kam patīk zirgi.” [21, 7] Šī V. Veldres iecere sadūrās ar lielas sabiedrības daļas nosodījumu. Tas ironiskā veidā atspoguļots arī karikatūrā – jātnieku vienība kā V. Veldres Trojas zirgs [22, 27] (skat. 8. att.).

Sekojoš V. Veldres plāniem, karikatūrists savos darbos ieteica neapmierināties tikai ar jātnieku goda sardzi, bet deva arī savu pienesumu idejas tālākai attīstīšanai: vaļus par zemūdenēm, seskus par izlūkiem, kokus sardzē un kurmjus par diversantiem. Visus šos tēlus karikatūrists ir attēlojis sarkastiskos zīmējumos, kuru galvenais tēls ir V. Veldre [22, 28–31].

Nobeigumā jāatzīmē, ka apskatāmajā laika posmā vislielākā uzmanība karikatūrās tika veltīta skandāliem Latvijas bruņotajos spēkos. Galvenokārt šīs parādības bija saistītas ar līdzekļu izšķērdēšanu vai apšaubāmu plānu realizēšanu. Bieži karikatūrās attēlotie notikumi tika saistīti ar kāda konkrēta tā laika aizsardzības ministra vai citas amatpersonas darbību. Līdz ar to notikumi bija cieši savijušies un asociējās ar konkrētu personu vai personu grupu, kura simboliskā vai ironiskā veidā arī tika izcelta karikatūrās.

Tāpat jāatzīmē, ka karikatūras bieži tiešā, bet simboliskā veidā attēloja žurnālistu teikto kādā preses izdevuma publikācijā, piemēram, L. Bulikinas zīmējumi par bijušo aizsardzības ministru A. Krastiņu. Nereti zīmējumos bija iekļauta kāda konkrēta notikuma vai problēmas ironiska karikatūrista interpretācija, piemēram, karikatūrās par bijušajiem aizsardzības ministriem: L. Mūrnieci, A. Slakteri un V. Veldri.

Attēli

1. attēls.
L. Bulikinas karikatūra [6, 2]

2. attēls.
L. Bulikinas karikatūra [10, 2]

3. attēls.
L. Bulikinas karikatūra [10, 2]

4. attēls.
Titriksona karikatūra [14, 2]

5. attēls.

G. Šūkas karikatūra [17, 31]

6. attēls.

G. Šūkas karikatūra [18, 32]

7. attēls.
 Ē. Oša karikatūra [20, 3]

8. attēls.
 E. Kļaviņa karikatūra [22, 27]

Avoti un literatūra

1. *Svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Liesma, 1969. 704 lpp.
2. Pirms tam spēkā viens aiz otra bija trīs likumi par šo jautājumu: 1990. gada 1. marta likums “Par alternatīvo (darba) dienestu”, 1991. gada 10. septembra un 1993. gada 27. aprīļa likums “Par Latvijas Republikas obligāto valsts dienestu”.
3. Ābele, E. “Iesaukumu armijā var aizkavēt naudas trūkums.” *Vakara Ziņas*, 1995. 12. okt. 4. lpp.
4. Likumprojekts tika iesniegts vēl 5. Saeimā – 1995. gada rudenī. Izskatīšanai atbildīgajai komisijai nodots 1996. gada 22. aprīlī. Pirmajā lasījumā pieņemts 1996. gada 30. maijā. Otrais lasījums notika 28.–29. augustā. Trešais lasījums – 1997. gada 10. februārī.
5. *Vakara Ziņas*, 1996. 24. apr. 2. lpp.
6. Točs, S. “Atpakaļ Padomju Savienībā.” *Diena*, 1996. 26. sept. 2. lpp.
7. Līgotnis, A. “Likums ir pusceļā.” *Lauku Avīze*, 1996. 24. sept. 26. lpp.
8. Ābele, E. “Obligātā dienesta principus noteiks deputātu personīgā izvēlē.” *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 1996. 28. aug. 2. lpp.
9. Aizsardzības ministrijas Centrālais arhīvs (AM CA), Aizsardzības ministrijas fonds, 1. apr., 186. l. (Aizsardzības ministra pavēles par pamatdarbību: 17.01.1997.–28.02.1997.), 102.–103. lp.
10. Rodins, A. “Tradīciju druva: kā māku, tā kopju.” *Diena*, 1997. 15. marts. 2. lpp.
11. Laizāne, L. “Pieminekļu sargu ķiveres nomainītas ar cepurēm.” *Diena*, 1997, 3. apr. 4. lpp.
12. AM CA, Aizsardzības ministrijas fonds, 1. apr., 188. l. (Aizsardzības ministra pavēles par pamatdarbību: 01.04.1997.–29.05.1997.), 1. lpp.
13. Ozoliņš, A. “Meli turp un atpakaļ.” *Diena*, 1997. 10. maijs. 3. lpp.
14. “Korumpētības skandāls.” *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 1997. 8. maijs. 2. lpp.
15. “Par politiku, kaimiņiem un svētkiem.” *Latvijas Avīze*, 2006. 5. janv. 3. lpp.
16. Točs, S. “Ministre ar tankiem nespēlēsies.” *Neatkarīgā Rīta Avīze Latvijai*, 2006. 9. janv. 2. lpp.
17. “Daži notikumi karikatūrista Gata Šļūkas skatījumā.” *Latvijas Avīze*, 2006. 14. janv. 31. lpp.
18. “Daži notikumi karikatūrista Gata Šļūkas skatījumā.” *Latvijas Avīze*, 2007. 17. nov. 32. lpp.
19. “Citāti.” *Diena*, 2007. 22. dec. 8. lpp.
20. *Latvijas Avīze*, 2007. 22. dec. 3. lpp.

21. Drēziņš, A. “Latvijas armijā būs zirgu goda gvarde.” *Latvijas Avīze*, 2008. 19. janv. 7. lpp.
22. *Diena*, pielikums *SestDiena*, 2008. 31. jūn. 27.–31. lpp.

Summary

The Latvian defense system in cartoons (1991–2008): events and personalities

One of the most important sources of modern history research is the press. Cartoons get published in the press and are used to enhance the effect on the mind of the readers as well as to illustrate the contents of the article or the newspaper in whole in an ironic way.

The purpose of this article is to depict several significant events and persons in the Latvian defense system by using their portrayals in cartoons after the regaining of the independence of Latvia. Cartoons from the newspapers “Diena”, “Vakara Ziņas”, “Neatkarīgā Rīta Avīze” and “Lauku Avīze” as well as various publications in periodicals, legislation acts, stenogrammes of Saeima, military regulations and the Central Archives of the Ministry of Defense were used as sources for this article.

While doing research on cartoons published in the first half of the 1990s, one must deduce that cartoons dedicated to the Defense system are not those numerous during this period. One can assume that it is so because of the fact that there were a number of other more pressing issues that attracted the attention of the public and the cartoonists. The number of cartoons on pending matters of the Defense system becomes more common starting from the mid-1990s. The most attention in the cartoons was dedicated to various scandals in the Latvian Armed Forces, mostly cases of inexpedient spending of funds or implementation of questionable projects. It is very often that the events depicted in the cartoons represent the actions of a particular official or a particular Minister of Defense, thus the events are very closely tied together and are associated with a specific person or a group of persons. One must also note that the cartoons often illustrate things that the journalists wrote about in their articles in a direct, yet a symbolic way, i.e., the works of L. Bulikina showing the ex-Minister of Defense A. Krastiņš. Sometimes the ironic interpretation of a certain issue or event by the cartoonist can be noteworthy, i.e., the cartoons about the ex-Ministers of Defense – L. Mūrniece, A. Slakteris and V. Veldre.

Daina Roze

Anša Lerha-Puškaiša devums dārzkopībā: avoti un stāsti

Anša Lerha-Puškaiša (1859–1903) mūžu salīdzina ar ābeli, kuras pieci zari – darbība folkloristikā, pedagoģijā, sabiedriskajā darbā, rakstniecībā un dārzkopībā – devuši bagātīgus augļus. Viņa savāktais un sakārtotais latviešu vēstītājas folkloras publicējums septiņos sējumos (1891–1903) bija viens no tolaik lielākajiem pasaulē un pēc nozīmes salīdzināms ar Krišjāņa Barona “Latvju dainām” [25, 292]. A. Lerhis-Puškaitis daudz darījis apkārtnes iekopšanā [33, 354–355] un saņēmis apbalvojumus par ieguldījumu folkloristikā [34, 296] un dārzkopībā.

A. Lerha-Puškaiša devums folkloristikā un rakstniecībā pētīts samērā daudz, kamēr ieguldījums dārzkopībā aprobežojies ar veiktā uzskaitījumu vai citēti romantiski un visai pārspīlēti laikabiedru izteikumi [2, 20; 32, 355]. Iespējams, ka šādu vērtējumu radījis tā laika rakstniecības stils, biogrāfa R. Bērziņa¹ darbība reliģiskās literatūras žanrā [24, 240] un grāmatas tapšanas laikā jau izveidojies un uzturēts mīts par A. Lerhi-Puškaiti². Savukārt G. Pakalns³ norāda, ka rakstījis komentārus kā folkloras pētnieks un tos savādāk varētu vērtēt vēsturnieks, literatūrzinātnieks vai novadpētnieks [24, 7].

Nemot vērā iepriekš minēto, veikts starpdisciplinārs pētījums, kurā A. Lerha-Puškaiša devums konkretizēts un iesaistīts dārzkopības vēstures kontekstā, stāsti salīdzināti ar vēstures faktiem, lauka pētījumos pārbaudīta stāstu un kultūrainavas atbilstība, noskaidrots, kādas liecības kultūrainava spēj sniegt vairāk nekā pēc 100 gadiem. Īpaša pateicība par atbalstu pētījuma tapšanā E. Pakalnam⁴ un Latviešu folkloras krātuves vadošajam pētniekam Dr. phil. Guntim Pakalnam.

Latvijas teritorijā pirmie audzētie augļu koki bija līdumos atstātās mežābeles. Par dārzu stādījumiem ziņas ir kopš 1339. gada, taču vēl 18. gadsimtā zemnieku dārzkopībai raksturīgi “sakņu, bet ne augļu dārzi” [8, 427–428]. Pieaugot zemnieku lasītprasmei, radās pieprasījums pēc praktisku padomu grāmatām. 1803. gadā izdeva pirmo latviešu valodā tulkoto dārzkopības grāmatu, kuras atkārtots izdevums iznāca 1861. gadā [3; 4; 7, 173–179]. Ap 1820. gadu kroņa muižām sāka gatavot latviešu tautības dārzniekus. Ir ziņas, ka 18. gadsimta sākumā dārznieki ar latviskiem uzvārdiem strādājuši Nordeķu un Turkalnes muižās [13, 44–45]. 19. gadsimtā augļu dārzi bija katrā muižā un divdesmitajos–trīsdesmitajos gados veidojās pirmie apjomīgākie zemnieku augļu dārzi [31, 8]. Dārz-

kopības attīstību sekmēja stādu audzētavu ierīkošana [7, 171–172; 19, 19]. 1850. gadā izsludināja ķeizara pavēli, ka par labu augļu, sakņu dārzu ierīkošanu un uzturēšanu zemnieki var saņemt 15–25 sudraba rubļus, bet īpaši centīgie arī “goda zīmi un goda svārkus” [14, 111].

Aktīvāka zemnieku augļu dārzu stādīšana sākās tikai 19. gadsimta beigās, iepērkot mājas par dzimtu. Tomēr vēl 1881. gadā norādīts, ka “katrā muižā liels vai mazs augļu dārziņš redzams, bet pie mājām tie vēl daudz, daudz vietās trūkst” [20, 7].

19. gadsimta 70.–80. gados dārzkopības vadība pakāpeniski pārgāja latviešu rokās un presē sāka darboties latviski rakstošie dārzkopji S. Klēvers (1834–1922), J. Peņģerots (1863–1932) u.c., izdodot pirmās latviešu dārzkopju sarakstītās grāmatas [19, 18–19; 20; 21; 22; 27; 28; 31, 8], publicējot rakstus presē [10, 1–2; 11, 1–2; 12, 1–2; 15, 2; 23, 2; 33, 257–259; 41, 2–3]. Tas veicināja zemnieku dārzkopības attīstību. Var ievērot, ka pirmās un arī nākamo nacionālo atmodu laikā latvietis vienmēr stādījis ābeles, uzskatot tās par *savu* māju, neatkarību un patstāvību simbolizējošu latviskās identitātes zīmi.

A. Lerhis-Puškaitis dārzkopībā sāka darboties vienlaikus ar pirmajiem latviski rakstošajiem dārzkopjiem. Informācija par izglītošanos dārzkopībā līdz 1880. gadam – darba uzsākšanai skolā – ir skopa. Bērņībā padomus kociņu stādīšanā sniedzis Talsu dārznieks Rode, kura dārzniecība atstājusi spēcīgu iespaidu arī skolas laikā [2, 10–23]. Nav ziņu, ka, skolojoties un strādājot Talsos, A. Lerhis-Puškaitis būtu mācījies Rodes dārzniecībā. Iespējams, dārzkopības prasmes iegūtas Talsu muižā⁵. 1876. gadā A. Lerhis-Puškaitis devās studēt Tērbatas skolotāju seminārā, taču tajā neiestājās un pēc pusgada atgriezās Talsos, “juzdamies par karstu nacionālistu un jaunlatvieti”. 1877. gadā viņš iestājās Veidemaņa skolā Džūkstē, lai sagatavotos eksterna eksāmeniem Irlavas Skolotāju seminārā. Šajā laikā iepazinies ar A. Saussupi, ar kuru “vienoja darbošanās biedrībās, nacionāli centieni un mīlestība uz dārzkopību”. Iespējams, ka Saussupja mājās iegūtas praktiskās iemaņas, jo ap 1928. gadu tajās bijis viens no labākajiem augļu dārziem plašā apkārtnē. R. Bērziņš atceras, ka jau 1880. gadā, strādājot Pienavas skolā, A. Lerhis-Puškaitis ar skolēniem runājis par koku stādīšanu un potēšanu [2, 33–43].

1883. gadā A. Lerhis-Puškaitis sāka strādāt Lancenieku skolā [30, 136]. Pirmajā darba gadā viņš kopā ar bērniem stādīja skolas augļu dārzu, otrajā ierīkoja koku skolu. Formāli viņa darbošanos noteica skolotāja pienākumi. Kurzemes Domēnes tiesu ministram vajadzēja sekot, “lai pie visiem skolu namiem tiktu ierīkots ābeļu un sakņu dārzs, jaunie augļu koki tiktu stādīti, audzēti, potēti izstādīšanai citos dārzos” [14, 112]. A. Lerha-

Puškaiša ieguldīto darbu novērtēja. 1895. gadā skolā ieradās tautskolu direktors un trīs ierēdņi, iepazīnās ar paveikto un “solījās par šo priekšzīmīgo darbu ziņot Tautas apgaismošanas ministrijai” [38, 2]. A. Lerhis-Puškaitis saņēma apbalvojumu par dārzkopības veicināšanu, viņa stādītais skolas augļu dārzs vēl 1937. gadā bijis labākais apkārtnē [30, 591]. 1899. gadā laikabiedrs rakstīja: “Viņš ne vien iemāca savus skolēnus dārzkopības zināšanās un tā veicina dārzkopības attīstību, bet caur ierīkoto paraugu dārzu dod priekšzīmi visai apkārtnē.” [26, 4].

E. Baldere-Sildedze⁶ stāstīja A. Lerha-Puškaiša skolēna atmiņas⁷ par dārza stādīšanu. Jāatzīmē, ka daudzām tautskolām dārzi nebija ierīkoti vēl gadsimtu mijā [27, 3].

Dārzkopības popularizēšanā A. Lerhis-Puškaitis bieži apsteidzis latviešu presē, kura tolaik bija nozīmīgs dārzkopības popularizētājs, drukātos ieteikumus augļu dārzu kopšanā un šķirņu izvēlē [10, 1–2; 11, 1–2; 12, 1–2; 23, 2; 42, 2–3]. Viņš aicināja zemniekus audzēt dažas pārdošanai derīgas šķirnes vairumā, bet pārējās pašu patēriņam. Džūkstes dārzi pēc 10 gadiem nodrošināja realizācijai lielu apjomu svaigu un kvalitatīvu pārstrādātu produktu [37, 4; 1, 515]. Salīdzinājumam jāatzīmē 1927. gadā rakstītais, ka Latvijas ābolu eksportu kavē tieši vecajos dārzos audzēto “raibo un mazvērtīgo šķirņu sastāvs” [29, 3]. 1895.–1898. gadā A. Lerha-Puškaiša vadībā pie Džūkstes Biedribu nama ierīkoja dārzu ar 83 šķirnēm. To plānoja kā mācību un izmēģinājumu dārzu vietējās augļkopības attīstīšanai, Džūkstes apstākļiem piemērotāko šķirņu noskaidrošanai [47, 24]. Šķirņu piemērotības pētījumus Latvijā tajā laikā veica profesionāli dārzkopji [19, 19]. 1901. gadā dārzs deva pirmos augļus, un Džūkstes biedrība plānoja rīkot vietējās izstādes, īpaši pieminot A. Lerha-Puškaiša nopelnus [30, 338–339].

A. Lerha-Puškaiša 20 gadu garumā Džūkstē paveiktā nozīmību apliecina 1900. gadā rakstītais: “Daudzviet Latvijā lauksaimnieki labprāt stāda un grib stādīt dārzus, bet nesaņem gaidīto peļņu. Dārzkopības grāmatu un rakstu avīzēs ir pietiekami, ja vien būtu instruktors, kurš mutes vārdiem dotu vajadzīgos aizrādījumus, tie savus dārzus uzturētu labākā kārtībā.” [28, 2]

Ābeļu mūžs ir pārāk īss, lai saglabātos un liecinātu par paveikto vēl mūsu dienās. J. Timma⁸ stāstīja, ka pēdējā A. Lerha-Puškaiša skolas dārzā stādītā ābele bojā gājusi 1997. gadā. J. Laursons⁹ rādīja dzimtajos Cīruļos iekārtotā dārza bijušās robežas [2, 62] un A. Lerha-Puškaiša stādītās lapegles, egles, bērzus [2, 64]. Atzīmēts, ka viņš pirmais Džūkstes apvidū ap ābeļu dārziem stādījis egļu dzīvžogus [26, 3–5]. Egļu dzīvžogs Džūkstes centrā iezīmē kādreizējā pomoloģiskā dārza robežu, skolas dārza dzīvžogs

nav saglabāties, bet aug A. Lerha-Puškaiša stādītās liepas un zirgkastaņas. Šāda vecuma un sugu koki lauka pētījumā konstatēti arī citur Lanceniekos un Džūkstē.

Nozīmīgs A. Lerha-Puškaiša ieguldījums dārzkopībā bija Biedrību nama parka plāna izstrāde un realizācija 1895.–1897. gadā [2, 58; 30, 138; 43, 2]. Sākotnējais parka regulārais plānojums [13, 135–244] mūsdienās saglabāties daļēji. Parks iekļauts Latvijas veco parku¹⁰ sarakstā, kuri “kā modelis ļauj novērtēt mūsu apstākļos ekonomiskākos ainavas veidošanas paņēmienus, izturīgākos kokus un krūmus” [5, 9–10]. Inventarizācijas materiālos atzīmēts, ka parks 20. gadsimta septiņdesmito gadu sākumā minimāli kopts [5, 269]. E. Baldere-Sildedze stāstīja, ka sakopšana sākusies pēc parka inventarizētāju¹¹ aizrādījuma par nepieciešamību saglabāt A. Lerha-Puškaiša devumu un piemiņu. Parkā aug par dendroloģiskām vērtībām atzītas [6, 292] A. Lerha-Puškaiša stādītās Eiropas lapegles un Holandes (Eiropas) liepas. Pētījumā atrasta informācija, ka “šejiens biedrības nolēmušas ķeizara kronēšanas svētkos¹² stādīt 2 piemiņas kokus – ozolu un liepu uz Džūkstes–Pienavas zemkopības zemi” [39, 3; 40, 5]. Parka centrā aug ozols un liepa, kuru vecums un novietojums atbilst minētajam aprakstam.

“Taisni ar Lerha-Puškaiša ierašanos sakrīt biedrību dibināšanas laikmets Džūkstē.” [2, 46] Džūkstes Pienavas zemkopības biedrības statūtus apstiprināšanai iesniedza 1882. gadā. Nepakļaujoties vāciskajai Dobeles Zemkopības biedrībai, tā atzīta 1891. gadā un kļuva par vienu no spēcīgākajām pirmajām patstāvīgajām latviešu zemnieku lauksaimniecības organizācijām [9, 76]. 1895. gadā biedrība piedalījās pirmās latviešu rīkotās Zemkopības izstādes sarīkošanā Jelgavā [38, 2]. A. Lerhis-Puškaitis piedalījās biedrības organizēšanā un darbā. “Jautājumu izskaidrošanas komisijā” viņš bija vienīgais bez lauksaimnieka izglītības [30, 282–283], tas apliecina pašizglītošanās ceļā iegūtās zināšanas. A. Lerhis-Puškaitis lasījis referātus [32, 325–327; 35, 4; 36, 4; 42, 1], kurus pēc tam publicēja presē [16, 132–135; 17, 265–267, 18, 1–2]. Džūkstes dzelzceļa stacijas pielāgošana lauksaimniecības produkcijas transportam [45, 4], izmēģinājumu lauku ierīkošana [38, 2; 47, 2], lauksaimniecības izstāžu plānošana [44, 4] notika ar A. Lerha-Puškaiša līdzdalību, apliecinot, ka viņa darbībai bija gan izglītojošs, gan saimniecisks raksturs.

Dārzkopībā A. Lerhis-Puškaitis sasniedza profesionāla līmeni, un viņa darbošanās parāda nacionālās atmodas darbinieka ieguldījumu dārzkopības attīstībā. Popularizējot dārzkopības jaunākās atziņas, ierīkojot dārzus, koku skolu, mācot praktiskās prasmes, projektējot un ierīkojot parku, darbojoties biedrībā, A. Lerhis-Puškaitis sekmēja Džūkstes sabied-

risko rosību un saimniecisko attīstību. Kultūrainavas veidošana un pagasta ekonomiskā augšupeja kopa iedzīvotāju pašapziņu, stiprinot džūkstenieku lokālo un latvisko identitāti.

Detalizētākam tēmas izklāstam būtu nepieciešams ievērojami lielāks raksta apjoms. Pētījumā izmantotie biogrāfu darbi, tā laika prese un dārzkopības literatūra, dārzkopības vēsture, mūsdienu kultūrainava un mutvārdu vēstures liecības kopumā veido jaunu priekšstatu par A. Lerha-Puškaiša devumu dārzkopībā, apliecinot šādu avotu izmantošanas perspektīvu. Vairumā gadījumu konstatēta avotu, intervijās uzklusīto stāstu un kultūrainavas atbilstība. Ierakstīti jauni stāsti un stāsti ar spēcīgu biogrāfijas pētnieku rakstīto darbu ietekmi. Iegūti līdz šim nezināmi fakti, konstatētas vairākas nesakritības starp presē, stāstos un biogrāfu darbos minētajiem faktiem. Džūkstē un Lanceniekos apsektie kokaugu stādījumi sniedza jaunu un pārbaudāmu informāciju. Minētais rada nepieciešamību turpināt strādāt ar arhīvu materiāliem, fotogrāfijām, atmiņu stāstiem.

Piezīmes

1. A. Lerhis-Puškaitis skolnieks, skolotājs, dārzkopis, rakstnieks, sabiedriskais darbinieks.
2. Grāmata "Lerhis-Puškaitis dzīvē un darbā" izdota 25 gadus pēc A. Lerha-Puškaiša nāves.
3. Grāmatas "Anss Lerhis-Puškaitis atmiņās un stāstos" sastādītājs. Grāmatas kodolu veido R. Bērziņa darbs "Lerhis-Puškaitis dzīvē un darbā", tā papildināta ar jauniem materiāliem un bagātīgiem komentāriem.
4. A. Lerha-Puškaiša māsa Anlīzes mazdēls, G. Pakalna tēvs.
5. Tur A. Lerhis-Puškaitis skolas laikā dzīvoja no 1873. līdz 1876. gadam. Muižu rentēja viņa mātes brālis.
6. 20. gadsimta septiņdesmitajos gados ciema padomes priekšsēdētāja, A. Lerha-Puškaiša piemiņas kopēja.
7. Magnetofona lentēs ierakstītās atmiņas par A. Lerhi-Puškaiti pazudušas.
8. Strādājusi Lancenieku skolā, Džūkstes Pasaku muzeja pirmā direktore.
9. 1932. gadā Lerhu māju Cīruļu īpašums pārdots Jānim Laursonam. 20. gadsimta deviņdesmitajos gados īpašumu atguva viņa mazmazdēls Jānis Laursons.
10. Līdz 1914. gadam veidotie *muižu* parki un dārzi.
11. Dendrologi Dr. biol. A. Zvirgzds un Dr. biol. A. Mauriņš.
12. 1896. gadā kronēja Krievijas ķeizaru Nikolaju Aleksandroviču un ķeizarieni Aleksandru Fjodorovnu.

Literatūra

1. Adienis, A., Sudrabs, J. *Augļu un dārzāju ražas izmantošana*. Rīga: Valters un Rapa, 1936. 560 lpp.
2. Bērziņš, R. *Lerhis-Puškaitis dzīvē un darbā*. Rīga: Valters un Rapa, 1928. 250 lpp.
3. Cigra, E. *Tas āboļu dārznieks*. Rīga: Autora izd., 1803. 208 lpp.
4. Cigra, E. *Ābolu dārznieks*. Jelgava: J.F. Steffenhagen un dēls, 1861. 164 lpp.
5. Cinovskis, R. *Koki un krūmi Latvijas lauku parkos*. Rīga: Zinātne, 1974. 347 lpp.
6. Cinovskis, R. *Latvijas dendroloģiskās vērtības*. Rīga: Zinātne, 1986. 339 lpp.
7. Daija, P. "Johans Hermanis Cigra latviešu populārzinātniskās literatūras vēsturē." Grām.: *Latvijas Universitātes raksti*. 738. sēj. Zinātņu vēsture un muzejniecība, 2008. 170.–180.lpp.
8. "Dārzkopības stāvoklis 18. gs. Vidzemē." *Dārzkopības žurnāls*, 1935, Nr. 10: 427–428.
9. Grinberga, L. "Latvijas lauksaimniecības biedrības un to apbalvojumi 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā." 1999.
www.arhivi.lv/sitedata/.../68-98-VESTUREGrinberga-Lauksmn.pdf (2009.02.08).
10. Grosēns, J. "Lauksaimnieka augļu koka dārza darbi pavasarī." *Tēvija*, 1896. 28. februāris, 6. marts.
11. Grosēns, J. "Lauksaimnieka augļu koka dārza darbi pavasarī. Augļu koku pareiza mēslošana." *Tēvija*, 1896. 6. maijs.
12. Grosēns, J. "Pareiza augļu dārza ierīkošana." *Tēvija*, 1896. 24. jūlijs, 31. jūlijs.
13. Janelis, I. *Latvijas muižu dārzi un parki*. Rīga: Neputns, 2010. 303 lpp.
14. *Latviešu avīzes*, 1859. 1. jūnijs.
15. Lejenieks, J. "Kādā formā audzējami augļu koki plašākai dēstīšanai." *Tēvija*, 1892. 5. februāris, 12. februāris, 19. februāris.
16. Lerhis-Puškaitis. "Mūsu dārzi kā rūpniecības zars." *Austrums*, 1892, Nr. 9: 132–135.
17. Lerhis-Puškaitis. "Arī dārzs iepotē mājas milestību." *Austrums*, 1892, Nr. 11: 265–267.
18. Lerhs-Puškaitis. "Līdzekļi, kuri pabalsta labības stiebro augšanu." *Tēvija*, 1894. 8. jūnijs.
19. Kārklīņš, J. *Ābeļu šķirnes*. Rīga: Zvaigzne, 1977. 263 lpp.
20. Klēvers, S. *Zemkoņa auglūkoku – dārzs*. Jelgava: Stefenhāgens un dēls, 1881. 136 lpp.

21. Klēvers, S. *Mazais ābolu dārznieks*. Rīga: druk. Bušs, 1872. 127 lpp.
22. Klēvers, S. *Baltijas dārzu draugs*. Jelgava: Stefenhāgens un dēls, 1911. 32 lpp.
23. Kleverss, J. "Zemkopis un dārzkopība." *Tēvija*, 1892. 26. februāris, 4. marts.
24. Pakalns, G. *Anss Lerhis-Puškaitis – atmiņās un stāstos*. Rīga: Madris, 2000. 317 lpp.
25. Pakalns, G. "Trīs pasaku vīri – jubilāri." *Letonica*, 2009, Nr. 19: 292–296.
26. Peņģerots, J. "Ievērojami latviešu dārzkopji: Anss Lerhis-Puškaitis." Grām.: *Dārzkopju padomnieks*. Rīga, 1899. 3.–5. lpp.
27. Peņģerots, J. *Augļkopība*. Rīga: RLB Derīgu grāmatu nodaļa, 1900. 59 lpp.
28. Peņģerots-Svešais, J. *Dārzkopja grēki*. Rīga: K. Orlovskis, 1901. 41 lpp.
29. Renģe, J. *Augļkopība*. Rīga: P./S. Zemnieku Domas izdevums, 1927. 119 lpp.
30. Straubergs, J. un Džūkste, K. *Pagasta un draudzes vēsture*. Džūkste: Džūkstes pagasta valdes apgāds, 1939. 135 lpp.
31. Sudrabs, J. *Augļkopība*. Rīga: LVI, 1960. 679 lpp.
32. Tālumnieks. "Kādas augļu koku sugas Baltijā audzējamas?" *Tēvija*, 1892. 11. marts.
33. Zeiferts, T. *Latviešu rakstniecības vēsture*. Otrā daļa. Rīga: A. Gulbja apgādība, 1923. 380 lpp.
34. "Goda alga L.P. kungam." *Austrums*, 1892, Nr. 4: 298.
35. *Tēvija*, 1892. 25. marts.
36. *Tēvija*, 1893. 3. marts.
37. *Tēvija*, 1893. 9. jūnijs.
38. *Tēvija*, 1894. 20. jūlijs.
39. *Tēvija*, 1896. 17. aprīlis.
40. *Tēvija*, 1896. 5. jūnijs.
41. *Tēvija*, 1896. 4. septembris.
42. *Tēvija*, 1897. 2. jūlijs.
43. *Tēvija*, 1897. 27. augusts.
44. *Tēvija*, 1897. 1. oktobris.
45. *Tēvija*, 1898. 22. jūlijs.
46. *Tēvija*, 1898. 28. oktobris.

Summary

Contribution of Anss Lerhs-Puškaitis to gardening: Sources and stories

This presentation introduces the audience to the contributions by a representative of the Latvian *National Awakening* – teacher, folklorist, writer and public figure – A. Lerhis-Puškaitis (1891–1903) in gardening. The present study elaborates on A. Lerhis-Puškaitis contribution and includes it into the context of gardening history. Stories are compared to historical facts. Field study was conducted to check the conformity of the stories and the cultured landscape; it was also established what testimony the landscape can provide a hundred years later.

A. Lerhis-Puškaitis started his activities in gardening at the same time as the first gardeners who published in Latvian, proving in action that in the field of his hobby he was a true professional. Popularising the most up-to-date approach in gardening, establishing gardens, an arboretum, teaching the practical gardening skills, designing and building a park, participating in societies, A. Lerhis-Puškaitis promoted both the social activities and the economic development in Džūkste. Formation of cultured landscape and the economic development of the parish boosted the self-confidence of the inhabitants, strengthening the local and Latvian identity of the Džūkste people.

The present study in most cases establishes compliance between the sources, stories collected during interviews and the cultured landscape. Both new stories and stories displaying strong influence from biography researchers' work were collected. New facts were gathered, and some inconsistencies between facts mentioned in press, stories and works of biographers were marked. This creates a necessity to continue the research of archival material, photographs and recollections.

Ирена Салениеце, Джеффри Свейн

**Советизация латгальской молодежи:
система образования и комсомол
(1944–1945)**

Выбрав для исследования тему советизации латгальской молодежи в послевоенные годы*, постараемся сопоставить два различных измерения реальности прошлого — *официальное*, полностью определявшееся установками и деятельностью властей, и *личностное*, которое возникало как реальность рядового человека и включало в себя как профессиональную, общественную, (квази)политическую, так и сугубо частную сферу. Официальное бытование советского общества отразилось в неисчислимом множестве документов, которыми переполнены архивы, в прессе, фото- и кинохрониках и т.д. Однако частная жизнь и мнения советских людей в этих источниках представлены скупо, зачастую прочитываются лишь на уровне косвенной информации. Кроме того, обращаясь к официальным историческим источникам советского периода, все время приходится «счищать налет» пропаганды с большинства из них и пытаться выявить нейтральные сведения. В свою очередь, источники личного происхождения либо не сохранились до наших дней, либо рассеяны по личным архивам и в силу разных причин не так часто попадают в научный оборот. Для получения информации о мотивах и оценках действий, о психологических и других индивидуальных характеристиках участников событий наряду с использованием комплекса традиционных источников неизбежно обращение к воспоминаниям современников (в том числе устным).

Целью исследования является раскрытие содержания и методов политики властей, направленной на советизацию латгальской молодежи с одновременной попыткой выявить реакцию молодых людей на это воздействие. Не упуская из виду роль пропагандистского аппарата, использовавшего для внушения советских представлений лю-

* Исследовательский проект профессора Джеффри Свейна (Университет Глазго, Великобритания) “Re-educating Latgale Youth: The Komsomol and Schooling in Soviet Latvia, 1944–1959” (Leverhulme Trust Research Project Reference F/00 179/AV) осуществляется в сотрудничестве с Центром устной истории (руководитель — профессор Ирена Салениеце) Даугавпилсского университета.

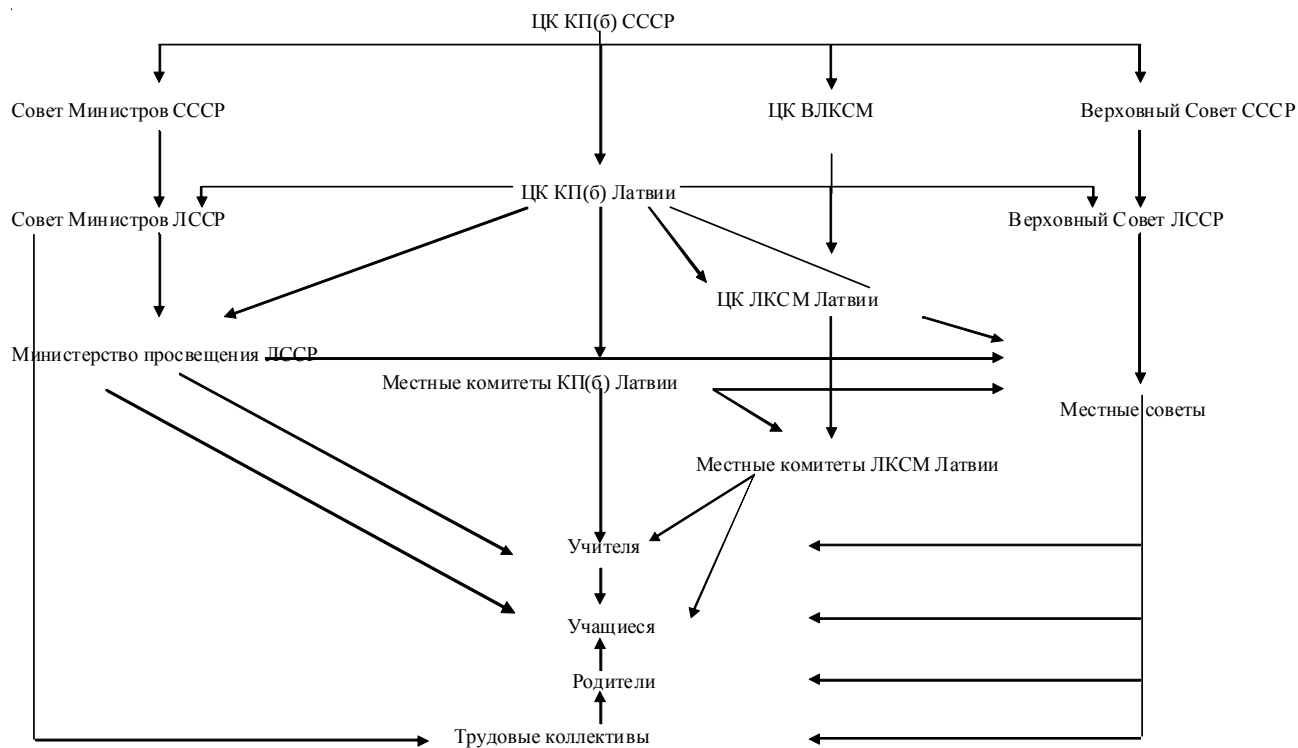
бую возможность, а также репрессивного аппарата, пресекавшего любое проявление инакомыслия, представляется, что все-таки в деле советизации наибольший эффект имела школьная политика советских властей с ее образовательными и воспитательными задачами, которая стремилась включить в сферу своего влияния как учебную, так и внешкольную жизнь подрастающего поколения.

Спецификой политической системы Советского Союза было принципиальное доминирование в ней Коммунистической партии [8, 359; 10, 378]. В союзных республиках номинальным руководителем выступал ЦК КП союзной республики, в нашем случае — ЦК КП(б) Латвии. Однако в полном соответствии с принципом «демократического» централизма местный ЦК, как правило, не решался ни шагу ступить без одобрения Москвы. Как, впрочем, и республиканские органы якобы законодательной (Верховный Совет ЛССР) и исполнительной власти (Совет Министров ЛССР), которые неукоснительно следовали предначертаниям соответственно Верховного Совета СССР и Совета Министров СССР [9, 305–307; 10, 485]. При этом следует помнить, что советы любого уровня всего лишь «светили отраженным светом» партийных органов [7, 127–128]. То же самое можно заметить в отношении комсомола, профсоюзных и других «общественных» организаций — они все действовали в строгом подчинении республиканским и всесоюзным центральным органам и в абсолютной зависимости от компартии.

Обладая монополией на распространение информации и мощнейшим репрессивным аппаратом, «партия диктатуры пролетариата» располагала всеобъемлющей властью. Одним из существенных направлений приложения этой власти была школьная политика. На территориях, инкорпорированных в состав СССР, в том числе — в Латвии, осуществление этой политики стало реальностью в послевоенный период. Систему политических и общественных институтов, влиявших на воспитание подрастающего поколения в Советском Союзе, можно изобразить схематически (см. стр. 274).

Как видим, векторы воздействия концентрируются в двух точках — «учащиеся» (имеется в виду подрастающее поколение в целом) и «учителя». Таким образом, всей латвийской молодежи и каждому отдельному ее представителю в послевоенное время пришлось испытать на себе формирующее воздействие советско-партийной машины. Вопрос, на наш взгляд, заключается в том, как местные жители воспринимали это воздействие.

Система руководства образованием подрастающего поколения в Советском Союзе

В поисках ответа отметим, что проникнуться коммунистическими идеалами, стать «советскими людьми» предстояло не только новорожденным, но и тем, кто успел подрасти и впитать некоторые представления, привычные для местного общества в целом или для отдельных его групп. До вторжения советских войск в Латвию существовало общество и государство, отличавшееся от советского. Поэтому местным жителям предстояло пережить значительные трансформации, чтобы превратиться в полноценных «советских людей». Ожидалось, что молодые жители Латвии с энтузиазмом примут основные положения коммунистической идеологии — советский патриотизм, пролетарский интернационализм, атеистическое мировоззрение и т.д. и начнут строить свою жизнь на их основе. Однако для этого они должны были отказаться от всего, что не отвечало коммунистическим идеалам, даже если это были принципиально значимые ценности — убежденность в правомочности существования независимого Латвийского государства; вера в Бога; высокая оценка имущества («частной собственности») и др.

Наиболее интересная задача для исследователя — проследить, как происходила адаптация латгальских юношей и девушек к новым условиям. Предполагаемые модели индивидуального поведения следует искать в широком диапазоне — от безоговорочного и безусловного принятия «нового» до протеста и сопротивления советизации. Сочетая исследование архивных документов и свидетельств современников, обратимся к рассмотрению лишь одного «агента» советизации — Коммунистического Союза Молодежи Латвии. Попытаемся воссоздать конкретную ситуацию — сделать своего рода моментальный снимок состояния комсомола, когда он боролся за самоутверждение, с момента прихода Красной Армии в Латгале в конце июля 1944 года до полного подчинения советской власти всей территории Латвии в мае 1945 года.

Согласно архивным документам [3, л. 63–68], 1 января 1945 года в 328 ячейках латвийского комсомола состояло 2552 комсомольца. 104 из них были членами организации еще в годы Латвийской Республики, 250 вступили в ряды ВЛКСМ в течение первого года советской власти, 386 — в эвакуации, 1701 — в 1944 году. Все комсомольские организации были маленькими: лишь в 60 из них насчитывалось более 10 членов. Численность комсомольцев была большей там, куда раньше вошли части Красной Армии: в Даугавпилсе вступили в комсомол 174 молодых человека, в Елгаве — 147, в Илуксте — 140. Однако в Риге в ряды ВЛКСМ было принято лишь 65 новых членов. В Латгале и дру-

гих регионах, где Красная Армия успела закрепиться, комсомольские организации существовали в каждой волости, но в других местах ситуация была иной: из 373 волостей комсомольские организации были в 144. Самым серьезным просчетом было неумение вовлечь индустриальных рабочих — действовало всего лишь 16 заводских комсомольских организаций со 145 членами. Не лучше складывалась ситуация в школах, где было всего 54 организации, большинство — в Риге; за пределами столицы Латвии комсомольские организации действовали лишь в 10 средних школах.

Интересно отметить разницу между руководителями и подчиненными: лишь 43,5% комсоров были девушки, хотя в целом в организации было очевидно преобладание девушек, составлявших 58% всех членов ЛКСМ Латвии (среди вступивших в комсомол 55% были женского пола); среди комсомольцев русской национальности в Латвии девушки составляли 64,8%.

Нет ничего удивительного в том, что главным камнем преткновения стал вопрос об этнической принадлежности комсомольцев. На 1 января 1945 года среди членов ЛКСМ Латвии преобладали русские. Латыши составляли лишь 43,5% от всех членов комсомольской организации республики; несколько более утешительной была статистика секретарей комсомольских организаций, но и среди них латышей было только 47%. В Даугавпилсе из 195 комсомольцев 55% от общего числа членов организации составляли русские (107 человек), в Лудзе соответственно из 179 — 99 — тоже 55%. В списке 12 стахановцев, отмеченных комсомолом в январе 1945 года, не встречается латышских имен [3, л. 71]. В объяснительной записке к статотчету отмечается: «По национальности латышская организация насчитывает больше русских. Это объясняется тем, что в настоящее время много русских приехало в Латвию на работу и стали на учет, и в восточных уездах, которые раньше освобождены и комсомольские организации там укреплены и рост больше, — основная национальность русские.» [3, л. 64]

Руководство ясно осознавало важность «национального вопроса» и пыталось, где только возможно, выдвигать «национальные кадры». Озабоченность вызывал факт, что среди вступавших в комсомол процент латышей (41,5%) был даже ниже, чем их процент в общем числе комсомольцев Латвии (43,5%). Была предпринята попытка изменить положение, назначая латышей на руководящие посты в комсомоле. Так, утвержденный 24 декабря 1944 года список волостных комсоров (101 человек) содержит в основном латышские фамилии; в списке пионервожатых (87 человек) также преобладают латышские

фамилии за исключением пионервожатых из Даугавпилса и Лудзы [2, л. 103–120]. Другим средством вовлечения латышей должно было послужить печатное слово — тираж газеты «Padomju Jaunatne» предполагался 25000 экземпляров, в то время как тираж русского издания — «Советская Молодежь» — лишь 10000 [3, л. 160]. Официальная установка была такова: все комсомольские активисты должны владеть как русским, так и латышским языком. Согласно постановлениям бюро ЦК ЛКСМ Латвии все кадры комсомольского актива, владевшие только одним языком, должны были приступить к изучению другого [2, л. 128–129; 3, л. 9].

Прежде чем сконцентрироваться на рекрутировании новых членов, комсомольские функционеры полагали необходимым удостовериться в лояльности тех комсомольцев, которые оставались в Латвии в период нацистской оккупации. Процедура восстановления комсомольского стажа, введенная с целью подтвердить членство принятых в ВЛКСМ до войны, началась 14 сентября 1944 года [1, л. 126–127]. Благодаря этой процедуре, проводившейся, чтобы убедиться, что ни один комсомольский билет не попал в руки «изменника Родины», было разоблачено незначительное число предателей. В имеющихся документах лишь некий А. А. Лиепкайс обвинен в том, что он «вел активную борьбу против партизан и выдавал комсомольцев» [2, л. 79.]; тем не менее некоторые были исключены из комсомола. Выяснить критерии принятия решений при рассмотрении апелляций пока не удалось. Как правило, коль скоро проверяемый «не вступал в контакт с немцами», даже если в остальном был совершенно пассивен, он проходил процедуру восстановления, иной раз — с занесением в учетную карточку предупреждения или выговора. Даже бывших легионеров, случалось, восстанавливали в рядах комсомола, если после краткосрочной службы в Латышском легионе они бежали в лес и после прихода Красной Армии активно сотрудничали в комсомоле [1, л. 151; 2, л. 59]. Понятно, что большинство комсомольцев, желая заслужить доверие, заявляли либо о том, что находились в заключении, либо о связях с советскими партизанами [1, л.л. 126–127, 149–152; 2, лл. 15, 24–25, 53–55, 76–79; 3, лл. 17–19, 40–41, 60–61, 110–114, 185–186, 210–212, 229–230]. В марте 1945 года в Риге разразилось подобие скандала: из-за недостатка бдительности работники Рижского укома комсомола не сумели разоблачить некоторых проверяемых, лгавших насчет собственного прошлого [3, л. 146]. В начале апреля два молодых человека — Янис Круминыш и Олег Грашин — были исключены из комсомола за дачу ложных сведений в ходе процедуры восстановле-

ния; сотрудники НКВД арестовали обоих как «сторонников фашистской власти» [3, л. 211]. К концу апреля, невзирая на призывы к бдительности и на упомянутые аресты, процедура признания становится рутинной, подавляющее большинство претендентов проходит ее, хотя есть отдельные исключения. Например, Валентина Апалько, который в годы войны 3 месяца служил в немецкой армии, а затем работал автомехаником при немецком штабе, исключили из рядов ВЛКСМ «как не оправдавшего звание комсомольца, труса и участника в борьбе против Красной Армии» [3, л. 229].

Общее число членов ЛКСМ Латвии в начале 1945 года насчитывало 2552 человек. К моменту утверждения в феврале 1945 года номенклатурного списка [10, 379] ЦК ЛКСМ Латвии число должностей в нем достигло 2253 (включая 1400 пионервожатых) [3, л. 115–116], то есть вся комсомольская организация Латвии была лишь немногим больше собственного аппарата. Ее члены были чрезвычайно загружены: постоянно раздавались призывы об организации различных кампаний, регулярно отмечались государственные праздники — 7 Ноября, День Красной Армии, 1 Мая — и проводились менее важные мероприятия, такие, например, как соревнования на звание лучшего молодого тракториста. Следует упомянуть также разовые мероприятия: месячник чистоты, день леса, четвертый государственный военный заем и др., однако все это скорее соответствовало программе ВЛКСМ, чем находило отклик среди местного населения. В бесчисленных мероприятиях вынуждены были участвовать одни и те же лица — скромный ресурс активистов, бывших в распоряжении комсомольской верхушки. От комсомола ожидалось, что он «возглавит трудовой энтузиазм и творческую инициативу молодежи» и обеспечит руководство этой инициативой [1, л. 134]. Однако поддержанная комсомолом в декабре 1944 года инициатива восстановления Кегумской электростанции не вызвала массового энтузиазма — добровольцы составили менее половины требуемого числа рабочих.

Весной 1945 года стало ясно, что стиль общения между комсомольскими организациями различных уровней предполагает в первую очередь бюрократическую переписку по заданному образцу. От городских и уездных комитетов комсомола требовали вовремя подавать отчеты, сводки, рапорты и т.д. Только что созданные и погребенные под горами бумаг, спускавшихся из ЦК ЛКСМ Латвии, местные комитеты комсомола едва успевали выполнять требуемую бумажную работу. Тем не менее на мартовском заседании ЦК одна из секретарей Лудзенского укома комсомола была подвергнута критике за то, что

она за три месяца всего три раза выступила с речами перед комсомольцами, т.е. недостаточной была ее непосредственная связь с массами, а ведь речь в данном случае шла об установлении контакта с молодежью уезда, часть жителей которого (не менее 100 человек) активно поддерживала партизан [3, л. 152]. Согласно официальным установкам ЦК, она совершила грубую ошибку, однако реальные дисциплинарные наказания следовали лишь в том случае, если не был подготовлен отчет. Так, Даугавпилсский уком критиковали за несвоевременную сдачу статотчета [3, л. 245]. Остальные критические замечания были похожи: в постановлении о работе Елгавского укома отмечалось, что за четыре месяца были проведены всего три семинара для секретарей первичных комсомольских организаций [3, л. 177]; в комсомольской ячейке Прейльской МТС критиковались «серьезные недостатки»: «Не все комсомольцы имеют поручения. ... В красном уголке нет стенгазеты, доски почета, фотовитрин, настольных игр... Среди работников МТС не организовано социалистическое соревнование.» [3, л. 181] и т.п.

Однако еще до окончательного отступления немецкой армии с территории Латвии имели место некоторые достижения. Отчет за первый квартал 1945 года показывает заметные улучшения по сравнению с положением на 1 января. Количество комсомольских ячеек удвоилось, число комсомольцев достигло 6453, девушки по-прежнему были в большинстве — 55,7% от общего числа членов союза молодежи. Приток новых членов наибольшим был в Даугавпилсе — 239 человек. Однако вовлечение в комсомол представителей рабочего класса по-прежнему давалось с трудом: во всей республике насчитывалось лишь 43 комсомольских ячейки на промышленных предприятиях. Рост рядов явился результатом успешной работы среди учащейся молодежи, были созданы 94 новые школьные комсомольские организации [3, л. 245–250]. Поэтому неудивительно, что приготовления к следующему учебному году начались заблаговременно. Был разработан план организации на Рижском взморье 7 трехнедельных пионерских лагерей общего типа для 3500 детей, а также 40-дневного лагеря санаторного типа для 600 детей и др. [3, л. 232]. Вскоре после этого комсомол мобилизовал актив на подготовку учебных заведений к началу осеннего семестра и на помощь в проведении набора студентов. Согласно запланированным цифрам, в 1945 году в Даугавпилсе предполагалось набрать 180 студентов учительского института и 220 студентов педучилища [3, л. 19].

Между январем и апрелем 1945 года численность комсомольцев возросла в 2,5 раза. Однако Центральный Комитет предупреждал, что

«кадры молоды и укомам и райкомам нужно обратить внимание на их политический рост» [3, л. 64]. Недостаток настоящего политического образования стал постоянной темой постановлений, как, например, в марте в постановлении о работе газеты «Padomju Jaunatne» [3, л. 171].

Обратившись к источникам устной истории, можно ясно видеть и недостаток политического образования у местной молодежи, и несущественность идеологии в той смеси мотивов, которыми руководствовались молодые люди при вступлении в комсомол. Что мы можем узнать о людях, в числе первых приобшившихся к комсомолу в первые послевоенные годы, из двух жизненных историй, записанных в Краславе летом 2009 года?

Например, у Владимира Р. [5] отец был техническим специалистом, сотрудничавшим с советским режимом с 1940 года. С другой стороны, он был верующим человеком, сумевшим приобщить к вере и сына. Два старших брата Владимира воспользовались благами советского строя, он сам вступил в пионеры и в июне 1941 года побывал в пионерском лагере в Стропах около Даугавпилса. Однако новая власть в ходе национализации ликвидировала бизнес его матери и бабушки. Таким образом, первый год советской власти в Латвии имел противоречивое воздействие на судьбу рассказчика. Опыт военного времени был более определенным. Отец Владимира успел эвакуироваться, однако мать была отправлена сначала в Саласпилс, а затем в Германию; после освобождения американскими войсками она вопреки предоставившейся возможности эмигрировать на Запад, вернулась на родину. В начале войны один из братьев Владимира был отправлен на работы в Германию, другой добровольно вступил в Латышский легион. По окончании войны один брат служил в Красной Армии и сделал успешную карьеру, другой по возвращении из Германии был арестован и десять лет провел в ГУЛАГе. Итак, противоречивый опыт, но в целом скорее в пользу советской модели. Этот выбор укрепился с возвращением из эвакуации отца, ставшего членом КПСС. Владимир не строил каких-либо определенных планов на будущее; когда в 1946 году ему предложили поработать пионервожатым, он согласился. Он был активистом, частично благодаря аккуратному почерку, и к 1948 году стал инструктором отдела культуры, что в дальнейшем на всю жизнь определило его карьеру в качестве работника Дома культуры. Тем не менее он так и не вступил в компартию, хотя во время военной службы ему настоятельно предлагали сделать это. Отвечая на вопрос «почему?», он дважды сказал, что не был готов к такому шагу, а затем упо-

мянул как один из примеров комсомольской деятельности подписку на «добровольный» государственный заем. Ему не нравилась даже сама идея ходить по домам в компании с сотрудником НКВД и принуждать людей подписываться на заем. Создается впечатление, что мотивом, побудившим Владимира к вступлению в комсомол, было его желание работать с молодежью и организовывать культурные мероприятия. При этом он все время втайне оставался верующим.

Другой пример — история жизни Ядвиги С. [6] Очевидно, что война сыграла решающую роль в формировании ее просоветской позиции. Ее обожаемый старший брат погиб на войне, а убитая горем мать так и не смогла смириться с утратой. Ядвига выросла в бедности и была счастлива, что ей удалось закончить школу. Попав на работу в райисполком, она решила вступить в комсомол. В ходе рассказа она подчеркивала, что вступление происходило добровольно, она вспоминала, как лично пошла в уком и постучалась в дверь. Какой бы ни была ее мотивация при вступлении в комсомол, она вскоре воспользовалась возможностями для продвижения. Она посещала вечернюю школу, начала много читать, ее жизнь полностью изменилась. Она прошла курсы подготовки медсестер и вскоре была назначена на должность в пансионат. Благодаря аккуратному почерку и умению рисовать она стала секретарем комсомольской организации. Позже она вступила в партию, объездила «вдоль и поперек» весь Советский Союз, обзавелась «Запорожцем», а затем «Жигулями», приобрела множество книг. Комсомол открыл ей новый мир. Она вступила в партию, но смущалась, когда ей предлагали выступить с речью. Она не понимала и не любила читать коммунистическую литературу, но с удовольствием читала журнал «Человек и закон», поскольку это помогало ей находить аргументы в спорах, случавшихся в пансионате. Ее отношение к партии было целиком прагматическим: она просто использовала возможность устанавливать нужные связи, например, звонила секретарю комитета партии, когда в пансионате были перебои с отоплением. Главным для нее была забота о пациентах, например, составить меню таким образом, чтобы оно соответствовало религиозным требованиям (по пятницам — рыба, а не мясо), но, как она подчеркивает сегодня, это у нее получалось непреднамеренно. Возможно, сказывалась собственная привычка с детских лет? Единственное, что она смогла вспомнить из текста комсомольской клятвы — упоминание о том, что комсомолец должен «помогать другим», и это, похоже, было руководящим принципом ее жизни.

Для Владимира частью мотивации было стремление помогать молодым людям; для Ядвиги главным было желание помогать старикам.

Очень важно учитывать такого рода неидеологическую мотивацию при попытке выяснить, почему отдельные молодые люди вступали в комсомол и становились активистами. Тем более что раскрытие глубинной аполитичности даже внешне активных латгальских комсомольцев середины 40-х годов в некоторой степени оправдывает переполняющую все документы ЦК ЛКСМ Латвии озабоченность низким уровнем политической сознательности членов организации и недостаточностью работы, проводившейся в сфере идеологического воспитания.

Таким образом, даже при минимальном углублении лишь в один из сегментов прошлого, связанных с процессом советизации (деятельность комсомольской организации), становится очевидным несоответствие намерений власти и объекта ее воздействия — молодых жителей Латгалии послевоенного времени.

Источники и литература

1. Латвийский Государственный архив — Партийный архив (Latvijas Valsts arhīvs — Partijas arhīvs). Фонд 201 (Центральный Комитет Ленинского Коммунистического Союза Молодежи Латвии), опись 1, дело 7 (Протоколы заседаний бюро. Том 7. 4 янв. — 4 окт. 1944 г.).
2. Там же, дело 8 (Протоколы заседаний бюро. Том 8. 9 окт. — 24 дек. 1944 г.).
3. Там же, дело 9 (Протоколы заседаний бюро. Том 9. 4 янв. — 25 апр. 1945 г.).
4. Там же, дело 10 (Протоколы заседаний бюро. Том 10. 30 апр. — 8 нояб. 1945 г.).
5. История жизни Владимира Рустомова, записана И. Салениеце и Дж. Свейном в Краславе 11 июля 2009 года; аудиозапись (197 минут, на русском языке) хранится в архиве Центра устной истории Даугавпилсского университета, № 623 в каталоге собрания, сокращенно — DU MV: 623.
6. История жизни Ядвиги Ситника, записана И. Богданович и Дж. Свейном в Краславе, 12 июля 2009 года, 134 минуты, на русском языке, DU MV: 647.
7. Восленский М. *Номенклатура*. Лондон: [Б. и.], 1990.
8. Дворниченко А., Тот Ю., Ходяков М. *История России*. Москва: «Проспект», 2008.
9. Мунчаев Ш., Устинов В. *История Советского государства*. 2-е изд. Москва: «Норма», 2008.
10. Мухаев Р. *История государственного управления в России*. Москва: «Юнити», 2007.

Kopsavilkums

Latgales jaunatnes sovetizācija: izglītības sistēma un komjaunatne (1944–1945)

Raksts iepazīstina ar britu un latviešu vēsturnieku kopīgu pētniecisko projektu “Re-educating Latgale Youth: The Komsomol and Schooling in Soviet Latvia, 1944–1959” (Leverhulme Trust Research Project Reference F/00 179/AV). Projekta mērķis – atklāt sovetizācijas saturu un metodes Latgalē pēc Otrā pasaules kara un noskaidrot jauniešu attieksmi pret šo politiku. Uz arhīva dokumentu un mutvārdu vēstures avotu izpētes pamata salīdzināti LĻKJS plāni un darbības oficiālā versija ar 20. gadsimta 40. gadu Latgales komjauniešu individuālo pozīciju.

Summary

Sovietization of Latgale Youth: Schooling and the Komsomol (1944–45)

The paper introduces British-Latvian research project “Re-educating Latgale Youth: The Komsomol and Schooling in Soviet Latvia, 1944–1959” (Leverhulme Trust Research Project Reference F/00 179/AV). The aim of the project is to reveal the content and methods of the Sovietization in postwar Latgale and to clarify the attitude of Latgale youth towards this policy. Research of archival documents and oral history sources allows comparing official version of the activities of the Young Communist League and individual position of the members of Komsomol in Latgale in 1944–45.

Zane Stapķeviķa

Septiņgadīgās izglītības ieviešana Latgales skolās: vēlamais un esošais (1944–1959)

1940. gadā padomju varas okupētajā Latvijā tika ieviests 1930. gada 14. augustā PSRS Augstākās padomes pieņemtais *Likums par obligātās septiņgadīgās izglītības ieviešanu PSRS teritorijā*. Likums paredzēja “ievieš vispārēju obligātu izglītību septiņgadīgās skolas apmērā rūpniecības pil-sētās, fabriku un rūpniecības rajonos un strādnieku ciematos” ar mērķi apmācīt visus 7–15 gadu vecus bērnus un likvidēt analfabētismu sabiedrībā. Salīdzinājumā ar pirmskara posmu minētā likuma ieviešana un realizācija, domājams, bija solis atpakaļ Latvijas izglītības sistēmā. Jau 1919. gada 8. decembrī Latvijas Tautas padomes apstiprinātā *Likuma par Latvijas izglītības iestādēm* nodaļā “Obligātoriskā mācība” bija uzsvērts, ka katram Latvijas pilsonim ir obligāti jāmacās no 5 līdz 15 gadiem. Obligātās izglītības sistēmā ietilpa pirmmācība, sešgadīgā divpakāpju pamatskola un papild-skola, kas kopā sastādīja astoņus apmācības gadus [19, 56].

1940. gadā uzsāktā izglītības sistēmas pielīdzināšana padomju paraugiem bija visai piesardzīga un drīzāk ieskicēja tendences, nevis radikāli grozīja stāvokli [18, 299]. Mācību programmu pārkārtošana un Latvijas izglītības sistēmas pielīdzināšana padomju sistēmai bija visai komplicēta. Pārmaiņas tika veiktas tiktāl, ciktāl tās reāli bija īstenojamas [15, 228].

Pēc Otrā pasaules kara minētā likuma darbība tika atjaunota ar LK(b)P CK un Latvijas PSR Tautas Komisāru Padomes 1944. gada 9. septembra lēmumu [17, 287]. Latvijā sākās ļoti straujas un radikālas pārmaiņas, kuru rezultātā gan likumdošana, gan izglītības organizācija, gan mācību saturs un metodika bija pilnībā unificēta. Skolu politikas īstenošanas maniere bija mainījusies: vairs nemēģināja skaidrot, bet uzspieda padomju paraugus kā vienīgi pieņemamos un neapstrīdamos [18, 299–300]. *Likums par obligātās septiņgadīgās izglītības ieviešanu PSRS teritorijā* zaudēja spēku 1959. gada 10.–17. martā, kad Latvijas PSR Augstākā Padome pieņēma lēmumu “Par skolas un dzīves sakaru nostiprināšanu un par tautas izglītības sistēmas attīstību Latvijas PSR”, paredzot republikā ievieš obligāto astoņgadīgo izglītību.

Ziņas par aktivitātēm obligātās septiņgadīgās izglītības īstenošanai LPSR sniedz Latvijas Valsts arhīvā esošie Latvijas Komunistiskās boļševiku partijas Centrālās komitejas (LK(b)P CK) biroja sēžu protokoli un varas orgānu sarakste par izglītību. LK(b)P CK biroja sēdēs kopš 1945. gada katra mācību gada sākumā apspriesta skolu sagatavotība jaunajam mācību

gadam, atspoguļojot situāciju skolās uz dokumenta tapšanas laiku un iezīmējot turpmākās darbības perspektīvas un veicamos uzdevumus. Pētījumā izmantotie mutvārdu vēstures avoti ļauj paskatīties uz notiekošajiem procesiem no cita – ikdienas dzīvei pietuvināta skatupunkta, meklēt līdzības un atšķirības, balstoties uz 20. gs. 40.–50. gados Latgalē dzīvojošo skolēnu un skolotāju atmiņām, un saskatīt saikni starp oficiālajos dokumentos pausto “vēlamo” un cilvēku ikdienas dzīvē “esošo”, tādējādi kaut mazliet tuvinoties tā laika realitātei.

Sākotnēji kompartijas funkcionāri oficiālajos dokumentos operē ar datiem par skolu tīklu un izglītības kvalitāti (nepietiekamo skolotāju skaitu un viņu “vājo politiski-idejisko līmeni”, vadošo instrukciju par mācību audzināšo darbu skolās, padomju programmu un padomju mācību grāmatu trūkumu vai neesamību), kā arī valdošajai varai lojālu vadošo izglītības darbinieku neapmierinošo skaitu [4, 43–47]. LK(b)P CK biroja 1944.–1945. gada sēžu protokolos uzmanība koncentrēta arī uz “vācu okupantu barbariskās saimniekošanas gados” radītajiem zaudējumiem, tostarp sistemātisku un plānveidīgu skolu iznīcināšanu, izglītības līmeņa pazemināšanu un pret skolotājiem vērstajām represijām [5, 154]. Padomju propagandai un ideoloģijai raksturīgā manierē [18, 302] iezīmēti pasākumi, kas tika veikti situācijas uzlabošanai – “līdz ar pirmo Latvijas atbrīvošanas dienu no vācu okupantiem sākās darbs skolu atjaunošanā, normālu mācību apstākļu radīšanā, skolēnu nodrošināšanā ar mācību grāmatām un rakstāmpiederumiem, skolotāju kvalifikācijas celšana” [5, 154].

Pilnībā ignorējot brīvvalsts laikā realizētās skolu politikas rezultātus, LK(b)P CK “jaunās” skolu politikas priekšrocības saista ar likuma par obligātās septiņgadīgās izglītības īstenošanu. Iezīmējot konkrētus pasākumus, dokumentos minēts skolu direktoru, pārzīņu un skolotāju pienākums veikt skolas vecuma bērnu uzskaiti un uzraudzību [5, 155]. LK(b)P CK un Latvijas PSR Tautas Komisāru Padomes 1944. gada lēmums paredzēja iekļaut mācību procesā arī tos jauniešus, kas kara gados bija palikuši bez izglītības [16, 287]. Līdz ar to palielinājās skolēnu skaits un vecuma amplitūda. Salīdzinājumā ar 1944./1945. mācību gadu skolu skaits LPSR gada laikā pieauga no 1349 līdz 1448 skolām, bet skolēnu skaits – no 160 720 līdz 220 430. Tomēr likuma par obligāto septiņgadīgo izglītību izpilde tika uzskatīta par neapmierinošu, jo 1945. gadā skolu neapmeklēja 10–13% [6, 12], bet 1946. gadā – līdz 9% bērnu, kuru vecums atbilst septiņgadīgai apmācībai [7, 211].

Bija stingri noteikta prasība savlaicīgi noskaidrot iemeslus, kas traucē bērnu iestāšanos skolās un veikt pasākumus to novēršanai, pastāvīgi sekojot līdz skolās apmeklētībai un nepieļaujot skolēnu “atsijāšanos” no

skolas. Līdzās skolas vecuma bērnu uzskaitē un uzraudzībai skolu direktoru, pārziņu un skolotāju pienākums bija savlaicīgi noskaidrot iemeslus, kas traucē, kavē skolu apmeklēšanu, kā arī īstenot ikdienas kontroli par likuma izpildi. Vēl Ilūkstes rajona DDP IK 1958. gada 5. septembra lēmumā Nr. 242 teikts: “Uzlikt par pienākumu skolu direktoriem un pārziņiem visos gadījumos, kad bērni neapmeklē skolu, nekavējoties noskaidrot neierašanās iemeslus un pieņemt visus līdzekļus, lai bērni apmeklētu skolu.” [1, 41–42]

Ikgadēja un regulāra skolas vecuma bērnu uzskaitē vēlāk tika nodota apriņķu un pilsētu izpildkomiteju tautas izglītības nodaļu, kompartijas un komjaunatnes vietējo komiteju ziņā, bet praktiski šo pienākumu turpināja veikt skolotāji. Savās atmiņās par minētā obligātā skolotāju pienākuma izpildi ar autori dalījās pensionēta skolotāja no Riebiņu novada, kura atceras, ka skolotājiem bija sadalītas sādžas un viņu uzdevums bija apstaigāt visas mājas, lai izsekotu, vai visi skolas vecuma bērni apmeklē skolu. Atbildība par skolu neapmeklēšanu tika uzlikta vecākiem un pagastu vai ciema padomes darbiniekiem.

Mutvārdu vēstures avoti vairākkārt liecina, ka neatkarīgi no varas pūliņiem skolas apmeklēšana arī pēckara gados likās pašsaprotama lieta, no kuras apzināti nevairījās:

Tādu nebija, kas neapmeklēja mūsu pusē, visi gāja. Ka tikai 7–8 gadi, visi gāja uz skolu. [...] Vienīgā tā bija ģimene kaimiņos, kas nelaida bērnus skolā [...] A viņa bija tāda vecenīte, tāda neizglītota sieviete, vot viņa nelaida, [uzskatot] ka tas nav vajadzīgs. [14]

Atskaitēs par skolu darbu laika posmā no 1944.–1958. gadam lasāms, ka ārpus skolām esošo skolēnu skaits gadu no gada samazinās, tomēr vēlāmā 100% skolu apmeklētība nav nodrošināta. Galvenie iemesli, kādēļ skolēni neapmeklē skolu, minēti: apģērba un apavu trūkums, lielais attālums no mājām līdz skolai, ilgstošās slimības vai darbs piemājas saimniecībā [6, 12].

No valdošās varas puses tika veikta virkne pasākumu, lai sekmētu skolu apmeklētību. Viens no tiem bija skolēnu apģāde ar apģērbu un apaviem, kā arī to labošanas iespēju nodrošināšana un apmaksa. Reālajā situācijā šī prasība netika pilnībā īstenota. Lauku rajonos rūpniecības preces tika pārdotas pat par trīs reizes augstākām cenām [6, 77]. Skolēni uz skolu bieži vien devās augumam un laika apstākļiem neatbilstošā apģērbā un apavos. Kā atceras laikabiedri, reizēm apavu vispār nebija:

Kas ko varēja ģērbt, to mēs i nēsājām. Kādi vecāki zābaciņi vai kaut ko. Basām kājām skraidījām uz skolu. [14]

Atsevišķās skolās netika nodrošināta arī paredzētā skolēnu ēdināšana. Lai gan skolām tika piešķirta noteikta apstrādājamās zemes platība dārzu un augļu audzēšanai skolu virtuves vajadzībām, tā saucamie skolu lauciņi, dzīvesstāstos minēts, ka bērni savu iespēju robežās pārtika no līdzī paņemtā ēdiena:

Zirņus mamma pievāra, kabatā pieberam i vot ar šito arī dzīvojam. Barot nebaroja. Kādas sviestmaizes ņēmām līdzī. [14]

Līdzīga situācija bija arī ar skolēnu nogādāšanu uz skolām no attālākajiem apgabaliem. Laikabiedru atmiņas liecina, ka skolēni lielākoties paši mēroja vairāku kilometru lielus attālumus, lai apmeklētu skolu, vai arī vecāki citreiz viņus veda ar zirgiem. Skolēniem, kas dzīvoja tālāk par 3 km, bija paredzētas kopmītnes [5, 155], pakāpeniski pieauga skolu internātu skaits.

Ilgstoši slimiem bērniem kopš 1947. gada bija nodrošināta mājmcība [9, 15], tādējādi kompensējot skolu kavējumu, novēršot atpalcību un nesekmību.

Skolēnu nesekmība bija viena no problēmām, kas izglītības jomā 20. gs. 40.–50. gados saglabājās gadu no gada un radija bažas varas pārstāvjiem. Nesekmības iemesli tika skaidroti ar mcību grāmatu un skolotāju pieredzes un sagatavotības trūkumu [6, 13]. Lai ar to cīnītos, tika pieņemti stingri pasākumi nesekmības novēršanai. Par skolēnu nesekmību, disciplīnas problēmām un kavējumiem pēckara skolās varas pārstāvju priekšā vajadzēja atskaitīties ne tikai skolu vadībai, skolotājiem, bet arī skolēnu vecākiem. Par apzinātu skolas kavēšanu bija paredzēta vecāku administratīva sodīšana. Vecākiem tika izteikts brīdīnājums, piespiedu (sabiedriskie) darbi līdz 1 mēnesim vai arī naudassods 100 rubļu apmērā. Mazāki naudassodi bija paredzēti arī izpildkomiteju darbiniekiem: brīdīnājums, naudassods līdz 25 rubļiem vai pat piespiedu (sabiedriskais) darbs līdz 6 dienām [2, 116]. LK(b)P CK biroja sežu protokolos nav ziņu par to, vai reāli šāda sodīšana bija veikta. Lai to noskaidrotu, ir jāveic arhīva dokumentu izpēte un mutvārdu liecību apzināšana. Lai novērstu nesekmību un skolēnu atsijāšanos, skolās tika realizēta arī virkne pasākumu mcību procesa uzlabošanai un nodrošināšanai, piemēram, nodarbības ar mcībās atpalikušajiem skolēniem.

Ne mazāk būtiska nozīme bija arī mcību procesam atbilstošas vides nodrošināšanai. Pēckara gados šis aspekts bija īpaši aktuāls. Skolu remonts un ar to saistīto celtniecības materiālu nodrošināšana bija viena no svarīgākajām aktivitātēm mcību procesa nodrošināšanai. LK(b)P apriņķu, pilsētu un rajonu komiteju, kolhozu, ražošanas uzņēmumu uzdevumi bija

uzņemties šefību pār skolām, nodrošinot celtniecības un rūpniecības materiālu sagādi skolu celtniecībai. Padomju literatūrā minētā PSRS piegādes plāna (1946–1950) izpildes pozitīvais vērtējums izglītības un kultūras jomā balstās uz skolu atjaunošanu un jaunu skolu ēku uzcelšanu īsā laika posmā [17, 369]. Taču LK(b)P CK apspriežu materiālos par lēmumu izpildi lasāms, ka skolu celtniecības plāni netiek savlaicīgi izpildīti, piemēram, 1945. gadā Latvijas PSR no paredzētajām astoņām skolu ēkām ekspluatācijā nodotas tikai divas [7, 212]. 1947. gadā no LK(b)P CK pastiprina skolu vadības atbildību par skolu sagatavotību jaunajam mācību gadam. Pārbaudes reidos aktīvi iesaistīja arī Latvijas Ļeņina Komunistiskās Jaunatnes Savienības (LĻKJS) Centrālo komiteju un vietējās komitejas [8, 161]. Tomēr vēl 1948. gada 10. augusta LK(b)P CK biroja sēdes protokolā lasāms, ka skolu celtniecības plāns joprojām netiek pildīts un visas skolu ēkas, kas kalpo citiem mērķiem, nav atbrīvotas [11, 28]. Skolu remontu tika veikti sasteigti, bija nepilnīgi un nekvalitatīvi. Skolas slikti un ar lieliem pārtraukumiem apgādātas ar kurināmo. Pietrūka arī skolas solu, tāfeļu un gultu skolas internātiem. Skolu tīkla pieaugums atpalika no skolēnu skaita pieauguma, kas radīja skolu pārslogotību, mācības divās vai pat trīs maiņās [9, 15]. Skolu skaitam bija tendence ar katru gadu pieaugt, tomēr tās joprojām bija nepietiekošā daudzumā. Pakāpeniski samazinājās septiņgadīgo skolu skaits un pieauga vidusskolu skaits.

Problemātiska bija arī skolēnu apgāde ar mācību grāmatām, burtņīcām, dažādu veidu skolu kartēm, pildspalvām, tintes spalvām un petrolejas lāmpām. Burtņīcu kvalitāte bija nepilnīga, piegāde – kavējās. Padomju mācību grāmatu skaits bija nepietiekošs, bet pārējo mācību grāmatu saturs netika akceptēts. Tādēļ LK(b)P CK lēmumos noteikts Latvijas PSR skolās orientēties pēc padomju sociālistiskajās republikās esošajām mācību programmām un mācību grāmatām. LPSR Tautas izglītības komitejas ziņā bija noslēgt līgumus ar attiecīgajām PSRS iestādēm par skolu apgādi ar mācību literatūru un mācību līdzekļiem krievu valodā un saskaņā ar rekomendējamo tematiku piedāvāt LPSR Rakstnieku savienībai iesniegt literāros darbus mācību grāmatām latviešu valodā [3, 14]. Reāli pāreja uz jaunu mācību modeli notika lēni un pakāpeniski. Atskaitēs par skolu darbu LPSR lasāms, ka padomju mācību programmu ieviešana notiek neapmierinoši un mācību grāmatas netiek izdotas laikā un pietiekamā daudzumā, ko skaidro ar tipogrāfiju trūkumu un to darbības neefektivitāti nepietiekamās elektropiegādes dēļ. 1944. gadā daudzās skolās joprojām tiek izmantotas vācu okupācijas laikā izdotās grāmatas. Tādēļ no LK(b)P CK puses tika pastiprināta mācību grāmatu kontrole un nevēlamo grāmatu izņemšana no skolu bibliotēkām [4, 45]. Vietējās Tautas izglītības nodaļās

šim nolūkam tika iecelti politiskās izglītības inspektori, kas pārzināja sarkanos stūrīšus, bibliotēkas, kā arī atbildēja par analfabētisma likvidāciju [15, 228–229].

Līdz ar reformām izglītības jomā skolās tika ieviestas arī jaunas mācību programmas, veicot būtiskas pārmaiņas mācību saturā. Par izglītības darbinieku galveno uzdevumu bija noteikta jaunās paaudzes mācīšana un audzināšana komunistiskā garā. Jaunās paaudzes izglītošanas un audzināšanas darbā skolās un ārpus skolām pēckara gados aktīvi tika iesaistīti arī plašāki sabiedrības slāņi. Viens no līdzdalības veidiem bija materiālais atbalsts skolām un skolēniem. Kā liecina arhīva dokumenti, lai nodrošinātu materiālo palīdzību trūcīgajiem skolēniem, 1945. gadā LPSR bija izveidots obligātās izglītības fonds. Daugavpils apriņķis CK biroja sēžu protokolos tiek minēts kā paraugs šāda fonda izveidē [8, 160]. Reāli izglītības fondu funkcionēšana bija nepilnīga un to skaits – nepietiekošs.

Būtiska loma padomju izglītības sistēmā tika atvēlēta skolotājiem. Viņiem vajadzēja kļūt par uzticamiem instrumentiem padomju skolu politikas īstenošanai, taču jaunā vara bija aizdomu pilna, ka vietējie skolotāji nav spējīgi veikt godpilnu “komunisma cēlāju audzināšanas” misiju [18, 306]. No 1949. gada oktobra līdz 1951. gada jūlijam padomju republikās notika skolotāju atestācija, kuras gaitā no darba skolā tika atbrīvots politiskā un profesionālā ziņā nepiemērotas personas [16, 289]. Šeit jāpiemin, ja jau 1941. gadā tika veiktas pret izglītības darbiniekiem vērstas represijas, kad varas orgāni vajāja tā dēvētos padomju varai naidīgi noskaņotos skolotājus. Līdz ar to skolās bija izteikts skolotāju trūkumu, īpaši tas attiecināms uz kvalificētiem skolotājiem ar atbilstošu izglītību un darba pieredzi. Lai papildinātu skolotāju kadrus, darbā tika pieņemti jaunieši ar nepabeigtu vidējo izglītību un valdošajai iekārtai lojālas personas, kas ar darbu skolā līdz šim nebija saistītas. LK(b)P CK biroja lēmumos noteikts Tautas izglītības komitejai sekot līdzi skolotāju darbam un veicināt skolotāju profesionālās kvalifikācijas celšanu un idejiski politisko sagatavotību [4, 44–45]. Tautas izglītības komitejas un izglītības nodaļu ziņā bija organizēt skolotājiem kursus marksisma un ļeņinisma pamatos, divu mēnešu kursus skolotāju pārkvalifikācijai (īpaši tas attiecās uz vēstures, krievu valodas, latviešu valodas un literatūras skolotājiem), kā arī skolotāju zinātniski pētnieciskās konferences [4, 46].

LK(b)P CK biroja sēžu protokolos lasāms, ka skolotāju pienākumos bija ne tikai “rūpēties par padomju pedagogijas metožu ieviešanu skolās, apbruņot skolēnus ar stabilām zināšanām un padomju pasaules uztveri, stiprināt kārtību un disciplīnu skolās”, bet arī veikt stingru skolas vecuma bērnu uzskaiti un noskaidrot skolu neapmeklēšanas un kavēšanas iemeslus

un novērst tos [5, 156]. Par ierastu praksi kļuva skolēnu apmeklēšana mājās:

Ребёнок вот не пришел в школу и мы сразу же идём в розыск этого ребёнка. Что с ним случилось, почему он не пришёл в школу? Я была классный руководитель, и я прихожу, а он лежит на печке. А что с ним случилось? А бабушка его обложивши этими лепёшками коровьими... Я говорю: «Что такое?» А она и говорит: «А у него чтобы воспаления не было». Это [коровий навоз] оттягивает жар, и она вот там его обложивши. Мне было, конечно, это неожиданно. Ну что, я пришла к директору, так и рассказала. [13]

Līdzās saviem tiešajiem pienākumiem padomju skolotāji tika iesaistīti virknē pasākumu, kas propagandēja padomju ideoloģiju un aģitēja aktīvi iesaistīties izglītības, sabiedriskajos un politiskajos procesos. Skolotājam bija jāveic skaidrojošais darbs par obligātās izglītības nepieciešamību, sabiedrības idejiski politiska izglītošana un jāaģitē padomju pilsoņus piedalīties vēlēšanās. LK(b) CK biroja sēžu protokolos parādās pārmetums skolotājiem par vāju pedagoģisko propagandu starp skolēnu vecākiem [11, 28], lai gan tika rīkotas konferences vecākiem ar izskaidrojošu nolūku un arī ikdienā norisinājās pastāvīga skolotāju komunikācija ar vecākiem:

Мы очень много работали с родителями. Мы встречались с родителями, очень часто мы встречались. Бывало, иногда с родителями у нас и разговор не совпадал, мы доказывали.[13]

Padomju skolu politikas realizācijā un skolu atbalstā tika iesaistītas arī LK(b)P vietējās komitejas, apriņķu un pilsētu izpildkomiteju tautas izglītības nodaļas un LĻKJS CK, vietējās komitejas. LK(b)P apriņķu un pilsētas komiteju ziņā bija uzlabot esošos trūkumus skolu darbā, veikt skolu sagatavošanas kontroli, organizēt sociālistiskās sacensības starp pagastiem, ciema padomēm, kolhoziem, uzņēmumiem un iestādēm par vispārīgu palīdzības sniegšanu skolām to sagatavošanai jaunajam mācību gadam [11, 29]. LĻKJS CK un vietējās komitejas iesaistījās skolas vecuma bērnu uzskaitē, skolu remontdarbos, mācību līdzekļu un apkures sagatavē [12, 87–88]. Arī preses izdevumos “Padomju Latvijas Skola” un “Skolotāju Avīze”, kā arī vietējā presē tika propagandētas izcilāko pedagogu darba metodes, publicēti sociālistisko valstu sasniegumi kultūras un izglītības jomā [10, 13].

Atbildība par likuma izpildi un obligātās septiņgadīgās izglītības ieviešanu, realizāciju un sekmīgu norisi LPSR teritorijā tika organizēta ar regulāru atskaišu un plānu palīdzību, pastiprinātu kontroli un bija sadalīta

starp republikāniska līmeņa un vietējām varas institūcijām, organizācijām, skolas administrāciju un arī vecākiem. Kā liecina arhīva dokumenti, no LK(b)P CK puses tika izteikti vairāki pārmetumi Tautas izglītības komissariātam par skolu darbību, kam sekoja izmaiņas pirmām kārtām iekšējā sektorā. 1944. gada 7. decembra kompartijas vadības sēdē bija izteikts ierosinājums mainīt Tautas izglītības komisariāta vadības sastāvu un mēneša laikā nokomplektēt jaunu aparātu [4, 44]. Taču prasītie uzlabojumi nāca lēni, 1948. gadā LK(b)P CK biroja sēžu protokolos lasāms, ka LPSR Izglītības ministrija nepievērsa pietiekamu uzmanību tautas izglītības kadru izvēlei, vāji veica kontroli skolu darbā un tautas izglītības nodaļās. 1948. gada 18. februāra LK(b)P CK apspriedē LPSR Izglītības ministrijai tika uzlikts par pienākumu realizēt stingru likuma par obligāto izglītību izpildi, sekot līdzi skolu apmeklētībai, nepieļaut skolēnu atsijāšanos, uzskaitīt visus pāraugušos bērnus un apmācīt visus tos, kuriem nav vajadzīgo zināšanu [10, 12].

LK(b)P vietējām komitejām no Centrālās komitejas puses tika izteikti aizrādījumi par vāji kontrolēto skolu direktoru darbu, nepietiekami izrādīto iniciatīvu būvmateriālu piegādē skolu celtniecībai un remontam; apriņķu un pilsētu izpildkomiteju tautas izglītības nodaļām – par izrādīto formālo attieksmi pret LK(b)P CK lēmumu izpildi, nenodrošināto pilno skolas vecuma bērnu uzskaiti un neveiktajiem atbilstošajiem pasākumiem to novēršanai [7, 212].

Daļēja atbildība par likuma izpildi tika novirzīta arī uz LPSR Finanšu ministriju. LK(b)P CK biroja sēžu atskaitē par skolu darbu 1947./1948. mācību gadā lasāms, ka minētā ministrija neizpildīja LPSR Ministrijas padomes lēmumu par visu pasākumu finansēšanu, skolu sagatavošanu jaunajam mācību gadam un pieļāva pilnīgu skolu finansēšanas izjaukšanu, kas attiecīgi negatīvi ietekmēja skolu darbību [11, 28].

Kopumā arhīva dokumentos sniegtā informācija liecina, ka no varas puses ir skaidri formulētas prasības, kas saistītas ar likuma par obligāto septiņgadīgo izglītību ieviešanu un realizāciju, un to izpilde gadu no gada tiek stingri uzraudzīta un izvērtēta. LK(b)P CK biroja sēžu protokolos sniegtie statistikas rādītāji norāda uz to, ka reizēm vēlamais gadu no gada tikai daļēji atbilst esošajam. Ar pēckara Latvijā īstenoto padomju skolu politiku saistītie panākumi atsevišķos punktos atklājas tikai kā formalitāte – vajadzība pierādīt iepriekš noteikto virzību, plānu izpildi, attaisnot efektivitāti, radīt vīziju par padomju varas lielo ieinteresētību izglītības līmeņa celšanā un padomju jaunatnes audzināšanā. Atsevišķos aspektos likumā noteikto prasību reāla īstenošana ikdienas dzīvē parādās laika-biedru atmiņās. Piemēram, mutvārdu vēstures avoti liecina, ka skolu apmek-

lētība tiek uztverta kā pašsaprotama lieta, nevis kā stingra pakļaušanās likuma varai vai veiktās propagandas un aģitācijas rezultāts. Izglītības sistēmas pielīdzināšana padomju paraugiem, straujās pārmaiņas izglītības sistēmā, tai skaitā skolotāju zemā kvalifikācija, mācību grāmatu trūkums negatīvi ietekmēja skolēnu zināšanu un sekmju līmeni. Pāreja uz jaunām mācību programmām bija lēna un pakāpeniska. Izglītības joma tika stingri uzraudzīta un kontrolēta. Lai gan LK(b)P CK biroja dokumentos minētie pasākumi skaidri norāda uz rūpēm par jaunās paaudzes izglītošanu, tomēr varas uzsāktais kurss vispārējās septiņgadīgās izglītības ieviešanā vairāk kalpoja skolu dzīves ideologizācijai un pielīdzināšanai padomju paraugiem, lai sekmētu galveno mērķi – sovjetizāciju.

Avoti un literatūra

1. Daugavpils Valsts zonālais arhīvs (turpmāk – DVZA), 99. f., 1. apr., 162. l. (Заседания исполнительного комитета Илукстского районного совета депутатов трудящихся Латвийской ССР за 1958 год)
2. DVZA, 336. f., 1. apr., 47. l. (Latvijas PSR Ilūkstes apriņķa izpildu komitejas sēžu lēmumi)
3. Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk LVA), PA–101.f. (Latvijas Komunistiskās partijas Centrālā Komiteja), 3. apr., 9.l. (Протоколы заседаний Центрального комитета КП(б) Латвии за 1944 год)
4. LVA, PA – 101. f., 3. apr., 13. l. (1944)
5. LVA, PA – 101. f., 7. apr. 12. l. (1945)
6. LVA, PA – 101. f., 8. apr. 3. l. (Переписка по вопросам народного образования, школ, вузов, школ ФЗО и ремесленных училищ за 1945 год)
7. LVA, PA – 101. f., 9. apr. 12. l. (Протоколы за 1946 год)
8. LVA, PA – 101. f., 10. apr. 18. l. (1947)
9. LVA, PA – 101. f., 10. apr. 62. l. (Sarakste par tautas izglītību, skolu un augstskolu darbu, bāreņu iekārtošanu darbā par 1947. gadu)
10. LVA, PA – 101. f., 11. apr. 9.l. (Протоколы за 1948 год)
11. LVA, PA – 101. f., 11.apr., 15.l. (1948)
12. LVA, PA – 101. f., 11. apr., 57.l. (Переписка по работе органов народного образования, школ, техникумов, вузов и трудоустройства детей оставшихся без родителей за 1948 год)
13. Veras Dmitrijevas dzīvesstāsts, intervētāja Zane Stapķeviķa, Krāslavā, 2009. gada 10. jūlijā. DU MVC: 610
14. Jeļenas Grundānes dzīvesstāsts, intervētāja Inese Nitiša, Krāslavā, 2009. gada 11. jūlijā. DU MVC: 619
15. Bleiere, D. u.c. *Latvija Otrajā pasaules karā: 1939–1945*. Rīga: Jumava, 2008.

16. Drīzulis, A. red. *Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām*. 2 sēj. Rīga: Zinātne, 1986.
17. Konstantinovs, N. *Pedagoģijas vēsture*. Rīga: Zvaigzne, 1968.
18. Saleniece, I. Dažu padomju skolu politikas aspektu realizācija Daugavpilī 1944.–1953. gadā. Grām.: *Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: politika un tās sekas*. Sast. Iveta Šķiņķe. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2003. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti; 9. sēj.).
19. Saleniece, I. *Latvijas Republikas skolu politika (1918–1934)*. Daugavpils: Saule, 2002.

Summary

Introduction of 7-year compulsory school in Latgale: the desired and the existing (1944–1959)

In 1940, the *Law on Implementing of Compulsory 7-year Education in the USSR*, passed on August 14, 1930 was introduced in Latvia occupied by the Soviet authorities. The Law intended to “introduce comprehensive compulsory 7-year education in industrial cities, factories’ and plants’ areas and workmen’s settlements”; the aim of the Law was to ensure 7–15 years old children’s education and eliminate illiteracy. In 1944 after incorporation of Latvia into the Soviet Union, the above mentioned law was enacted for the second time in order to “fight” against the consequences of German occupation – insufficient number of schools, low education level and teaching quality. The information about activities during implementation of the Law is provided by minutes of the Latvian Communist Party (Bolsheviks) Central Committee kept in the Latvian State Archives and by the correspondence of educational authorities. The most important activities of LCP CC implementing the Law were as follows: systematic ensuring of school attendance, provision of pupils with clothes and footwear, school renovation and construction, increase of teacher’s role (raising of ideological and political responsibility), active explanatory work, etc.

The information provided by archival documents testifies that the authorities had clearly defined the actions for implementation of the Law on compulsory 7-year education and their performance was strictly controlled and evaluated every year. However, statistical data indicate that the desired only partly conformed to the existing situation. Implementation of the Law and other instructions as it was reflected in the minutes of LCP CC in some aspects was quite formal: there was a need to prove previously proclaimed progress and successful implementation of

plans, to justify efficiency, to create an illusion that the Soviet authorities were interested in increase of education level of the Soviet people. Oral history gives evidences that school attendance was considered as a self-evident fact and not as a strict observation of the Law or as a result of propaganda and agitation. The accomplishment of the Law is vividly reflected in the contemporaries' memories about systematic ensuring of school attendance.

Latvijas krievu iedzīvotājiem paredzētā propaganda nacistu okupētajā Latvijā (1941–1945)

Nacistu okupācijas varas propagandas Latvijā problēmu pētniecībai pievērsušies daudzi Latvijas un ārvalstu vēsturnieki (Var minēt Heinriha Stroda, Kārļa Kangerā, Ulda Neiburga un Kaspara Zeļļa, arī Dmitrija Oļehnoviča, Katrīnas Reiheltes u.c. pētījumus.). Tomēr joprojām ir maz darbu par nacionālajām minoritātēm paredzēto nacistu propagandu.

Vācija 1941. gada vasarā okupēja Latviju – zemi ar sarežģītu etnopolitisko situāciju, kuru 1940. gadā bija okupējusi PSRS, tādēļ daudzi iedzīvotāji savas cerības saistīja ar iespējamo Vācijas un PSRS karu. Grūtās izvēles priekšā atradās Latvijas nacionālās minoritātes. Krieviēm tā bija izvēle starp pretestību iebrucējiem, jo Vācija karoja ar viņu etnisko dzimteni, kolaborāciju, jo bija noskaņoti pret PSRS, vai arī atbalstu daļas latviešu cerībām atjaunot neatkarīgu Latvijas valsti ar vācu palīdzību.

Nacistiem bija svarīgi manipulēt ar visām Latvijas iedzīvotāju grupām. Krievi bija lielākā nacionālā minoritāte Latvijā. Pēc 1935. gada tautas skaitīšanas datiem, krievu Latvijā bija 205, 5 tūkstoši jeb ap 10% no visiem iedzīvotājiem. 1943. gadā Ostlandes Latvijas ģenerālapgabalā tika izveidota īpaša krievu pašpārvaldes organizācija Krievu komiteja. Komitejas reģionālās pārstāvniecības izveidoja Rīgā, Daugavpilī, Jelgavā, Valmierā un Liepājas apgabalos. Viens no komitejas uzdevumiem bija arī propaganda [3, 1943].

Nacisti izmantoja dažādus propagandas līdzekļus, tomēr par svarīgāko kļuva prese. Lielākais krievu laikraksts bija Daugavpilī izdotsais “Dvinskij Vestņik” (1941–1944). Latvijā izplatīja arī Krievijas iedzīvotājiem paredzētas avīzes. Piemēram, laikraksti “Pravda” un “Antikommunisti”, kurus nacistu okupācijas vara izdeva 1941. gadā un izplatīja visā ieņemtajā teritorijā. Propagandai izmantoja arī radio pārraides. Vācu okupētajos apgabalos pārraides krievu valodā veica Polijā izvietotie raidītāji “Visla” un “Modlina”, Vērmahta karavīru radio. Pārraides bija paredzētas vācu okupēto PSRS apgabalu un uz Vāciju darbā izvestajiem iedzīvotājiem [3, 1943]. Vēl viens propagandas veids bija skrejlapas. Vācijas un PSRS kara sākumā skrejlapas sagatavoja un izplatīja Vērmahta propagandas nodaļas. Visvairāk skrejlapu izplatīja kara sākuma mēnešos. Tās aicināja atbalstīt vācu karaspēku, saglabāt mieru un sabiedrisko kārtību. Latvijā tās bieži izdeva vienlaikus latviešu un krievu valodā. Piemēram, vācu ieceltā Daugavpils prefekta Roberta Blūzmaņa 1941. gada 26. jūlija uzsaukums

pilsētas iedzīvotājiem abās valodās aicināja ziņot par padomju varas nodarītajiem postījumiem [1]. Krievu valodā no propagandas materiāliem visbiežāk izdeva uzsaukumus Sarkanās armijas karavīriem padoties gūstā. Skrejlapu nozīme nacistu propagandā atjaunojās 1944. gadā, kad Sarkanā armija atkal ienāca Latvijas teritorijā. Galvenokārt izdeva skrejlapas, kas aicināja atbalstīt vācu karspēku un iestāties vācu veidotajās militārajās vienībās. Trešais nozīmīgākais propagandas veids bija plakāti. Tomēr īpaši Latvijas krieviem sagatavoja tikai dažus plakātus. Latvijas krievu vidū izplatīja arī Krievijā izmantotos plakātus.

Nozīmīgs nacistu propagandas uzdevums bija radīt iespaidu, ka PSRS ir nolemta sakāvei. Tādēļ propagandisti uzsvēra jebkuru Sarkanās armijas sakāvi un slavināja vācu uzvaras. Šādus paziņojumus publicēja gandrīz katru dienu visos laikrakstos. Piemēram, avīze “Pravda” pirmajā numurā 1941. gada augustā ievietoja paziņojumu “Padomju armijas ir sakautas un iznīcinātas”, apgalvojot, ka līdz 1941. gada 11. jūlijam Sarkanā armija zaudējusi 400 000 gūstekņu, 7 616 tanku, 6 233 lidmašīnas, bet 12. jūlijā jau – 895 000 gūstekņu, 13 145 tankus, 9 082 lidmašīnas [4, 1941]. Šādus paziņojumus bieži papildināja uzsaukumi Sarkanās armijas karavīriem padoties gūstā vāciešiem. Pēc vācu sakāves pie Staļingradas 1943. gadā propaganda kara gaitu atspoguļoja uzmanīgāk. Arvien vairāk parādījās raksti par vācu “varonīgajām aizstāvēšanās kaujām” vai “veiksmīgu atkāpšanos”.

Nozīmīga propagandas tēma bija PSRS valsts iekārtas kritika. Nacisti pasludināja padomju valsti par visu ļaunumu iemiesojumu. Pirmkārt, propagandai kalpoja ziņas par padomju varas teroru pret PSRS iedzīvotājiem. Izmantoja gan ziņas par padomju teroru 1940.–1941. gadā Latvijā, gan, īpaši krievu iedzīvotājiem paredzētajos izdevumos, ziņas par teroru PSRS. Tipisks staļiniska terora apraksts ir, piemēram, laikrakstā “Dvinskij Vestnik” 1944. gada 14. maijā publicētais raksts par padomju terora upuru masu kapu atrašanu Viņņīcā.

Nacistu propaganda asi kritizēja PSRS sociālekonomisko iekārtu. PSRS attēloja kā atpalikušu valsti, kur valda nabadzība un bads. Uzsvēra, ka padomju ekonomiskā sistēma ir neefektīva un nespējīga. Lai Latvijas krieviem, kuri nepārzināja dzīvi PSRS, šīs ziņas padarītu ticamākas, bieži presē publicēja vēstules, kuras it kā rakstījuši vācu ieņemto Krievijas apgabalu iedzīvotāji vai padomju karagūstekņi. Nacistu propaganda vērsās arī pret padomju valsts vadītājiem, galvenokārt pret Josifu Staļinu. Regulāri publicēja karikatūras. To galvenās tēmas bija: “Staļins ir slikts karavadoņs”, “Staļins ir krievu tautas apspiedējs”, “Staļins ir vainīgs terorā pret krieviem”. Iepriekšminētajam pretstatā propaganda slavināja Vācijas

augsto attīstības līmeni. Regulāri publicēja rakstus par Vācijas saimnieciskās dzīves sasniegumiem. Šāda propaganda bija cieši saistīta ar darbaspēka izvešanu no okupētajām zemēm uz Vāciju. Lai mazinātu pretestību, bieži publicēja aprakstus par strādnieku labo dzīvi Vācijā. Krieviem paredzētajā propagandā apvienoja Vācijas sasniegumu slavēšanu ar padomju dzīves kritiku. Laikrakstos publicēja “austrumu strādnieku” vēstules uz dzimteni, kurās tika aprakstīta milzīgā atšķirība starp dzīves līmeni Vācijā un PSRS.

Neatņemama nacistu propagandas sastāvdaļa bija antisemitisma sludināšana. Tomēr pastāvēja atšķirība starp antisemitisma propagandu Vācijā un okupētajās zemēs. Vācijā izmantoja nacistu rasu ideoloģijas tēzes par ebrejiem kā zemākas rases pārstāvjiem. Vairums nacistu okupēto zemju iedzīvotāju tika atzīti par rases ziņā zemākiem nekā vācieši. Tādēļ propaganda rasu jautājumu centās neuzsvērt. Latvijā nacistu propaganda ebrejus saistīja ar 1940.–1941. gada padomju teroru. Spilgts piemērs šādai propagandai ir mēģinājums uzsvērt Latvijas PSRS valsts drošības tautas komisāra Semjona Šustina ebreju izcelsmi. Tādējādi nacistu propaganda centās veidot tautas apziņā saistību žīds–boļševiks, lai izmantotu to nacistu realizētā holokausta attaisnojumam. Latvijas krieviem paredzētajā propagandā atšķirībā no latviešiem domātās agitācijas vairāk izmantoja materiālus, kas saistīja Staļina teroru Padomju Savienībā ar ebrejiem. Tika veidots tēls “žīds–čekijs”. Tāpat ebrejus vainoja PSRS ekonomiskās sistēmas izveidošanā un vadišanā. Kopumā galvenā nacistu propagandas tēze bija: ebreji ir izveidojuši padomju varu, lai apspiestu un ekspluatētu krievus. Tādēļ krieviem ir jāvērsas pret ebrejiem. Krievijas atbrīvošanu no ebreju jūga nacistu propaganda pasludināja par vienu no kara mērķiem.

Viens no nozīmīgākajiem nacistu propagandas uzdevumiem bija cīņa pret pretestību okupācijas režīmam. 1941. gada vasarā izplatītajās skrejlapās tika aicināts neatbalstīt atpalikušos Sarkanās armijas karavīrus, neslēpt tos. Incidenti ar vācu frontes aizmugurē palikušajiem sarkanarmiešiem notika visā Latvijā. Biežāk tie meklēja atbalstu pie vietējiem krieviem. Nacistu okupācijas vara atbildēja ar plašām propagandas kampaņām un teroru. Zīmīgākais ir gadījums Rēzeknes apriņķa Audriņos, kad teroru pret sarkanarmiešu slēpējiem papildināja ar draudu paziņojumiem presē, lai iebiedētu iedzīvotājus.

Tālākā kara gaitā nacistiem arvien aktuālāka kļuva cīņa ar pretestības kustību. Nacisti izvērta plašas propagandas kampaņas. Padomju partizānus attēloja kā PSRS valsts drošības iestāžu atbalstītus teroristus un noziedzniekus. Tika uzsvērts, ka padomju partizānu kustība ir NKVD 1930. gadu terora turpinājums, ka partizānu kustība neļauj atjaunot mie-

rīgu dzīvi vācu armijas ieņemtajos apgabalos, izposta to saimniecību. Tipisks šādas aģitācijas piemērs ir Oskara Noriša zīmētais plakāts, kura teksts aicināja: “Partizānisms ir tava bojāeja! To atbalstot, tu pazudini savu dzīvību un mantu!” [2]

Vēl viena nozīmīga nacistu propagandas tēma bija aicinājumi okupēto zemju iedzīvotājiem iesaistīties karā vācu pusē. Jau kara sākumā nacisti iesaistīja Latvijas iedzīvotājus t.s. Palīgpolicijas vienībās. 1943. gadā sāka formēt arī atsevišķus krievu policijas bataljonus. Aicinājumus iestāties vācu veidotajās vienībās regulāri publicēja prese. Tipisks šāds aicinājums ir laikrakstā “Двинский Вестник” 1943. gada 29. maijā publicētais aicinājums iestāties krievu policijas bataljonā: “Pirms divdesmit gadiem boļševisms, izmantojot lielā kara satricinājumus un nekaunīgu propagandu, sagrāba varu Krievijā un visus šos gadus bez žēlastības apspieda mūsu tautu [...] Ar pēdējiem vācu varas rīkojumiem mums, krieviņiem, Latvijā ir dota iespēja zem sava dzimtā karoga pievienoties kopējai cīņai pret krievu tautas paverdzinātājiem.” [3, 1943]

Daļa Latvijas krievu iedzīvotāju tika iesaukta SS ieroču Latviešu leģionā. Krievus iesaistīja arī t.s. Krievijas atbrīvošanas armijā, viņiem paredzētajā propagandā specifiska tēma bija aicinājumi cīnīties pret boļševisma varu Krievijā. Tādējādi nacisti mēģināja iesaistīt Latvijas krievus karā vācu pusē, bet vienlaikus atšķelt no pārējās Latvijas sabiedrības, uzsverot krievu cīņas īpašo saistību ar Krievijas atbrīvošanu no padomju varas.

Nacistu propagandas mērķis bija atšķelt Latvijas krievus no pārējās Latvijas sabiedrības. Tādēļ gan piesardzīgi, tomēr uzsvēra Latvijas krievu atsevišķo identitāti, saistīja tos ar Krieviju, nevis Latviju. Par vadošo propagandas tēzi kļuva: Vācijas uzbrukums PSRS ir vēršanās pret komunisma sistēmas varu, nevis krievu tautu. Tādēļ krieviņiem ir jāatbalsta vācieši. Līdz ar to nacisti centās krievus novērst no latviešu vidē populārās domas, ka PSRS sakāve karā varētu novest pie neatkarīgas Latvijas valsts atjaunošanas.

Avoti

1. Latvijas Kara muzeja krājums.
2. Latvijas Nacionālās bibliotēkas Attēlizdevumu lasītavas fondi.
3. *Двинский Вестник*, 1941—1944.
4. *Правда*, 1941.

Summary

Propaganda towards ethnic Russians in Latvia during Nazi occupation (1941–1945)

The Nazi occupation power considered the Russian population of Latvia as one of the targets for its propaganda. The main purpose of propaganda was persuading the Russian population of Latvia to reject their support to the USSR during its war against the Nazi Germany. This mission was carried out by imparting misinformation about the anticipated defeat of the USSR and losses of the Soviet Army. To effectuate such propaganda, the German agitators built up a campaign to criticize Soviet political system and Soviet government leaders, in opposite to appraisal of the economical prosperity and political blossom of the Nazi Germany.

A very important role in the Nazi propaganda was played by anti-Semitism. Although anti-Semitic propaganda was widely spread both in Germany and occupied territories, it varied with respect to the different regions. In Germany, this kind of propaganda concentrated on the thesis of the Nazi racial theory, which considered Jews as an inferior race. As the inhabitants of Latvia were also considered by the Nazi to belong to an inferior race, in Latvia racial theory was not used for propaganda. Instead the Jews of Latvia were accused for supporting the Soviet power and committing the crimes of the Soviet regime. The agitation addressed to the Russian inhabitants of Latvia mostly concentrated on reflection on the Soviet crimes and acts of terror in the USSR, whereas the propaganda for Latvians used references to the Soviet occupation power crimes committed in 1940 and 1941.

An important task for the Nazi agitators was oppressing the resistance movement. The propaganda addressed to the Russian people considered combating the Soviet partisans. The Soviet partisan movement was linked to Stalinist acts of terror in the USSR. Partisans were also blamed for threats to peace and the property of the Russian inhabitants.

Another aim for the Nazi propaganda was a call for volunteering to the Nazi German Army. Although the Russian inhabitants of Latvia were also recruited to the Latvian Legion and German police battalions, propaganda was a recruitment tool for the Russians of Latvia to enlist into the Liberation Army of Russia.

The common goal of the Nazi propaganda was to separate the Russian inhabitants of Latvia from the other population. Therefore, though cautiously, the national identity of the Russian inhabitants was stressed by associating them with Russia instead of Latvia. Hence, the main thesis of the propaganda was the declaration that the attack of Nazi Germany

against the USSR aimed at the Soviet Communist power, not the Russian nation. So Russians must support Germans. Thus Nazis tried to divert the Russians of Latvia from the popular conviction of the Latvians that the defeat of the USSR could lead to re-establishment of the independence of Latvia.

Vitālijs Šalda

Latviešu prese par Rīgas Pilsētas (vācu) teātri 19. gs. beigās

Ziņas par pirmajiem teātra aizsākumiem Rīgā atrodamas jau Indriķa hronikā un attiecas uz 1205./1206. gada ziemu, kad tika sarīkotas t.s. praviešu spēles ar nolūku uzaicinātajiem vietējiem pagāniem parādīt kristīgās ticības pārākumu pār pagānismu. Lai tie saprastu uzveduma saturu, bija pieaicināts speciāls tulks. Līdzīgas izrādes notika arī turpmāk. 1527. gada 17. februārī Rīgā tika izrādīta pirmā tolaik Livonijas teritorijā tapusi bijušā franciskāņu mūka, vēlāk amatnieka un protestantu garīdznieka Burkarda Valdisa (1490–5 – ~ 1556) oriģinālluga “Līdzība par pazudušo dēlu” [12, 37, 40–41; 15, 11–12]. 17. gs. Rīgu apmeklēja jau profesionāli komedianti. 18. gs. 60. gados pilsēta ieguva pirmo stacionāro teātri.

1772. gadā teātra lietas organizāciju Rīgā pārņēma teātra veicinātājs un mecenāts, slepenpadomnieks, savas bagātības dēļ saukts arī par “Vidzemes mazķēniņu” (*Kleinkönig von Livland*) [7, 109], barons Oto f. Fitinghofs (1722–1792). Viņš uzaicināja aktierus no Vācijas, izveidoja profesionālu trupu, kas varēja iestudēt gan dramatiskus, gan muzikālus darbus. Ar viņa rūpēm 1782. gada 15. septembrī atklāja speciāli Pilsētas teātrim uzceltu ēku Lielajā Ķēniņu (tagad R. Vāgnera) ielā 4 ar 500 skatītāju vietām. Šis gads tiek uzskatīts par pastāvīga teātra īsto sākumu Rīgā [16, 132]. Viens no pirmajiem vācu teātra vēstures pierakstītājiem Eduards Devrients par šo periodu rakstīja: “Tas bija laiks, kad vēl tālu bija līdz tam, lai katrā nozīmīgākā vācu pilsētā būtu pastāvīgs, stabils teātris.” [6, 102]. Ēkā Lielajā Ķēniņu ielā teātris atradās līdz 1863. gada 29. augustam, kad tika atklāts jauns Pilsētas (*Rigaer Stadttheater*) jeb Vācu teātra nams Basteja (tagad Zigfrīda Annas Meijerovica) bulvārī 3 (tagadējā Nacionālās operas ēka) jau ar 1 300 skatītāju vietām. Teātri darbojās gan dramatiskā, gan operas, gan baleta trupa. Bija laiks, kad Rīgas Pilsētas teātris bija desmit labāko vācu teātru skaits [10, 15]. Tajā labprāt viesojās lielāko Vācijas un Austrijas teātru aktieri. Kā atzinusi muzikoloģe I. Breģe, visi mūsdienās pastāvošie Rīgas teātri, it īpaši muzikālie, ir šī pirmā Rīgas teātra mazmazbērni [9, 67]. Protams, līdz 1914. gadam visas operas un lugas tika iestudētas vācu valodā.

Nav ziņu, vai jau 18. gadsimtā Pilsētas teātri apmeklēja arī latvieši. Daži no turīgākajiem un izglītotākajiem – droši vien, bet Rīgas latviešu pamatmasa, protams, nē. Jau pirmajās afišās tika ierakstīts brīdinājums, ka “ļaudis, kuri pie pieklājīgas sabiedrības nepieder, paši lai saprot attu-

rēties šē ierasties” [9, 65]. Acīmredzot ne tikai biedinājumi afišās, bet arī augstā ieejas maksa lika iedzīvotāju vairākumam atturēties no teātra apmeklēšanas, jo 18. gs. beigās biļetes cena teātra izrādei bija pusotrs sudraba rublis, koncertam – viens rublis, bet par rubli tolaik varēja nopirkt apmēram 4 kg augļu jeb 8 kg kartupeļu miltu [8, 40]. Tomēr laika gaitā, arī finansiālu apsvērumu dēļ, teātra direkcija kļuva iecietīgāka pret apmeklētājiem no tautas zemākajiem slāņiem [17]. Jau 19. gs. 40.–50. gados, kad teātris vēl darbojās Lielajā Ķēniņu ielā, netika taujāts pēc skatītāju kārtas vai nacionālās piederības, biļetes pārdeva brīvi katram, kas tās vēlējās iegādāties. Vēl jo vairāk stāvoklis mainījās, kad teātris ievācās jaunajās telpās un varēja uzņemt daudz vairāk skatītāju. Gadījās, ka balkonī un galerijā bija vairāk piepildīti nekā parteris [6, 105]. Tāpēc var secināt, ka kopš 19. gs. vidus vismaz daļa turīgākās un izglītotākās latviešu publikas labprāt apmeklēja vācu teātra izrādes un prata novērtēt tā augsto māksliniecisko līmeni [14, 8].

Latviešu nacionālais teātris radās krietni vēlāk. 1804. gadā mācītājs Kārlis Elferfelds (1766–1819) publicēja pirmo latviešu oriģināllugu “Tā dzimšanas diena”, taču diemžēl nav ziņu par to, vai tā tika arī izrādīta [12, 37, 49]. Toties zināms, ka ap 1817. gadu latvietis J. Peitāns, noskatījies Rīgā F. Šillera (1759–1805) izrādē “Laupītāji”, nolēma to pārtulkot latviski un izrādīt latviešu publikai. Tas arī tika izdarīts Dikļu muižas šķūnī [17; 18]. Var pieņemt, ka tā bija pirmā teātra izrāde latviešu valodā. Taču pastāvīgs latviešu teātris radās tikai 19. gs. 60. gadu beigās. 1868. gada februārī Rīgā tika nodibināta “Latviska palīdzības biedrība priekš trūkumu ciezdamiem igauņiem”, kura oktobrī pārtapa par “Rīgas Latviešu biedrību”. Lai gūtu līdzekļus, tā rīkoja arī teātra izrādes. Pirmā izrāde notika 1868. gada 2. jūnijā, kad tika izrādīta A.J. Stendera adaptētā komēdija “Žūpu Bērtulis”. Ar to sākās latviešu teātra vēsture [16, 163]. 1870. gada 27. septembrī par Rīgas Latviešu teātra vadītāju kļuva Ā. Alunāns, kurš vēsturē iegājis kā latviešu teātra tēvs. Teātra māksla kļuva populāra visā Latvijā, ar 1870. gadu visur organizējās dramatiski pulciņi, kuri sniedza izrādes latviešu skatītājiem.

Rīgas Latviešu teātra izaugsmē izcila loma piederēja vācu aktierim un režisoram H. Rodem-Ēbelingam (1846–1903), kurš bija tā direktors no 1886. līdz 1893. gadam. Apguvis skatuves mākslu Vācijā, 1884. gadā viņš tika angažēts kā raksturlomu tēlotājs un režisors Rīgas Pilsētas teātrī. Kad Ā. Alunāns 1885. gadā atkāpās no Rīgas Latviešu teātra vadības, viņa vietā tika acināts H. Rode-Ēbelings, kurš kā tā direktors nostrādāja astoņus gadus. Sākotnēji, neprotot vēl latviešu valodu, viņš varēja tikai vadīt uzvedumus, bet jau drīzumā sāka arī pats spēlēt nelielas, tad arvien

lielākas lomas [1, 1893, Nr. 9, 276–277]. Viņa darbības laikā vāciskā pilsētas valde Latviešu teātrim, tāpat kā vācu Pilsētas teātrim, piešķīra materiālu pabalstu, kas ievērojami sekmēja tā darbību. Mācīdams aktiera mākslas pamatus, H. Rode-Ēbelings veicināja latviešu profesionālā teātra attīstību. To labi saprata viņa latviešu laikabiedri. 1890. gadā avīze “Dienas Lapa” rakstīja: “Nenoliedzams, ka Ēbelinga kungam ir spēja raksturus pareizi saprast un izrādītājiem mākslīgi iemācīt, – un tas apstāklis vien jau ir, kas latviešu aktierus pacēlis uz zināmu augstāku pakāpi...” [4, 1890, Nr. 65]

Tiesa, acīmredzot latviešu trupas vājums spieda arī teātra direktoru uzņemties sev nepiemērotas lomas, ko atzīmēja arī prese. Avīze “Baltijas Vēstnesis” rakstīja:

“Ne pa sprīdi negribam mazināt Ēbeling[a] kunga kā visai izveicīga režisora nopelnu, <...> bet ja viņš uzstājas kā dziedātājs lomā, kas viņa aktiera dabai nepiedienas, tad publikai gan iemesls pret viņu kurnēt.” [3, 1892, Nr. 73]

Pēc H. Rodes-Ēbelinga aiziešanas no Latviešu teātra vadības rakstnieks M. Skruzītis (1861–1905) atzīmēja, ka “Ēbelingam gan radās ievērojami nopelni, kuri teātra vēsturē ieņems plašu, spožu nodaļu <...> kā mūsu teātra kopējs un veicinātājs viņš pinis nevīstošu vainagu” [1, Nr. 9, 276–277]. Jau 20. gs. sākumā pēc H. Rodes-Ēbelinga nāves Vācijā, kur viņš strādāja Berlīnes Luīzes teātri kā virsrežisors, nedēļas laikraksts “Balss” secināja: “Zem viņa vadības mūsu teātris ievērojami pacēlās.” [2, Nr. 5]

Skolnieki – latviešu skatuves darbinieki – gluži dabīgi vēlējās panākt meistarībā un popularitātē savus skolotājus – vāciešus. Šī mērķa īstenošanā, izvērtējot vācu skatuves mākslas un pirmām kārtām vietējā Pilsētas teātra sniegumu, daudz varēja palīdzēt profesionāla teātra kritika. Taču latviešu teātra kritika pati vēl tikai veidojās. Kopš pirmajiem latviešu rakstiem (1863) par izrādēm tikko uzbūvētajā jaunajā Pilsētas teātra ēkā vairāku gadu garumā tas latviešu presē vairs netika pieminēts. Kā konstatējis muzikologs Mikus Čēze, tas nozīmē, ka latviešu publikas vairākums šo teātri neapmeklēja un tam nebija vajadzīga informācija par to, bet tie nedaudzie, kuri to apmeklēja, šo informāciju saņēma no vācu preses. Arī vēlākajos pāris gadu desmitos latviešu periodikā publicētajās atsauksmēs par Pilsētas teātra darbību kritiskas analīzes par tā darbu nebija, tikai ziņas ar noslieci uz sensacionalitāti – par ugunsgrēku teātra ēkā (1882), tās atjaunošanu (1887), nesaskaņām radošajā kolektīvā. Tajās varēja atrast arī zināmu prieku par vācu teātra likstām, kas skaidrots ar sliktajām attiecībām starp veco vācu teātri, kurš ilgstoši bija baudījis privilēģēto pilsētas vācu virsslāņu atbalstu, un jauno – latviešu teātri, tā arī vispārējo atmosfēru šo etnisko

grupu starpā [13, 36]. Raksta autoram gan jāpiebilst, ka latviešu preses izdevumi ar vēlmi piesaistīt sev uzmanību vēl vērīgāk sekoja nesaskaņām Latviešu teātrī. Arī ziņas par Pilsētas teātra materiālajām grūtībām, sezonas laikā izveidoto iztrūkumu (piemēram, 1888./1889. gada sezonā tas bija ap 30 tūkstošu, 1894./1895. gada – ap 33 tūkstošu), kuras parādījās latviešu laikrakstu slejās, varēja salīdzināt ar Latviešu teātra darbības rezultātiem. Piemēram, ja 1896./1897. gada sezonā Pilsētas teātra sniegtās 292 izrādes bija apmeklējuši 140 678 skatītāji un iztrūkums sastādīja ap 6 tūkstošiem rbļ., tad 1898. gadā sarīkotās 76 Latviešu teātra izrādes bija apmeklējuši 40 753 skatītāji un tam bija radies ap 500 rbļ. iztrūkums [4, 1889, Nr. 230; 1895, Nr. 223; 3, 1897, Nr. 233; 1899, Nr. 35]. Objektīvam lasītājam šie skaitļi nebūt neradīja prieku par Pilsētas teātra neveiksmīgo darbību, bet gan vairāk rosināja uz domām par to, kam pilsētas iedzīvotāji deva priekšroku brīvā laika pavadīšanā. Vēl vairāk par to lika domāt abu teātru skatītāju skaita salīdzinājums ar citu publisko vietu apmeklētāju skaitu. Piemēram, 1895. gada 27. septembrī Pilsētas teātrī bija 1 325, Latviešu teātrī – 246, koncertzālē “Monopols” – 60, bet trijās tējnīcās – 2 931 apmeklētājs; 5. oktobrī Pilsētas teātrī bija 1 250, koncertzālē “Monopols” – 72, bet trijās tējnīcās – 3 072 apmeklētāji [4, 1895, Nr. 223.; Nr. 229].

Par attiecībām pilsētas iedzīvotāju dažādo etnisko grupu starpā ir liecinājis viens no divdesmitā gadsimta izcilākajiem diriģentiem Bruno Valters (1876–1962), pēc tautības ebrejs, kurš 1898.–1900. gadā bija Rīgas Pilsētas teātra diriģents. Viņš 1946. gadā savās atmiņās rakstīja: “Neraugoties uz to, ka krievi un vācieši Rīgā dzīvoja savstarpēji norobežoti, šķiet viņiem tomēr bija kaut kas kopīgs, proti, latviešu nicināšana, aizšķērsojot tiem ceļu uz augstiem posteņiem un darbības sfērām.” [14, 7] Tomēr, pēc autora domām, šo liecību nevar tieši attiecināt uz teātra jomu.

Bija pilnīgi dabīgi, ka katra Rīgas iedzīvotāju nacionālā grupa vairāk uzmanības veltīja savam teātrim, nacionālā inteliģence vispirms iztīrāja tā sniegumu. Arī latviešu avīzēs teātra tematikai veltītajos materiālos dominēja Latviešu teātra izrādēm veltīti raksti. Tomēr 19. gs. beigās arī latviešu presē jau visai bieži parādījās gan informācija par Pilsētas (vācu) teātra izrādēm, gan latviešu autoru vērtējumi tām.

Vēl vairāk situācija sarežģījās 1882. gadā, kad krievu tirgotāju biedrība “Улей” (“Strops”) uzcēla ēku, kur varēja notikt krievu teātra trupas izrādes [16, 163], un Rīgā skatītājus ar izrādēm trijās dažādās valodās centās piesaistīt jau trīs teātri (tiesa, tikai 1902. gadā tika uzbūvēta 2. pilsētas [krievu] teātra ēka, kurā tagad darbojas Nacionālais teātris). Taču tas nenozīmēja, ka teātri apkaroja cits citu. Piemēram, latviešu prese

atreferēja vācu laikrakstu labvēlīgās atsauksmes par Latviešu teātra izrādēm [3, 1893, Nr. 206], pati augstu vērtēja Pilsētas teātra sniegumu. Tā, piemēram, L. Skujeniece par kādu tā uzvedumu rakstīja: “Izrāde bij” teicama, kā no Vācu teātra teicamiem spēkiem citādi nav sagaidāms.” [3, 1899, Nr. 9] J. Poruks preses slejās, domājams, neviltoti vēlēja “daudz sekmes Rīgas mākslas templim” (Pilsētas teātrim) [3, 1896, Nr. 187]. Kāds anonīms latviešu recenzents, apskatot kārtējās “muzikaliskās skatu lugas” izrādi Pilsētas teātrī, kura “noritēja teicami”, pievērsa skatītāju uzmanību uz jau minēto “ģeniālo jauno kapelmeistaru Valtera kungu, kurš bija, tā sakot, izrādes dvēsele”. Secinājums skanēja: “Ieteicams ikvienam mūzikas draugam, ikvienam kora vadonim utt., apmeklēt Pilsētas teātrī operas, lai iepazītos ar Valtera apbrīnojamo diriģēšanu.” [4, 1899, Nr. 34] Redzam, ka latviešu kritiķis spēja vēl pasaules slavu neguvušā diriģenta izpildījumā saskatīt augstākās mākslinieciskās vērtības un to klātbūtne it kā latviešu kultūrai naidīgajā vācu teātrī viņam nebūt netraucēja tās popularizēt.

Sevišķu uzmanību latviešu prese veltīja Vācijas izcilāko mākslinieku viesizrādēm Pilsētas teātrī. Atzinīgi par tām rakstīja pazīstami latviešu kritiķi un teātra darbinieki [3, 1896, Nr. 84; 4, 1899, Nr. 67. u.c.] Pašās gadsimta beigās rakstnieks J. Poruks (Adagio) secināja, ka “Rīgā var pastāvēt droši trīs lielāki teātri, bez kā tie viens otram daudz skādētu kā konkurenti <...> Jāpriecājas, ka jau tagad ceļ otro pilsētas teātri, kuru speciāli ieņems krievu tautības māksla” [4, 1900, Nr. 122]. Tātad nekādi nevar runāt par klaji noliedzošu latviešu preses attieksmi pret vācisko Pilsētas teātri vai otru konkurentu – krievu teātri.

Latviešu presē par uzvedumiem vācu Pilsētas teātrī kritiķi parasti rakstīja anonīmi vai ar paraksta saīsinājumu, iniciāļiem. Bez J. Asara (1877–1908), R. Bērziņa (Tautmīļa) (1873–1915) un L. Skujenieces (1857–1934), kuri sistemātiski nodarbojās ar teātra kritiku, kā kritiķi uzstājās arī citi jaunās latviešu inteliģences redzamākie pārstāvji: rakstnieki un dzejnieki R. Blaumanis (1863–1908), A. Deglavs (1862–1922), J. Janševskis (1865–1931), J. Poruks (1871–1911), E. Rozenberga-Pliekšāne (Aspazija) (1865–1953). Taču šie cilvēki, cenšoties ietekmēt latviešu publikas viedokli, ne vienmēr spēja to profesionāli izdarīt. Īpašas grūtības latviešu literātiem radās mūzikas izpratnes jomā. Piemēram, muzikologs M. Čeže uzskata, ka Aspazijas recenzijās par muzikālajiem uzvedumiem vairāk izpaudās viņas radošās sievietes personība nekā izpratne par recenzējamo mākslas jomu. Viņš šo īpašību attiecina arī uz vairākiem citiem tā laika latviešu mūzikas kritiķiem [13, 37–39]. Tik tiešām, latviešu presē publicētajās recenzijās par Pilsētas teātra izrādēm sākotnēji visai

maz bija veltīts to skatuviskās puses iztirzājumam. Piemēram, rakstot par R. Vāgnera (1813–1883) “Loengrīna” uzvedumu, recenzijas autors (B.L.) vispirms lasītājiem pastāstīja par operas žanra rašanos, tad par R. Vāgneru kā komponistu, atstāstīja “Loengrīna” saturu un tikai pēc tam īsos vārdos raksturoja pašu izrādi un izpildītājus [3, 1888, Nr. 246]. Līdzīgi tika recenzētas arī dramatiskās izrādes. Tā, piemēram, par H. Zūdermaņa (1857–1928) drāmas “Dzimtene” izrādi recenzijas autors (P.M.) vispirms izklāstīja lugas saturu, deva savu vērtējumu kā literāram darbam, pastāstīja par tās autoru, pateica arī dažus teikumus par atsevišķu aktieru tēlojumu, bet par izrādi kopumā izteicās, ka tā “bij vispārīgi apmierinoša” [3, 1893, Nr. 207]. Tas pats autors recenzijā par H. Zūdermaņa drāmas “Laime nomalē” izrādi Pilsētas teātri atkal stāstīja par dramaturga daiļradi, lugas saturu, bet par pašu uzvedumu aprobežojās ar secinājumu: “Spēlēts tika apmierinoši un Zūdermaņa jaunākais ražojums atrada dzīvu piekrišanu arī pie publikas, kura bija ieradusies jo lielā skaitā.” Tam vēl tika pievienota informācija par nākamajām teātra izrādēm [5, 1896, Nr. 9]. Recenzijā par šo pašu uzvedumu citā latviešu laikrakstā recenzents (J.), pārstāstījis lugas saturu un salīdzinājis to ar citiem dramaturga darbiem, tikai vienu rindkopu veltīja pašas izrādes izvērtējumam un aktieru sniegumu kvalificēja kā “drīzāk vidēju” [4, 1896, Nr. 23; Nr. 24].

No minētajiem teātra kritikas paraugiem daudz neatšķīrās arī citi atpazīstamu autoru izteikumi. Lūk, daži Aspazijas spalvai piederoši vērtējumi: “Lomas tika izrādītas no visiem tēlotājiem labi.” [4, 1899, Nr. 24] “Arī pārējās lomas tika tēlotas labi.” [4, 1899, Nr. 48] “Izrāde pati pelna atzinību. Lomas atrodas labāko spēku rokās un tika teicami izvestas cauri.” [4, 1899, Nr. 69] “Kospēle izdevās ļoti teicama, katrs no aktieriem darīja, ko spēja.” [4, 1889, Nr. 78] J. Poruks, rakstot par Pilsētas teātra direktora L. Treutlera benefīci V. Šekspīra (1564–1616) “Karali Lirā”, pēc lugas analīzes pāris rindās deva dažus visai izvairīgus spriedumus par izrādi, tai skaitā arī tādu: “Direktors Treutlera k-gs spēlēja Liru ar direktora izveici.” [4, 1899, Nr. 27]

Taču līdzās zināmajam profesionalitātes trūkumam 19. gs. beigu posma latviešu teātra kritiķu darbos atrodams arī pilnīgi pamatots prasīgums pret vietējo teātru, tai skaitā arī parauga citiem – Pilsētas teātra –, reperetuāru. Blakus augstvērtīgiem dramatiskiem un muzikāliem darbiem arī Pilsētas teātris mazāk prasīgo skatītāju pievilināšanai uzveda salkani sentimentālas un joku ludziņas. Viens no Latviešu teātra kritiķiem (Al. U.) rakstīja: “.. šejienes vācu publika maz prot vai grib cienīt klasiskus gabalus, jo tiklīdz direkcija kādu no tiem izrāda, teātris ir patukšs.” [4, 1896, Nr. 188] Par kādu viencēlienu anonīms recenzents izsaucās, ka tas “ir bleķis,

pilnīgs bleķis, no iesākuma līdz galam”, kura laikā “ar nepacietību jāgaida uz priekš kara beidzamo krišanu” [4, 1900, Nr. 38]. Par citu darbu A. Deglava secinājums skanēja: “Šī luga ir, protams, nožēlojams savārstījums <...> Priekš Rīgas Pilsētas teātra skatuves šī luga nepavisam nav ar apdomu izraudzīta.” [4, 1900., Nr. 87]

Īpaši notikumi bija latviešu aktiera un režisora J. Dubura (1866–1916) viesizrādes uz Pilsētas teātra skatuves 1898.–1900. gadā. Žurnāls “Austrums” atzīmēja, ka J. Duburs “tieklieka kā viesis teātrī, kurš tikai pasaules slaveniem māksliniekiem pietiekams”. Par aktiera kā operdziedātāja uzstāšanos F. Flotova (1812–1883) operā “Marta” žurnālam gan nācās atzīt, ka “viens trūkums bij’ nojaušams Dubura balsij, salīdzinājot to ar pārējo, profesionālo dziedātāju balsīm, proti, viņa nav priekš operas pietiekoši ievingrināta, izglītota...”. Par vācu laikrakstos publicētajām kritikām “Austrums” rakstīja: “Tās bija īstas vāciešu kritikas par latvieti. Tomēr vienu tās nevarēja nekādi noliegt, proti – Dubura dāvanas kā balss, tā arī spēles ziņā.” [1, Nr. 4, 330]

Kad nākamreiz J. Duburs 1900. gada sākumā Pilsētas teātrī spēlēja K.M. Vēbera (1864–1920) operā “Burvju strēlnieks” Maksī, “Pilsētas teātra zālei <...> bij’ it sevišķi neparasts izskats. Visur, kurp acis uz izpārdotām telpām vērsās <...> visur tās atdūrās uz pazīstamiem latviešu ģimijiem. Latviešu inteliģence bij’ sanākusi kopā, lai redzētu un dzirdētu kā senākais Rīgas latviešu teātra mīlulis Duburs dzied un spēlē...” [4, 1900, Nr. 11]. Pēc viesizrādes latviešu prese varēja atferēt pilsētas vācu laikrakstu kritiķu atzinumus par latviešu aktieri. Jāsaka, ka tie bija atšķirīgi, tomēr lietīši un varēja kalpot kā paraugs latviešu teātra kritikai. “*Düna Zeitung*” (“Daugavas Avīze”) atzina J. Dubura sniegumu par apmierinošu, tomēr atklāja arī tā trūkumus, pārmeta aktierim, ka viņš lomas atainojumā pieļāvis “par daudz “sentimentalitāti un raudulīgumu””. “*Rigaer Tageblatt*” (“Rīgas Dienas Lapa”) atzina, ka aktieris savu lomu tēlo “dzīvi, dabiski un patstāvīgi”, bet ieteica viņa “balss labās īpašības <...> vēl vairāk izglītēt tehniskā ziņā pie teicama dziedāšanas skolotāja”. “*Rigasche Rundschau*” (“Rīgas Apskats”) uzsvēra, ka J. Dubura dziedājums “valdzināja caur muzikālu skaidrību un gaumīgu priekšnesuma veidu, iekšķīgu dzīvību, skaidru teksta izrunu”, taču izteica vēlmi, lai viņa balss “būtu attīstījusi spožākas skaņas” [2, 1900, Nr. 3]. Šoreiz latviešu izdevumi neuzsvēra, ka tās bija “īstas vāciešu kritikas par latvieti”. Tātad aktiera talantu novērtēja, taču muzikālās sagatavotības trūkumus atzina gan vācu, gan latviešu kritika. Kaut latviešu pētnieki par to ne vienmēr ir gribējuši rakstīt, arī vācbaltiešu teātra kritika, ja pat latviešu kritiķi atklātībā pret to izturējās visai noraidoši, kalpoja pēdējiem kā skola [13, 40].

Iespēju salīdzināt Pilsētas (vācu) un Latviešu teātru sniegumu deva viena darba – V. Šekspīra “Romeo un Džuljeta” – uzvedums tajos. Latviešu kritiķis (-s) atzīmēja Pilsētas teātra izrādes priekšrocības: skatuves plašumu, dekorāciju, kostīmu greznumu, arī lugas labo tulkojumu, bet “aktieru un režijas pūliņu” salīdzināšana, pēc viņa domām, “nāca par labu latviešu izrādei”. Tomēr turpat recenzijas autoram nācās atzīt, ka atsevišķi vācu aktieri ir labāki par saviem latviešu kolēģiem un “mūsu latviešu aktieri vispārīgi priekš savas mākslas mazāk sagatavoti nekā Pilsētas teātra vācu personāls” [3, 1899, Nr. 241; Nr. 242]. Tāpat kā daudzos citos, acīmredzot arī šai gadījumā kritiķa krūtīs cīnījās savas tautības teātra pielūdzēja jūtas un uz objektivitāti orientēta teātra kritiķa pienākums.

M. Čeže atzinis, ka 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā latviešu teātra kritiķiem pašiem vēl nebija izstrādāta sava vērtību sistēma, bet tie vairāk centās atrast atšķirības starp vācu un latviešu teātri Rīgā. Muzikologs uzskata, ka to iespējams traktēt gan kā augošās latviešu nacionālās pašapziņas, gan arī kā tikko uz patstāvīgas kultūras radīšanas ceļa nostājušās inteliģences mazvērtības kompleksa izpausmi [13, 39]. Šī raksta autors uzskata, ka 19. gs. beigās gan muzikālo, gan dramatisko darbu kritikas jomā latviešu teātra kritiķi pirmām kārtām stādīja sev uzdevumu pievērst latviešu skatītāju uzmanību vērtīgākajiem, labākajiem vietējo teātru, tai skaitā arī vācu Pilsētas teātra, uzvedumiem, audzināt to māksliniecisko gaumi, bet nevis virzīt viņus nacionālās cīņas gultnē. 19. gs. beigās latviešu presē blakus nacionāli nesamierināmiem saukļiem skanēja arī citādas atziņas, kas atzina vācu kultūras labdabīgo ietekmi uz latviešu kultūras attīstību. “Dienas Lapa” rakstīja: “.. vecajā Rīgā latvieši ir gājuši caur bargu skolu. Un jāatzīst, ka dabūtā mācība ir viņiem augļus nesusi. Spēcīgā, stiprā [vācu] kultūra atstājusi lielu iespaidu uz neizlutināto pēc dabas un ierašām latviešu tautu...” [4, 1899, Nr. 205]

Tikai vēlākajos gados, jau 1905. gada revolūcijas, Pirmā pasaules kara un turpmāko notikumu rezultātā, gan latviešu publikas, gan arī latviešu teātra kritiķu vidū pārsvaru guva naidīgs noskaņojums pret visu vācisko, parādījās arī uzskats, ka pati Pilsētas teātra ēka ir “vācu privilēģiju cietoksnis” [14, 8]. Vēlāko latviešu pētnieku negatīvo attieksmi pret vācu Pilsētas teātri noteica arī kultūrpolitikas angažētība kā Latvijas Republikā, tā arī Latvijas PSR [6, 103]. Faktiski vācu, latviešu un krievu teātru līdzās pastāvēšana 19./20. gs. mijā tikai veicināja latviešu teātra mākslas attīstību. Savu pienesumu tai deva arī latviešu prese, kura rakstīja ne tikai par latviešu teātri, bet arī par Eiropas līmenī esošo Rīgas Pilsētas teātri. Vēlākais Latvijas Nacionālais operas teātris no Rīgas Pilsētas teātra mantoja ne tikai ēku, bet daļēji arī tajā skoloto latviešu publiku.

Avoti un literatūra

1. *Austrums*, 1893, 1898.
2. *Balss*, 1903. gads.
3. *Baltijas Vēstnesis*, 1888.–1900. gads.
4. *Dienas Lapa*, 1889.–1900. gads.
5. *Mājas Viesis*, 1896. gads.
6. Akurātere, Līvija. "Rīgas pilsētas teātris un tā darbība 19. gadsimta 60.–70. gados." *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. A. 1997. 51 sēj., 3/4 (590/591): 102–111.
7. Bosse, Heinrich. "Über die soziale Einbettung des Theaters: Riga und Reval im 18. Jahrhundert." *Das deutschsprachige Theater im baltischen Raum, 1630–1918*. Frankfurt am Main, 1997. S. 105–122.
8. Breģe, Ilona. "Pianista pirkstu pieskāriens putekļainam plauktam." *Teātra Vēstnesis*, 1992, Nr. 5: 38–43.
9. Breģe, Ilona. "Pirmajam Rīgas pilsētas teātrim – 210." *Māksla*, 1992, Nr. 5/6: 65–67.
10. Breģe, Ilona. "Par Romeo un Džuljetu, vācu teātri un īstu mīlestību." *Diena (Sestdiena)*, 1994. 24. septembris. 15. lpp.
11. Breģe, Ilona. *Rīgas pilsētas teātris, (1782–1863)*. Promocijas darba kopsavilkums. Rīga, 1993.
12. Dunsdorfs, Edgars. "Teātra sākumi Latvijā." *Arhīvs. Raksti par latviskām problēmām*. 19. [sēj.]. Melburna, 1979. 37.–62. lpp.
13. Čēže, Mikus. "Werdegang der lettischen Operkritikers am deutschs Rigaer Stdttheater 1863–1914." *Deutsch–baltische Beziehungen: Geschichte – Gegenwart – Zukunft: Bericht über der 35. Konferenz der Musikwissenschaftler des Baltikums im Vilnius 18.–20. Oktober 2001*. Studio-Verlag, [2003]. S. 34–42.
14. Čēže, Mikus. "Rīgas Pilsētas teātra kolekcijas vēsture." *No senatnes līdz mūsdienām. Jauno muzikologu pētījumi. Mūzikas Akadēmijas raksti*. 2. sēj. Rīga, 2006. 6.–13. lpp.
15. Kundziņš, Kārlis. *Latviešu teātra vēsture*. 1. sēj. Rīga, 1968. 400 lpp.
16. *Latvijas kultūras vēsture*. Rīga, 2003. 507. lpp.
17. Zanders, Ojārs. "Rīgā, 1782. gadā..." *Padomju Jaunatne*, 1982. 15. septembris.
18. Zanders, Ojārs. "Par Rīgas teātra sākotni." *Rīgas Balss*, 1982. 27. septembris.

Summary

Latvian press on Riga's City (German) Theatre in late 19th century

Theatrical performances in Riga are dated back to 1205 and are linked to the expansion of Christianity. In the 1760s, a permanent theatrical troop was established and in 1782 it acquired its own building. This was the official establishment of the City (German) Theatre. The theatre staged dramas, operas and ballets. Performers and stage directors were invited from Germany and Austria.

The Latvian Theatre was established in 1868. Naturally, the City (German) Theatre became the theatrical role model for the Latvian theatre. The Latvian school of theatrical criticism could have helped the Latvian Theatre to learn from the City Theatre; however, it just started to develop and could not sufficiently help. Young Latvian writers and journalists with little knowledge of theatrical criticism became involved in the development of the Latvian school of theatrical criticism. In the beginning, the critique of values and shortcomings of performances was often replaced by excursus into the history of arts, biographies of authors, whose literary works were staged, and delivery of resumes of staged works.

The Latvian press allocated substantial attention to the Latvian theatre. Towards the end of the 19th century, it was believed that the competition of various theatres (including the Russian Theatre) contributed to the enhancement of quality performances. At the time, the main goals of the Latvian press and Latvian Theatre were as follows. The first goal was to draw public attention to the most valuable theatrical performances, including the performances of the City (German) Theatre. The second goal was to develop good taste for theatre in the public. Only after the 1905 revolution, World War I and subsequent events, did Latvian critics develop some hostile attitudes towards things German, including the City (German) Theatre. Subsequent negative attitudes to the City (German) Theatre were shaped by the engagement of cultural politics of the 1st Republic and of Soviet Latvia.

Jānis Šiliņš

Totalitārā režīma cilvēciskā seja: latviešu lielinieku līderu sociālais portrets

1918. gada 17. decembrī Pēterā Stučkā vadītās valdības sastādītajā manifestā tika pasludināta padomju varas nodibināšana Latvijā. Turpmāko mēnešu laikā jaunais režīms, kura rokās bija nonākusi Latvijas teritorijas lielākā daļa, veica radikālas reformas, iejaucoties praktiski visās sociālās un pat individuālās dzīves jomās. Tā nebija parasta diktatūra, kuras galvenais mērķis ir politiskās varas sagrābšana un noturēšana. Lielinieku režīmam bija tālejošāki mērķi, kur varas iegūšana bija tikai līdzeklis grandiozu sociālu, politisku un ekonomisku transformāciju īstenošanai. Galvenais uzdevums, pēc P. Stučkā domām, bija “parauga Komūnas” izveidošana [16, 311].

Īsajā lielinieku režīma valdīšanas laikā (1919. gada janvāris–maijs¹) tika likvidēts privātīpašums, ieviests pārtikas monopols, nacionalizēta zeme, valsts rokās koncentrēta visa ekonomiskā vara. Valsts reglamentācija skāra katru individu – tika konfiscēti iedzīvotāju naudas uzkrājumi un vērtslietas, ieviests mantu un apģērba nodoklis, valsts uzraudzīja pat iedzīvotāju ārējo izskatu publiskās vietās.² Drausmīgākā lielinieku režīma puse bija valsts organizētais terors pret nevēlamām sabiedrības grupām, galvenokārt turīgajiem iedzīvotājiem, kā arī vācbaltiešiem. Tika ieviestas darba klaušas, veiktas ķīlnieku ņemšanas kampaņas³, organizēts koncentrācijas nometņu tīkls un veiktas masveida “kontrrevolucionāru” nošaušanas.⁴ Minētie pasākumi liecināja, ka latviešu komunistu radikālie izteikumi nav

¹ Šajā laika posmā komunisti kontrolēja lielāko Latvijas teritorijas daļu, un tas uzskatāms par “aktīvo” lielinieku režīma pastāvēšanas posmu. Pēc Rīgas pamešanas 1919. gada 22. maijā un atkāpšanās uz Latgali padomju valdība turpināja formāli pastāvēt līdz 1920. gada janvārim, tomēr tā vairs reāli nepretendēja uz varas iegūšanu Latvijā.

² Piemēram, Cēsu iedzīvotājs Jānis Cinis tika sodīts par cilindra nēsāšanu sabiedriskā vietā. Skat.: Puriņš, Ā. Dumpis uz grimstoša kuģa. *Rīgas Laiks*, 1994, Nr. 5: 21.

³ Masveidīgākā ķīlnieku ņemšanas akcija notika 1919. gada 6.–9. aprīlī Rīgā.

⁴ Lielākās no tām notika martā Rīgā un Daugavpilī. 1919. gada 14. martā Rīgas guberņas cietumā (Citadelē) tika nošauti 57 vai 62 cilvēki, savukārt Daugavpilī marta beigās vienā naktī 98. Skat.: Šiliņš, J. Rīgas cietumi un lielinieku terors, 1919. gada janvāris–maijs. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2009, Nr. 3: 132.; LVVA, P-10 f., 1.apr., 3.a. l., 35. lp.

vērtējami kā tukša propaganda, bet gan liecina par tālejošajiem jaunā režīma nodomiem, kas P. Stučkas formulējumā skanēja: “uzcelt komunismu par spīti badam un sabrukumam” [17, 20].

Lielinieku režīma radikālā politika un tās īstenošanas motīvi ļauj runāt par totalitārisma pazīmēm Padomju Latvijas kontekstā. Vienlaikus tie rada interesi par cilvēkiem, kas radīja un vadīja šo režīmu. Rakstā tiek portretēta Padomju Latvijas politiskā vadība, meklējot kopīgās sociālās iezīmes, kuras varētu sniegt dziļāku priekšstatu par režīma radikālisma cēloņiem. Sīkāk tiek analizētas biogrāfiskas ziņas⁵ par 15 personām – Latvijas padomju valdības⁶ un padomju pagaidu valdības⁷ locekļiem. Jāatzīmē, ka 1919. gada 15. janvārī apstiprinātā padomju valdība sastāvēja no 11 personām, četri pagaidu padomju valdības locekļi bija izslēgti no tās sastāva. Valdībā ietilpa priekšsēdētājs (Pēteris Stučka), divi viņa vietnieki (Jūlijs Daniševskis un Oto Kārklīšs) un sešu svarīgāko komisariātu vadītāji, kā arī sekretārs (Jānis Šilfs) un partijas laikraksta “Cīņa” redaktors (Kārlis Krastiņš).

Lielinieku elites dzimuma un nacionālā struktūra ir vishomogēnākā – visi valdības locekļi bija vīrieši un latvieši. Tā bija viena no latviskākajām, ja ne vislatviskākā valdība, kāda jebkad ir darbojusies Latvijas teritorijā. Jāpiebilst, ka arī vidējā un zemākajā padomju varas ešelona dominēja latvieši.

Vecuma struktūra (skat. 1. tabulu) liecina, ka padomju valdība caurmērā bija salīdzinoši gados jauna. Izņēmums bija valdības priekšsēdētājs P. Stučka un zemkopības komisārs Frīdrihs Roziņš, kuri 1919. gada janvārī bija sasnieguši attiecīgi 53 un 48 gadu vecumu. Nākamie vecākie padomju valdības locekļi bija 41 gadu vecais kara komisārs Kārlis Pētersons un 40 gadus vecais finanšu komisārs Rūdolfs Endrups. Pārējie valdības locekļi, izņemot 26 gadus veco K. Krastiņu, bija trīsdesmitgadnieki. No četriem valdībā neiekļautajiem pagaidu valdības locekļiem trīs bija divdesmitgadnieki. 15 valdības locekļu vidējais vecums bija 35 gadi. Turklāt jāatzīmē, ka atbildīgākie posteņi parasti tika uzticēti gados vecākiem biedriem. Piemēram, no 12 valdībā neiekļautajiem komisāriem un komisāru vietniekiem tikai divi pārsniedza četrdesmit gadu sliekšni: zemkopības komisāra

⁵ Biogrāfiskās ziņas iegūtas no avotiem un literatūras, kura uzskaitīta raksta beigās ievietotajā avotu un literatūras sarakstā.

⁶ Latvijas Padomju valdība oficiāli tika apstiprināta 1919. gada 15. janvārī un piecpadsmit cilvēku sastāvā pastāvēja līdz 1919. gada 26. maijam, kad pēc Rīgas pamešanas tās sastāvu sašaurināja.

⁷ Latvijas Pagaidu padomju valdība tika izveidota Maskavā 1918. gada 4. decembrī. Latvijas Komunistiskās partijas Centrālā komiteja Rīgā to apstiprināja 5. decembrī. Pagaidu padomju valdība darbojās līdz 1919. gada 15. janvārim.

vietnieks Jānis Bērziņš (43 gadi) un rūpniecības komisāra vietnieks Augusts Penness (45 gadi), vēl diviem bija trīsdesmit vai vairāk gadu, bet pārējie astoņi bija divdesmitgadnieki.

1. tabula.

Padomju valdības locekļu vecuma struktūra⁸

Nr.	Vārds	Uzvārds	Dzimšanas gads	Gads, iestājoties sociālistiskajā kustībā	Vecums iestājoties	Vecums 1919. gadā
1.	Dāvids	Beika	1885	1903	18	33
2.	Augusts	Bērce*	1890	1905	15	28
3.	Jānis	Bērziņš	1881	1902	21	37
4.	Jūlijs	Daniševskis	1884	1900	16	34
5.	Rūdolf	Endrups	1878	1902	24	40
6.	Oto	Kārklis	1884	1902	18	34
7.	Kārlis	Krastiņš	1892	1910	18	26
8.	Jānis	Krūmiņš*	1894	1912	18	24
9.	Jānis	Lencmanis	1881	1899	18	37
10.	Augusts	Miezis*	1894	1912	18	24
11.	Kārlis	Pečaks*	1882	1909	27	36
12.	Kārlis	Pētersons	1877	1898	21	41
13.	Fricis	Roziņš	1870	1895	25	48
14.	Pēteris	Stučka	1865	1895	30	53
15.	Jānis	Šilfs	1881	1908	27	37

Galvenais iemesls, kādēļ valdība bija salīdzinoši jauna, bija pieredzējušu un gados vecāku biedru trūkums komunistiskajā partijā. Sociālistiskajā kustībā aktīvi iesaistījās galvenokārt gados jauni cilvēki. Latvijas lielinieku vadoņi sociālistiskajā kustībā iestājās samērā agri, vidēji 21 gada vecumā. Kā jaunākie sociālistiskajā kustībā iesaistījās Augusts Bērce (15 gadu vecumā) un Jūlijs Daniševskis (16 gadu vecumā).

Vēl viena Padomju Latvijas valdībai raksturīga iezīme bija tās locekļu neproletāriskā izcelsme. Pirmkārt, absolūtais lielinieku vadoņu vairākums nāca no laukiem. Tikai viens no 15 aplūkojamām personām bija dzimis pilsētā (skat. 2. tabulu), turklāt nevis rūpnieciski attīstītajā Rīgā, bet tolaik nelielajā Valmierā. Tas bija "Cīņas" redaktors Kārlis Krastiņš, kura pienākumi valdībā bija visai formāli. Jāatzīmē arī, ka lielākā daļa no lielinieku līderiem jau agrā jaunībā bija nonākuši pilsētas vidē (Liepājā, Jelgavā vai

⁸ Ar zvaigznīti (*) tabulās atzīmēti 1919. gada 15. janvārī apstiprinātajā valdībā neieklāutie Pagaidu padomju valdības locekļi.

Rīgā), kur mācījās vai strādāja un drīz vien iesaistījās sociālistiskajā kustībā. Tātad praktiski visi valdības locekļi bija pilsētnieki pirmajā paaudzē. Līdzīga situācija bija arī ar valdībā neiekļautajiem komisāriem un to vietniekiem. Otrkārt, lielai daļai lielinieku varasvīru sociālā izcelsme bija ideoloģiski ne visai “pareiza”. No 11 valdības locekļiem pieci bija saimnieku (P. Stučka, F. Roziņš, J. Daniševskis, R. Endrups, K. Pētersons) un tikai četri bezzemnieku dēli. No valdībā neiekļautajiem pagaidu valdības locekļiem trīs bija bezzemnieku un viens strādnieka dēls.

2. tabula.

Padomju valdības locekļu sociālā izcelsme

Nr.	Vārds	Uzvārds	Dzimšanas vieta	Mantiskais stāvoklis
1.	Dāvids	Beika	Zaļenieku pag.	Bezzemnieka dēls
2.	Augusts	Bērce*	Glūdas pag.	Bezzemnieka dēls
3.	Jānis	Bērziņš	Vējavas pag.	Nav ziņu
4.	Jūlijs	Daniševskis	Dobeles pag.	Saimnieka dēls
5.	Rūdolfs	Endrups	Lielaucē pag.	Saimnieka dēls
6.	Oto	Kārklīšs	Durbes pag.	Bezzemnieka dēls
7.	Kārlis	Krastiņš	Valmiera	Krodzinieka dēls
8.	Jānis	Krūmiņš*	Skrīveru pag.	Bezzemnieka dēls
9.	Jānis	Lencmanis	Naudītes pag.	Bezzemnieka dēls
10.	Augusts	Mieziš*	Rozbeķu pag.	Nav ziņu
11.	Kārlis	Pečaks*	Mangaļu pag.	Kokstrādnieka dēls
12.	Kārlis	Pētersons	Lielvārdes pag.	Saimnieka dēls
13.	Fricis	Roziņš	Purmsātu pag.	Saimnieka dēls
14.	Pēteris	Stučka	Kokneses pag.	Saimnieka dēls
15.	Jānis	Šilfs	Dikļu pag.	Bezzemnieka dēls

Arī lielinieku politiskajā elitē ietilpstošo pilsētnieku sociālā izcelsme vairumā gadījumu bija attāla no ideoloģiski “pareizās”. No augstākajā varas ešelona ietilpstošajiem četriem pilsētniekiem tikai Eduards Zandreibers, vēlākais būvniecības komisārs, bija ar tīri proletārisku izcelsmi – viņa tēvs bija metālstrādnieks, bet māte veļas mazgātāja. Pārējie trīs nāca no vēlāk par “sikburžujiskām” apzīmētām ģimenēm. Minētā “Cīņas” redaktora K. Krastiņa tēvam piederēja krogs Valmierā; tieslietu komisāra Frīdriha Lindes tēvs bija veikalnieks; par Arvīdu Zeibotu, vēlāko statistikas komisāru, nav precīzu ziņu, bet par viņa ģimenes mantisko stāvokli var spriest pēc viņa studijām Rīgas Politehniskajā institūtā.

Tātad 1919. gadā apstiprinātajā valdībā neietilpa neviens komisārs ar klasiski proletārisku izcelsmi. Par tā saukto “lauku proletariātu” apzīmēja bezzemniekus, tomēr pat tādā gadījumā lielinieku režīma vadību

varētu uzskatīt tikai par daļēji proletārisku, jo daudzi nāca no saimnieku ģimenēm. Jāatzīmē, ka tas netraucēja lielinieku vadoņiem 1919. gadā organizēt teroru pret t.s. “buržuāziju” un “pelēkajiem baroniem”, kurš skāra veselas ģimenes, pat bērnus, motivējot to ar “nepareizu” sociālu izcelsmi.

Vecāku mantiskais stāvoklis lielā mērā noteica vēlāko komunistu līderu iegūtās izglītības kvalitāti. Piemēram, bezzemnieka dēls Jānis Lencmanis, vēlākais iekšlietu komisārs, bija pavadījis pa vienai ziemei pagasta un draudzes skolā. Savukārt bagāto saimnieku dēli P. Stučka, F. Roziņš un J. Daniševskis bija ieguvuši izglītību attiecīgi Pēterburgas un Tartu Universitātē un Maskavas Komercestitutā. Tātad valdības locekļu un komisāru izglītības līmenis bija dažāds. No vienas puses, tas liecina par lielinieku vadoņu dažādo sociālo izcelsmi, bet no otras puses, par pilnīgu nevērību pret izglītību kā kritēriju, lai attiecīgā persona varētu ieņemt atbildīgu amatu.

Nošļēgumā jāmin vēl kāda padomju valdības locekļiem kopīga pazīme – sodāmība. Visi 15 padomju valdības locekļi bija vismaz reizi arestēti un ieslodzīti cietumā (skat. 3. tabulu). Tas šķiet gluži vai obligāts kritērijs (objektīvās vēsturiskās situācijas noteikts), lai kļūtu par augstu amatpersonu lielinieku režīma hierarhijā. Pat Dāvids Beika, kurš līdz 1917. gadam dzīvoja emigrācijā ASV un bija izvairījies no cara laika represijām, 1918. gadā, pēc atgriešanās Latvijā, piedzīvoja vācu okupācijas varas iestāžu arestu un ieslodzījumu, bet vēlāk kļuva par rūpniecības komisāru.

3. tabula.

Padomju valdības locekļu sodāmība

Nr.	Vārds	Uzvārds	Pirmais arests	Vecums gados	Kopā arestu	Kopā izsūtījumu
1.	Dāvids	Beika	1918	33	1	
2.	Augusts	Bērce*	1908	18	2	1
3.	Jānis	Bērziņš	1904	23	1	
4.	Jūlijs	Daniševskis	1904	20	4	1
5.	Rūdolfs	Endrups	1904	26	1	
6.	Oto	Kārklis	1903	19	4	1
7.	Kārlis	Krastiņš	1913	21	4	1
8.	Jānis	Krūmiņš*	1916	22	1	
9.	Jānis	Lencmanis	1903	22	1	1
10.	Augusts	Mieziš*	1913	19	2	
11.	Kārlis	Pečaks*	1911	29	3	2
12.	Kārlis	Pētersons	1901	24	3	2
13.	Fricis	Roziņš	1897	27	2	1
14.	Pēteris	Stučka	1897	32	2	1
15.	Jānis	Šilfs	1910	19	2	1

Ja salīdzina arestu skaitu, par “rekordistiem” padomju valdībā var uzskatīt J. Daniševski, O. Kārkliņu un K. Krastiņu, kuri bija piedzīvojuši pa četriem arestiem un vienai izsūtīšanai uz Sibīriju. K. Pētersons tika arestēts trīs reizes, toties uz Sibīriju izsūtīts divas reizes. Arī K. Pečakam trīs aresti un divi izsūtījumi. Jāmin arī Frīdrihs Linde, vēlākais tieslietu komisārs, kurš tika četrreiz arestēts un vienreiz izsūtīts. Pirmie aresti komunistus visbiežāk skāra 18–24 gadu vecumā, tāvad īsu laiku pēc aktīvas iesaistīšanās sociālistiskajā kustībā.

Gandrīz katram no vēlākajiem komunistu līderiem apcietināšana bija nozīmīgākais pavērsiens dzīvē. Piemēram, P. Stučkas 1897. gadā piedzīvotais arests sagrāva viņa advokāta praksi un iedzina parādos, F. Roziņu arestu dēļ izslēdza no universitātes. Aresti un izsūtīšanas, bieži vien par tādiem no mūsdienu skatu punkta nenozīmīgiem nodarījumiem kā pulcēšanās pārkāpumi vai dalība sociālistiskā organizācijā, radīja ļoti smagas konsekvences. Valsts īstenotās represijas virzīja šos cilvēkus uz arvien agresīvākām un destruktīvākām politiskās cīņas formām, padarot tos par t.s. “profesionālajiem revolucionāriem”. Liela nozīme aplūkojamo personu vēlākajā radikālismā bija arī 1905. gada notikumiem, kuri atstāja dziļu iespaidu uz visu tā laika Latvijas jaunatni. Jāatzīmē gan, ka no 11 padomju valdības locekļiem 8 savu pirmo arestu bija paspējuši piedzīvot jau pirms revolūcijas. Tomēr Piektais gads ar nežēlīgajām soda ekspedīcijām radīja pamatīgu šoku un personīgi skāra daudzus sociālistiskās kustības dalībniekus. Piemēram, tika nošauts D. Beikas skolotājs un A. Bērces tuvs biedrs. Kārlis Kauliņš, vēlākais valdības sekretārs, izglābās kaujā ar kazakiem, kurā tika nogalināti 6 viņa biedri. Šis notikums viņu ārkārtīgi satricējis [9, 13]. Tas, ko nākamie lielinieku vadoņi iemācījās, saskaroties ar cara valdības īstenotajām represijām, bija atziņa, ka politiskajā cīņā uzvar tie, kuri vardarbības izmantošanā uzdrošinās iet tālāk par savu pretinieku.

Īsta mācībstunda šajā ziņā lieliniekiem bija 1917./1918. gada notikumi, kad no politiski vajātiem un sociāli izstumtiem darboņiem viņi pēkšņi kļuva par nozīmīgām amatpersonām visas Krievijas mērogā. Daudzi ievērojamākie latviešu komunisti tika iekļauti augstākajā Padomju Krievijas varas institūcijā – Viskrievijas Centrālajā Izpildkomitejā (VCIK) un tās prezidijā (J. Bērziņš-Ziemelis, O. Kārkliņš, J. Lencmanis, K. Pētersons, F. Roziņš). Vairāki ievērojamākie latviešu lielinieki darbojās Krievijas represīvajās iestādēs. P. Stučka bija pirmais Padomju Krievijas tieslietu tautas komisārs. Viņš organizēja revolucionāro tribunālu institūciju, parakstīja dekrētu par Sarkanā terora sākšanu Krievijā 1918. gada septembrī. O. Kārkliņš 1918. gadā bija VCIK Revolucionārā tribunāla priekšsēdētājs. J. Lencmanis vadīja Jaroslavlā dumpja apspiešanu, ieņemot Jaroslavlā Revolucionārās komitejas priekšsēdētāja amatu. K. Pētersons, vēlākais

kara komisārs, bija O. Kārkliņa vadītā VCIK Revolucionārā tribunāla loceklis. K. Pečaks vadīja Maskavas Revolucionārā tribunāla nodaļu. A. Miezis strādāja Petrogradas čekā. Jāatzīmē arī Antons Rozenbergs, kurš bija Omskas Revolucionārā tribunāla priekšsēdētājs, bet 1919. gadā – Padomju Latvijas tieslietu komisāra vietnieks. Tātad latviešu komunisti 1918. gadā Krievijā bija ieguvuši gan praktiskas, gan teorētiskas iemaņas terora organizēšanā un īstenošanā un pēc atgriešanās Latvijā varēja likt tās lietā.

Noslēgumā, mēģinot ieskicēt Padomju Latvijas valdības sociālo portretu, iegūstam šādu ainu: “vidējais aritmētiskais” 1919. gada Padomju Latvijas augstākā varas līmeņa darbinieks bija latvietis, vīrietis, trīsdesmitgadnieks, kurš dzimis laukos un jau agrā jaunībā pārcēlies uz pilsētu, radikāli mainot ierasto vidi un saraujot tradicionālās sociālās saites. Aptuveni divdesmit gadu vecumā viņš iesaistījies sociālistiskajā kustībā, drīz ticis pirmo reizi arestēts. Tam sekojuši atkārtoti aresti un izsūtījumi. Valsts īstenotās represijas liegušas viņam sevi realizēt sociāli akceptējamā veidā, padarot par profesionālu revolucionāru ar visām attiecīgajām konsekvencēm. Trūkumam un politiskajām vajāšanām vairāk nekā desmit gadu garumā sekojošie 1917./1918. gada notikumi padarījuši viņu par augstu amatpersonu Padomju Krievijas pārvaldē. Ar šādu radikāliem pāvērsieniem bagātu personīgo pieredzi apveltītie lielinieku vadoņi 1918. gada beigās atgriezās Latvijā un uzsāka nežēlīgu un vienlaikus ambiciozu sociālu eksperimentu, kurā bija saskatāmi gan atriebības, gan naiva ideālistiska motīvi.

Avoti un literatūra

1. Latvijas Valsts arhīvs (LVA), PA-36 f., 10. apr., 70. l., 149., 150. lp.
2. LVA, PA-36 f., 10. apr., 83. l., 55., 58. lp.
3. LVA, PA-36 f., 10. apr., 90. l., 89., 108. lp.
4. Latvijas Valsts vēstures arhīvs, P-10 f., 1. apr., 3. a. l., 35. lp.
5. *Cīnītāji par Oktobri*. Sast. E. Līdace, S. Ziemelis. Rīga: Liesma, 1967. 542 lpp.
6. Cīrulis, G. *Melnais ozols. Stāsti par Roberta Eiheš jaunību*. Rīga: Liesma, 1966. 147 lpp.
7. Gusevs, A., Ziemelis, S. *Dāvids Beika*. Rīga: LVI, 1963. 240 lpp.
8. *J. Šilfa-Jānīša, A. Bērce-Makša un citu 10. jūnija 1921. g. upuru piemiņai*. Pleskava: Spartaks, 1926. 97 lpp.
9. *Kārlis Kauliņš (Krauklītis). Biogrāfisks apcerējums un laikabiedru atmiņas*. Red. S. Ziemelis. Rīga: Liesma, 1973. 123 lpp.
10. Kondratjevs, N. *Biedrs Pētersons*. Rīga: LVI, 1960. 324 lpp.
11. Līdace, E. *Lūzt, bet neliekties: Revolucionāra Augusta Bērce piemiņai*. Rīga: LVI, 1961. 170 lpp.

12. Līdace, E. *Skarbā ikdiena. 100. Biogrāfisks apraksts par J. Bērziņu-Andersonu*. Rīga: Liesma, 1975. 179 lpp.
13. *Latviešu revolucionārie darbinieki*. Rīga: LVI, 1958. 152 lpp.
14. Millers, V., Stumbaņa, Ē. *Fricis Roziņš, (1870–1919): Dzīve un darbs*. Rīga: Liesma, 1965. 279 lpp.
15. Puriņš, Ā. “Dumpis uz grimstoša kuģa.” *Rīgas Laiks*, 1994, Nr. 5: 20–23.
16. Stučka, P. *Rakstu izlase. 2. sēj.* Rīga: Liesma, 1978. 640 lpp.
17. Šilde, Ā. *Pasaules revolūcijas vārdā*. Rīga: Elpa, 1993. 425 lpp.
18. Šiliņš, J. “Rīgas cietumi un lielinieku terors, 1919. gada janvāris–maijs.” *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2009, Nr. 3: 119–137.
19. *Tēraudkaluma cilvēki. Biogrāfiski apraksti*. Sast. E. Līdace, J. Reinbergs. Rīga: Liesma, 1975. 399 lpp.

Summary

Human face of the totalitarian regime:

Social portrait of Latvian bolshevik leaders

Soviet Russia launched a military offensive in the western direction shortly after the end of World War I. Soviet rule in Latvia was proclaimed in December 17, 1918; by January 1919 the largest part of the Latvian territory was captured by the Red Army. Five months of Bolshevik rule in Latvia were marked by radical social, economical and political transformations and mass terror.

This article deals with biographies of the political leadership of Soviet Latvia, 15 persons in total. Age, sex and national structure of the Soviet government are analyzed. Also social background of Bolshevik leaders is inspected, as well as their criminal records.

Highest ranks in Soviet hierarchy were held exclusively by men of Latvian origin. They were mainly in their thirties or late twenties when they were assigned to their posts in the Soviet government. Most of the Soviet leadership had rural social background. They were first generation city-dwellers 14 out of 15 highest officials had been born in the countryside and moved to the city in their early days. It should be also mentioned that nearly half of Latvian communist leadership can be labelled as of proletarian offspring. The other half was descendants of wealthy farmers and some even of bourgeois. Finally, all members of the Soviet government had experienced at least one arrest and imprisonment. Many of them had long criminal records with a number of arrests and deportations. They all were professional revolutionaries who had suffered from political persecutions for more than a decade.

Iveta Šķiņķe

Izsūtīto Latvijas iedzīvotāju dzīvesstāsti un notikumu atspoguļojums Latvijas Valsts arhīva personu lietu dokumentos: Krāslavas apriņķa piemērs

Vēsture – notikumu izklāsts, apraksts un analīze –, tāpat kā paši notikumi, ir krāsaina un daudzšķautņaina. Jo īpaši, ja izmantojam dažādus avotus un pētniecības metodes.

Vēstures izpēte un vēstures avoti ir nesaraucjami saistīti. Vēsturniekiem ir svarīgi dokumenti, jo īpaši arhīvos glabātie, taču šobrīd ne tikai paplašinājusies arhīvu dokumentu bāze, bet vēstures pētniecībā pārliciecināši ienākuši arī mutvārdu vēstures avoti.

Deportācijas spēcīgi ietekmē cilvēku atmiņas, visas sabiedrības sociālo atmiņu. 20. gs. 90. gadu sākumā trūka vēsturnieku pētījumu par deportācijām, jo ilgus gadus nebija pieejami avoti (izsūtīšanas un krimināllietas glabājās Valsts drošības komitejā, tad Prokuratūrā, Iekšlietu ministrijā un tikai kopš 1996. gada – Latvijas Valsts arhīvā; savukārt direktīvo dokumentu būtiska daļa vēl šodien atrodas Krievijas arhīvos), kā rakstīja antropologs Roberts Ķīlis: “atmiņas aizpilda vēsturnieku atstāto tukšumu” [1, 124]. Šobrīd var apgalvot, ka vēsturnieku pētījumu ir daudz. Tomēr atmiņas cilvēkiem šķiet ticamākas nekā oficiālie dokumenti, padomju laika dokumenti tiek uztverti ar neuzticību, pat vēsturnieku pētījumiem, kas tapuši uz šo dokumentu pamata, uzticas mazāk nekā publicētajām atmiņām.

Pētījuma kontekstā skatītas četras 1949. gada 25. martā no Latvijas izsūtīto iedzīvotāju personas lietas. Pavisam Latvijas Valsts arhīvā glabājas 13 283 deportēto arhīva lietas [2]. Tās veido uzskaites lietas, ko 1949. gada februārī un martā katrai izsūtāmajai ģimenei sagatavoja LPSR Valsts drošības ministrija (VDM), un specnometinājuma vietās iekārtotās personas lietas. Lietās atrodas izsūtīšanas pamatojuma dokumenti, kuros norādīts izsūtāmo iedalījums konkrētajā grupā (“kategorijā”) – “kulaks”, “kulaku ģimenes loceklis”, “notiesāta nacionālista ģimenes loceklis”, “nošauta bandīta ģimenes loceklis”, “notiesāta bandīta ģimenes loceklis”, “bandītu atbalstītājs”, “aktīva bandīta ģimenes loceklis”. Lietu dokumentiem ir būtiska nozīme 1949. gada 25. marta deportācijas mehānisma izpētē, jo tie pierāda, ka faktiski izsūtīšanas dokumentus – vēl pirms izsūtāmo “kulaku” sarakstu apstiprināšanas apriņķu darbaļaužu deputātu izpildkomitejās – sagatavoja Latvijas PSR VDM darbinieki [3, 61]. Lietās atrodas doku-

menti, kas liecina par izsūtītās ģimenes tiesisko statusu, specnometinājuma režīmu, atbrīvošanu no specnometinājuma uzskaites un atļauju atgriezties Latvijā. Šie dokumenti atspoguļo LPSR VDM, Iekšlietu ministrijas (IeM), Ministru padomes, Augstākās padomes Prezidija, kā arī apriņķu darbaļaužu deputātu padomju izpildkomiteju iesaistīšanos deportācijas norisē. Lietās ir arī privātās vēstules, iesniegumi varas institūcijām atļaut braukt mācīties, strādāt, apciemot radniekus un, protams, lūgumi par atbrīvošanu. Šie dokumenti nav iestāžu veidoti, bet nav arī viennozīmīgi personīgi, jo lietai pievienotas varas iestāžu pārtvertās un adresātam nenosūtītās vēstules, kuras saturēja kompromitējošas iezīmes, bet iesniegumi par atbrīvošanu tika rakstīti atbilstoši varas iestāžu stilam totalitārā sabiedrībā.

Vēstures avoti ir jāvērtē kritiski, jo īpaši dokumenti par atsevišķa cilvēka vai ģimenes pieskaitīšanu noteiktai kategorijai vai apvainojumi par naidīgo attieksmi pret padomju varu. Tomēr, izskatot lietas, arhīva darbinieki secināja, ka oficiālie dokumenti, ko drošības, iekšlietu un partijas institūcijas sagatavoja ar noteiktu mērķi – juridiski noformēt, sakārtot dokumentus par deportēto sastāvu, kā arī veikt kontroli un uzskaiti – ir būtiskākais avots deportāciju izpētē.

Mutvārdu vēsture piedāvā vēsturniekiem jaunas iespējas un pētījumu laukus. Ne vienmēr visi notikumi fiksēti dokumentos, jo īpaši okupācijas režīma apstākļos vēsture ievērojami cenzēta, pakļauta noteiktām ideoloģiskām prasībām [4, 34]. Daugavpils Universitātes Mutvārdu vēstures centra (DU MVC) vadītāja Irēna Saleniece raksta, ka pierakstītās atmiņas sniedz pētniekiem iespēju iztēloties deportēto cilvēku dzīvi, balstoties uz pašu izvesto sniegtajām liecībām [5, 5]. Tās kopā ar tradicionālajiem avotiem lielā mērā nodrošina iespēju rekonstruēt reālo, nevis deklarēto attiecību ainu [6, 246].

Dzīvesstāstu pētniecībā sava loma ir arī antropoloģiskai pieejai. Antropologi dzīvesstāstu saprot kā kultūras un sociālu produktu (mazāk kā individuālu vēstījumu). Roberts Ķīlis uzskata, ka, lai gan atmiņas process ir individuāls, tomēr viss, ko cilvēks atceras, ir ar kolektīvu raksturu un atspoguļo cilvēka līdzdalību dažādās sociālās grupās un šo grupu mijiedarbību [7, 199].

Kā noris šo divu grupu avotu “tikšanās”, pievēršoties deportācijas tēmai?

2009. gada jūlija ekspedīcijā intervētie 1949. gada 25. martā izsūtītie cilvēki pārstāv abas deportēto kategorijas – dokumentu terminoloģijā “kulaku” un “bandītu” ģimenes, kā arī reprezentē dažādās pieredzes – izsūtīts brālis, sieva, meita, dēls. Izsūtīti no Krāslavas apriņķa Aulejas, Krāslavas un Skaistas pagastiem un Rēzeknes apriņķa Ezernieku pagasta. Trīs inter-

vētie ir latvieši, bet viens – polis (specnometināto anketā norādīta tautība – latvieši un baltkrievi).

Positīvi vērtējams, ka mutvārdu intervijās par deportācijām netika uzdoti īpaši jautājumi, bet bijušie izsūtītie stāstīja to, kas viņiem šķita svarīgs. Nozīme ir arī tam, ka cilvēki dzīvo Latgales kultūrreģionā ar tā multikulturālo situāciju [6, 241]. Jau skatot izsūtīšanas lietas, veidojās priekšstats, ka Latgales iedzīvotājiem bija izteiktāka kopība kā radnieku, tā sādžas un pagasta iedzīvotāju vidū. Tāpat latgaliešiem izsūtījumā salīdzinājumā ar citu novadu iedzīvotājiem daudz lielāka loma bija katoļticībai, visi intervētie to uzsvēra.

Mutvārdu vēstures pētnieki min motīvus, ko cilvēki tradicionāli stāsta – izsūtīšana no mājām, cilvēcisko attiecību iziršana un bezpalīdzības sajūta ceļā uz Sibīriju lopu vagonos, darbs, attiecības ar vietējiem iedzīvotājiem, svētki, ticība, mājas un Dzimtene [8, 40–46].

Antropologs R. Ķilis min sižetus, kas atkārtojas – identitātes maiņa cilvēka “paņemšanas” brīdī, vagona identitāte – ceļš lopu vagonos, kultūras identitātes pieņemšana tai vidē, kurā viņi iesviesti, vergu stāvokļa metafora – sadale pa kolhoziem, apburtais izdzīvošanas loks, svētki, smagie apstākļi pēc atgriešanās [7, 198–208].

Savukārt arhīva dokumenti – slēdziens par izsūtīšanu, aptaujas lapa, ko aizpildīja izsūtīšanas brīdī mājās, raports un izziņa par ģimenes ievietošanu ešelonā – izskaidro cilvēka izsūtīšanu varas iestāžu redzējuma kontekstā; specnometinātā anketa, paraksts par izsūtīšanu uz mūžu, reģistrācijas lapa, lūgumi par atbrīvošanu, lēmums par noņemšanu no specnometinājuma uzskaites un paraksts par atbrīvošanu – rāda cilvēka statusu izsūtījumā; visbeidzot – biogrāfijas un lūgumi par mantas atdošanu, rehabilitācijas – dokumenti atspoguļo jau brīva cilvēka statusa atgūšanu.

Vēl jāmin represīvo iestāžu dokumenti Krievijas un Sibīrijas arhīvos – lēmumi par izsūtīšanu, uzskaites dokumenti, dokumenti par izsūtīto izvietotānu, dzīves apstākļiem, darbu un noskaņojumu.

Izpētot un salīdzinot abas avotu grupas, tika nošķirtas tēmas, par kurām cilvēki stāsta, kas atkārtojas intervijās, atspoguļojas dokumentos, nesakrīt, kas papildina viens otru.

Intervētos cilvēkus nodarbina izsūtīšanas iemesls. “Neko ar mūsu nebijām nogrēkojušies, nebija par ko izvest” [9], saka Konstantīns Pontaks, izsūtīts kā “tiesāta bandīta” ģimenes loceklis, jo brāļi izvairījušies no die-nesta padomju armijā, slēpušies un iesaistījušies bandā, tēvs tika tiesāts kā bandītu atbalstītājs [10]. Par brāļiem viņš stāsta: “Kaimiņš teicis, ko iesiet tišā nāvē, brāļi armijā neaizgāja, slēpās mājās, tēvu par to notiesāja. Tad brāļus istrebiteļi 1945. gada martā aizturēja, nosūta uz Daugavpili,

tad uz Rīgu un 8 gadi Magadanā.” [9] “Izveda tos, kam vairāk kas piede-rēja” [11] – tā Franciska Sauša, kuru izsūtīja kā “legalizējušos bandīta” ģimenes locekli (vīrs slēpies, jo negribējis iet uz fronti) kopā ar meitu un vīra vecākiem. Turklāt lietas dokumenti rāda, ka Franciskas vārda izsūtī-šanas slēdzienā nebija, bet, tā kā operatīvā grupa konstatēja, ka viņa ir ģimenes locekle, tad iekļāva sarakstos un izsūtīja [12]. “Izsūtīja, jo kulaki, 30 ha zemes, 2 govys, 2 zirgi, cūkas, 3 aitas” [13], atceras Valentīna Moiseja, izsūtīta kā kulaka ģimenes locekle [14].

Vietējo loma izsūtīšanā. “Tie, kas aizturēja, nebija vietējie – ar sar-kaniem pagoniem nebija vietējie. Vietējie bija, kas pateica, kur un kas dzīvo, kas ir kas – nu partorgs, pagastveči, tie, kas milicijā strādāja” [9], stāsta Konstantīns Pontaks. “Mums bija labi zaldāti. Palīdzēja salikt. Sveši bija, nebija vietējie. Vietējie, kas nodeva, nerādījās acīs” [11], tā Franciska Sauša. Savukārt Valentīna Moiseja saka: “Ne jau Staļins teica, kurš jāiz-sūta. Vietējie teica, kas nepatika, to izsūtīja. Viņš deva pavēli, bet vietējie pateica, kurš jāizsūta... Citi atpirkās, sevišķi bagātie.” [13]

Jautājums par “vietējo” lomu deportācijā ir vissmagākais. Kulaku sarakstu sastādīšana izpildkomitejās, vietējo aktivistu iesaistīšana depor-tācijas akcijā, tajā pašā laikā – PSRS augstāko varas iestāžu lēmumu un pavēļu noslepenošanas kropļoja objektīvo ainu, cilvēku apziņā samazināja represīvo iestāžu lomu deportācijā.

Izsūtīšanas brīdis cilvēku atmiņās iezīmējas spilgti, savukārt lietu dokumenti ir konstatējoši – raports un izziņa par cilvēku nodošanu ešelonā.

Emocionālas ir atmiņas par braucienu lopu vagonos, jo tā bija smaga pāreja citā realitātē. “Teļa vagoni, viss bija sablīvēts, ziema, vagoni piesalis, tecēja uz cilvēkiem, vagoni gari, nevarēja gala redzēt – likumā nevarēja redzēt galu [raud]. 14 sutkas brauca – atpakaļ četras. I gāja, i stāvēja, i daudz izmeta nomirušu. Ar ēšanu – kam bija no mājām paņemts, tas dalījās” [11], saka Franciska Sauša. Atmiņas bieži vien tik ļoti savijušās ar dzirdēto, lasīto, ka par to stāsta arī tas, kurš pats 25. martā netika izvests [15]. Atmiņās bieži minēti no vagoniem izmestie mirušie. Tomēr dokumentos – ešelonu priekšnieku ziņojumos – aina ir cita. Cilvēkus “iekraušanas” stacijās saskaitīja, un gala stacijā bija “jānodod” un jāat-skaitās; par katru mirušo ceļā bija jāraksta akts: kad miris, kāds nāves cēlonis, kurā stacijā izdots apglabāšanai.

Par cilvēku sadali pa kolhoziem, darbu un dzīvi specnometinājumā, attiecībām ar vietējiem, ticību Dievam, dzīvi un ierobežojumiem pēc izsūtī-juma atmiņās un arhīvu dokumentos nav pretrunu, katra avotu grupa dod savu pienesumu kopīgās tēmas izpētei. Ja par ceļu un nokļūšanu nometinājuma vietā atmiņas ir ļoti emocionālas, tad par tālāko reālo un

praktisko dzīvi jau stipri lietišķākas. Atmiņas krāsaināk iezīmē cilvēkus, viņu attiecības, paražas: “Kapi ne [tādi] kā pie mums – lopi pāri staigā, nav nožogots. Kāzas – sievas veda no tālienes – jo tad nevienš nepazīst un neaprunās.” [13]

Ir jautājumi, ko izsūtītie noklusē, bet kas minēti dokumentos – kāpēc māte neuzmeklēja bērnus un neaizbrauca līdz, kāpēc un kā nomira vecāki, nemin, ka nemaz neizsūtīja 1949. gadā, bet aizbrauca kopā ar tēvu 1951. gadā. Tas jāanalizē gan mutvārdu vēstures pētniekiem, gan sociālpsihologiem.

Pētot deportācijas, ir nepieciešamas abas avotu grupas – gan arhīvu dokumenti, gan mutvārdu intervijas. Tās būtiski papildina viena otru, precizē, aizpilda “baltos plankumus” kā vienā, tā otrā pusē, un attiecības starp tām ir nozīmīgākas, nekā sākotnēji šķita. Ja dokumenti parāda deportāciju no varas pozīcijām, atmiņas piedod to cilvēcīgo momentu, rāda, kā cilvēks jutās, ko domāja. Atmiņu kontekstā dzīvāki kļūst arī dokumenti. Tomēr pēc atmiņām vien nevar rekonstruēt izsūtīšanu. Pilnīgāka vēstures aina ir iegūstama, pētot abas avotu grupas. Arhīva lietu par izsūtītajiem cilvēkiem un dzīvesstāstu salīdzināšana dod vienreizēju materiālu izpētei ne tikai vēsturniekiem, arhivistiem un dzīvesstāstu pētniekiem, bet arī sociālpsihologiem. Tas rosina veikt starpdisciplināros pētījumus.

Avoti un literatūra

1. Ķilis, R. “Sociālā atmiņa un nacionālā identitāte Latvijā.” Grām.: *Atmiņa un vēsture. No antropoloģijas līdz psiholoģijai*. Rīga: N.I.M.S, 1998. 113.–130. lpp.
2. Latvijas Valsts arhīvs, 1894. f. (1949. gada 25. martā no Latvijas izsūtīto iedzīvotāju personas lietas).
3. Kalnciema, A. “1949. gada 25. marta deportācija. Dokumenti.” Grām.: *Aizvestie. 1949. gada 25. marts*. Rīga: Nordik, 2007. 59.–62. lpp.
4. Milts, A. “Tautas izzīņa mutvārdu vēsturē.” Grām.: *Spogulis: Latvijas mutvārdu vēsture*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts, 2001. 33.–40. lpp.
5. *1949. gada 25. martā izvesto balsis*. Sast. I. Saleniece. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds “Saule”, 2008. 400 lpp.
6. Saleniece, I. “Latgales multikulturālās situācijas atspoguļojums mutvārdu vēstures avotos.” Grām.: *Latgale Eiropas kultūrtelpā: daudzdimensionāla pieeja. Letonikas trešā kongresa zinātniskie raksti*. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 2009. 368 lpp.

7. Kīlis, R. "Sociālās un kultūras antropoloģijas perspektīvas." Grām.: *Spogulis: Latvijas mutvārdu vēsture*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts, 2001. 198.–208. lpp.
8. Lazda, M. "Sievietes dzīvesstāsts un vēsture." Grām.: *Spogulis: Latvijas mutvārdu vēsture*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts, 2001. 40.–46. lpp.
9. Konstantīna Pontaka dzīvesstāsts, ierakstija I. Bogdanoviča Krāslavā 2009. gada 11. jūlijā; 150 minūtes, latviešu valodā, DU MV: 621.
10. LVA, 1894 f., 1.apr., 62R. l. (Staņislava Pontaka lieta), 6., 6. o.p. lp.
11. Franciskas Saušas dzīvesstāsts, ierakstija Z. Stapķeviča Krāslavā 2009. gada 12. jūlijā; 105 minūtes, latviešu, latgaliešu valodā, DU MV: 639.
12. LVA, 1894 f., 1.apr., 296R. l. (Donata Sauša lieta)
13. Valentīnas Moisejas dzīvesstāsts, ierakstija Z. Stapķeviča Krāslavā 2009. gada 13. jūlijā; 78 minūtes, krievu valodā, DU MV: 653.
14. LVA, 1894 f., 1.apr., 9144. l. (Benedikta Moiseja lieta)
15. Broņislava Podskočija dzīvesstāsts, ierakstija E. Loite Krāslavā 2009. gada 14. jūlijā; 75 minūtes, krievu valodā, DU MV: 663; LVA., 1894 f., 1.apr., 76R. l. (Kazimira Podskočija lieta)

Summary

Life stories of deported Latvia's inhabitants and the reflection of events in personal documents in the Latvian State Archives: Case study of Krāslava district

Documents preserved in archives are of particular importance in historical research. Due to the expansion of boundaries in interdisciplinary research, new sources, including oral history, are being accepted.

The topic of deportations is significant as a historical research field in Latvia. Deportations have had a substantial impact on society, as well as on social memory. While there was a lack of research on deportations in the early nineties, as sources were not available, presently, based on archival sources, significant research has already been done. However, in terms of societal attitude, memories have a special, even more important place – they seem more true to people than official documents.

This research compares the life stories of four deportees of March 25, 1949, which were transcribed from testimonies recorded during a field expedition in the Summer of 2009 by the Centre of Oral History of the University of Daugavpils, with the personal deportee cases of given families preserved and stored at the Latvian State Archives. Documents of the deportee cases were produced and compiled by representatives of

governmental authorities. Documents reflect the operations of authorities, justification of deportation, what deportees were allowed to take. These sources look at the deportation of families in the context of deportation on the whole. Life stories, on the other hand, offer information on living conditions, habits, attitudes and social awareness of persons, which cannot be obtained from documents. Official documents and life stories supplement each other.

Olga Terehova

Dzimuma jautājums laikraksta “Сегодня” slejās: vēstījums un konteksts

Laikraksts “Сегодня” iznāca Rīgā no 1919. līdz 1940. gadam. Tas bija lielākais dienas izdevums krievu valodā ārpus PSRS ar plašu korespondentu un autoru tīklu. Maksims Hanfmans (bijušais kadetu laikraksta “Речь” redaktors), ieņemot izdevuma galvenā redaktora amatu, veicinājis “Сегодня” popularitāti.

Šajā rakstā tiek mēģināts izvērtēt izdevuma saturu dzimuma jautājuma aspektā, jo “Сегодня” savās slejās glabā daudzus notikumu un personu aprakstus, kas var palīdzēt noskaidrot dzimuma jautājuma kontekstu attiecīgajā laika posmā.

Dzimuma jautājumam var atrast vairākas interpretācijas un skaidrojumus: tiklīdz ir runa par vīriešu/sieviešu vai vīrišķo/sievišķo, iespējams piesaukt dzimuma jautājuma jēdzienu. Pirms veikt laikraksta materiālu atlasī un analīzi, rakstā ir jāformulē jēdzieni. Ar dzimuma jautājumu tiek saprasts informācijas pasniegšanas veids par attiecībām starp sievietēm un vīriešiem kā dažādu dzimumu pārstāvjiem. Dzimuma jautājums ietver sevī arī pieņemto priekšstatu par vīriešu un sieviešu lomām sabiedrībā un ģimenē, arī to, kā tiek uztverta dzimumu lomu maiņa (kas varētu izpausties kā sieviešu emancipācija).

Lai mēģinātu noskaidrot dzimuma jautājuma vēstījumu un kontekstu, pētījumam tika atlasīti 8. martā izdotie numuri no 1919. līdz 1940. gadam. 8. marta numuri tika izvēlēti, jo, pēc raksta autores domām, t.s. Sieviešu dienas atzīmēšana, tās tematika un nosakņojums varētu būt konteksts dzimuma jautājuma atspoguļošanai, aktualizēšanai laikraksta “Сегодня” slejās. Kopumā tika atlasīti vairāk nekā 30 raksti, kuros bija iespējams saskatīt dzimuma jautājuma tematiku.

Darbā ar avīzes materiāliem tika izmantota naratīva analīze. Naratīvs ir runāts vai rakstīts teksts, kas vēsta par kādu notikumu vai hronoloģiski saistītu notikumu virkni [1, 652]. Vēstījuma jēdziens rakstā lietots kā naratīva sinonīms: laikraksta materiālu kā vēstījuma izpēti ļauj interpretēt notikumu un personu aprakstus ar mērķi noskaidrot dažādu scenāriju esamību un to savstarpēju pārklāšanos.

Dzimuma jautājums tika pieteikts 1925. gada 8. marta izdevuma rakstā “Dzimuma jautājuma sarkanais atspoguļojums” kā recenzijas atsauksme uz kādu “ārsta–komunista” Zalkinda PSRS izdoto krājumu (pašā rakstā grāmatas nosaukums nav norādīts), kas “ar savas partijas biļetes

sarkano krāsu vēlas apgaismot dzimuma jautājumu" [2]. Raksta autora satīriskā attieksme pret Zalkinda uzskatiem, to kritika un izsmiešana veido kontekstu seksuālās uzvedības aprakstam Zalkinda tekstā. J. Ajhenvalds (Айхенвальд), ironizējot par Zalkinda pozīciju un teoriju dzimuma jautājumā, kā normu apraksta seksuālās attiecības starp laulātiem, to tiesības uz neaizskaramību un intimitāti: "pirms biedra Zalkinda cilvēce uzskatīja, ka šajā sfērā [laulātā pāra intīmās attiecības – O.T.] kolektīvisms vispār ir nevietā un ir neērts" [2]. J. Ajhenvalds rakstā atbalsta ideju, ka monopols uz seksuālajām attiecībām pieder laulātiem: tās ir iespējamās nevis starp sievieti un vīrieti, bet starp sievu un vīru. J. Ajhenvalda atsauksme uz Zalkinda idejām ir vienīgais materiāls, kurā atklāti un tieši tika stāstīts par seksualitāti. Pārējos materiālos analizētajā periodā dzimuma jautājums atspoguļots drīzāk kā sieviešu un vīriešu lomu izpratnē.

Naratīva analīze rāda, ka laikraksta "Сегодня" slejās pamanāmi vairāki stāstīšanas modeļi un vēstījumi par sievietēm un vīriešiem. Sievietes tēls tiek prezentēts daudzos vēstījumos, no tiem kā dominējošus iespējams izdalīt četrus: emancipētā sieviete, sieviete – sava vīra sieva, sieviete – bomonda pārstāve, sieviete kā Latvijas nācijas simbols.

Emancipētā sieviete rīkojas neatbilstoši sieviešu uzvedības normām – laikraksts pasniedz viņu kā "ziņu", kas piesaista auditorijas interesi. Emancipētās sievietes "Сегодня" slejās aprakstītas kā izņēmums, bez norādījumiem uz masveidīgo emancipāciju un tās seksuālās analīzi. Inovācijas un izmaiņas sieviešu lomā un statusā pasniegtas kā konkrētās sievietes izvēle, tās "rozīnīte", bet ne masveida parādība. Avīzes 1926. gada 53a numurā npublicētā amerikāņu aktrises Glorijas Svensones fotogrāfija (skat. attēlā), kurā viņa attēlota pie motorlaivas stūres, ir viens no emancipētās sievietes tēla piemēriem laikrakstā.

Cits diezgan populārs tēls bija arī sava vīra sieva, kad informācija par sievieti "ierāmēta" laulāto attiecību kontekstā: sievietei tika veltīta laikraksta uzmanība, ja viņas vīrs bija pazīstams cilvēks sabiedrībā, piemēram, politiķis. Detaļām bagāts, spilgti pasniegts sievietes – sievas tēls it kā apliecināja viņas vīra ievērojamo statusu.

Sieviete kā bomonda pārstāve kļuva par ietvaru, kas ļāva informēt sabiedrību par augstākās sabiedrības dzīvesveidu un ikdienu. Krievu grāfiene, angļu karalienes māsica (skat. attēlā), vēstnieka sieva un citas sievietes ne tikai iemieso sevī kādas svešās dzīves atribūtus, bet arī postulē sabiedrības šķirisko iekārtu. Laikraksta "Сегодня" slejās sievietes piederību bomondam nosaka izcelsme un statuss. Pārstāvot bomondu, sieviete vienlaikus arī iezīmē laikraksta izpratni par to. Kopumā "Сегодня" bija aktuāls starptautisks bomonda mērogs – nebija orientācijas tikai uz Latvijas sabiedrības augstākiem slāņiem.

Lai gan laikraksts stāstījumos par augstākās šķiras pārstāvjiem bieži orientējās uz ārzemju "zvaigznēm", "Сегодня" identificēja sevi kā Latvijas izdevumu. Analizētajos materiālos izmantoti arī nacionālie motīvi – sieviete latviešu tautastērpā pasniegta kā Latvijas simbols, kā Latvijas nācijas un tradīciju glabātāja (skat. attēlā), un šāds skaiderojums liekas ticams. Bet sievietes attēlošanai nacionālajā tērpā iespē-

jams atrast arī citas interpretācijas, kad tautastērps tiek uztverts kā dekorācija, kas padara sievietes tēlu par nereālu, vienlaikus ļaujot par viņu fantazēt. Sieviete tautastērpi pie Latvijas stenda Leipcigas izstādē varētu simbolizēt Latvijas produkciju, uzsverot produkcijas nacionālo identitāti (skat. attēlā).

Sievietes tēlā, ko pasniedza un veidoja laikraksts "Сегодня", pamānāma vēlme ievietot sievieti kādā kontekstā, lai viņu būtu interesanti aprakstīt un par viņu būtu interesanti lasīt. Tieksme apmierināt auditorijas interesi un piesaistīt tās lielāku uzmanību laikrakstam varētu būt iemesls, kāpēc par sievieti tika vēstīts kā par konkrēta dzimuma pārstāvi.

Vīriešu tēla reprezentācija izdevumā nav tik dažāda kā sievietes tēla konstrukcija. Vīrietis galvenokārt tiek pasniegts kā politiķis, profesionālis vai kā sievietes pretējība.

Universāla vīrieša tēls sakonstruēts no politiķa un profesionāļa īpašībām – virkne politikā iesaistīto vīriešu, par kuriem stāstīja "Сегодня", izveidoja pastāvīgas asociācijas: vīrietis – politiķis – profesionālis. Vīrietis – profesionālis parādās kā kompetents profesijas pārstāvis, kas veiksmīgi darbojas savā nozarē. Politika tēls nav viennozīmīgi dižs un maskulīns – politiķis mēdz būt attēlots arī karikatūrā, kas, atveidojot kādu situāciju, izsmej un pazemo kādas politiķa īpašības vai tēlu kopumā.

Paralēli politiķa un profesionāļa tēlam “Сегодня” mēģina identificēt vīrieti ar sievietes tēla starpniecību: karikatūrās vīrietis bieži rīkojas kā sieviete. Vīrieša attēlošana vīriešu uzvedībai netipiskās situācijās uzsver, ka vīrietis neuzvedas kā sieviete – tā uzvedība tiek stereotipizēta pēc dzimuma pazīmes. Vīrieša attēlošana situācijās, kad viņš neievēro vīrieša uzvedības normas un pat rīkojas “sievšķīgi”, nostiprina priekšstatu par divu dzimumu pretējību un savstarpēji papildinošo raksturu. Citiem vārdiem sakot, “Сегодня” kā medijs atbalsta un izplata ideju par atšķirībām sieviešu un vīriešu uzvedībā.

Saiknes starp sievietēm un vīriešiem, viņu mijiedarbe laikrakstā “Сегодня” parasti tiek pasniegta laulāto attiecību gaisotnē: romantika, kāzas, svinības ir tas konteksts, kurā veidojas vēstījums par kopdzīvi. Laulāto attiecību aprakstos bieži tiek noklusēta sadzīves sfēra: nav informācijas

par ikdienas detaļām, kādām problēmām, vēlmēm un gaidām. Rodas iespaids, ka izdevumā laulība tiek idealizēta un augsti vērtēta. Laulība parādās kā dzīves kvalitātes nosacījums, kāda standarta pazīme, kas vieno lasītājus. Laulība kā ideāls vīriešu – sieviešu attiecību modelis izdevumā nav viennozīmīgs: kriminālās hronikas arī mēdz būt konteksts sieviešu un vīriešu attiecību aprakstam.

Kriminālās hronikas laikrakstā "Сегодня" satur informāciju par negadījumiem, noziegumiem, izmeklēšanu un tiesāšanu. Noziegumu aprakstos blakus sievai un vīram parasti parādās arī citu ģimenes locekļu tēli: bērni, brāļi, māsas, vecāki. Negadījumā mēdz būt iesaistīti mīļākie un mīļākās, bet šādas attiecības tiek pasniegtas kā normu pārkāpums, kā devianta uzvedība. Kriminālās hronikas kontrasts ar ideālās laulības aprakstiem dažādo sieviešu – vīriešu uzvedības modeļus un sakārto to normas hierarhijā. Laikrakstā "Сегодня" sniegtie apraksti par dzimumu attiecībām socializē attiecību paraugus starp sievietēm un vīriešiem, vienlaikus stingri ierobežojot tos un padarot seksualitāti par to nosacījumu.

Salīdzinot sieviešu un vīriešu tēlus laikrakstā "Сегодня", to attiecības dzimuma jautājuma kontekstā, iespējams veikt dažus secinājumus.

Izdevuma slejās sievietes atveidošanai raksturīga tēlu dažādība, toties vīrieša tēls ir vairāk monolīts un viendabīgs. Sieviešu tēlu virkne identificē viņu kā laulāto, mīļāko, populāru personu, "zvaigzni". Par vīrieti biežāk tiek stāstīts kā par politiķi vai kādas elitāras profesijas pārstāvi.

Attieksme pret dzīvi atšķir sievieti no vīrieša: avīzes slejās sieviete ir dzīves baudītāja, bet vīrietis – darītājs, kas ietekmē sabiedrības dzīvi un procesus. Sieviete savā vēlmē baudīt ir vairāk pasīva nekā vīrietis, kas aktīvi strādā "lietas labā".

Laikraksts "Сегодня" nepiedāvā lasītājiem iespēju identificēties pēc dzimuma pazīmes – izdevums uzrunā savu auditoriju neitrāli, nepievēršot atsevišķu uzmanību dzimumam. Kā elementu, kas palīdz vērsties pie savas auditorijas, "Сегодня" izmanto šķiriskumu. Pēc laikraksta satura var secināt, ka tā auditorija ir turīgie pilsētnieki ar labu izglītību.

Dzimuma jautājums "Сегодня" reprezentēts pastarpināti, kā sieviešu un vīriešu savstarpējās attiecības ģimenes kontekstā, bez politiskā iekrāsojuma.

Raksta autore nepretendē uz izsmēlošiem analīzes rezultātiem. Izlases kopumā iespējams saskatīt arī citus sieviešu un vīriešu tēlus, kā arī dzimuma jautājuma kontekstus. Mēģinājums izvērtēt dzimuma jautājuma kontekstu rosina plānot turpmāko laikraksta "Сегодня" izpēti par dzimuma jautājumu ar citu metožu palīdzību.

Avoti un literatūra

1. Czarniawska, Barbara. *The Uses of Narrative in Social Science Research. Handbook of Data Analysis*. M. Hardy and A. Bryman (eds.). Sage, 2000. Pp. 649–666.
2. Айхенвальд Ю. "Красное освещение полового вопроса." *Сегодня*, 1925. 8 марта.
3. "Мужская мода в Англии." *Сегодня*, 1925. 8 марта.
4. "Глория Свенсон мчится со скоростью 200 км в час." *Сегодня*, 1926. 8 марта.
5. "Парижская мода." *Сегодня*, 1926. 8 марта.
6. "Если бы он выбирал шляпу как она." *Сегодня*, 1926. 8 марта.
7. "Общая группа участников съезда РСС." *Сегодня*, 1927. 8 марта.
8. "Лейтенант Олиньш и сержант Лапко оправданы." *Сегодня*, 1927. 8 марта.
9. "Сегодня вечер пластического балета Анны Керэ." *Сегодня*, 1928. 8 марта.
10. "Советский юмор. Самообложение." *Сегодня*, 1928. 8 марта.
11. "Троцкий. В СССР ты бы у меня попал в расход, а теперь я занесу тебя в приход." *Сегодня*, 1929. 8 марта.
12. "Орлов жертва женщин (?)" *Сегодня*, 1929. 8 марта.
13. "Новый головной убор в красной армии." *Сегодня*, 1929. 8 марта.
14. "Провинциальная жизнь. Поджог из мести за оскорбленную любовь." *Сегодня*, 1929. 8 марта.
15. "Рамон Наварро хочет стать Нурми." *Сегодня*, 1929. 8 марта.
16. "Дочь Макдональда играет в хоккей." *Сегодня*, 1930. 8 марта.
17. "Баба." *Сегодня*, 1931. 8 марта.
18. Татаринов В. "Голос крови." *Сегодня*, 1931. 8 марта.
19. Немирович-Данченко В. "Жена дипломата художница." *Сегодня*, 1931. 8 марта.
20. "М. Брусованский приговорен к 3 месяцам ареста." *Сегодня*, 1931. 8 марта.
21. "Посетите Латвию!" *Сегодня*, 1933. 8 марта.
22. "Я невиновна!" *Сегодня*, 1933. 8 марта.
23. "Облила платье керосином, подожгла его и пыталась повеситься." *Сегодня*, 1933. 8 марта.
24. "Вонзил нож в спину «воображаемого» противника." *Сегодня*, 1933. 8 марта.
25. "Зимние маневры в Польше в районе Львов Перемышль." *Сегодня*, 1934. 8 марта.

26. "Эстонско-латвийская дипломатическая свадьба в Праге." *Сегодня*, 1934. 8 марта.
27. "Корсиканский бандит Спада, в четвертый раз приговоренный к смертной казни." *Сегодня*, 1935. 8 марта.
28. "Троюродная сестра английской королевы в полицейском участке." *Сегодня*, 1937. 8 марта.
29. "Русская графиня жалуется на своего управляющего." *Сегодня*, 1937. 8 марта.
30. "Женя японского посла в Берлине г-жа Ошима." *Сегодня*, 1939. 8 марта.
31. "Латвийский стенд на Лейпцигской выставке." *Сегодня*, 1940. 8 марта.

Summary

The issue of sex and gender in the newspaper's "Segodnia": narrative and context

In this work, the author explores gender constructs of images of men and women, and their relationships as they were portrayed in the newspaper "Segodnia." For the analysis, newspaper issues, published on March 8, 1919–1940, were selected. March 8 was chosen due to the Women's Day because it was thought the issue of men and women would be more frequently portrayed on that day.

The articles were analyzed using the narrative analysis method. Several images of women were constructed there: a flappered woman, a woman as a wife, a beau monde's representative and a woman as Latvia's symbol. It was found that those images were constructed using many kinds of narratives. Main images of men were politicians or professionals, specialists. The portrayal of relationships between men and women were found in two main contexts: marital relations and criminal chronicles. While in marital relations, those relationships were described in the context of an ideal couple, criminal chronicles presented deviant behaviour, taking place in the family life.

Upon the analysis of these narratives, it is concluded that the images of women differ from those of men. Women are described enjoying life, whereas men as working individuals striving to improve the quality of life. The issue of sex and gender were found in family narratives, describing relationships between men and women without any political context.

Guna Vainovska

Izdevniecības un to vadītāji Vidzemē

19. gs. beigās – 20. gs. sākumā

19. un 20. gs. mijā Latvijā palielinājās sabiedrības interese par grāmatniecības jautājumiem. Laikrakstos parādījās raksti par izdevniecību darbu, par izdodamo grāmatu izvēli, par derīgu zinību izplatīšanu un cīņu pret t.s. sēnalu literatūru. Plaši pievērsās laikrakstu izdošanai un to saturam [2; 3], rīkoja grāmatu izstādes. Kopumā grāmatniecība un prese bija kļuvusi par diskusiju un polemikas objektu. Līdz ar to būtiski ir izpētīt, kādas šajā laika posmā bija izdevniecības un to vadītāji. Publicēto ziņu par izdevniecībām un to vadītājiem ir ļoti nedaudz. Laikabiedru atmiņas un daži arhīvu dokumenti sniedz tikai fragmentāras ziņas. Galveno avotu grupu tēmas izpētei veido izdevniecību katalogi un dažādi bibliogrāfiskie rādītāji [4; 5].

Lielākās izdevniecības atradās pilsētās. 20. gs. sākumā Latvijā bija 20 pilsētas, no tām sešas bija Vidzemē [6, 67]. Līdzās Rīgai lielākās pilsētas bija Cēsis, Valmiera un Limbaži, kuru iedzīvotāju vidū dominēja latvieši [6, 199]. Šajā rakstā apskatītas tās izdevniecības un izdevēji, kas devuši ieguldījumu latviešu iespaiddarbu attīstībā. Jāpiezīmē, ka pirmās latviešu izdevniecības tika izveidotas jau 19. gs. 60. gadu beigās. Rīgā pirmās latviešu izdevniecības dibinātājs bija Kārlis Stālbergs (1837–1895), Jelgavā – Henrihs Alunāns (1835–1904) un Liepājā – Klāvs Ukstiņš (1832–1904). Viņi savas darbības laikā saskārās ar lielām grūtībām: veco tipogrāfiju konkurenci, lasītāju un pircēju trūkumu.

Viens no izdevniecību centriem Vidzemē līdzās Rīgai bija Cēsis, kur 19. gs. 70. gados Kārlis Mačernieks (1864–?) atvēra savu tipogrāfiju un izdevniecību. K. Mačernieks literatūrā pazīstams ar pseidonīmu Dadzis, Lapsene, Ņirga, Reķu Viesons, Viesons. No 1905. līdz 1908. gadam viņš izdeva humoristisko žurnālu *Ņirga* un kalendāru ar tādu pašu nosaukumu. Darbojās Cēsu Latviešu labdarības biedrībā kā aktieris un režisors, pēc tam bija ceļojošais aktieris un kupletists [7]. Kopš 1881. gada pievērsās daiļliteratūras izdošanai un šajā jomā darbojās līdz 90. gadu vidum, izdeva paša sacerētās lugas, piemēram, *Varmāka* un *Veca mīlestība nerūs* (1883), tulkotās lugas, piemēram, R. Gotšala *Kaukāza roze* (1881). Kopumā K. Mačernieks izdeva lētus un pieprasītus darbus, piemēram, *Vislielākais krājums slavenu un sevišķi interesantu burvības mākslas gabalu* (1892), kas maksāja 20 kapeikas. Tā nebija augstvērtīga literatūra.

Līdzās K. Mačerniekam Cēsis darbojās Pēteris Liepiņš (1856–1903), kurš atvēra pirmo grāmatveikalu pilsētā, bet 1884. gadā līdzās tam izvei-

doja tipogrāfiju. P. Liepiņš bija gan redaktors, gan izdevējs laikrakstam *Cēsu Ziņotājs* (*Wendensche Anzeiger*), kas bija pirmais provinces pilsētas laikraksts Latvijā. Tas iznāca no 1884. līdz 1909. gadam reizi nedēļā vācu, krievu, latviešu valodā [8, 84]. Pamatā P. Liepiņš bija tipogrāfs un grāmatu tirgotājs. Tipogrāfijā iespieda viņa apgādātos darbus, piemēram, R. Blaumaņa *Skroderdienas Silmačos* (1902), kā arī paša īpašnieka sarakstītos un tulkotos darbus. Pēc P. Liepiņa nāves viņa uzņēmums pastāvēja vēl neilgu laiku, bet 1909. gadā nonāca A. Bērziņa un J. Zariņa īpašumā [9].

Izdevējdarbības redzamākais pārstāvis Vidzemē bija Jānis Ozols (1859–1906), kurš savu darbību 19. gs. 80. gados uzsāka kā grāmatu sējējs un rakstāmlietu tirgotājs. 1885. gadā viņš atvēra grāmatu veikalu Vecpiebalgā, bet 1893. gadā – Cēsīs. Līdzās veikalam 1895. gadā J. Ozols iegādājās tipogrāfiju [9, 95], kas ar laiku kļuva par vienu no labākajām Vidzemē. Izdevēja darbību viņš sāka ar ienesīgāko iespieddarbu – skolas grāmatu un kalendāru – izdošanu. 19. gs. 90. gados viņš pievērsās savu novadnieku darbu izdošanai, pamazām specializējoties latviešu daiļliteratūras izdošanā. Viens no nozīmīgākajiem izdevumiem bija Reiņa un Matīsa Kaudzīšu darbs *Mērnīeku laiki: stāsts iz tautas dzīves* (izdots 1891. gadā un atkārtoti – 1902. gadā). Sadarbība ar minētajiem autoriem turpinājās, izdodot *Vija no kopotiem Kaudzītes Reina un Kaudzītes Matīsa rakstu darbiem* 17 burtnīcās, kas klajā nāca no 1893. līdz 1903. gadam. Starp nozīmīgākajiem J. Ozola izdotajiem darbiem minams arī K. Skalbes dzejoļu krājums *Cietumnieka sapņi* (1902) un pasaka *Kā es braucu Ziemeļmeitas lūkoties* (1904), R. Blaumaņa lugas u.c darbi. Literatūras vēsturnieki atzīmē J. Ozola devumu pirmā latviešu almanaha – oriģināldarbu krājuma *Jauna raža* – izdošanā. Tas iznāca kopš 1898. gada, un J. Ozola dzīves laikā tika izdoti 7 sējumi. Žurnāla redaktors bija Teodors Zeiferts (1865–1929), ar kuru sadarbība bija sākusies *Latviešu lirikas attīstība* izdošanā 1897. gadā. Šķiet, tas bija arī viens no iemesliem, kāpēc 1902. gadā J. Ozola apgādā nonāca zinātniski literārais mēnešraksts *Austrums*. Līdz tam to izdeva Rīgā, Kalniņa un Deičamana izdevniecībā, bet izdošana neatmaksājās, lai gan mēnešraksts bija ieguvis lasītāju atzinību [10, 445]. T. Zeiferts bija šī izdevuma redaktors līdz 1903. gada vidum, pēc tam par redaktoru kļuva mācītājs Andrievs Niedra (1871–1942). Viņš 1904.–1905. gadā Cēsīs nodibināja tipogrāfiju un izdevniecību *Austrums*, kur turpināja žurnāla *Austrums* izdošanu. Šeit klajā nāca arī paša A. Niedras sacerētie literārie darbi, piemēram, *Bads un mīlestība* (1905), un sociāli politiskie sacerējumi, piemēram, *Darbs un svabadība, jeb kā izpostīt mūsu fabrikas?* (1905), *Apcerējums par lauku nemieriem* (1905).

Tika dibinātas arī tādas izdevniecības, kuru mērķis bija kādas šauras tēmas iespieddarbu izdošana. Piemēram, J. Ozola skolnieks Oskars Jēpe (1875–1951) 1906. gadā dibināja izdevniecību *Arājs* ar nodomu izdot krievu rakstnieku darbus nelielās burtnīciņās [11]. 1906. gadā viņš izdeva A. Čehova stāstus *Māja* un *Pasta kantorī* katru atsevišķā burtnīcā. Tādā pašā formātā izdeva L. Andrejeva divus stāstus *Klusēšana* un *Pagraba dzīvoklis*. Tomēr ieceri nerealizēja līdz galam, jo izdevumi pircēju atsaucību neguva un pēc gada izdevniecība savu darbību pārtrauca. Jāatzīmē, ka ļoti ienesīga bija tikai populāro izdevumu – kalendāru, sapņu grāmatu un lubu literatūras – izdošana. Piemēram, romāna *Mērnieku laiki* izdošana autoriem neienesā daudz: “Otrā un trešā izdošana pie Ozola, Cēsīs, ienesa tāpat itin maz, tikai trešo daļu no tās maksas, kas runāta bija pie Alunāna.” [12, 486] Grāmatu izdošana prasa finanšu ieguldījumus caurmērā uz diviem līdz trim gadiem [13, 9]. Attiecīgi, nespējot paredzētajā laikā atpelnīt ieguldītās finanses, izdevniecības parasti slēdza.

Otra lielākā pilsēta Vidzemē bija Valmiera. Pirmo tipogrāfiju un grāmatu veikalu šeit dibināja 19. gs. 80. gados Gustavs Treijs [14]. Kopš 1898. gada viņš izdeva un iespieda *Valmieras Ziņojumu Lapu* (*Wolmarsches Anzeigblatt*) – pilsētas laikrakstu, kura saturu pamatā veidoja oficiālie pašvaldības ziņojumi un reklāmas sludinājumi. Laikraksts iznāca reizi nedēļā, kopš 1907. gada to pārdēvēja par *Valmieras Ziņotāju* (*Wolmarscher Anzeiger*). Jāpiezīmē, ka Latvijā nav saglabājušies pirmie deviņi laikraksta numuri [8, 340].

Otra izdevniecība un grāmatu veikals Valmierā piederēja Pēterim Skrastiņam. Izdevniecība tika dibināta 1890. gadā un pastāvēja līdz I pasaules karam. P. Skrastiņam būtisks ienākuma avots bija izklaides literatūras izdošana, piemēram, *Joku pūrs*, *Jautājumu un atbilžu spēle jautriem ļaudīm* (1900) vai *Jautrais pareģons priecīgiem ļaudīm* (1894). Kopumā tas atbilda provinces pircēju pieprasījumam. Izdevumu cena parasti bija robežās no 10 līdz 25 kapeikām. Tomēr jāatzīmē, ka P. Skrastiņš izdeva arī nopietnu literatūru, īpaši jāmin pirmo E. Veidenbauma kopoto rakstu izdošana E. Treimaņa-Zvārguļa redakcijā (1907–1908).

Nozīmīgs papildus ienākumu avots abiem minētajiem uzņēmējiem bija pastkaršu iespīšana.

Izdevniecības tika dibinātas ne tikai Valmierā un Cēsīs, bet arī Limbažos. Šeit grāmatu izdošanas pirmsākumi saistās ar Jāni Melķisi (1857–?), kas savu darbību sāka 1878. gadā, dibinot grāmatu sietuvi, kurai līdzās atvēra tipogrāfiju [15]. Tas bija pirmais šāda vieda uzņēmums ziemeļrietumu Vidzemē. Viņš iespieda dažādus iespieddarbus pagastu valdēm, tirgotājiem, aptiekām un muižām. Izdevējs bija redaktors nedēļas laikrakstam *Limbažu Sludinātājs* (1886–1887).

1901. gadā Vidzemes gubernators izsniedza atļauju zemniekam Kārlim Paucītim (1866–1919) Limbažos atvērt tipogrāfiju un grāmatu veikalu. Patiesībā K. Paucītis nopirka no J. Meļķiša tipogrāfiju, kurai bija finansiālas grūtības. Jaunā izdevēja un redaktora vadībā turpināja iespiest laikrakstu *Limbažu Ziņotājs*, 1908. gadā tā nosaukumu nomainot uz *Limbažu Ziņām* (*Lemsalsche Nachrichten*). Laikraksts iznāca reizi nedēļā. Līdzīgi citiem provinces laikrakstiem, tā galvenais uzdevums bija publicēt vietējās ziņas un sludinājumus [16].

Abi Limbažu izdevēji laida klajā arī reliģiska satura grāmatas, piemēram, K. Beldava darbu *Dziedat tam kungam jaunu dziesmu! – Vēsturisks skats uz mūsu dziesmu grāmatas* (1906) un M. Lutera Mazo Katķismu (1909). Līdzās šādiem darbiem atrodama arī daiļliteratūra, piemēram, Melnais Alkšņa sastādītais krājums *Pirmais burts. Literārs krājums* (1903), kuru izdeva un iespieda J. Meļķisis.

Tipiska parādība provincē bija universālie veikali. Piemēram, 20. gs. sākumā Valmierā atvērtais Teņa Ulmaņa veikals pēc koncesijas bija mūzikas veikals un nošu drukātava, tajā varēja pasūtīt sīkiespieddarbus (vizītkartes, ielūgumus, apsveikumus) un iegādāties kancelejas preces – burtnīcas, rakstāmpiederumus [14].

19. gs. beigās F. Kajanderam Valkā piederēja fotogrāfiju darbnīca, kurai līdzās atradās tipolitogrāfija. Viņa apgādā iznāca dažas mācību grāmatas, piemēram, A. Tērauda *Tāpeles rēķini ar uzdevumiem, ierādījumiem, izskaidrojumiem un iznākumiem: pagasta skolām* (1884) un *Uzdevumi galvas- un raksturēķinos ar ierādījumiem un izskaidrojumiem* (1890).

Kopumā Vidzemes izdevniecību vadītāji parasti bija tipogrāfiju īpašnieki vai grāmatu tirgotāji. Izdevniecību sortimentu pielāgoja mazpilsētnieku un laucinieku vajadzībām. Jāpiezīmē, ka izdevniecību darbību noteica rentabilitātes apsvērumi, grāmatu tirgus likumi, reklāmas pasākumi.

Avoti un literatūra

1. Egle, R. “Anša Gulbja loma latviešu grāmatniecībā”. *Latvju Grāmatnieks*. 1944, Nr. 1/2.
2. “Kāds vārds par tautu un tautas avīzēm”. *Rīgas Avīze*. 1902, Nr. 3.
3. “Par laikrakstu lasīšanu uz laukiem”. *Tēvija*. 1903, Nr. 33.
4. Misiņš, J. *Latviešu Rakstniecības Rādītājs (1858–1910)*. 1. un 2. daļa. Rīga, 1924.
5. Ārons, M. *Latviešu tulkotās beletristikas rādītājs*. Rīga, 1902. 270 lpp.
6. 20. gs. *Latvijas vēsture*. 1. sēj. Rīga, 2000. 869 lpp.
7. Ancītis, V. “Cēsu un Piebalgas grāmatnieki.” *Grāmata*. 1991, Nr. 2: 83–85.
8. *Latviešu periodika*. 1. sēj. Rīga, 1977. 555 lpp.

9. Latvijas Valsts vēstures arhīvs 12. f. (Tipogrāfiju un grāmatu tirdzniecības inspektors Rīgā), 1. apr., 8. lieta (Sarakste ar privātpersonām par tipogrāfiju, litogrāfiju un tamlīdzīgu uzņēmumu labiekārtošanu, pārvietošanu un atvēršanu)
10. Zeiferts, T. *Latviešu rakstniecības vēsture*. Rīga: Zinātne, 1993. 505. lpp.
11. Ancītis, V. "Cēsu un Piebalgas grāmatnieki." *Grāmata*. 1991, Nr. 1: 85–90.
12. Kaudzīte, M. *Atmiņas no tautiskā laikmeta*. Rīga, 1994. 615. lpp.
13. Rapa, J. "Mūsu grāmatniecības problēmas." *Grām.: Pirmās grāmatrūpnieku, grāmattirgotāju un izdevēju sanāksmes materiāli*. Rīga.
14. Zariņa, I. "Grāmatu izdevniecības un spiestuves Valmierā 19. gs. b. – 20. gs. sāk." *Grām.: Ko Tēvzeme, varu Tev dot...* Valmiera, 1999. 145.–151. lpp.
15. Jaunmukāne, G. "Piekrastes grāmatizdevēji: sākotnējai ievirzei." *Grām.: Kultūrvēstures avoti un Latvijas piekraste*. Rīga, 2008. 69.–93. lpp.
16. *Limbažu ziņas*. 1908. Nr. 1. 18.VI.

Summary

Publishing houses and publishers in Vidzeme, the end of the 19th century – beginning of the 20th century

At the end of the 19th century and beginning of the 20th century many new publishing houses were established in the Province of Vidzeme. The main centres of publishing houses were the towns, such as Cesis, Valmiera and Limbazi. This practice of establishing Latvian publishing houses was closely linked to national building. Administrators of these newly established Latvian printing houses, such as K. Macerniek in Cesis, or P. Skrastin in Valmiera, conformed to the provincial and countryman liking. They published books and an assortment of widely marketable literature, such as: calendars, dream interpretations and pulp literature.

Usually publishers were simultaneously booksellers or owners of printing house. Prominent among publishers in Vidzeme was J. Ozols, who began his activities as a bookseller, and later became the owner of a bookshop and printing house. The assortment in Ozol's publishing houses varied from modern Latvian writer's works to marketable literature. The major criterion for existing publishing houses was profitability.

Алексей Варфоломеев, Александр Иванов

Семантические публикации информации исторических источников на основе технологии Wiki

В последнее время благодаря новейшим компьютерным технологиям возможности репрезентации информации исторических источников существенно расширились. Хотя нет оснований предполагать, что значение традиционных «бумажных» изданий резко уменьшится, все же удельный вес так называемых электронных публикаций неуклонно возрастает. Один из доминирующих подвидов электронных публикаций — это Web-публикации [1], технологии которых сейчас стремительно развиваются. В свою очередь, Web-публикации делятся на факсимильные публикации, представляющие растровые образы исторических источников, и электронные публикации размеченных текстов.

Для исследователей наибольший интерес представляют именно размеченные электронные тексты исторических источников, так как они могут быть снабжены инструментами поиска, агрегирования (суммирования), перекрестной проверки и детального анализа источниковой информации как в пределах одного отдельного источника, так и в рамках групп источников, комплексов, коллекций, выборок и т.п. При этом отметим, что для разметки текстов при подготовке электронных публикаций используются различные технологии: наиболее традиционная и широко апробированная технология HTML (*HyperText Markup Language*), технология реляционных баз данных, а также технологии XML (*eXtensible Markup Language*) и Semantic Web для выделения иерархической структуры текста или формального описания его смысла.

Основная задача технологии HTML — обеспечить внешне привлекательную репрезентацию электронных текстов на экране компьютера. Данная технология, в сущности, не нацелена на специальное выделение каких-либо структурных или смысловых элементов/фрагментов текстов исторических источников с целью их дальнейшей обработки. Более того, в электронных документах, генерируемых на основе технологии HTML, границы между смысловыми или структурными частями источников фактически «стираются». Такая особенность технологии HTML не позволяет ее эффективно использовать для решения задач внешней и внутренней критики исторических источников, а также при проведении исторического синтеза. Итак, HTML-разметка обычно применяется только для представления документа на эк-

ране дисплея, при этом внутри программной системы для хранения текстов используются реляционные базы данных или XML-файлы.

Реляционные базы ориентированы на хранение жестко структурированных данных, например, метainформации об историческом источнике (дата, заголовок, архивный шифр, степень аутентичности и т.п.), хотя гибкость этой технологии позволяет передать с ее помощью любую текстовую разметку. Для этого надо разбить текст на простейшие элементы (слова или символы), из которых затем собираются более сложные фрагменты. Однако хранение текста в виде таблицы слов или символов может быть неудобным — теряется целостность источника, а для работы с разметкой приходится создавать специализированную программную оболочку.

Технология XML выступает как альтернатива реляционным базам данных. Она нацелена на выделение иерархически вложенных структурных фрагментов в текстах с сохранением целостности исторического источника как отдельного текстового файла, доступного для редактирования и обработки с помощью универсального программного обеспечения. Технология XML также полезна, если возникает необходимость интеграции комплексов исторических источников в единую базу данных с целью проведения операций исторического синтеза [2]. При этом основным недостатком технологии XML является невозможность смыслового связывания размеченных фрагментов текстов источников с «внешней» (внеисточниковой) информацией [3], которая используется для представления в сети образов так называемых «исторических объектов» — растровых изображений исторических источников, описаний и образов лиц, исторических деятелей, организаций, географических объектов и т.п. [4] Для преодоления данного ограничения, накладываемого технологией XML, можно использовать семантический подход к репрезентации источниковой информации [5].

В качестве примера одного из способов включения конкретного источника в систему разнообразных исторических объектов, между которыми устанавливаются семантические связи, можно привести начало отписки боярина и воеводы С. Л. Стрешнева царю Алексею Михайловичу об осаде города Динабурга (не ранее 19 июля 7164/1656 г.) [6]:

«Г(о)с(у)д(а)рю ц(а)рю ї великому кн(я)зю Алеѡа Михаилѡвичю
всѡа Великия и Малыя и Бѡлыя | Росїї самодержцу холопи твои Сен(ь)-
ка | Стрешнев с товарищи челом бьют.

Июля, | г(о)с(у)д(а)рь, въ 1 де(нь) в твоѡе г(о)с(у)д(а)р(е)ве ц(а)р(е)ве
ї великог(о) | кн(я)зѡ Алеѡа Михайловича всѡа Великия | и Малыя и Бѡлыя

Росії самодержца | грамоте писано к нам холопам твоимъ: | велено
□ писати к теб□ великому г(о)с(у)д(а)рю | тотчасъ, что у нас холопеи тво-
их твоего | г(о)с(у)д(а)р(е)ва д□ла д□паецца.

И июля, г(о)с(у)д(а)рь, | въ 19 де[нь] писали мы, холопи твои, к теб□, |
великому г(о)с(у)д(а)рю, з друискимъ казакомъ | с Гришкою Скирмонто-
вым, что мы, холо[п]я | твои, со вс□ми твоими г(о)с(у)д(а)р(е)выми слу-
жилыми людьми пришли под Диноборокъ | июля въ 18 де[нь] и город
Диноборок осадили. | И Б(о)жиимъ и твоимъ г(о)с(у)д(а)р(е)вым ц(а)р(е)-
вым | і великог(о) кн(я)зя Але□я Михайловича | всеа Великия и Малыя
и Б□лыя | Росії самодержца д□лом над городом | и над городцкими
сид□л(ь)цы учали промы | шлят(ь) шанцы копать и туры ставит(ь) | того ж
числа [...].

Вышеприведенный текст предполагает установление ряда семан-
тических связей с другими историческими объектами; эти связи вы-
ходят за рамки свидетельств данного источника (на рис. 1 обозначен
как «Doc1»). Во-первых, это исторические деятели, упомянутые в
протоколе и преамбуле отписки — царь Алексей Михайлович и боярин
С. Л. Стрешнев. Во-вторых, это документ, который до нас не дошел, —
указная грамота царя Алексея Михайловича от 1-го июля 1565 г., на
которую ссылается воевода С. Л. Стрешнев во втором абзаце доку-
мента (на схеме — DocX1 [7]). В-третьих, это еще один документ —
несохранившаяся отписка С. Л. Стрешнева царю Алексею Михайло-
вичу, отправленная 19 июля с казаком Г. Скирмонтовым, содержание
которой кратко изложено в третьем абзаце (на схеме — DocX2).

Данных объектов, в принципе, достаточно для того, чтобы мож-
но было приступить к генерированию семантической сети (см. рис. 1);
при этом в сеть включаются также специальные темпоральные объек-
ты — моменты и периоды времени (*timeline-objects*), представленные в
виде неких временных точек на хронологической шкале. Данные
объекты отражают относительную датировку документа — отписки
С. Л. Стрешнева — по косвенным датирующим признакам, содержа-
щимся как в самом тексте документа, так и вне его текста. Связи между
объектами в рамках генерируемой семантической сети на схеме обо-
значены стрелками, при этом характер связей конкретизируется:
«[документ] написан [таким-то лицом]» (*written by*), «[документ] по-
слан [такому-то лицу]» (*sent to*), «[в документе] содержится ссылка на
[другой документ]» (*make reference to*), «[документ] написан до [опре-
деленной даты]» (*before*), «[документ] написан после [определенной
даты]» (*after*).

Продолжение работы по генерированию семантической сети бу-
дет заключаться в росте числа исторических объектов, связанных с

данной отпиской, с одновременным увеличением интенсивности связей между ними. При этом отписка С. Л. Стрешнева по-прежнему будет являться своего рода центром семантической сети. При включении же в эту сеть других документов, исторически связанных с данной отпиской, должно возникнуть семантическое поле, связи в котором будут тяготеть к взаимосвязанным и взаимозависимым семантическим центрам/узлам. В конечном итоге в семантическом поле должны быть представлены все документы, образующие исторически сложившийся комплекс источников, связанных с историей Динабурга в 50-е — 60-е гг XVII века. Подобную репрезентацию исторических источников с полным основанием можно называть их семантической публикацией.

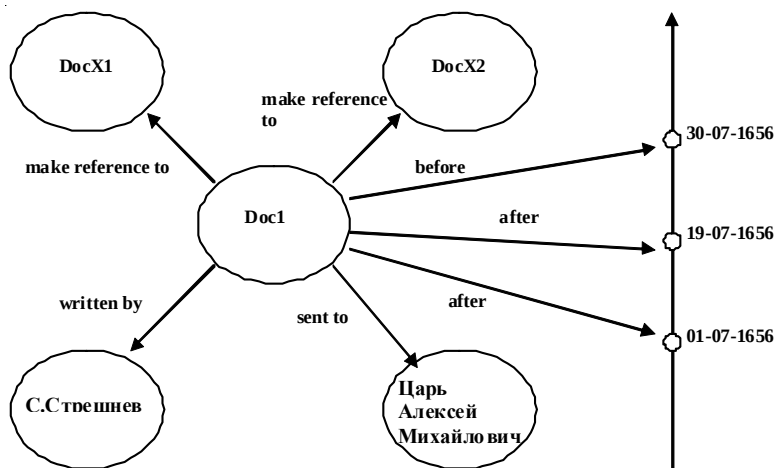

Рис. 1. Генерирование семантической сети

Техническая сторона семантических публикаций, на первый взгляд, не создает особых проблем. Как правило, для передачи семантических связей могут использоваться технологии RDF (*Resource Descriptive Framework*) и OWL (*Ontological Web Language*). Однако использование данных технологий для подготовки семантических публикаций является чрезмерно трудоемким. В качестве альтернативы RDF и OWL можно предложить технологию семантических Wiki [8], представляющих собой программные комплексы, которые размещаются на Web-сервере. Преимущество семантических Wiki заключается в том, что они дают возможность целому ряду исследователей практически одновременно участвовать в процессе генерации семантичес-

кой сети, в том числе и в редактировании текстов исторических источников, включенных в эту сеть. При этом информация обо всех этапах такой распределенной работы и внесенных изменениях сохраняется в базе данных [9].

Для подготовки семантической публикации архивных документов по истории города Динабурга в 50-е–60-е гг. XVII века из многочисленных семантических технологий Wiki была выбрана система Semantic MediaWiki (SMW) [10]. Удобство применения данной системы заключается в том, что любой исследователь может ее апробировать, не устанавливая систему на Web-сервере. Для этого необходимо зарегистрироваться на одном из сайтов, бесплатно предоставляющем доступ к системе SMW [11].

Разумеется, текст исторического источника, публикуемого с использованием системы SMW, должен быть соответствующим образом размечен. Так, уже приведенный ранее фрагмент отписки боярина и воеводы С.Л. Стрешнева в разметке SMW будет выглядеть следующим образом [12]:

“Отписка боярина и воеводы Семёна Лукьяновича Стрешнева царю Алексею Михайловичу об осаде города Динабурга”

“Дата создания:” не ранее 19 июля 1656 г. Вероятно, не позднее 30 июля 1656 г. (день взятия Динабурга).

Государю царю и великому князю [[sent to::Алексей Михайлович | Алексее Михайловичу]], всея Великия и Малыя и Бела России самодержцу, холопы твои [[written by::Семён Стрешнев | Сенька Стрешнев]] ^{[[comment Doc1.1 | 1]]} с товарищами челом бьют.

Июля, государь, в [[after::Jul 1 1656 | 1 день]] в твоей [[make reference to::ДосХ1 | грамоте]] писано нам, что велено отписать тебе тотчас, что у нас твоего государева дела делается. И июля, государь, в [[after::Jul 19 1656 | 19 день]] [[make reference to::ДосХ2 | писали]] мы, холопы твои, тебе, великому государю, с друйским казаком [[Григорий Скирмонтов | Гришкой Скирмонтовым]], что мы со всеми твоими государевыми служилыми людьми пришли к Динабургу июля в 18 день и город Динабург осадили. И Божьим и твоим государевым произволением над городом и над городскими жителями начали промышлять, шанцы копать и туры ставить того же числа.

При этом непосредственно на экране монитора будет виден лишь сам текст источника (см. рис. 2 [13]), а семантические связи его с другими историческими объектами обозначены в нижней части экрана под текстом отписки (см. «*Facts about Doc 1*»).

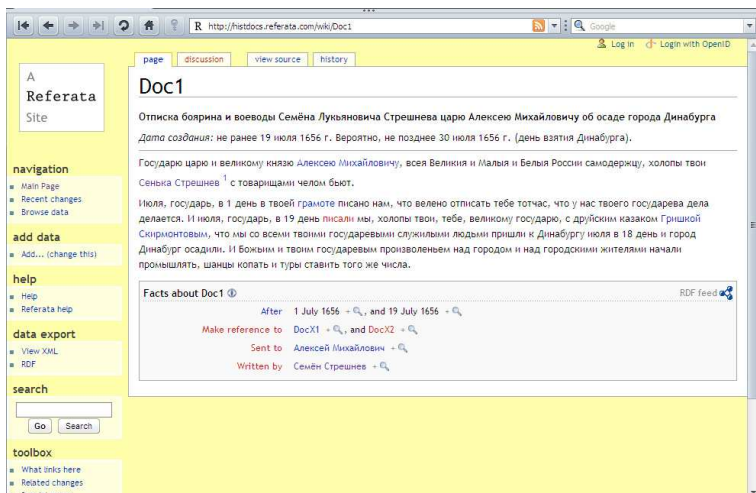

Рис. 2. Текст отписки воеводы С. Л. Стрешнева
на сайте histdocs.referata.com

В заключение можно отметить и некоторые недостатки технологии Wiki. Во-первых, данная технология пока еще не позволяет соединять структурную разметку текстов исторических источников, проведенную при помощи технологии XML, с семантической разметкой, которая рассмотрена в настоящей статье. Во-вторых, определенные сложности связаны с использованием специальных шрифтов. Однако технология Wiki может быть расширена, что в перспективе позволит преодолеть ее недостатки.

Сноски и примечания

1. К электронным публикациям относятся также публикации на компакт-дисках (CD), в подготовке которых Web-технологии не используются. Следует отметить, что удельный вес таких изданий незначителен.
2. О возможностях применения технологии XML в источниковедческом анализе и синтезе авторы настоящей статьи писали неоднократно. См., например: Ivanovs A., Varfolomeyev A. "Editing and Exploratory Analysis of Medieval Documents by Means of XML Technologies: The Case of the Documentary Source Complex Moscovitica – Ruthenica." In: *Humanities, Computers and Cultural Heritage*. Amsterdam, 2005. Pp. 155–160; Иванов А. С., Варфоломеев А. Г. "Технология XML как инструмент компьютерного источникове-

дения (на примере формулярного анализа документов приказного делопроизводства).” В кн.: *Круг идей: Алгоритмы и технологии исторической информатики*. Москва; Барнаул, 2005. С. 241–281; Варфоломеев А., Иванов А. “XML-технологии в анализе информации полнотекстовых баз данных.” Grām.: *Vēsture: Avoti un cilvēki. Starptautiskās konferences “XV Zinātniskie lasījumi” materiāli. Vēsture IX*. Daugavpils, 2006. 164.–174. lpp.; Варфоломеев А. Г., Иванов А. С. “Технология XML: Современная реализация историко-ориентированного подхода в работе с комплексами исторических документов.” В кн.: *Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». Специальный выпуск, № 34, май 2006*. Москва; Тамбов, 2006. С. 61–62; Варфоломеев А. Г., Иванов А. С. “Принципы электронных публикаций комплексов исторических документов со средствами палеографического, текстологического и дипломатического анализа”. В кн.: *Современные информационные технологии и письменное наследие: от древних текстов к электронным библиотекам. El Manuscript-08*. Казань, 2008. С. 60–63; Иванов А., Варфоломеев А. “Публикация и анализ рукописных исторических документов с помощью технологии XML.” *Humanitāro Zinātņu Vēstnesis*. 2009. Nr. 16: 69–84.

3. Здесь имеется в виду информация, содержащаяся в исторических источниках, которые не входят в комплекс размечаемых источников — XML-документ.
4. Некоторая условность и методологическая неопределенность так называемых «исторических объектов», используемых при моделировании исторической семантической сети (*Historical Semantic Network*), уже отмечалась авторами настоящей работы. См. подробнее: Варфоломеев А., Иванов А. “Модели для адекватной репрезентации неполной и/или противоречивой исторической информации в исторической семантической сети: К постановке проблемы”. В кн.: *Vēsture: Avoti un cilvēki. Humanitārās fakultātes XIX starptautisko zinātnisko lasījumu materiāli. Vēsture XIII*. Daugavpils, 2010. 210.–216. lpp.
5. См. также: Varfolomeyev A., Soms H., Ivanovs A. “Knowledge-Based Information Systems in Research of Regional History.” In: *Digital Humanities 2008*. [Oulu], 2008. Pp. 210–211; Varfolomeyev A., Ivanovs A. “Knowledge-Based Scholarly Environment Project for Regional Historical Studies.” In: *Interactive Systems and Technologies: The Problem of Human-Computer Interaction*. Vol. III: *Collection of Scientific Papers*. Ulyanovsk, 2009. Pp. 273–276; Варфоломеев

- А. Г., Иванов А. С. “Виртуальные среды для научных исследований в арсенале историка: тенденции и перспективы”. В кн.: *Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*. № 36, октябрь 2010 г. Москва, 2010. С. 5–7.
6. Российский государственный архив древних актов. Ф. 210. Московский стол. Стб. 270. Л. 674–675. Документ опубликован в: Иванов А., Кузнецов А. *Динабург в документах Российского государственного архива древних актов (1656–1666)*. Часть 1. Даугавпилс, 2002. № 1. С. 67–68.
 7. Литера «Х» указывает на то, что данный исторический источник отсутствует в комплексе динабургских документов.
 8. См. подробнее о семантических Wiki: http://en.wikipedia.org/wiki/Semantic_wiki.
 9. В качестве примера применения одной из многочисленных Wiki-систем можно привести широко известную «Википедию» (*Wikipedia*). Это энциклопедия, созданная на основе технологии Wiki, которая изначально не была семантической.
 10. См.: http://www.semantic-mediawiki.org/wiki/Semantic_MediaWiki.
 11. Один из таких сайтов — <http://www.referata.com>.
 12. В квадратных скобках показаны семантические связи с другими объектами семантической сети; на рис. 1 эти связи обозначены стрелками.
 13. Данный документ можно посмотреть и в Интернете: <http://histdocs.referata.com/wiki/Doc1>.

Kopsavilkums

Vēstures avotu semantisko publikāciju sagatavošana Wiki-tehnoloģijas pamatā

Mūsdienās par vēstures avotu elektronisko publikāciju dominējošu veidu var uzskatīt Web-publikācijas. Vēstures pētniecībā sevišķi liela nozīme ir aizzīmētajiem elektroniskajiem tekstiem, jo tādām publikācijām var pievienot informācijas meklēšanas, agregēšanas, verifikācijas un sākas analīzes instrumentus. Elektronisko publikāciju sagatavošanas gaitā avotu tekstu aizzīmēšanai izmantojamas dažādas tehnoloģijas: tradicionāla HTML (*HyperText Markup Language*) tehnoloģija, relāciju datu bāzu tehnoloģija, kā arī modernākas tehnoloģijas – XML (*eXtensible Markup Language*) un *Semantic Web*, kas ļauj noteikt teksta struktūru (iekšējo formu) un sniegt tā jēgas formalizēto aprakstu.

Rakstā tiek apspriestas semantisko publikāciju sagatavošanas perspektīvas, izmantojot Wiki-tehnoloģiju. Autori secina, ka tieši semantiskā

pieeja vēstures avotu informācijas reprezentācijā dod iespēju vēstures avota informāciju, kā arī summēto vēstures avotu kompleksa, kolekcijas vai arī izlases informāciju sasaistīt ar “ārējo” informāciju, respektīvi, ar tā sauca-
majiem vēstures objektiem, kuri reprezentēti semantiskajā tīklā (*Semantic Web*). Rakstā arī aplūkotas dažādu semantisko tehnoloģiju priekšrocības vēstures avotu semantiskās publikācijas sagatavošanā. Par piemērotāku autori uzskata tehnoloģiju sistēmu *Semantic MediaWiki* (SMW).

Summary

Semantic publications of historical records applying Wiki technology

Recently, Web-publications of historical records have become a dominant type of electronic publications. Such electronic editions can be supplied with a definite textual markup that provides historians with tools used for searching, extraction, aggregation, verification, and in-depth analysis of historical information. In markup different technologies are used: on the one hand, there are traditional HTML (HyperText Markup Language) and relational database technologies, and on the other hand, XML (eXtensible Markup Language) and Semantic Web technologies that can be useful revealing text structure (inner form of historical records) and providing formalized descriptions of the meaning and sense of historical sources.

In the paper, the perspectives of semantic publications prepared on the basis of Wiki technology are discussed. The authors of the paper state that semantic approach to representation of information of historical records offers an opportunity to constitute links between information provided by definite historical records (collections and complexes of historical sources) and the so-called “outward” information (i.e. “historical objects” that are represented in Semantic Web). In the paper, advantages as well as disadvantages of different semantic technologies in historical records editing are discussed. In authors’ opinion, Semantic MediaWiki (SMW) technology (system) meets the requirements of historians and editors of historical records.

Antonija Vilcāne

Borhi un Preiļu muižas kapela arheoloģisko izrakumu gaismā

Borhi – sena, dižciltīga dzimta, tās sākumi meklējami Dienviditālijā, no kurienes tā pārcēlusies uz Vāciju. Vestfālenes ziemeļu zemēs Borhi dokumentēti 14. gs. 1. pusē. 14. gs. otrajā pusē Borhi no Vācijas ienāk Latvijas teritorijā. Latvijas teritorijā senākās dokumentālās liecības par Borhiem parādās 1385. gadā [6, 16]. Borhu dzimtai piederējuši īpašumi Vidzemē un Latgalē, kā arī tagadējās Lietuvas un Baltkrievijas teritorijā. Preiļu zemes Borhu īpašumā nonāk 14. gs. beigās [5, 121].

1817. gadā Preiļu muižas īpašnieks Jozefs Borhs (1751–1835), kas muižu bija mantojis 1779. gadā, par saviem līdzekļiem uzceļ Preiļos kapelu, kuras pagrabstāvā ierīko kapenes piederīgo apbedīšanai [2, 30]. Kapela celta rotundas veidā no neaptēstiem laukakmeņiem. Tās arhitektūra atbalso Romas Panteona ideju. Kapelas portālu, kuru noslēdz trīsstūra frontons, balsta uz priekšu izbīdītas četras apaļas kolonnas. Preiļu kapelas ārējais veidols līdzīgs 1814. gadā iesvētītajai kapelai Varakļānos. Pētnieki uzskata, ka līdzīgas kapelas ir projektējis itāliešu mākslinieks Vinčenco Macoto, kuru uz Varakļāniem bija uzaicinājis Preiļu muižas īpašnieka Jozefa Borha brālis Mihels Jans Borhs [14, 136].

Kapelas iekštelpas apraksts atrodams 1819. gada 10. decembra baznīcas vizitācijas dokumentā. Diemžēl par pagrabstāvu dokumentā vienīgi minēts, ka tam ir viens lodziņš ar dzelzs restēm un tur iekārtotas kapenes grāfa ģimenes locekļu apbedīšanai [2, 30]. Tādējādi tā laika kapelas pagrabstāva plānojums nav zināms. Jāpiebilst, ka šodien pagrabstāvam ir divi lodziņi.

1919. gadā padomju varas pastāvēšanas laikā kapenes izlaupīja, bet kapelā tika ierīkots ateisma klubs “Tuvāk gaismai” [8, 3]. 1920. gadā kapela tika nodota Preiļu katoļu baznīcas rīcībā, atjaunots altāris un noturēti dievkalpojumi. Pēc Otrā pasaules kara kapelas telpās ierīkoja minerālmēslojuma noliktavu, vēlāk tā stāvēja neapsaimniekota. 20. gs. 60. gados kapenes izdemolēja pilnīgi, pagrabstāvu izrakņāja, meklējot gan apbedījumus, gan arī nostātos minētās apakšzemes ejas no kapelas uz Preiļu pili un uz 2 kilometrus attālo Borhu medību pili Anspokos. 1995. gadā Preiļu Romas katoļu baznīca atguva īpašumu un uzsāka kapelas restaurāciju.

2007. un 2008. gadā Preiļu muižas kapelas pagrabstāvā tika veikti arheoloģiskās izpētes darbi, kuru rezultātā iegūtas agrāk nezināmas liecības par kapelas pagrabstāva plānojumu un apbedījumiem.

Kapelas pagrabstāvs ir telpa ar krustveida velvēm. Velves balstītas uz četriem stabiem. Norokot ar dažāda veida atkritumiem jaukto zemes slāni, pagrabstāva iekšpusē tika atsegta kapelas ārsienas pamatu lejasdaļa, bet vidusdaļā atrakta apaļa telpa diametrā 5 metri. Atsegtās telpas sienas saglabājušās 1,2 m augstumā un atradās zemāk par kapelas ārsienas pamatu līmeni, bet kapelas griestu velves abi dibengala balsti bija daļēji uzmūrēti šai sienai, kas liecina, ka pagrabstāva velves mūrētas vēlāk. Atsegtās telpas sienas apakšējā daļa būvēta no ar kaļķu javu saistītiem granītakmeņiem, bet augšdaļā – slīps ķieģeļu mūrējums, kas liek domāt, ka kapelas pagrabstāva vidusdaļā konstatētajai telpai bijis kupolveida pārsegums, kas, demolējot un aizberot kapenes, sagruvis.

Telpai bija ķieģeļu grīda, kas telpas vidū izlauzta. Virs grīdas blakus sienai pa perimetru konstatēts akmeņu riņķis – divās kārtās bez saistvielas salikti aptuveni vienāda izmēra granītakmeņi. Akmeņu riņķis labi saglabājies un izsekojams telpas dienvidu un rietumu pusē. Ieeja telpā bijusi tajā pašā pusē, kur ieeja kapelas pagrabā. Te konstatēta trīs pakāpienus un 1,10 metrus plata durvju ailes vieta.

Telpā uzieti apbedījumi gan virs, gan zem grīdas līmeņa. Virs grīdas telpas rietumu pusē grantainā smilti konstatēti divi apbedījumi, guldīti ar galvām uz dienvidiem. Viens mirušais bija 40–50 gadus vecs vīrietis, kuram zem skeleta kauliem konstatēja gandrīz pilnībā iznikušu zārku. Blakus viņam atradās indivīds pusaudzā vecumā (14–15 gadi), bet tā dzimumu kaulu nepilnīgās saglabāšanās dēļ nebija iespējams noteikt. Kapa piedevas netika atrastas.

Telpas ziemeļu pusē grīdas līmenī uziets vēl viens apbedījums. Mirušais bija 45–50 gadus vecs vīrietis, guldīts ar galvu rietumu virzienā, zem skeleta konstatētas gandrīz pilnīgi satrūdējušas koka zārka paliekas. Apbedītajam labās puses krūšu lejasdaļā atrasts koka krusts, iekārts auduma lentītē. Jāatzīmē, ka virs kapa – 10 cm augstāk – uzietā apzeltīta Jēzus skulptūra, piestiprināta zemāk atrastajam krustam, par ko liecināja līdzīgas auduma lentītes paliekas pie skulptūras. Blakus šim apbedījumam konstatēti vēl divu indivīdu kauli. Šķiet, ka šis zārks nebija savā vietā, bet pārvietots. Atraktie skeleta kauli gulēja uz grants un akmeņiem, bet 30 cm dziļāk zem tiem atsedzās haotiski samesti kauli un vairāki galvaskausi.

Zem grīdas līmeņa izlauzuma vidusdaļā, smilti izraktā bedrē, atrakti vairāki vienkopus ziemeļu–dienvidu virzienā esoši apbedījumi. Starp skeletiem, kuru kauli atradās anatomiski pareizā kārtībā, bija kauli bez noteiktas kārtības un ap 15 galvaskausiem. Kapa piedevas netika uzietas, bet satrūdējušas koksnes paliekas liecināja, ka daļa mirušo bijusi guldīta koka zārkos. Vienkopus vairāki apbedījumi atradās arī grīdas izlauzuma dienvidrietumu stūrī. Divi no tiem bija guldīti koka zārkā ar galvu uz rietumiem,

bet trešais novietots iepriekšminētajiem apbedījumiem ieslīpi uz kājām ar galvu uz ziemeļaustrumiem. Savukārt grīdas izlauzuma dienvidaustrumu stūrī konstatēts koka zārkā ar galvu ziemeļu virzienā guldīts mirušais. Skeleta kauli bija gandrīz netraucēti, virs mugurkaula skriemeļiem un pie kājām atrasti bronzas pogas un saraustītas jostas fragmenti. Jāatzīmē, ka līdzīgas saraustītas jostas fragmentus atrada arī, norokot telpas aizbērumu. Skeletkauli konstatēti arī pagrabtelpas aizbērumā. Starp šiem kauliem salīdzinoši maz uzieti galvaskausu fragmenti un ekstremitāšu garie kauli.

Kopumā iepētītajā telpā gan virs grīdas, gan zem grīdas līmeņa fiksēti 15 apbedījumi, bet no postītiem kapiem pagrabstāva aizbērumā iegūti 103 indivīdu skeletkauli. Iegūtie dati liecina, ka no 118 indivīdiem 19 ir vīrieši, 10 sievietes, 57 bērni, 10 pusaudži un 22 nenosakāma vecuma un dzimuma pieauguši indivīdi (noteica un izvērtēja antropologs G. Gerhards). No visiem indivīdiem 56,8 % ir bērni un pusaudži. Starp arheoloģiski fiksētajiem kapiem vairākos gadījumos indivīdu vecums sasniedz 50 un vairāk gadu, kas varētu norādīt uz turīgākas kārtas iedzīvotāju apbedījumiem un būt augstāka sociāla slāņa pārstāvji. Izvērtējot kaulu stāvokli, konstatētas pataloģijas, kas saistītas ar novecošanos.

Nemot vērā, ka Borhu dzimta kapelu izmantojusi tikai 100 gadus, lielo apbedīto indivīdu skaitu nevar saistīt ar dzimtai piederīgajiem. Tā kā kapelas priekšpusē uzieti 17. gs. otrās puses un 18. gs. pirmās puses apbedījumi [10, 355–360], ir pamats domāt, ka kapela uzbūvēta senākas kapsētas vietā, kas izskaidro izrakumos iegūto skeleta kaulu daudzumu. Iespējams arī, ka zeme kapelas pagrabstāva aizbēršanai daļēji ņemta no blakus kapelas. Rokot zemi, postīto apbedījumu galvaskausi un garie kauli savākti un norakti, kas izskaidro šo kaulu iztrūkumu kapelas aizbērumā.

Savukārt kapsētas izrakumos novērotās apbedīšanas tradīcijas ļauj izteikt hipotēzi, ka kapela būvēta senākas baznīcas vietā. Mirušie blakus kapelai atklātajā kapsētā saskaņā ar kristīgajām apbedīšanas tradīcijām guldīti rindās ar galvu uz rietumiem. Tranšējā konstatētas 25 postītu apbedījumu vietas, bet savāktais antropoloģiskais materiāls uzrādīja 46 apbedītus indivīdus. Tas nozīmē, ka mirušie apbedīti vairākās kārtās un agrāki apbedījumi postīti, ierokot vēlākos. Mirušo kārtošana rindās ieviesta, sākot ar 13. gs. otro pusi, un konsekventi ievērota pie baznīcām ierīkotajās kapsētās. Arheoloģiskie pētījumi rāda, ka lauku kapsētās reti sastopama mirušo guldīšana kārtās, biežāk tā novērota baznīcu kapsētās, ko noteica nelielā kapsētas teritorija, kā arī tās iezojums [7, 556].

Senākās liecības par baznīcu un draudzes novada centru Preiļos ir saglabājušās no 17. gs. beigām. Ir ziņas, ka 1676. gadā šeit uzbūvēta koka pagaidu baznīca, taču tās atrašanās vieta nav zināma [2, 23]. Tā kā

Borhu dzimtas pārstāvji 16. gs. pirmajā pusē reformācijas ietekmē pievērsās luterānismam, minētā baznīca, domājams, izmantota luterāņu draudzes vajadzībām [3, 377]. 17. gs. 90. gados, lai saglabātu savu ietekmi katolikajā Polijas valstī, Borhi atgriezušies katolicismā. To īpašumos sāka darboties dominikāņu un vēlāk arī jezuītu misijas [4, 258–259]. 1715. gadā Preiļos baznīcu uzcēluši Pasienas klostera dominikāņi. Par tās atrašanās vietu arī izteikti dažādi viedokļi [1, 36, 44]. 1771. gadā Preiļos Borhs uzcēlis baznīcu, kas atradusies tagadējās baznīcas vietā.

Veicot aizsardzības izrakumus Preiļu kapsētā, uzietas vairākas 17. gs. otrās puses un 18. gs. pirmās puses monētas – Jana Kazimira Lietuvas vara šiliņi (1660.–1661. g., 1663.–1666. g.), Jana Kazimira 1664. g. Polijas vara šiliņš un Jana Kazimira 17. gs. 60. gados kalts Polijas–Lietuvas vara šiliņš, Kārļa XI 1662. g. Rīgā kalts Livonijas šiliņš, Krievijas ķeizarienes Elizabetes Petrovnas 1747., 1748. g. denga (*денга*), (monētas noteica T. Berga) –, kā arī riņķasaktu un zvaigžņveida saktas, kas arī citās apbedījumu vietās atrastas kopā ar 17. gs. otrās puses un 18. gs. pirmās puses monētām [10, 358–359]. Tādējādi kapelas priekšpusē konstatētie apbedījumi atbilst senākās baznīcas pastāvēšanas laikam. Izrakumu gaitā konkrēti pierādījumi izteiktajam pieņēmumam līdzšinējos pētījumos nav iegūti. Jāatzīmē, ka esošo izrakumu apjoms kapsētā ir neliels, arī kapelas pagrabstāvs nav izpētīts pilnībā.

Arheoloģisko izrakumu gaitā Preiļu kapelā neizdevās gūt pietiekamas liecības par kapelā apbedīto Borhu dzimtas pārstāvju skaitu. Pagrabstāva aizbērumā konstatēti sadauzītu kapu plāksņu gabali ar uzrakstiem latīņu valodā. Saliekot fragmentus, izrādījās, ka tie nāk no divām kapa plāksnēm. Taču diemžēl ne vienā no tām nebija saglabājusies plāksnes daļa ar apbedītā uzvārdu vai dzīves datiem. Domājams, ka plāksnes bijušas novietotas grīdas līmenī virs apbedījumiem kapelas pagrabstāva centrālajā daļā. Izlaupt kapelu, plāksnes noceltas, sasistas, bet apbedījumi ar visiem zārkiem izrauti no savām vietām. Viens izmests apbedījums konstatēts kapelas pagrabstāva centrālās daļas aizbēruma augšpusē. Sabērto atkritumu slānī uzietas trūdējuša koka zārka paliekas, kurā vēl bija saglabājusies daļa no kāju kauliem, labās rokas kauli un mugurkaula skriemeļi. Blakus bija saraustīta grezna tērpa paliekas – ar brokāta diegiem izšūta mundiera priekšpusē detaļas (skat. attēlu nākamajā lappusē), apkakles un manšetes fragmenti. Aizbērumā dažādos dziļumos atrasta zīda aube ar ziedu motīvu, jostas fragmenti, zīda auduma gabali, apaļas bronzas apkaluma podziņas, skārda apkalumi ar ziedu motīvu, kā arī viena monēta.

Meklējot analogijas greznajam, ar enkuriem rotātajam mundierim, izdevās atrast divus vēsturiskus portretus. 18. gs. beigās zīmētā portretā attēlots Ivans Lazarevičs Lazarevs (1735–1801) – armēņu izcelsmes Krie-

Attēls. Preiļu muižas kapelā atrastā mundiera fragments.

Preiļu muižas īpašnieks Jozefs Heinrihs Borhs bijis Maltas ordeņa komandors.

Zināms, ka Maltas ordenī iesaistītajiem bijuši stingri reglamentēti tērpi, taču pilnīgs to apraksts nav saglabājies [11, 278–280], pēc Krievijas Vēstures muzeja Militārā un civilā apģērba audumu nodaļas speciālista T. Peščaņenko sniegtajām ziņām, arī pats tērps ir ļoti liels retums. Tādējādi Preiļu kapelas izrakumos iegūts unikāls sena tērpa fragments, kas, iespējams, piederējis Jozefam Heinriham Borham.

Nobeigumā jāatzīmē, ka Jozefa Heinriha Borha un viņa dēla Mihaela Borha (1806–1881), kas mantoja Preiļu muižu, darbībai līdz šim nav pievērsta pietiekama uzmanība, nav apzināta arī Pirmajā pasaules karā izvēstā Borhu dzimtas arhīva atrašanās vieta [9, 29]. Dzimtas arhīva studijas, iespējams, dotu norādes arī uz kapelā apbedītajiem Borhu ģimenes locekļiem.

Literatūra

1. Anspaks, A. *Preiļu novads*. Preiļu rajona padome, 1996. 231 lpp.
2. Budže, A. “Preiļi.” *Katoļu Dzīve*, 1991, Nr. 10: 23–31.
3. Dunsdorfs, E. *Latvijas vēsture, 1600–1710*. Upsala, 1962. 588 lpp.

vijas valsts un politisks darbinieks, lieltirgotājs un lielrūpnieks, ietekmīga persona Katrīnas II un Pāvila I galmā. Par nopelniem cars Pāvils I viņam bija piešķīris Maltas ordeņa Goda komandora nosaukumu un apbalvojis ar Maltas ordeņa krustu [15]. Otrs portrets attiecas uz 1830. gadu, tajā iemūžināts Lazars Jakimovičs Lazarevs (Ivana Lazareviča brāļadēls) mundierī ar enkuru izšuvumiem un Maltas ordeņa krustu [12, 237, 238]. Jāsecina, ka kapelā atrastā tērpa fragments norāda īpašnieka saistību ar Maltas ordeni. Arī grāfu Borhu dzimtas pārstāvji bija saistīti ar to. Varakļānu muižas īpašnieks Johans Mihaels Borhs kā balji līdzdarbojās Maltas ordeņa Polijas atzara izveidē. Savukārt

4. Kleijntjess, J. "Latvijas vēstures avoti Jeziūtu ordeņa arhīvos." Grām.: *Latvijas vēstures avoti: Latvijas vēstures institūta izdoti*. 2. daļa. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgādiens, 1941.
5. Manteuffel, G. *Inflanty Polskie poprzedzone ogólnym rzutem oka na siedmiowiekową przeszłość całych Inflanty*. Poznań, 1879.
6. Mugurēvičs, Ē. "Borhu dzimtas cilme Vācijā un tās pārstāvju ienākšana Latvijā." Grām.: *Latvijas Zinātņu akadēmijas un Varakļānu pilsētas Domes zinātniska izbraukuma konference 2003. gada 16.–17. maijā*. Rēzekne, 2005. 111 lpp.
7. Muižnieks, V., Vilcāne, A. "Preiļu kapsēta un dažas apbedīšanas tradīcijas Latgalē 17. gs. otrajā pusē un 18. gs." In: *Civitas et Castrum ad Mare Balticum. Baltijas arheoloģijas un vēstures problēmas dzelzs laikmetā un viduslaikos*. Rakstu krājums – veltījums LZA īstenajam loceklim prof. Dr. habil. hist. Andrim Caunem 65 gadu dzīves jubilejā. Rīga, 2002. 632 lpp.
8. Pelšs, J. "Tuvāk gaismai." *Jaunais Ceļš*, 1989. 15. jūlijs.
9. Počs, K. "Borhu dzimtas un zemnieku attiecības." Grām.: *Latvijas Zinātņu akadēmijas un Varakļānu pilsētas Domes zinātniska izbraukuma konference 2003. gada 16.–17. maijā*. Rēzekne, 2005. 111 lpp.
10. Vilcāne, A. "Aizsardzības izrakumi Preiļu 17. gs. otrās puses un 18. gs. kapsētā." Grām.: *Arheologi pētījumi Latvijā 2000. un 2001. gadā*. Rīga: LU Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002. 355.–360. lpp.
11. Асварищ М.Б. «Распоряжения о форменном одеянии русских приорств ордена Св. Ионна Иерусалимского.» В кн.: *Одиннадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Санкт-Петербург 14–18 апреля 2003 г. Тезисы докладов и сообщений*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2003. С. 278–280.
12. Асварищ М.Б. «Дело корнета Лазарева. Кавалеры ордена Св. Ионна Иерусалимского в России после 1810 года.» В кн.: *XIV Всероссийская нумизматическая конференция. Санкт-Петербург 16–21 апреля 2007 г. Тезисы докладов и сообщений*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2007. С. 236–238.
13. Асварищ М.Б. «Российские кавалеры ордена св. Иоанна Иерусалимского в ХУШ в. (до 1797 г.)» В кн.: *Пятнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Ростов-на-Дону, 20–25 апреля 2009. Тезисы докладов и сообщений*. Москва: Государственный Исторический музей, 2009. С. 227–228.
14. Страдынь Я. «М.Я. Борх польский естествоиспытатель из Латгалии.» В кн.: *Из истории естествознания и техники Прибалтики*. Рига: Зинатне, 1980. С. 127–145.

15. Лазарев Иван Лазаревич. <http://ru.hayazg.inf/> Лазарев_Иван_Лазаревич (2009.10.06).

Summary

The Borch family and Preiļi Manor Chapel in the light of archaeological excavation

The Borchs were a noble family, members of which arrived in Latvia from Germany in the second half of the 14th century. Since the late 14th century, the Borchs owned land in Latgale region, including Preiļi and the surrounding area. In 1817, the owner of the Preiļi Manor, Joseph Borch, built a chapel in Preiļi with a tomb in the basement for burying his relatives. The tomb was vandalised in the 20th century.

In 2007 and 2008, archaeological excavation was undertaken in the basement of this chapel. When the ground fill of the basement was removed, a circular space was discovered in the centre of the basement (5 m in diameter) with a doorway 1.10 m wide. It is possible that the room may have had a domed ceiling, which had collapsed when the tomb was vandalised. The room had a brick floor, the central part of which had been removed. It is thought that the deceased members of the Borch family were placed in this room. Unfortunately, no undisturbed burials corresponding to noble status were found. The only discovery was a unique find in the fill: an elaborate fragment of the front of a uniform, decorated with anchors, indicating that the wearer was connected with the Order of Malta. It is known that Joseph Heinrich Borch (1751–1835), owner of Preiļi Manor from 1779, was a Commander of the Order of Malta.

Above and below the floor level of the circular room, 15 burials were discovered, and bones from 103 individuals (19 men, 10 women, 57 children, 10 juveniles and 22 individuals of indeterminate sex) were recovered from disturbed burials in the basement. (The anthropological material was analysed by anthropologist G. Gerhards.) Because burials from the second half of the 17th and the first half of the 18th century have been found at the front of the chapel, there is reason to believe that the chapel was built on the site of an earlier cemetery, which would explain the large amount of human bones recovered in the course of excavation. In view of the burial practices observed in excavation in the cemetery, it is hypothesised that the chapel was built on the site of an earlier church. There is late 17th century evidence that Preiļi had a church and was the centre of a parish. A temporary wooden church is recorded as having been built in 1676, but its location is not known.

ZIŅAS PAR AUTORIEM / AUTHORS

Tamāra Abrosimova

Vēstures zinātņu kandidāte
Krievijas Zinātņu Akadēmijas
Sanktpēterburgas Vēstures
institūts (Krievija)
tabrosimova@mail.ru

Kristīne Ante

Vēstures maģistre
Latvijas Universitāte (Latvija)
kristine.ante@lu.lv

Ilga Apine

Habilitēta vēstures doktore
Latvijas Universitātes
Filozofijas un socioloģijas
institūts (Latvija)
alma_palma@inbox.lv

Ainārs Bambals

Vēstures maģistrs
Latvijas Valsts arhīvs (Latvija)
ainars@lvarhivs.gov.lv

Kitija Bite

Juridisko zinātņu maģistre
Latvijas Policijas akadēmija
(Latvija)
bitija@inbox.lv

Alda Bražūne

Vēstures maģistre
Latvijas Universitāte (Latvija)
alda.brazune@lu.lv

Ginta Brūmane

Vēstures maģistre
LR Aizsardzības ministrija
(Latvija)
ginta.brumane@gmail.com

Rūdolfs Brūzis

Vēstures maģistrs
Latvijas Universitātes
Latvijas Vēstures institūts
(Latvija)
semigall@hotmail.com

Edgars Ceske

Vēstures maģistrs
Latvijas Universitāte (Latvija)
ceske@inbox.lv

Valda Čakša

Pedagoģijas maģistre
Rēzeknes Augstskola (Latvija)
caksa@tvnet.lv

Anita Čerpinska

Vēstures doktore
Latvijas Universitātes
Latvijas Vēstures institūts
(Latvija)
anitab2@tvnet.lv

Irēne Elksne-Geisler

Vēstures doktora grāda
pretendente
Rietumu Mičigānas
Universitāte (ASV)
irene.e.geisler@wmich.edu

Edvīns Evarts

Vēstures doktors
Latvijas Universitātes
Latvijas Vēstures institūts
(Latvija)
edvins_e@hotmail.com

Fjodors Fjodorovs

Habilitēts filoloģijas doktors
Daugavpils Universitāte
(Latvija)
fedor.fedorov@gmail.com

Guntis Gerhards

Vēstures doktors
Latvijas Universitātes
Latvijas Vēstures institūts
(Latvija)
guntis.gerhards@inbox.lv

Jevgenijs Grebeņš

Vēstures zinātņu kandidāts
Baltkrievijas Valsts agrārā
tehniskā universitāte
(Baltkrievija)
greben.evgenij@gmail.com

Sandra Grigaravičiūtē

Humanitāro zinātņu doktore
Viļņas Pedagoģiskā universitāte
(Lietuva)
sandra.grigaraviciute@vpu.lt

Līga Irbe

Vēstures maģistrs
Aizsardzības ministrija (Latvija)
irbe.liga@gmail.com

Aleksandrs Ivanovs

Vēstures doktors
Daugavpils Universitāte
(Latvija)
aleksandrs.ivanovs@du.lv

Ilze Jermacāne

Vēstures maģistre
Latvijas Universitāte (Latvija)
jermacane@inbox.lv

Ineta Lipša

Vēstures doktore
Latvijas Universitātes
Latvijas Vēstures institūts
(Latvija)
ineta.lipsa@inbox.lv

Ilze Biruta Loze

Habilitēta vēstures doktore
Latvijas Universitātes
Latvijas Vēstures institūts
(Latvija)
neoilze@lza.lv

Juris Matisāns

Juridisko zinātņu maģistrs
Latvijas Policijas akadēmija
(Latvija)
juris.matisans@gmail.com

Olaf Mertelsmann

Vēstures doktors
Tartu Universitāte (Igaunija)
omertelsmann@yahoo.co.uk

Marija Mihailova

Filoloģijas zinātņu doktore
M.V. Lomonosova Maskavas
Valsts universitāte (Krievija)
mary1701@mail.ru

Juris Millers

Sociālo zinātņu maģistrs
Latvijas Universitāte (Latvija)
millers@ml.lv

Andrejs Mūrnieks

Izglītības zinātņu maģistrs
Latvijas Universitāte (Latvija)
andrejs.murnieks@gmail.com

Jevgenija Nazarova

Vēstures zinātņu kandidāte
Krievijas Zinātņu Akadēmijas
Vispārējās vēstures institūts
(Krievija)
ezis08@gmail.com,
vnaz@zmail.ru

Valērijs Nikuļins

Vēstures zinātņu doktors
I. Kanta Krievijas Valsts
universitāte Kaļiņingradā
(Krievija)
nikuliny@mail.ru

Natalja Nikuļina

Vēstures zinātņu kandidāte
I. Kanta Krievijas Valsts
universitāte Kaļiņingradā
(Krievija)
nikuliny@mail.ru

Juris Pavlovičs

Vēstures maģistrs
Latvijas Universitātes
Latvijas Vēstures institūts
(Latvija)
jurispavlovics@inbox.lv

Baiba Pazāne

Vēstures maģistre
Latvijas Valsts Vēstures arhīvs
(Latvija)
baiba_pazane@inbox.lv

Ilze Pinte

Vēstures maģistre
Latvijas Universitāte (Latvija)
ilze.pinte@gmail.com

Daina Roze

Bioloģijas maģistre
Latvijas Nacionālais botāniskais
dārzs (Latvija)
daina.roze@nbd.gov.lv

Irēna Saleniece

Vēstures doktore
Daugavpils Universitāte
(Latvija)
irena.saleniece@du.lv

Zane Stapķeviča

Vēstures maģistre
Daugavpils Universitāte
(Latvija)
zane.stapkevica@du.lv

Ojārs Stepens

Vēstures maģistrs
Latvijas Okupācijas muzejs
(Latvija)
ojars.stepens@omf.lv

Geoffrey Swain

Vēstures doktors
Glāzgovas Universitāte
(Lielbritānija)
g.swain@lbss.gla.ac.uk

Vitālijs Šalda

Habilitēts vēstures doktors
Daugavpils Universitāte
(Latvija)
vitsalda@gmail.com

Jānis Šiliņš

Vēstures maģistrs
Latvijas Universitāte (Latvija)
janis2404@inbox.lv

Iveta Šķinķe

Vēstures maģistre
Latvijas Valsts arhīvs (Latvija)
Iveta.Skinke@gmail.com

Vladimirs Šuļatikovs

Tehnisko zinātņu kandidāts
Gazprom ZPI (Krievija)
v_sh38@mail.ru

Olga Terehova

Socioloģijas maģistre
Rīgas Starptautiskā ekonomikas
un biznesa augstskola (Latvija)
terehova.olga@gmail.com

Guna Vainovska

Vēstures maģistre
Rīgas vēstures un kuģniecības
muzejs (Latvija)
guna@rigamuz.lv

Aleksejs Varfolomejevs

Matemātikas un fizikas zinātņu
kandidāts
Petrozavodskas Valsts
universitāte (Krievija)
avarf@psu.karelia.ru

Antonija Vilcāne

Vēstures doktore
Latvijas Universitātes
Latvijas Vēstures institūts
(Latvija)
vilcaneantonija@inbox.lv

Izdevējdarbības reģistr. apliecība Nr. 2-0197.
Parakstīts iespiešanai 20.01.2011. Pasūtījuma Nr. 2.
Iespiests DU Akadēmiskajā apgādā «Saule» —
Saules iela 1/3, Daugavpils, LV-5400, Latvija.